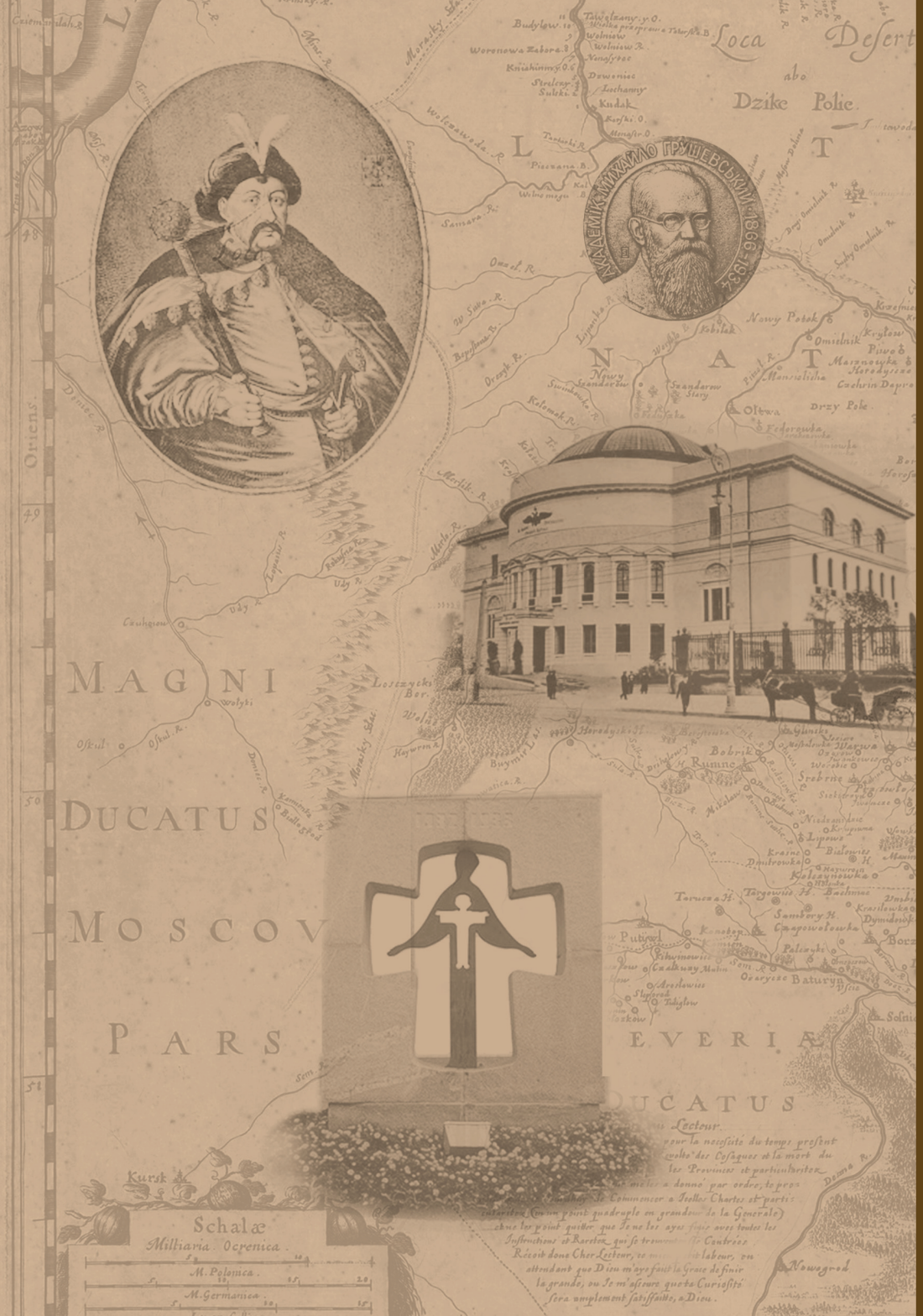

НАЦІОНАЛЬНА ТА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ● Випуск 3

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

НАЦІОНАЛЬНА ТА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ

Збірник наукових праць

Випуск 3

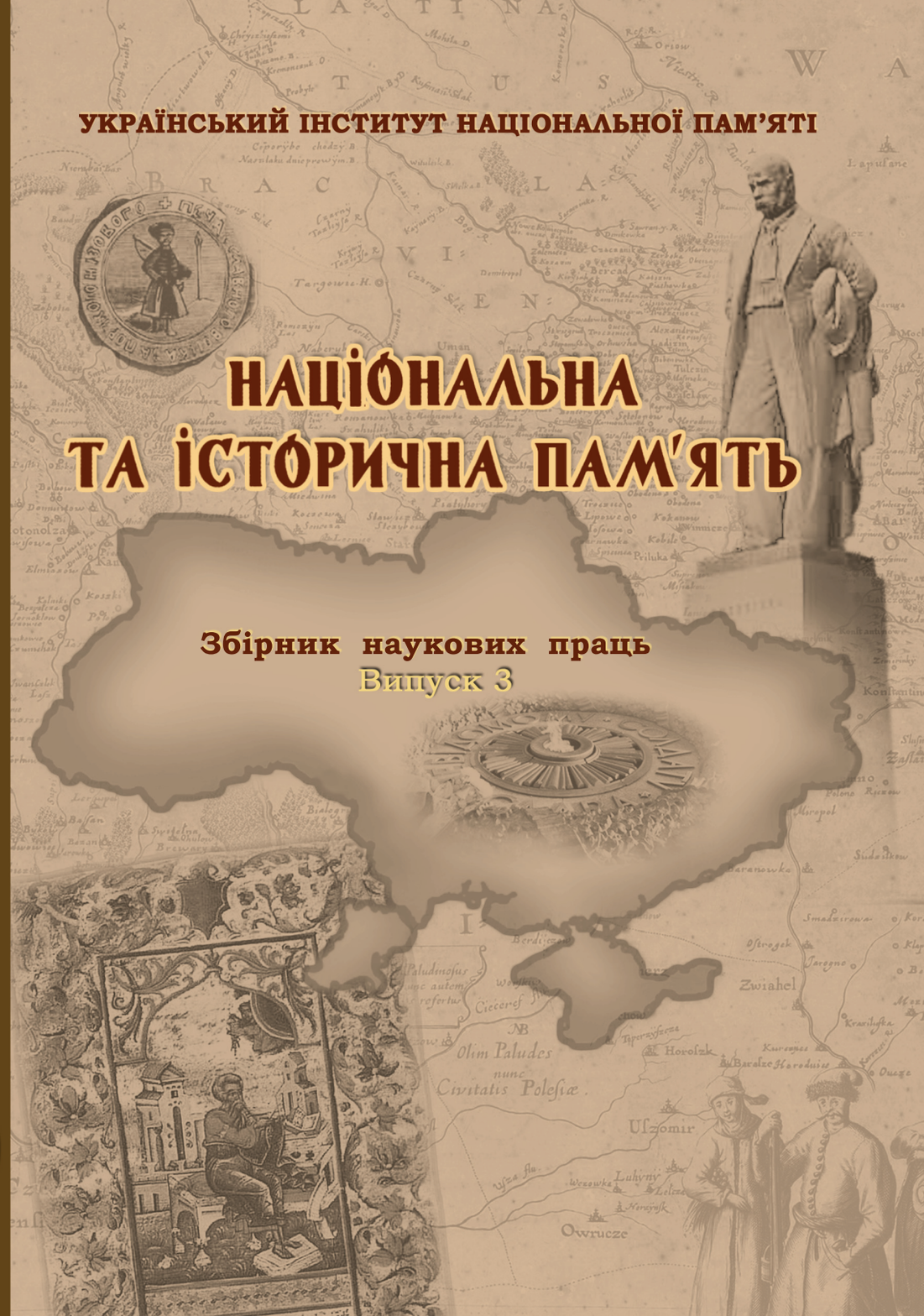

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

НАЦІОНАЛЬНА ТА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ

Збірник наукових праць

Заснований у 2011 році

Виходить щорічно

Випуск 3

Київ
2012

УДК 947.7+37+39
ББК 63.3(2+71)
Н 35

Рекомендовано до друку Вченою радою Українського інституту національної пам'яті
(протокол № 8 від 25 вересня 2012 року)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 18533-7333р від 29 грудня 2011 року

Головний редактор

Солдатенко В. Ф., доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України

Заступники головного редактора:

Кривошея В. В., доктор історичних наук
Вєдєнєєв Д. В., доктор історичних наук

Відповідальний секретар

Омельченко О. В., кандидат історичних наук

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Бойко О. Д., доктор політичних наук
Буряк Л. І., доктор історичних наук
Вашкевич В. М., доктор філософських наук
Верба І. В., доктор історичних наук
Вишняк О. І., доктор соціологічних наук
Ганжуров Ю. С., доктор політичних наук
Киридон А. М., доктор історичних наук
Левенець Ю. А., доктор політичних наук, академік НАН України
Любовець О. М., доктор історичних наук
Олійник Б. І., академік НАН України
Онищенко О. С., доктор філософських наук, академік НАН України
Рафальський О. О., доктор історичних наук
Смолій В. А., доктор історичних наук, академік НАН України
Табачник Д. В., доктор історичних наук, академік Національної академії правових наук України
Шемшученко Ю. С., доктор юридичних наук, академік НАН України

Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. – Вип. 3. – К.: ДП «НВЦ
Н 35 «Пріоритети», 2012. – 410 с.

ISBN 978-966-8809-48-4

У збірнику вміщено статті, присвячені різним аспектам дослідження пам'яті. На сторінках видання знайшли висвітлення теоретичні проблеми, зокрема здійснено спроби узгодити категоріальний апарат студій пам'яті, окреслити новітні методологічні підходи до її дослідження. Особлива увага відведена науковим та публічним репрезентаціям досліджень травматичних подій минулого (на прикладі проблеми голоду 1932–1933 рр. в Україні). Накреслено перспективні напрямки подальшої поглибленої розробки суперечливих сторінок вітчизняного досвіду. Оприлюднено результати досліджень, присвячених генеалогічним, лінгвокультурологічним, політико-правовим вимірам національної пам'яті. Представлено дослідження про конкретні історичні постаті, події, періоди. Пропонуються статті до дискусії. Подаються огляди книг та рецензії.

За достовірність викладених фактів, цитат та інших відомостей відповідає автор. Усі права застережені. Передруки і переклади матеріалів збірника дозволяються лише за згодою авторів і редакції.

УДК 947.7+37+39
ББК 63.3(2+71)

ISBN 978-966-8809-48-4 ©Український інститут національної пам'яті, 2012

СТАТТІ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ

УДК 93/94 «1933»:303.446.4

Солдатенко В.Ф.

ТРАГЕДІЯ ТРИДЦЯТЬ ТРЕТЬОГО: НОТАТКИ НА ІСТОРІОГРАФІЧНОМУ ЗРІЗІ

У розвідці робиться спроба проаналізувати історіографічні тенденції в дослідженні проблеми голоду 1932–1933 рр. в Україні. Головна увага надається порівняльному вивченню так званих геноцидної і негеноцидної концепцій, з'ясуванню ступеня їх наукового забезпечення, впливу політичних чинників на зміст, сутність, висновки і оцінки історичних праць. Накреслені деякі перспективні напрямки подальшої поглибленої розробки дуже непростих, суперечливих сторінок вітчизняного досвіду.

Ключові слова: *національна пам'ять, голод, геноцидна і негеноцидна концепції.*

Зумовленість звернення до проблеми

Не треба бути фахівцем-істориком, щоб усвідомлювати, що реставрувати картину минулого в повному обсязі, у всій багатоманітності проявів суспільного життя неможливо. Та, мабуть, і ставити таке завдання недоцільно, скільки б сучасні прибічники побутописання не наголошували на потребі й важливості відтворення усіх можливих нюансів існування, діяльності пересічної особистості, проникнення в розуміння найпотаємніших мотивів її поведінки, пояснення вчинків. Час невблаганно відсіює із сукупного досвіду суспільно значиме, те, що викристалізовується обов'язковим для знання індивідуума і без чого його обґрунтована самоідентифікація просто неможлива.

Це усе ж значимі процеси, явища, події, факти, документи. Ось їх можна (доступно) і варто пізнати, зрозуміти історичну логіку і смисл, уникаючи іншої крайності. Її репрезентанти вважають осягнення минулого справою недосяжною, а відтак зусилля у цьому напрямку апріорі марними.

З означених застережень доводиться розпочинати, оскільки у своїх полярних проявах контроверсія досяжності-недосяжності наближення до істини щодо трагедії 1932–1933 рр. в Україні виявляє

себе особливо наочно, навіть часом волаюче. Тому особливого сенсу сьогодні набуває завдання об'єктивної, неупередженої оцінки історіографічних набутків у з'ясуванні сутності, оцінки непростих подій.

Проблема голоду 1932–1933 рр. в сучасній українській історіографії досліджувалася й досліджується, головним чином в руслі двох дискурсивних напрямків: так званого **геноцидного** й **негеноцидного.**

В академічному просторі актуальною тема стала наприкінці існування СРСР в контексті інтелектуального протистояння офіційної радянської історичної науки та прозахідних «українських буржуазних націоналістів», які впродовж тривалого часу наполягали на тезі про навмисно зорганізований радянською владою Голодомор.

Поступово початкова версія голоду 1932–1933 рр. як «продовольчих труднощів» в СРСР (основних хліборобських регіонах УСРР, Західного Сибіру, Південного Уралу, Північного Казахстану, Північного Кавказу, Кубані та Поволжя) під впливом радикально налаштованих громадських і культурних діячів еволюціонувала до поміркованої критики комуністичної влади, причому в рамках, окреслених самою владою (голод був стихійним наслідком колективізації, надмірних хлібозаготівель та форсованої індустріалізації – наслідком хибного сталінського відступу від правильної «ленінської політики на селі»).

На подальшу еволюцію поглядів українських дослідників щодо проблеми голоду 1932–1933 рр., безумовно, вплинула робота комісії комітету Конгресу США з вивчення голодомору, створеної з ініціативи американської української діаспори 1984 р. (у квітні 1990 р. за результатами роботи комісії було опубліковано тритомник усних свідчень, у своїй переважній більшості – анонімних, про голод 1932–1933 рр.).

Витоки «**канонічного дискурсу Голодомору**», «**канонічної версії Голодомору», «канонічної концепції Голодомору**» (наявність лапок у словосполученні для автора видається необхідною, оскільки воно аж ніяк не може претендувати на те, щоб відповідати загальноприйнятому розумінню канонічності, тим більше – на скільки-небудь повноцінно імплементовану у суспільну свідомість суму уяв) в сучасній історіографії прийнято пов'язувати передусім з працями доктора історичних наук С. Кульчицького, який тривалий період працював заступником директора академічного Інституту історії України, під час підготовки праць

про 1932–1933 рр. багато спілкувався зі своїми зарубіжними колегами. *Уже в опублікованій у 1991 р. монографії «Ціна великого перелому» зафіксовано відповідну позицію* ***«Голод і геноцид на селі були запрограмовані завчасно» [17, с. 20]*** (тут і далі виділено мною – *В. С.).* Вся подальша дослідницька еволюція С. Кульчицького в проблематиці голоду 1932–1933 рр. пов'язана з опануванням і популяризацією «геноцидної» версії подій, в рамках якої формуються гіпотези й припущення, вибудовується селективна логіка подій і *добирається відповідний фактологічний матеріал.*

Реалізацією напрацювань прибічників такого підходу, а їх виявилося чимало (В. Головко, А. Портнов, Ю. Шаповал, В. Сергійчук, В. Марочко, Г. Єфіменко, В. Верстюк та ін.), стала велика обсягом колективна праця Інституту історії України НАН України «Голод 1932–1933 років: причини та наслідки». В ній достатньо чітко простежується зміна соціальних на національні акценти голоду. ***«Терор голодом було застосовано лише в двох регіонах Радянського Союзу – в УСРР і на Кубані. Національна спрямованість терору голодом*** визначається тим, що в обох регіонах чисельність українців у складі населення перевищувала дві третини. ***Якщо до 1933 р.*** *сталінська тоталітарна держава здійснювала масові репресії* ***за соціальною ознакою, то від 1933 р. розпочався терор за національною ознакою.*** В Україні він був спрямований одночасно проти селян (терор голодом) і проти національної інтелігенції (масові арешти)» [8, с. 511].

Надалі «геноцидна» версія дедалі зміцнювалася, що, власне, засвідчено в назвах найпомітніших праць, у яких незмінно фігурував термін «геноцид» [37; 38; 39]. Аналіз причин і спрямованості голоду «вмонтовувався» в ширшу концепцію побудови «держави-комуни», вродженого доктринального екстремізму більшовиків і несумісності їхньої ідеології з принципами приватної власності. *Подолати опір приватників-селян, на думку прибічників версії, можна було лише голодним терором,* ***специфічну й найжорстокішу форму якого – натуральні штрафи й вилучення всього їстівного – було застосовано Сталіним саме в Україні.***

Останнім часом в суспільних науках окреслилися контури нової дисципліни – ***«студії з геноциду»*** (genocide studies). У кількох американських і канадських університетах та багатьох європейських країнах створено програми і центри дослідження геноциду. У 1994 р. створено Міжнародну асоціацію дослідників геноциду, що займається, окрім наукових розробок, активною громадсько-політичною діяльністю.

Критики геноцидної версії, переважно не відкидаючи сам факт голоду 1932–1933 рр., його масштабності та жахливих наслідків, вказують, що він виник як наслідок дій керівництва СРСР та УСРР, спрямованих на масштабну реорганізацію сільського господарства, що мала комплексну мету: мобілізацію ресурсів сільського господарства для забезпечення потреб соціалістичної модернізації – індустріалізації та урбанізації; забезпечення продовольством армії та пролетаріату; ліквідацію традиційного сільського укладу як економічно непродуктивного та соціально ворожого, перетворення села на «соціалістичну фабрику» – і, відповідно, подолання опору селянства цій політиці. Ці дії призвели до масштабної дезорганізації аграрного сектору економіки, вони супроводжувалися крайніми проявами насильства щодо сільського населення. До цього додалися несприятливі погодні умови, навмисне загострення соціального конфлікту на селі та некомпетентність партійних і державних функціонерів.

Прибічники так званої **негеноцидної**, **соціально-економічної**, **«індустріалізаційної» версії** наголошують також на тому, що голод 1932–1933 рр. можна зрозуміти лише на тлі геополітичних процесів у контексті протистояння СРСР і капіталістичного світу та апріорного (практично – невідворотного) майбутнього масштабного воєнного зіткнення. Це вимагало від радянського керівництва пошуку відповідних адекватних рішень, насамперед, невідкладного підвищення рівня обороноздатності для відсічі ймовірній агресії та ведення великої війни і, у свою чергу, потребувало значних валютних коштів, які могли дати лише експортні поставки, зокрема українського збіжжя.

Такі підходи присутні в працях, які належать, крім автора цих рядків, Д. Вєдєнєєву, Г. Касьянову, В. Харченку та деяким іншим дослідникам, коло яких значно вужче за прибічників «геноцидної концепції».

Доки вітчизняні фахівці «з'ясовували стосунки», в яких гучніше за інші лунали заклики якомога послідовніше наслідувати традиційні зарубіжні підходи, на Заході з'явилася і розвинулася течія, яка отримала назву **ревізіоністської** [31, с. 16–17]. Її сутність коротко можна охарактеризувати як прагнення подолати, зняти як неправомірні, невиправдані колишні нашарування в історіографії елементів, проявів ідеологічної боротьби двох ворожих систем (зрушення цілком зрозумілі й закономірні для розвитку науки), що об'єктивно значною мірою входить у суперечність із позиціями прибічників геноцидної концепції, веде до визнання

раціональними елементів негеноцидних версій. Найяскравіше ця течія, що прогностично невдовзі може стати домінуючою, уособлена іменами С. Віткрофта і Р. Девіса, а також історика, з яким останні двоє й чимало дискутують – М. Таугера [68; 80]. З'явилися і факти прихильного ставлення до деяких позицій даного напрямку з боку «патріарха» геноцидної версії Р. Конквеста [40, с. 147–149; 43, с. 227–228].

Означені вектори створюють ту систему координат, в якій, гадається, найдоцільніше й здійснити короткий історіографічний дискурс.

Звичайно, пропонована публікація не є «першопрохідною». Практично в кожній праці «вкраплені» більші або менші історіографічні сюжети. Час від часу з'являються окремі тематичні розвідки [28, с. 105–113; 29, с. 15–26; 40, с. 107–194; 58, с. 234–238]. А у 2010 р. вийшла й спеціальна ґрунтовна монографія надзвичайно добре обізнаного з новітніми тенденціями суспільного розвитку, функціонування політичних механізмів й історичних досліджень професора Г. Касьянова [31]. Можливо, можна було б здебільшого просто солідаризуватися з висновками й оцінками високофахового дослідження. Але, за визначенням самого автора, воно розраховане на вузьке коло науковців (до цього можна додати, що й останні повинні мати немалий рівень інтелектуальної підготовки). І хоча не найкращий спосіб розвитку науки – готувати видання до тих чи інших дат, напередодні 80-ї річниці трагедії хотілося б висловити і для дещо ширшого загалу авторське бачення підсумків освоєння проблеми останніми роками, окреслити коло тих питань, які об'єктивно актуалізуються, але не мають однозначного розв'язання, позначити як конструктивні тенденції, так і ті, які входять у суперечність із науковими принципами і критеріями.

До того зобов'язує і суспільне становище автора. Очоливши Український інститут національної пам'яті, співробітники якого вважали проблему Голодомору для себе найголовнішою, а здобутки в цій царині – найвагомішими, довелося публічно презентувати, відстоювати суб'єктивну позицію науковця, яка істотно розходилася в принципових аспектах з тогочасною офіційною, домінуючою точкою зору. Ситуація набрала нових обрисів після зміни статусу інституту. Якщо раніше, будучи вищим органом виконавчої влади, він підпорядковував свої зусилля розв'язанню політичних завдань, які висувала влада. то з перетворенням інституту на науково-дослідну установу від нього чекають саме наукових підходів, а зовсім не їх ігнорування. З цього погляду оприлюднення позиції установи

на тлі історіографічних перипетій видається достатньо важливим і необхідним.

Статистика публікацій

В останні два десятиліття проблема голоду 1932–1933 рр. посіла одне з чільних місць за кількістю звернень до неї політиків, істориків, політологів, демографів, соціологів, економістів, публіцистів. Динаміка публікацій не може не вражати. Так, фахівцями Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького, Інституту історії України НАН України, Фундації українознавчих студій Австралії випущено два бібліографічних покажчики, присвячених порушеній проблемі.

Перший з них [16] включає праці з 1932 р. по квітень 2000 р. і фіксує 6 384 назви. До другого [17] увійшло майже стільки ж публікацій – 6 025 – лише за наступне п'ятиріччя – 2001–2006.

За поповненням новими виданнями у порушеній сфері можна слідкувати, знайомлячись з «Літописом журнальних статей», «Українським реферативним журналом», каталогами Національної бібліотеки ім. В. Вернадського та електронними ресурсами Інтернету. Хоча, зрозуміло, що без системних бібліографічних узагальнень окремий дослідник не в змозі охопити увагою всі публікації, що з'являються в обігу, особливо тих, які виходять на периферії і не потрапляють до центральних книгосховищ, архівних фондів.

Чималий інтерес викликає відтворення загальної картини публікацій, яка набула наступного структурованого вигляду (приблизні підрахунки здійснені кандидатом історичних наук, науковим співробітником Українського інституту національної пам'яті Б. Короленком).

Крім того, на виконання Указу Президента України В. Ющенка «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні» здійснено видання Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: У 19 т. – К., 2008. Книжковий корпус включає 18 розлогих томів, що репрезентують області, які постраждали в роки Голодомору, та один загальноукраїнський підсумковий том. Це меморіальне видання вміщує мартирологи громадян, які померли в 1932–1933 рр., архівні документи регіонального значення, мемуарні матеріали жителів того часу, а також аналітичні статті науковців.

За даними електронного ресурсу Інституту історії України НАН України, на сьогодні також зібрано 1 900 свідчень очевидців трагедії 1932–1933 рр.

Рік	Збірники документів	Окремі публікації (підбірки документів	Матеріали конференцій	Монографії	Розділи в монографіях	Розділи в колективних працях	Спеціальні колективні праці	Інформація в дов-ках, енциклопедіях , підручниках	Брошури та посібники	Наукові статті	Публіцистичні виступи	Збірники спогадів та свідчень	Офіційні матеріали органів влади	Дисертації
1991	6	–	2	1	2	2	–	9	1	35	14			
1992	3	7	–	–	–	–	–	7	–	21	11			
1993	3	30	7	1	6	–	–	11	4	70	130	2		
1994	2	–	–	–	2	–	–	12	3	16	27	1		
1995	1	–	1	–	–	–	1	14	1	16	8			
1996	3	1	–	–	–	–	–	11	1	3	12			
1997	5	–	–	–	–	–	–	13	3	4	4			
1998	4	7	2	–	2	–	–	13	1	5	47	8		
1999	1	1	–	–	–	1	–	4	2	13	12			1 к
2000	2	–	2	–	–	–	2	10	3	3	34	1		
2001	3	3	–	2	7	2	2	14	3	15	79	2		
2002	3/1	6	3	6	3	2	–	17	–	28	234	4	12	
2003	3	13	11	7	6	–	14	20	4	74	983	38	11	1к
2004	6	19	5	1	6	1	–	20	5	46	190	16	2	
2005	2	4	1	6	4	2	–	15	6	31	221	22	9	1к
2006	2	4	3	5	2	2	2	5	6	33	495	26	6	1к
2007	14	4	6	8	5	–	5	14	6	14	548	32	4	1к
2008	23	5	11	10	7	–	9	21	9	35	786	48	9	1к+1 к
2009	9	2	3	2	3	–	1	–	3	19	158	13	н. д.	1к
2010	3	7	н. д.	н. д.	н. д.	н. д.	1	н. д.	н. д.	11	87	–	н. д.	н. д.
2011	1	5	н. д.	н. д.	н. д.	н. д.	1	н. д.	н. д.	н. д.	н. д.	н. д.	н. д.	1к
Разом	98	118	57	49	56	13	38	240	62	492	4080	213	63	9 к.д.

Хоча, здається, дані наведеної таблиці говорять самі за себе, усе ж гадається, не зайвим буде висловити кілька міркувань.

Проведено справді масштабну роботу з виявлення усіх можливих документів, що стосуються трагедії, а також їх тиражування. Навряд чи у вітчизняній історіографії тут знайдеться аналог. Так, у радянський час десятиліттями вівся фронтальний збір документів і матеріалів про найважливіші за тогочасними уявленнями події – Жовтневу революцію, громадянську і Велику Вітчизняну війни. Результатом цього напрямку тривалої діяльності в Україні були приблизно по 3 – 4 десятки томів збірників документів і матеріалів (окремі публікації джерел врахувати важко), а також дещо порівняно менша кількість мемуарних видань книжкового формату.

Що ж до Голодомору 1932–1933 рр., то за неповні двадцять років видано 98 збірників документів, здійснено 118 публікацій окремих підбірок архівних та інших матеріалів. Однак тут проглядає дві тенденції. По-перше, у нових виданнях часто достатньо висока питома вага матеріалів, які раніше не вводилися до наукового обігу, тобто вони просто багатократно повторюються. По-друге, превалює, так би мовити, екстенсивний ефект. Оприлюднюються однотипні матеріали з різних місць, практично однакового змісту. Це цілком зрозуміло, адже інших матеріалів, окрім звітно-інформаційних і вузько-фактологічних (мова, передусім, про мемуарні свідчення) практично й не існує. Вони дозволяють дещо уточнювати дані статистики, уявлення про поширення (географію) процесів, однак мало що дають для поглибленого з'ясування причин, сутності, «механізмів» розкручування страшної трагедії, інших важливих її складових. З цього погляду, скажімо, десятки виданих у 90-ті рр. минулого століття і в перше десятиліття нинішнього століття збірників документів містять дуже обмежену принципово важливу інформацію, яка б істотно, сутнісно доповнювала, або коригувала зміст першої вітчизняної книги «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів», що побачила світ в 1990 р. [9]. Тоді до видання із взятих до аналізу більш як 2,5 тис. документів (головним чином із засекречених до того «особливих папок» Партійного архіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС) було відібрано 248 матеріалів, що, на думку укладачів і редколегії, проливали світло на головні аспекти проблеми.

Тож слабкість, неефективність багатьох спроб творення концептуальних конструкцій останніх 15–20 років, значною мірою зумовлювалася тим, що саме принципово нових матеріалів, які б пред-

метно вплинули на корекцію історичної картини голодної трагедії тридцять третього, не знаходилось. Окремі елементи, деталі важливі самі по собі, все ж «погоди не робили».

Сорок дев'ять тематичних монографій належать перу неширокого кола авторів (значну частину з них спродукував С. Кульчицький), хоча їх положення, оцінки, висновки, узагальнення переходять до колективних спеціальних праць (їх 38) інших комплексних, оглядових за характером книг, їх складових (59 публікацій) і ще більше використовуються для інформаційних повідомлень у довідниках, інших виданнях (за підрахунками – 240 назв творів).

Безперечно, в останньому випадку феномен Голодомору практично не досліджується, авторських оцінок не містить, а мова йде здебільшого про фіксацію, «ретрансляцію» набутків згаданих вище груп праць.

Про потужність саме популяризаторських складових друкованої продукції останнього часу свідчить поява 62 брошур та посібників (широко доступна «мала форма»), а також понад 4 тис. журналістських та публіцистичних просвітницько-інформаційних матеріалів. Серед них значне місце (іноді до третини) займали звернення громадських, політичних, церковних організацій про необхідність вшанування пам'яті жертв 1932–1933 рр. та висвітлення тих заходів, які відбувалися в різних місцях держави. Втім, чималою була й питома вага власне наукових статей (в академічних журналах, вузівських збірниках, вісниках тощо) – 492. Про збільшення кількості наукових зібрань, активізацію фахових обговорень проблем Голодомору говорить і оприлюднення у спеціальних випусках (їх 57) матеріалів конференцій, круглих столів, симпозіумів і т. ін.

Привертає увагу те, що до передодня 70-річчя трагедії в пресі практично не з'являлося офіційних матеріалів органів влади щодо проведення тих чи інших акцій, масових заходів, пов'язаних з темною сторінкою досвіду.

Однак після сумних роковин увага до цієї сторони суспільного життя з боку владних структур помітно знижується і потім знову різко посилюється з початком президентства В. Ющенка. Лише в 2005 р. було надруковано п'ять його спеціальних указів.

Ще одна особливість – тільки в 1999 р. було захищено першу кандидатську дисертацію з проблематики Голодомору, а потім з 2003 по 2009 р. кожного року з'являлося ще по кандидатській дисертації – тобто на сьогодні таких дев'ять (2008 року було захищено дві дисертації). Проте, судячи з усього, на зрізі дисертаційних

досліджень зберігається обережність, а то й осторога істориків. Для прикладу можна згадати, що за роки незалежності в Україні захищено понад 500 дисертацій на науковий ступінь доктора і кандидата історичних наук, присвячених Українській революції (1917–1921 рр.). А з проблем Голодомору 1932–1933 рр. поки що не з'явилося жодної докторської дисертації. Пояснити це випадковістю не можна – ясно, що причини тут значно глибші, серйозніші. А одна з визначальних – на справжньому науковому рівні однозначне, достатньо переконливе розв'язання проблеми в непростій і перманентно мінливій ідейно-політичній атмосфері просто неможливе.

Непросто пояснити і те, що праці вітчизняних істориків порівняно більше друкуються англійською, французькою мовами, тоді як російською – буквально одиниці. Мабуть, причину слід шукати не лише в позиціях російської сторони, її видавництв, друкованих органів.

Принагідно слід зауважити, що в перекладах російською мовою виходять праці різних спрямувань зарубіжних авторів, тоді як українські переклади творів відносяться винятково до однієї – геноцидної концепції.

Спостерігається і очевидна асиметрія між публікаціями вітчизняних фахівців, що відстоюють ту ж таки геноцидну версію подій 1932–1933 рр. в Україні (їх переважна більшість), і дослідженнями, які обґрунтовують негеноцидне тлумачення трагедії.

Уже наведені висхідні, вочевидь неповні, статистичні дані дають чималу поживу для роздумів щодо нинішнього стану вітчизняної історіографії у відтворенні однієї з найскладніших проблем нашого минулого, детермінують потребу предметно розібратися в наявних тенденціях – як передумові вибору шляху, що веде до Істини.

Жертви

Для будь-якого українця спомин про 1932–1933 роки – це передусім нагадування про жахливу трагедію, що обернулася нечуваними масштабами загиблих співгромадян. Це те, що назавжди закарбувалося в генетичній пам'яті. Це те, що за будь-яких часів і обставин (навіть тоді, коли самі факти намагалися на офіційному рівні замовчати або заперечити) передавалося із покоління в покоління і криваво ятрило свідомість.

І мабуть, не дивно, що з роками тут накопичилось стільки невтамовного болю, стільки неймовірних поголосок, найрізноманітніших міфів, що коли настала можливість говорити й писати про все

відкрито, найгучніше залунали збуджені, надривні голоси тих, чиї докази видавались найвражаючими, навіть суспільно епатуючими, а на перший план вийшли публікації авторів, які не шкодували фарб для відтворення й без того чорних сторінок історії. Почалося якесь абсолютно неприродне змагання – хто назве найбільшу цифру загиблих земляків, що нерідко сприймалось за вияв особливого патріотизму, підживлювало настрої «священної ненависті» до винуватців лиха.

Спочатку мова йшла про сотні тисяч, потім йшлося про мільйони і зрештою, дійшло до того, що у національний загал, як вибухівка, кидались «неспростовані дані» – **10–12–15–20 мільйонів** (А. Семенюк навела у своїй брошурі спеціальну таблицю з 13 позицій різних авторів і праць, дані якої коливаються від 2,4 млн осіб до 50 % тогочасного населення – тобто до 17 млн осіб) [57, с. 12]. С. Кульчицький розширив відомості про коло «дискутантів», зокрема за рахунок політиків. Так, колишній президент України Л. Кучма озвучував цифру загиблих – **7 млн**, а його наступник – В. Ющенко – **10 млн** [40, с.160]. Наводить С. Кульчицький і дані, якими оперують його зарубіжні колеги з США, Канади, Австралії, Німеччини, Великобританії, Франції, Ізраїлю. Вони також мають досить широку амплітуду [40, с. 161–162], що виявляється в спробах співставлення статистики, взятої з різних публікацій [44, с. 16–20, 23–27].

Тому зовсім не з бажання хоч у чомусь применшити оцінку трагедії, її масштабність, а прагнучи наблизитись до істини, що є вищою метою науки, підвести під національну пам’ять правдиву, справжню основу, варто звернутися до найавторитетніших досліджень, високофахових експертних оцінок.

Хоча достатньо важливо було б при цьому спростувати гіпертрофічну тенденцію багатьох нинішніх публікацій (і це, зрештою, не так уже й складно зробити, поставивши, зокрема, найістотніші питання про документальне підтвердження пропонованих гігантських цифр, чи про обґрунтованість методики підрахунків), гадається, передусім, з етичних міркувань, можна обійтись і без того. Значно важливіше, принципово вагоміше, незрівнянно цінніше не дати емоціям затуманити свідомість, а несхибно зорієнтуватися на наукові критерії.

Серед інших дослідницьких набутків безсумнівно перший рядок посідає монографія вчених Національного інституту демографічних досліджень (Франція) Франса Месле, Жака Валлена й Інституту демографії та соціальних досліджень Національної

академії наук України Володимира Школьникова, Сергія Пирожкова, Сергія Адамця «Смертність та причини смерті в Україні у XX столітті» [59]. Вона була видана 2008 р. в Києві, однак чомусь обходиться вітчизняними авторами (не хочеться думати, що через істотні відмінності в отриманих даних). З цього приводу можна висловити не лише нерозуміння, але й жаль. Адже видання має ряд неспростованих переваг над іншими публікаціями.

Воно є, по-перше, своєрідним «поглядом з боку» незаангажованих особистостей, на позиції яких не позначилась ідеологічна й політична кон'юнктура (книга, створена французькими вченими, є по-суті перекладом українською мовою, під час якого вітчизняні фахівці з академічною скурпульозністю внесли незначні, однак необхідні уточнення у працю колег, що зробило видання вивіренішим, якіснішим).

По-друге, величезною перевагою дослідницького проекту стало те, що демографічна динаміка простежується в Україні впродовж десятиліть, а не вибірково, штучно вичленено з тривалого історичного контексту.

По-третє, додаткової переконливості даним, узагальненням, висновкам французьких учених надає здійснений ними ретельний порівняльний аналіз демографічних процесів в інших країнах у подібних екстремальних ситуаціях і використання при тому визнаних ефективними світових наукових методик.

Відтак, маючи найвищий ступінь довіри до одержаних в науковий спосіб даних (окрім іншого, це складені на основі скрупульозно, багатократно уточнених у різних системах координат джерел численні таблиці, графіки [59, с. 27–64], які, своєю чергою, можуть бути заново перевірені всіма бажаючими), слід загострити увагу на кінцевій, синтетичній цифрі, принципово обстоюваній Ф. Месле і Ж. Валленом – підвищена смертність внаслідок кризи 1932–1933 рр. в Україні склала **2,6 млн осіб** [59, с. 52,61].

Загальний рівень кризової смертності, таким чином, у 1932–1933 рр. в Україні виявився уп'ятеро вищим за розрахунково відповідні значення в звичайних умовах [59, с. 56] .

Паралельно в Інституті демографії та соціальних досліджень НАН України під керівництвом Е. Лібанової колективом науковців було підготовлено доповідь «Демографічна катастрофа в Україні внаслідок голодомору 1932–1933 років: складові, масштаби, наслідки» [20]. Автори, використовуючи близькі до українсько-французьких колег критерії і методики, вважають, що останні некритично поставилися хіба що до матеріалів відомих переписів,

звернули, зокрема. увагу на недооблік чисельності населення у матеріалах перепису 1926 р. і перебільшення таких же даних за 1939 р. [20, с. 77] .

Перерахувавши заново офіційні статистичні відомості, архівні матеріали, які містяться у паризькому виданні книги Ф. Месле, Ж. Валлена і С. Пирожкова [82], автори наукової доповіді вийшли на такі дані. В 1932–1934 рр. **демографічні втрати в Україні, в тому числі внаслідок підвищеної смертності склали 3,4 млн осіб** [20, с. 75]. Щоправда, у висновках ця ж цифра уже датується 1932–1933 рр. [20, с. 84], без означення, що мова про календарні роки, а не другу половину 1932 р. – першу половину 1933 р. Там же наводяться й інші відомості. Загальні втрати населення України склали 795 тис. у 1932 р. і 3,5 млн у 1933 р. [20, с. 84], тобто загалом 4 295 тис. осіб.

Якщо ж відмінусувати від одержаного числа 1 170 тис. щорічних природних смертей (580–590 тис. на рік до початку голоду), то результати кризових років (1932 і 1933 календарних) дають разом цифру **3 125 тис**. (без 1934 р.).

Науковці-демографи, вочевидь, з допуском у бік збільшення, називають розміри людських втрат від надсмертності в межах **не більше 3,4 – 3,5 млн** [20, с. 76]. З умовою кореляції цих даних, принаймні, на два календарних роки, беручи до уваги усі інші розрахунки, доведеться погодитись з тим, що безпосередніми жертвами голоду могли бути **близько 3 млн осіб**, з усвідомленням того, що **це найвища можлива межа.**

Таким чином, беручи **за основу найавторитетніші професійні набутки**, можна зорієнтуватись на **дані смертності безпосередньо від голоду в діапазоні 2,5–3 млн осіб.**

Ці цифри цілком кореспондуються з новітніми підрахунками російських вчених: «В 1932–1933 рр. різною мірою голувало не менше 7 млн чоловік. Переважна їх частина виявилася зосередженою в двох регіонах СРСР – Україні (3–3,5 млн чол.) і РСФРР (4 млн чол.)» [12, с. 9]. Тут можна зауважити хіба що одне: якщо перша наведена цифра прийнятна (до неї схиляються й дослідники інших країн), а кількість жертв голоду РСФРР більш-менш об’єктивна, то не залишається жодних підстав для збільшення відповідних показників щодо України.

Самі по собі наведені дані втрат населення України **неймовірно високі**, однак з якого б критичного боку до них не підходити, **їх доведеться визнати за максимально наближені до істинних**, а точніші навряд чи сьогодні, та й у перспективі можливі.

Зауважити тут можна хіба що наступне. Коли в Україні лише приступали до наукового осягнення проблеми (друга половина – кінець 80-х рр. XX ст.), найвірогіднішими серед істориків вважалися цифри – **2,4–2,6 млн осіб**, до чого схилявся ще раніше і відомий український географ і демограф – В. Кубійович [40, с. 159]. В такому ж числовому діапазоні рахував втрати і Дж. Мейс на початку 90-х рр., коли ще не дійшло до публічних заяв у пресі.

Ймовірно, в цих фактах виявилася наукова інтуїція (підрахунків-підтверджень з посиланнями на джерела не наводилось), заснована на реалістичному відчутті масштабних історичних процесів. Можливо, просто було вгадано порядок цифр, який співпав з пізнішими дослідженнями.

Віддаючи перевагу наведеним даним про жертви 1932–1933 рр., не можна не пояснити, чому неприйнятними є інші цифри, що потрапляють в інформаційний простір.

Гадається, варто відразу виключити з аналізу крайні позиції. Точніше в більшості безґрунтовні твердження, які не мають в основі реальних фактів, ігнорують, або й спотворюють їх. З одного боку, це будь-які спроби заперечення масштабності голоду і його трагічних наслідків [43, с. 11–13, 101–110], з іншого – безвідповідальні заяви-перебільшення про 7, 10, 14, 15 і навіть 20 млн жертв.

В обох випадках гору бере політизація проблеми і відверте нехтування науковими напрацюваннями. На жаль, в процес викривлення уявлень про трагедію тридцять третього року вільно чи невільно втягуються й професійні історики, представники інших галузей знання.

Так, під час дискусії на Першому національному телеканалі, що розгорнулася у передачі С. Шустера «Свобода слова» у листопаді 2010 р. колишній Голова Служби безпеки України В. Наливайченко, який виконував під час президентства В. Ющенка спеціальні завдання щодо «протискування» будь-якими засобами в масову свідомість тези про «голодомор-геноцид», вводив усіх присутніх і глядачів в оману. Він розмахував перед телекамерами папірцем і твердив, що це документ міжнародної експертизи европейських фахівців, які достеменно довели, що прямі втрати населення внаслідок голодомору становлять **3 941 тис. осіб** (сюди включено й померлих у першій половині 1934 р.), а разом з ненародженими (6 122 тис. чол.) загальне число становить **10 063 тис. осіб.**

Насправді ж усі шість осіб, що поставили підписи під висновком комплексної судової історично-правової експертизи, це представни-

ки установ однієї країни – України. З них – один доктор юридичних наук (В. Василенко, радник Міністерства закордонних справ), чотири доктори історичних наук – В. Верстюк, тодішній заступник голови Українського інституту національної пам'яті, В. Сергійчук, професор Київського національного університету, С. Білокінь, В. Марочко і один кандидат історичних наук – Л. Гриневич (три останні – наукові співробітники Інституту історії України НАН України). Завірив документ своїм підписом науковий співробітник сектору тривалості життя і здоров'я населення Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України О. Рудницький.

Гадається, не випадково до цього документу непричетним виявився академік С. Пирожков, який тривалий час очолював Інститут демографії та соціальних досліджень і брав участь у науковій розробці проблеми разом із французькими вченими, про що йшлося вище. Те ж можна сказати й про академіка Е. Лібанову, що очолює згадану установу нині й підписалася під вище згаданою доповіддю.

Недовіру викликає навмисне пересмикування очевидних фактів В. Наливайченком, до чого можна додати й те, що виникають питання й щодо складу експертів, які належать так би мовити до однієї ідеологічної групи і з відвертим несприйняттям ставляться до відмінних позицій колег, які, між тим, ретельно аргументують свої висновки фактами й документами. Висновок же згаданої експертизи, названої «комплексною судовою історично-правовою» не містить жодного посилання на джерела, що додає лише природних сумнівів щодо її обґрунтованості.

Того ж дня, як В. Наливайченко обнародував тенденційно підібрані дані, а саме 26 листопада 2010 р., мабуть найбільший ентузіаст дослідження Голодомору С. Кульчицький в «Газеті по-українськи» повідомив, що у 1933 році померло 1,6 млн людей, що було вдвічі більше за такі ж дані стосовно 1932 року. Тобто загальна кількість смертей в той страшний період – **2,4 млн чол** [7].

Історик допоміг скласти відповідну карту втрат за регіонами і назвав цифру у 10 млн осіб **«політичними спекуляціями»**, хоча в тому ж номері саме до цих даних схиляється академік М. Жулинський. «Якщо є два переписи, – наголосив С. Кульчицький, а посередині лежить Голодомор, не може бути різночитань у кілька мільйонів» [7]. З цими міркуваннями важко не погодитись.

Обережні історики, які звикли до критичного аналізу будь-якої інформації і повторювали її лише в разі належної перевірки, відповідних підтверджень, висловлювали певні сумніви щодо да-

них одного з перших дослідників проблеми – Р. Конквеста – **5 млн померлих від голоду в Україні та 1 млн на Північному Кавказі** [34, с. 334]. Природно, в обох регіонах абсолютна більшість – українці. Цифру **5 млн українців,** що загинули від голоду в 1932–1933 рр., називав і «батько конвенції про геноцид» Р. Лемкін [55, с. 23, 39]. Можна було б проаналізувати й інші цифри, які з'являються в літературі, засобах масової інформації, спростувати їх як такі, що не мають належних фактологічних, документальних підтверджень і хибують від браку фаховості їх авторів.

Однак, гадається, якнайкраще дослухатися до думки вченого, який стояв у витоків вивчення голодомору 1932–1933 рр. (першу тематичну брошуру він випустив ще у радянський час) [36] і, безперечно, знає проблему «зсередини». С. Кульчицький твердо заявляє, що її доказовість має базуватися на аналізі даних, виконаному в академічних закладах України [40, с. 162], тобто, передусім, у згаданому вище Інституті демографії і соціальних досліджень НАН України.

Чи був голод лише українським лихом?

Посилена, концентрована ідеологізація, політизація проблеми голоду 1932–1933 рр. призвела до появи низки концептуальних уявлень, серед яких особливе навантаження несе теза про його цілеспрямований антиукраїнський характер.

Можливо так сталося через те, що дослідження, присвячені тогочасним подіям, привернули увагу в Україні порівняно раніше за інші регіони колишнього СРСР, на цьому напрямку були зібрані більші пошукові сили з точки зору вивчення фактологічного боку справи, фронтального ознайомлення з наявними документами, введення їх, як і масиву мемуарних свідчень, до наукового обігу. Однак дослідження велися здебільшого у етнічно обмежених територіальних межах, у відриві від такого ж фронтального аналізу сюжетних подій в інших радянських республіках. Це й могло породити певні деформації в світосприйнятті, відтворенні й оцінці процесів, що носили загальніший характер. Мабуть, не варто скидати з рахунку й тієї обставини, що з часу здобуття Україною державної незалежності достатньо потужно виявила себе тенденція вичленення власне етнічної історії України із загальноімперського, загальносоюзного контексту, що не забарилося обернутися абсолютизацією національних особливостей, своєрідностей, призвело до невиправданих однобічностей, очевидних упереджень, свідомих чи несвідомих викривлень [70, с. 3–35].

Державними ідеологічними інституціями наполегливо нав'язувалась точка зору, ніби історія України найтрагічніша за будь-яку іншу, а за свою незалежність нація заплатила таку неймовірну ціну, з якою не може порівнятися жоден інший народ. Символьний ряд української історії, пропонований для засвоєння національною пам'яттю, набував вигляду – Батурин–Крути–Голодомор–УПА [27, с. 76].

Таким апріорі здеформованим уявленням про історичний поступ нації цілком відповідала й схема про організований проти українців, особливо ж їх селянської складової, голод [4; 37; 39].

Прикро, що при цьому виявляється упереджене ставлення до досліджень колег інших регіонів колишнього Радянського Союзу, передусім Москви. Хоча залишається фактом, що процеси, які відбувалися на селі в 20–30-х рр. XX ст., завжди посідали важливе місце в працях радянських істориків, проблеми голоду замовчувались, а після розпаду СРСР до них російські фахівці звернулися порівняно пізніше, аніж в Україні. Та ґрунтовність, комплексність, серйозність, з якою сьогодні досліджується цей непростий аспект спільного досвіду, викликає повагу й довіру. Особливо привабливо виглядає спосіб оприлюднення документів, обраний науковцями й архівістами Російської Федерації. Мова, зокрема, про збірник «Голод в СРСР. 1930–1934 гг.» [10]. Це оцифровані образи 187 оригінальних документів Державного архіву Російської Федерації, Російського державного архіву соціально-політичної історії, Російського державного архіву економіки, Російського державного військового архіву, Архіву Президента Російської Федерації, Центрального архіву ФСБ Росії з поставленої проблеми. При ознайомленні з ними відпадають будь-які підозри щодо можливої фальсифікації фактологічної бази досліджуваного об'єкту (з абсолютною точністю факсимільно відтворено навіть формат, колір паперу, чорнильних чи олівцевих записів, поміток, підкреслень, форма бланків, печаток, архівні атрибути тощо). І мови не може бути про купюри, спотворення.

У виданні представлено лише частину велетенського документального масиву, опрацьованого фахівцями. В цьому плані варто звернутися до передмови збірника. В ній, зокрема, авторитетно заявляється: «В даний час в розпорядженні російського колективу майбутньої документальної публікації «Голод в СРСР 1929–1934 гг.» є носії **кількох тисяч основоположних документів про голод,** які охоплюють своєю проблематикою **всі республіки** колишнього СРСР. Мабуть, було б не зовсім коректно нині, коли вони

ще не стали загальнодоступними в документальній публікації, робити будь-які висновки. Однак один і, певно, головний, пов'язаний з політизацією проблеми на міжнародній арені, усе ж дозволимо собі зробити, тим більше, що він став очевидним уже після виходу в світ шеститомної документальної публікації «Трагедия советской деревни». І цей висновок зводиться до наступного.

Не виявлено жодного документа, який би підтверджував концепцію «голодомор-геноцид» на Україні і хоча б натяк в документах на етнічні мотиви того, що сталося, в тому числі в Україні» [10, с. 7].

Варто зауважити, що пошукові роботи ведуться в архівах Росії, Казахстану, Білорусі. При цьому виявлення документів в Росії здійснюється не лише у федеральних і відомчих архівах, а й у регіональних, аж до архівів РАГСів. Відбувається розсекречування необхідних документів [10, с. 7].

Якщо архівних чи інших свідчень про заданість голодоморної політики проти українців не виявлено (дилетантські припущення про те, що їх завбачливо знищили, або ж що їх спеціально не створювали, обмежуючись усними директивами чи розпорядженнями до серйозної уваги брати не можна), то про пошук рішень вищого партійно-радянського керівництва (московського і українського), спрямованих на допомогу голодуючим в Україні в згаданому збірнику є.

Це 16 документів. Лише кілька з них публікувалися раніше у таких виданнях як шеститомник «Трагедия советской деревни», «Сталин и Каганович. Переписка», «Командири великого голоду» та ін. [33; 50; 66; 72]. А разом (із виключенням повторних відтворень) вони складають 833 документа. Більшість із них відносяться до 1932 – літа 1933 рр., тобто часу безпосереднього назрівання трагедії, її апогею.

Підрахунки показують, що РНК СРСР, ЦК ВКП(б), Й. Сталін, В. Молотов, Л. Каганович, С. Косіор, М. Хатаєвич, В. Чубар та ін. відповідно до своїх прерогатив порушували й розв'язували питання, пов'язані з тим, як подолати страшну кризу. Прямим результатом їх зусиль стало зниження рівня заготівельних планів і направлення в Україну майже 200 тис. тонн продовольчого зерна, в тому числі й насіннєвого матеріалу [23, с. 447]. Лише з 7 лютого до 20 липня 1933 р. було ухвалено 35 постанов Політбюро ЦК ВКП(б) і декретів РНК СРСР про видачу продовольчого зерна голодуючим районам СРСР. Сукупний обсяг допомоги становив 320 тис. тонн зернових культур. При цьому варто звернути увагу, що із загального обсягу в

УРСР і на Кубань було спрямовано 264,7 тис. тонн, тоді як в усі інші регіони, разом узяті, – 55,3 тис. тонн [70, с. 481–484].

У січні 1933 р. радянський уряд перейшов від практики заготівель до фіксованих державних закупок зерна на податковій основі [56, с. 16].

Певний ефект все це разом дало. В 1933 р. в УРСР було засіяно зерновими культурами на 2 млн га більше, ніж у попередньому році. Разом з іншими чинниками (зростання поставок техніки, налагодження колгоспного господарювання, сприятливі кліматичні умови) це забезпечило збільшення збору урожаю на 70 % порівняно із попереднім роком. І навіть за умови відправки 26 % тогорічного валового збору зерна в державні заготівлі, на селі залишилася така кількість хліба, яка дозволила надійно, гарантовано подолати масовий голод.

Було б зовсім невиправдано переоцінювати наведені фактичні дані як дуже вагомий серйозний, тим більше – вирішальний внесок у боротьбу з голодом у другій половині 1932 р. – першій половині 1933 р. За будь-яких обставин обсяги допомоги виявилися недостатніми, інакше не було б таких масштабних жертв.

Однак, тут для об'єктивної наукової оцінки принципово важливо інше. В дихотомічних схемах наявності/відсутності документів (доказів) про спланований, організований терор голодом абсолютно відсутні директивні документи, які б давали позитивне підтвердження версії, й існують десятки документів директивних органів, так би мовити, зворотного спрямування й розрахунку.

Вони все ж неспростовно свідчать про прямо протилежну тенденцію – намагання (хай десь під значним тиском усвідомлення трагічних обрисів явища), бодай якоюсь мірою, зарадити біді, що було зовсім несумісним із зумисним, цілеспрямованим масовим нищенням людей.

Не можна не згадати й про інші факти

Історики, наприклад, С. Кульчицький змушені визнати, що наслідки голоду в Казахстані відносно загальної чисельності населення виявилися тяжчими, ніж в Україні, що відсоток молдаван, що тоді померли, також був значно вищий, ніж в українців [37, с. 183; 40, с. 153]. На достатньо високий рівень смертності від голоду в районі Північного Кавказу, басейну Волги (особливо у Волзькій Німецькій Республіці) і деяких регіонів Західного Сибіру звернули увагу дослідники з міжнародної комісії по розслідуванню голоду 1932–1933 рр. в Україні [44, с. 22–23].

Підсумовуючи аналіз наявних документальних даних, історіографічних набутків, член-кореспондент Російської Академії Наук В. Козлов наголошує: «В 1932–1933 рр. різною мірою голодало все населення СРСР, в тому числі міське. … Це спільна трагедія народів колишнього СРСР, а пам'ять про неї повинна об'єднувати, а не роз'єднувати їх» [11, с. 9].

Переконливо спростовують твердження про «цілеспрямоване винищення голодом українців за етнічною ознакою» і матеріали «Книг пам'яті» жертв Великого голоду 1932–1933 рр. – в уражених голодом місцевостях частка померлих представників того чи іншого етносу приблизно дорівнює його частці у загальній кількості населення. Так, по місту Бердянськ з 1 467 померлих 71 % становлять етнічні росіяни, 13 % – українці, 16 % – представники інших етносів (євреї, болгари, німці, греки, поляки тощо). У селі Фридрихфельде Запорозької обл. – всі 28 померлих – німці; у селі Вячеславівка з 49 померлих – 46 болгари тощо. У селі Граденицьке Одеської області померли 71 росіянин, по 2 українці й молдованина, у с. Вигода Одеської обл. – 33 німці, по одному українцю, росіянину, молдованину, англійцю.

Докази прихильників концепції «організованого голоду»

Звичайно, те, що сталося в Україні в 1932–1933 рр., було протиприродним, значною мірою штучним у тому розумінні, що голод не був наслідком природних (скажімо – кліматичних) катастроф (великої повені, страшної посухи, хоча істотні відхилення від норми все ж таки були). Однак, чи означає це, що він був спланованим, організованим, спрямованим на досягнення наперед визначеної, усвідомлюваної мети – масового знищення людей, мільйонів людей? І які для такого висновку є підстави?

С. Кульчицький висловлює в тому абсолютну впевненість. У розділі «Голодомор 1932–1933 років як геноцид: пробіли в доказовій базі» він переконливо ствердно формулює назву відповідного параграфа «Доказова база існує!» [40, с. 134]. І без будь-яких застережень відомий історик тут же заявляє: « ... **Українсько-кубанський голодомор став наслідком зарані прорахованого і відмінно організованого терору голодом**, який Кремль застосував для попередження соціального вибуху. Такий вибух в ситуації гострої кризи загрожував відстороненням сталінської команди від Кремля, а що стосується України, як визнавав сам Сталін (і це документально доведено), – виходом її з Радянського Союзу» [40, с. 134].

Щодо загрози відсторонення від влади сталінської команди, до якої начебто міг спричинити розвиток подій в Україні і перспективи виходу останньої зі складу СРСР, – розмова окрема. В даному ж випадку важливо з'ясувати, на які документи спирається автор, доходячи висновку про організований в Україні голодомор.

Як то не дивно, але на весь параграф з такою багатообіцяючою назвою, підсиленою знаком оклику, двічі згадується лише один (! – знак оклику тут, гадається, доречно поєднати зі знаком питання – ?) документ – сталінська телеграма – звернення через ЦК КП(б)У до селян України. Вона навіть не цитується. Щоправда із посиланням на збірник 1991 р. С. Кульчицький навів її повний текст у дещо пізнішій праці: «Повідомляється постанова ЦК від 1 січня 1933 р.:

«Запропонувати ЦК КП(б)У і РНК УРСР широко оповістити через сільради, колгоспи, колгоспників і трудящих одноосібників, що:

а) ті з них, які добровільно здають державі раніше розкрадений і прихований хліб, не репресуватимуться;

б) щодо колгоспників, колгоспів та одноосібників, які вперто продовжують приховувати розкрадений і прихований від обліку хліб, застосовуватимуться найсуворіші заходи покарання, передбачені постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. (про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації і зміцнення суспільної соціалістичної власності) [9, с. 308; 38, с. 201; 40, с. 98]».

Не забувши примітки укладачів збірника до документа «За свідченням секретаря ЦК КП(б)У М. М. Хатаєвича у 1932 р. приховуванням зерна займалися від 85 % до 90 % колгоспників [9, с. 308]», історик стверджує: «Знаючи про те, що хліба на селі уже немає (це показали обшуки), він (Й. Сталін – *В. С.*) наказав негайно ліквідувати заборгованість по хлібозаготівлям» [40, с. 137]. Залишаючи без реакції специфічне авторське тлумачення документа (воно очевидне), слід сказати, що С. Кульчицький іде далі, не зупиняючись перед фантазуваннями: **«Сталінська телеграма на ділі виявилась умовним сигналом для чекістської операції по вилученню нагромаджених селянами до нового врожаю продовольчих запасів»** [40, с. 137].

Виникає здивування, чому публічне звернення раптом кваліфікується «умовним сигналом для чекістської операції», ніби не існувало прямих, таємних каналів передачі владних розпоряджень.

Не можна не звернути уваги і на дату відправки телеграми – 1 січня 1933 р. Адже на той час, за даними статистики, загинуло голодною смертю до 600 тис. жителів України. Коли і хто планував і організовував голод для них?

Часткову відповідь на ці питання дає сам С. Кульчицький: **«Операція здійснювалася в січні** (1933 р. – *В. С.*) **майже на всій території України** (крім прикордонних районів). **З 1 лютого** (тобто рівно через місяць – *В. С.*) **вона змінилась на протилежну** (операцію – *В. С.*): селян, які ще зберігали здатність працювати, почали підгодовувати через колгоспи, що готувались до великої посівної кампанії» [40, с. 100, 137].

Отже, єдиний документ, явно упереджено тлумачений, ще й виконувався лише один місяць і, дивним чином, припадає на часову середину лиха. Невже так бездарно планували акції лідери партії і радянської держави (ввести план в дію, щоб уже через місяць відмовитись від нього)? Історія дає нам зразки зовсім іншого змісту і характеру. Організаційного хисту й ентузіазму вистачало, щоб реалізувати й грандіозніші задуми (індустріалізація, ліквідація неписменності, безробіття, безпритульності й т. ін.).

Однак мабуть подібні докази не бентежать історика, бо після процитованих слів він заявляє: «**Шукати в секретних архівах доказову базу геноциду більше не потрібно.** Документи давно опубліковані. **Достатньо лише поглянути на них під певним кутом зору,** щоб головоломка склалась у єдине ціле» [40, с. 100, 137].

Далі С. Кульчицький закидає політикам (серед них колишньому першому секретареві ЦК Компартії України В. Івашку) і науковцям, які не здатні осягнути справжній зміст документа («ми часто дивимося на документ у відриві від контексту, а тому його не бачимо») й навіть зізнається в тому, що не міг збагнути «жахливого змісту сталінської телеграми» впродовж півтора десятиліття після її оприлюднення і «лише недавно» розв'язав «головоломку» [40, с. 137–138].

Принагідно виникає питання, як могли збагнути безпосередньо, негайно таємний зміст зашифрованої сталінської вказівки не надто грамотні працівники низового рівня, якщо професору С. Кульчицькому на розв'язання «головоломки» знадобилося 15 років?

Акцентує увагу читачів С. Кульчицький і на натуральних штрафах (тих, хто не виконав планів хлібозаготівель, карали конфіскацією інших їстівних продуктів).

Зрештою це дало підстави українському історику зробити висновок про відмінність між голодом у цілому в СРСР і Голодомором в УСРР і на Кубані: у першому випадку трагедія викликалась

лише хлібозаготівлями, у другому стала результатом конфіскації усіх харчів [40, с. 136–137].

І тут не обійтись без питань: запровадження продовольчих штрафів, як і занесення населених пунктів на чорні дошки, якими б найнегативнішими оцінками їх не характеризувати, з'явилися уже в розпал голоду і як реакція владних структур на непередбачуваний розвиток подій із невиконнням хлібозаготівельних планів. Тобто, й у цьому випадку важко говорити про завчасність у розрахунку на такі акції.

Не можна не звернути увагу й на очевидну суперечність у системі доказів С. Кульчицького. В тому ж таки параграфі «Доказова база існує!» він серед іншого пише: «У першій половині 1932 року від голоду, зумовленого конфіскацією врожаю 1931 року, в Україні загинуло 150 тис. селян. Однак, народовбивство хлібозаготівлями не підпадає під визначення ООН. Тим більше, що з квітня 1932 року Кремль почав виявляти «зворушливу» турботу про припинення смертності серед українських селян. Із портів була повернута вже приготована до експорту кукурудза і пшениця, уряд закупав невеликі партії хліба в сусідніх країнах» [40, с. 139].

Подібну інформацію історик подає і в попередньому розділі «Чому став можливим терор голодом?» « ... **Радянська влада – констатує автор, – в першій половині 1932 року не морила голодом українців через те, що вони були українцями, і не морила голодом селян через те, що вони були селянами. Уряд здійснював закупівлю хліба за кордоном,** чого не робив ніколи раніше, **щоб надати допомогу посівним і продовольчим зерном десяткам сільських районів України»**. Намагання дезавуювати об'єктивну інформацію зауваженням «Звичайно, рятували не стільки життя селян, скільки урожай 1932 року» [40, с. 125–126] уже не має однозначного ефекту. Це за тією ж небездоганною логікою, ніби з лютого 1933 р. селян, здатних працювати, підгодовували з метою підготовки до весняного сіву [40, с. 137].

Зрештою, в міркуваннях С. Кульчицького можна віднайти й діалектичність підходів. Зокрема, у проекції загальних оцінок на діяльність П. Постишева історик зазначає: «Він врятував мільйони селян, холоднокровно спостерігаючи за мученицькою смертю інших мільйонів» [40, с. 152]. Здавалось би – раціональний ключ до розкриття дійсно суперечливих життєвих проблем. Однак, такі спорадичні елементи, вплетені в загальну канву праць науковця, не знаходять свого подальшого логічного розвитку, залишають враження недосказаності, недовершеності.

Слід зауважити, що на відміну від С. Кульчицького, який прагне виявити якщо не прямі документи директивного характеру на підтвердження тези про «спланований», «організований» голодомор, «терор голодом», то хоча б розгледіти латентні ознаки навмисних кримінальних дій, інші автори, особливо політики, публіцисти навіть не ставлять перед собою такої мети. Для них все простіше: масштабна трагедія незаперечна, провини з влади зняти не можна, то чому б не піти далі. Значить – влада й задумала, спланувала масові акції, а слухняних виконавців, вихованих тією ж таки владою, було вдосталь...

Спроби ж подолати розрив між політикою і наукою, точніше – наблизитись у формулюванні політичних висновків до дослідницьких даних відразу приводять до значно складніших уяв і міркувань. Так, згадана вище міжнародна комісія авторитетних шести фахівців-професорів (Д. Сандберг – Швеція, Д. Верховен – Бельгія, Д. Дрейпер – Великобританія, Д. Левассер – Франція, Р. Левенс – Аргентина, К. Олівер – США) виявила зрозумілу обережність. Вона поставила, зокрема, з усією категоричністю і прямотою питання: чи є підстави довіряти твердженням, що радянська влада ухвалили стратегію організації голоду з метою досягнення певної політичної мети. Відповідь була такою: **«Свідчення, які б могли незаперечно довести існування такого злочинного наміру, мають носити абсолютно винятковий характер».** Навряд чи можна очікувати, що існують письмові свідчення намірів Сталіна приректи народ на голодну смерть з метою втілення своєї політики. В подібних обставинах **доказовість звичайно засновується на різних ознаках, які збігаються, за умов, що вони достатньо переконливі і безсумнівно встановлюють наявність чи відсутність зарані розробленого плану»** [44, с. 53].

На основі ж тих даних, які члени комісії змогли добути й проаналізувати, вони констатували: « ... **Не можна заключити, що радянські власті діяли зі злим умислом... В наданих Комісії документах ніщо не вказує на існування подібного плану** («ретельно підготовленого плану задушення України» – *В. С.*)». Це, як видно, також не підтверджується серйозними свідченнями, крім, хіба що заяв надто загальних, щоб вважатися надійними. Можливо, що така потворна особистість як Сталін могла породити найбезумнішу політику. однак, з урахуванням інформації, що є в її розпорядженні, **Комісія не в змозі підтвердити наявність зумисного плану організації голоду на Україні з метою забезпечення успіху Москви»** [44, с. 57].

Гідна, варта шани позиція вчених, яких жодним чином не можна запідозрити в симпатіях до радянської влади і які вище за інше ставлять прагнення до наукової об'єктивності. До речі, пізніші достатньо репрезентативні опитування, проведені кваліфікованими соціологічними установами, лише підтвердили висновки зарубіжних дослідників [78].

На жаль, саме таких якостей бракує багатьом вітчизняним вченим, які на чільне місце ставлять зовсім іншу мотивацію й цілі.

Існує ще один бік проблеми. Він стосується публікацій і підходів тих авторів, які тенденційно висвітлюють непросту проблему, вдаючись, зокрема, до абсолютизації одних документів при старанному замовчуванні інших, тобто штучного створення асиметрії в уявах про те, що сталося в 1932–1933 роках.

Так, досить знаний дослідник, перу якого належить чимало оригінальних праць про Україну в XX столітті – Г. Касьянов висловив варті уваги спостереження щодо використання більшістю ангажованих істориків і публіцистів архівних джерел. Взявши участь в дискусії «Архіви для суспільства», яка проводилася в рамках XVIII Форуму видавців у Львові 18 вересня 2011 р., вчений висловив здивування тим, як після офіційно затвердженої Президентом і парламентом історії Голодомору багато разів безпідставно заявляли, що зібрані ними в численних збірниках документи незаперечно свідчать про те, ніби Й. Сталін особисто розпорядився знищити українців. Однак жодного документу, який би підтверджував подібні висновки так і не було знайдено.

Професор Г. Касьянов звернув увагу й на те, що дослідники робили вигляд, ніби не помічають частини документів, які вводилися до наукового обігу. Так, після обнародування листування Й. Сталіна з Л. Кагановичем в десятках праць цитувався відомий сюжет про загрозливі тенденції в Україні, КП(б)У (неодмінно «зі всякими хе-хе») саме в такому контексті, ніби Й. Сталін бажає «знищити саме українців». Водночас старанно замовчується хронологічно практично одночасна вимога до Л. Кагановича негайно знизити план хлібозаготівель для України. «І нікому іншому, – підкреслює сумлінний дослідник, – цього не дозволяють, а Україні дозволяють знизити. Цього ніхто не цитує, хоча це опубліковані документи» [30].

Звісно, знайдеться немало бажаючих кинутися в полеміку з вищенаведеним на зрізі того, що початкові плани хлібозаготівель були неймовірно завищеними, а їх часткове зниження не могло кардинально вплинути на перебіг ситуації. Однак, пафос виступу Г. Касьянова зовсім в іншій площині – в науковій позиції не може

бути вибірковості, смаківщини, об'єктивність вимагає всебічності, комплексності, системності.

Аналізуючи історіографічні джерела, не можна не звернути уваги на доволі прикметний момент. Ті автори, які не ставлять перед собою завдання довести наперед обрані висновки, підтвердити чужі схеми, а намагаються просто хронологічно, послідовно, без купюр і селективного відбору передати всі відомі факти, зміст документів, реальну поведінку суб'єктів політики, зрештою відтворюють картину подій 1932–1933 рр., яка в багатьох істотних деталях відрізняється від праць заангажованих науковців і публіцистів [33, с. 12–80]. Уже дані обставини свідчать про необхідність обачнішого підходу до одноманітної в своїй суті продукції, яка заполонила книжковий і медійний ринок, понад усе маючи на меті довести, що голод 1932–1933 рр. в Україні був наперед задуманий, спланований і злочинно здійснений тоталітарним сталінським режимом.

«Голод» – «голодомор» – «геноцид»

Намагаючись не сперечатися про терміни, а порозумітися на їх виваженому, близькому до адекватності застосуванні, варто, гадається, взяти до уваги наступне.

Усвідомлюючи масштабність трагедії (масовий мор від голоду), в цьому сенсі виправданим виглядає вживання терміну голодомор, хоча дуже поширилося його вживання і в іншому сенсі – для означення специфічної політики, яка здійснювалася Й. Сталіним, Комуністичною партією, радянською владою з метою знищення чи хоча б показового покарання цілої страти (селянства), етнічної спільноти (українства) тощо [31, с. 11–39]. Так, термін голодомор перетворився на тотожний поняттям «задуманий», «спланований» голод, «здійснення терору голодом», «геноцид», «соціоцид», «етноцид».

Має рацію А. Портнов, стверджуючи що «сам термін «Голодомор» не є нейтральним. Він був витворений і спопуляризований за зразком такого ж політично забарвленого терміну «Голокост» [52, с. 95].

Тема голоду набула особливих масштабів політизації, перетворилася на вагому складову ідеологічно-державного дискурсу, важливий інструмент здійснення державної історичної політики пам'яті, засобом інтенсивного нав'язування суспільству єдиної офіційної версії подій 1932–1933 рр.

Безцеремонно відкидаючи будь-які спроби досягнення істини шляхом наукових обговорень, співставлення точок зору, дискусій,

на істориків здійснювався безпрецедентний адміністративний тиск, нерідко, правда, «здобрений» моралізаторською риторикою, покликаною створити у широкого загалу враження, ніби будь-яке відхилення від пропагандованих версій – гріх, злочин, який чинять вороги нації й демократії.

Втім нерідко доходило й до вибухів суспільної істерії, коли спроби ввести розгляд питання в наукове, раціональне русло кваліфікувалися як виклик суспільній думці, прояв кощунства щодо пам'яті загиблих.

Гносеологію і механізми перетворення поняття Голодомор на цілий науковий напрямок, самодостатню теорію глибоко й переконливо показав Г. Касьянов. Дуже коротко логіка доказів зводиться до наступного.

З'явившись в часи загострення «холодної війни» двох протилежних соціальних систем як крайній прояв емоційної аргументації для політичних потреб і з ініціативи української діаспори, яка шукала способів збереження бодай якихось елементів національної самобутності у покоління, що народилося і виховувалося за межами історичної Батьківщини, термін Голодомор, як організований голод-геноцид, від самих початків (Р. Конквест, Дж. Мейс) не мав наукового забезпечення. Від нього дистанціювалися серйозні науковці, а радянські історики викривали його як плід «буржуазних фальсифікацій». Розпад СРСР і «націоналізація історій», що розпочалася, призвели до того, що відразу була відкинута як неспроможна вся радянська історіографія і в сегменті, що торкався 1932–1933 рр., на озброєння вітчизняними гуманітаріями в своїй більшості була сприйнята теза Голодомору-геноциду. Так сталося, що чимало українських істориків свідомо стало на шлях виконання ідеологічного замовлення, яке вони самі значною мірою і сформулювали, водночас позбавивши себе персональної автономії, навіть перспективи з її використання у науковому осягненні проблеми голоду [31, с. 111–112].

В результаті вчорашні «буржуазні фальсифікатори» стали носіями істини, а рудимент «холодної війни» був карколомно перетворений на ідеологічний постулат, який будь-що прагнули підтвердити документально, чого так і не сталося в ході «архівної революції» – відкриття доступу практично до будь-яких документів і матеріалів [13].

Межі ідеологічного стандарту були значно розширені за часів президентства В. Ющенка, коли набір довільних сентенцій, що

накидався суспільній свідомості згори, не лише жодною мірою не узгоджувався з бажаннями суб'єктів, на які вони спрямовувалися, одержувати штучно виготовлений продукт (точніше – сурогат – запозичене із попередньої епохи гасло намагалися наповнити змістом, апелюючи до умоглядних, по-можливості – документальних підтверджень).

Так, занепад одного із сегментів тоталітарної шкали історіографії знайшов свою тяглість, одержав «друге життя» в пострадянській Україні [13, с. 151]. Голодоморна концепція перетворилася на специфічну форму культурної реальності, нагадуючи різновид громадянської релігії. А показна боротьба з комуністичною ідеологією незмінно загрожувала прихильникам об'єктивно-наукових підходів потрапити на становище «академічних дисидентів».

Дискурс «канонічної версії голоду 1932–1933 років» з його особливим акцентом на віктимності українців як нації, з його психологічно депресивними риторичними формами і метафорами обмежував і обмежує не лише науково-аналітичне осмислення проблеми, а й доволі відчутно спрацьовує проти головної ідеологеми Голодомору – тези про об'єднання нації на прикладі спільної трагедії. Явна чи прихована етнічна ексклюзивність, елементи ксенофобії, конфронтаційність та емоційна напруга, яка періодично виходить на рівень публічної істерії, провокують протилежні емоційні реакції і, відповідно, продовжують розділяти суспільство на адептів і прихильників Голодомору й тих, хто його заперечує – не голод 1932–1933 років, а саме Голодомор. Бажання таврувати таке заперечення як ознаку громадянської нелояльності, моральної упослідженості чи політичної корумпованості лише підсилює ефект заперечення [13, с. 213–214].

Можливо єдине, з чим не у всьому можна погодитися з Г. Касьяновим, це зі вживаним ним синтетичним словосполученням «канонічна концепція Голодомору», у всякому разі з точки зору тлумачення терміну «канонічний» у звичному розумінні – як твердо встановленого, традиційного, загальноприйнятого, обов'язкового (а у переносному сенсі – церковного догмату) знання.

Саме цього прибічникам голодоморної теорії й не вдалося досягти, хоча означена тенденція в своїй примітивізації нерідко доводилася до абсурду, підпорядковуючись нестримним емоційним настроям [54].

При цьому чи ж то ігнорувалися вельми серйозні напрацювання фахівців, чи ж то про них просто не знали ті, хто поспішав

зробити свій внесок у ідеологічні й політичні суперечки сучасності без особливої турботи про гносеологію й генеалогію формування термінологічної палітри, конструювання стереотипних уявлень, заданість (і в цьому сенсі – штучність) домінантних дискурсивних практик [31, с. 6–7].

Немало значила й створена за президентства В. Ющенка (2005–2010 рр.) кон'юнктурна ситуація, коли віталася будь-яка спроба відмежування української історії від минулого сусідніх народів й схвально сприймалися абсолютизація, гіпертрофування страждань українців, перенесених ними бідувань, яких вони зазнали в часи перебування в спільних державних утвореннях з іншими етносами, передусім з росіянами. Все це мало «спрацьовувати» на доказ тези про те, що такої ціни як українці за здобуту волю, державну незалежність не заплатила жодна нація [5], з прозорим підтекстом: лиха б не сталося, якби Україна мала повноцінну власну державність.

Сам же голодомор 1932–1933 рр. постаралися «підтягти» до «найвищих світових стандартів» і намагалися довести, що це був геноцид. Були навіть спроби охарактеризувати трагедію «українським Холокостом» і тим начебто надати їй особливо зловісного забарвлення [73].

Проте знайти бодай поодинокі приклади українофобської істерії на кшталт відкрито проголошеної гебельсівської юдофобської пропаганди і офіційної, демонстративної гітлеровської урядової, державної політики, нікому не доводилося. Як, втім, ніколи (не лише в 1932–1933 рр., а й до них і після них) навіть ознак цілеспрямованого нищення українців як таких не знаходилося. Тож виголошувані «заради красного слівця» сентенції в своїй суті, в основі загалом, не лише спірні, а й беззмістовні.

Можна зрозуміти, що суспільству вже добряче надокучили численні, значною мірою формальні чи схоластичні суперечки між тими, хто вважає трагедію 1932–1933 рр. в Україні абсолютно відповідною положенням «Конвенції про попередження геноциду і покарання за нього», ухваленої ООН 9 грудня 1948 р., і тими, хто наполягає на неправомірності кваліфікації тогочасних подій за критеріями не вельми досконалого, у чомусь тенденційного, а у чомусь компромісного документа. Можна з повагою ставитися до позиції автора ідеї й ініціатора конвенції Р. Лемкіна, який однозначно вважав політику Кремля в 1932–1933 рр. щодо населення України геноцидом [55, с. 37–42]. Можна не затівати дискусій з вітчизняними вченими-правниками, які також

доводять, що існують достатні підстави для висновків про те, що голод 1932–1933 рр. можна кваліфікувати як геноцид [2].

Тож, якщо мова про наукові міркування й дослідження, аргументацію висновків, наукову етику, все природно і зрозуміло. Проте, в такому разі, рівною мірою повинні мати право на існування й заслуговувати на визнання й інші, відмінні наукові точки зору, які розходяться з відзначеними, однак також мають доволі серйозний рівень обґрунтованості, доказовості. На практиці подібного демократизму, реального плюралізму дотримуються не завжди, що зумовлює спеціальне звернення до даного аспекту.

Для розуміння сутності метаморфоз, які спостерігаються в намаганнях знайти потрібну логіку у кваліфікації трагічних подій в Україні в 1932–1933 рр., цікавим і корисним видається прослідкувати за ходом думок і висновків С. Кульчицького, чиї напрацювання використовуються (щоправда по-різному, що іноді обурює автора) іншими науковцями, публіцистами, політиками.

У чомусь історик намагається наслідувати концепцію Р. Лемкіна. Він використовує, зокрема висхідну тезу: **«...Геноцид означає будь-яку з наступних дій, чинених з наміром знищити, повністю або частково, національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку...»** [55, с. 25].

Однак тут же український історик пропонує уточнення: «етнічні» і «національні» групи слід вважати спорідненими, які на будь-якій території існують разом і об'єднуються поняттям «народ» [40, с. 154–155].

Р. Лемкін характеризує сутність радянської влади як «вияв довготривалої політики ліквідації неросійських народів шляхом усунення вибраних частин суспільства» [55, с. 37]. В Україні це, за його версією, вилилося в нищення релігійного, інтелектуального і політичного проводу українства, наступ на Церкву – «душу» України, цілеспрямовану атаку на хліборобів – селян-одноосібників, а також фрагментацію українського народу шляхом переселення в Україну чужинців з одночасним розпорошенням українців по Східній Європі [55, с. 38–40].

«Такими, – на переконання правника, – були головні кроки систематичного нищення української нації, її поступового поглинання радянською нацією» [55, с. 41]. Особливо виділяється акція 1932–1933 рр. проти хліборобів: **«Зброя, яку застосували проти них, є мабуть найстрашнішою – виморювання голодом»** [55, с. 39]. Без будь-яких доказів подібне звинувачення комуністичній системі висуває і А. Безансон [1, с. 29].

Тут С. Кульчицький висловлює незгоду з висновками заокеанського творця концепції геноциду і французького вченого-публіциста. «Повертаючись до тези про знищення українських селян, – наполягає він, – скажу, що його не слід розуміти дуже вузько: як нищення українців або як нищення селян. Хіба можна уявити, щоб радянська влада полювала на людину тільки тому, що вона була селянином? Врешті-решт після створення ситуації глибокого голоду Сталін почав руками Постишева годувати людей – селян і українців» [40, с. 157]. Щоправда, автор намагається подати відомі факти під вельми специфічним, потрібним для задуманої схеми ракурсом: **«Звичайно ж, Сталін не застосовував терору голодом, щоб знищити усіх селян підряд невідомо для чого.** Кому поталанило вижити, того відправляли на колгоспні роботи і годували в полі, під час роботи. Годували тим продовольством, яке відпускалось за спеціальними постановами вищих органів влади. Так демонструвалась турбота держави про збереження життя своїх громадян. Так селяни привчились працювати в громадському господарстві колгоспів» [40, с. 55]. І ще: **«Абсурдно вважати, що Сталін переслідував українців там, де тільки міг їх знайти.** Наполягаючи на твердженні про нищення українців як представників небажаної національності, ми ризикуємо втратити всю доказову базу геноциду» [40, с. 155].

Як виглядає доказова база геноциду у С. Кульчицького – вище було розглянуто: прямо сказати, не лише не переконливо, а й надто сумнівно. Та сучасний історик не здається і винахідливо продукує інші версії, часом пропонуючи зовсім неочікувані злами.

Спочатку він бере «в союзники» іншого зарубіжного фахівця – Дж. Мейса (з початку 90-х р. XX ст. і на початку 2000-х рр. він проживав і працював в Україні) і повторює за ним (і це характерна риса прихильників геноцидної концепції – брак прямих доказів своїх позицій вони намагаються компенсувати посиланнями на авторитет своїх однодумців – С. Кульчицький – на Дж. Мейса, а Дж. Мейс на Кульчицького) [45, с. 34–47] тезу про те, що сталінський голодомор в Україні «націлювався **не проти людей певної національності чи роду занять, а проти громадян** Української держави, яка виникла в часи розпаду Російської імперії і пережила свою загибель, відродившись у вигляді радянської держави, іншими словами **«знищити українську націю як політичний фактор і соціальний організм»** [45, с. 158].

Для того, хто мало що зрозуміє із запропонованих сентенцій, С. Кульчицький спеціально роз'яснює: завойована і упокорена в роки революцій і громадянської війни Україна не могла змиритися

з такою долею, залишалася могутньою потенційною загрозою для всього Союзу РСР. «Своїми противниками Кремль уважав не українців як представників етносу, – заявляє С. Кульчицький, а **українців як носіїв ідеї національної державності. Українська держава лякала вождів ВКП(б)** навіть в радянській облатці» [45, с. 152].

Дещо «своєрідно» витлумачуючи добре відомі факти й документи, С. Кульчицький намагається переконати читачів у тому, що **Й. Сталін панічно боявся національно-визвольного руху українців, реальної загрози виходу другої за потенціалом і людськими ресурсами республіки зі складу СРСР** («втратити Україну») [37, с. 148–149; 40, с. 87].

Серйозних підстав солідаризуватися з такими умоглядними схемами немає.

Українці ще в 1917–1920 рр. зробили свій історичний вибір і віддали перевагу радянській владі над іншими варіантами (моделями) суспільного розвитку, а таких «з різних боків» пропонувалось в ту суперечливу добу достатньо велика кількість. Розмови ж про те, що українцям нав'язали свою волю більшовики, що вони були силоміць затягнуті в ярмо СРСР, з чим українці були в більшості незгодні і чинили опір усі 20-ті й початок 30-х років, просто не мають під собою фактологічної бази.

Варто зауважити, що й сепарація, дистанціювання Кубані від українських державних утворень виявилася практично доконаним фактом уже в революційну добу, а тенденцій зворотного напрямку в 20-х роках не спостерігалося, в усякому разі вони не були виразними [42, с. 7–36].

Активізація антирадянських виступів справді мала місце з початком колективізації сільського господарства в СРСР. С. Кульчицький посилається на книгу канадської дослідниці Лінн Віоли, яка підрахувала, що в березні 1930 р. в УСРР відбулося 2 945 виступів, у Центральній Чорноземній області – 737, на Північному Кавказі – 335, на Нижній Волзі – 203 виступи. За весь 1930-й рік в УСРР було зареєстровано 3 208 протестних виступів з кількістю учасників 956 тис осіб, а на Північному Кавказі – 1 061 (усього – 227 тис осіб) [84, с. 138–140].

Однак, відомостей про щось подібне у наступні роки немає, що має свої пояснення (корекція політики радянської влади, зміни в настроях селян тощо).

Гадається, є сенс ще раз звернутися до усвідомлення позиції, взяти до уваги логіку підходу до порушених питань згаданої вище кваліфікованої комісії професорів шести країн.

Відправними моментами для застосування Конвенції ООН про геноцид є з'ясування питання, в якому сенсі документ має застосовуватися: конститутивному чи декларативному, пояснювальному.

У першому варіанті комісія підтримує загальноприйнятий і широко застосовуваний загальний принцип – відсутність зворотної сили карних законів. Тобто, **в юридичному сенсі вживати категорію «геноцид» до діянь, які свого часу, згідно діючого на той час законодавства, не вважались незаконними, не можна** [44, с. 72–73].

Інша справа, коли термін вживається в чисто декларативному, або пояснювальному (без правової оцінки) сенсі. Для розуміння, тлумачення, більшого унаочнення непростих процесів це допустимо [44, с. 73–74].

Подібна гнучка і водночас витримана в професійних канонах позиція є конструктивною. Принагідно варто зауважити: здійснивши спеціальний, доволі предметний аналіз праць зарубіжних фахівців (передусім правників), історик А. Портнов показав, що переважна їх більшість не бачить підстав для того, щоб поширювати визначення «геноцид» на події 1932–1933 рр. в Україні (можливо, зовсім не випадково відповідний розділ згаданої публікації названо «Голодомор 1932–1933 років як виклик для теорії геноциду» [52, с. 95–102], що може мати різні тлумаченя). Ті ж автори (здебільшого це історики, наприклад італієць А. Граціозі), які все ж прагнуть довести правомірність кваліфікації досліджуваного феномену геноцидом, вдаються не стільки до підтверджень фактологічного, строго логічного характеру, скільки до ускладнених умоглядних конструкцій, багатослівних припущень, обмовок, застережень і т. ін. [52, с. 99].

Ще більше питань виникає щодо способів підходу до непростої теми у вітчизняній історіографії. Зокрема, надто непросто зрозуміти те, що сталося з відповідною проблематикою в «Енциклопедії історії України». Можна думати, що надзвичайно авторитетна редакційна рада, очолювана академіком НАНУ В. М. Литвиним, до складу якої входять 11 академіків-гуманітаріїв і на додаток до них доктор історичних наук С. Кульчицький, а також редколегія, яка включає провідних істориків сучасності (академіків, членів-кореспондентів відділення історії, філософії і права НАНУ, а С. Кульчицький є заступником голови колегії другого тому) не зважилася на те, щоб принципово важливі, відповідальні статті про Голодомор і геноцид написав С. Кульчицький (хоча його роль у визначенні тематичного слòвника, їх авторства була, без перебільшення, вирішальною, проте, мабуть не в даному випадку).

Стаття «Геноцид» потрактована як «масове знищення населення УРСР гітлерівцями», була підготовлена Т. С. Першиною. Природно, жодної згадки про зв'язок означеного терміну з Голодомором в ній немає [26, с. 82].

Водночас до енциклопедичного видання включено статтю В. Марочка «Голодомор 1932–1933 років в УСРР». Явище визначається як «**геноцид укр. народу, здійснюваний тоталітарним комуніст. режимом** в ході утвердження соціаліст. сектору економіки в СРСР, підпорядкування сусп-ва парт.-держ. органам влади та встановлення в країні особистої диктатури Й. Сталіна...**Терор голодом**, що діяв в УСРР протягом 22 місяців, – **це свідома і цілеспрямована політика сталінського уряду**, стратегія і тактика якої виношувалися, починаючи з 1928. Ця **карально-репресивна** акція була **спрямована на упокорення укр. селян**, на знищення в УСРР самодіяльних сел. г-в – соціально-економічних підвалин укр. нації» [26, с. 145].

Так до підсумкової за науковою значимістю і нормативної за жанром праці потрапила версія, яка в своїй абсолютизації суб'єктивного чинника в підході до оцінки суспільних процесів, нехтуванні дослідницькою методологією є навіть одіознішою за позицію С. Кульчицького.

В невеликій за обсягом статті (що природно для енциклопедії) знайшлося місце для нагнітання непритаманних академізму пристрастей-подробиць: «Голодомор супроводжувався у пд. р-нах України (степ) жахливими випадками канібалізму, трупоїдства, вживанням м'яса дохлої худоби, домашніх тварин (котів, собак), гризунів, розладами людської психіки, самогубствами, епідеміями тифу та ін. інфекційних хвороб, голодними смертями» [26, с. 146].

Віднайти наукову логіку у даному випадку непросто. Доводиться гадати, що для досягнення мети придатні будь-які засоби.

УІНП, меморіал голодоморів і мартиролог жертв

За зразком організованих у Східній Європі державно-наукових центрів, спрямованих на «зведення рахунків з історією тоталітарної доби», подібна установа була створена і в Україні. Нею став Український інститут національної пам'яті. Назва була запозичена у Польського інституту національної пам'яті – «Комісії з розслідування злочинів проти польського народу». Приймаючи 31 травня 2006 р. Постанову про створення Українського інституту національної пам'яті, Кабінет Міністрів України визначив його центральним органом виконавчої влади зі спеціальним статусом і окреслив завдання:

«посилення уваги суспільства до власної історії, поширення об'єктивної інформації про неї в Україні та світі;

реалізація державної політики та координація діяльності у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу;

забезпечення всебічного вивчення етапів боротьби за відновлення державності України у XX столітті, історичного минулого Українського народу;

здійснення комплексу заходів увічнення пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій, учасників національно-визвольної боротьби».

При ухваленні Закону України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», підписаного Президентом України В. Ющенком 28 листопада 2006 р., до його прикінцевих положень внесли пункт – доручення Кабінету Міністрів України: «Визначити статус і функції Українського інституту національної пам'яті та забезпечити його утримання за рахунок коштів державного бюджету України як спеціального уповноваженого центрального органу виконавчої влади у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу».

Після змін, внесених Постановою Кабінету Міністрів України від 23 липня 2007 р. та 26 березня 2008 р., остаточно «Положення про Український інститут національної пам'яті» наступним чином визначило статус останнього:

«1. Український інститут національної пам'яті (Інститут національної пам'яті) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України.

Інститут національної пам'яті є спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу».

Очевидно, включення до згаданого вище Закону про Голодомор спеціального пункту про Інститут, імовірне суб'єктивно-специфічне розуміння пріоритетів у роботі установи призвело до того, що першочерговим завданням виявилося вивчення проблеми Голодомору 1932–1933 років (про те неодноразово публічно заявляло керівництво Інституту). Тобто, умовно звичайно, з четвертої позиції, як те визначалося у постанові уряду, вона перейшла на перше. Про це ж свідчить і здійснений основний видавничий проект під егідою УІНП – дев’ятнадцятитомний мартиролог «Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні».

Інститут почав роботу над створенням на основі копійованих матеріалів електронного банку даних про розкуркулених у процесі здійснення колективізації сільського господарства. Паралельно брав участь у випуску літератури про Голодомор. Щоправда, це не були авторські наукові дослідження (фахівців, які б до приходу в Інститут займалися глибоким вивченням проблеми, не було), а швидше видання, розраховані на популяризацію набутків, праць тих вчених, політиків, публіцистів, хто однозначно стояв на точці зору кваліфікації подій 1932–1933 років спеціально організованим проти української нації Голодомором, геноцидом, страшним злочином комуністичного режиму. Відтак, це були численні, гарно оздоблені в поліграфічному відношенні буклети, плакати виставок [4; 14; 15; 46; 51; 81].

УІНП був серед організаторів конференцій, круглих столів про Голодомор, до яких залучались не лише науковці, а й студенти та школярі, а матеріали публікувалися [13; 48; 56].

Вирішальним виявився вплив колективу Інституту на формування ідеології комплексу Національний музей «Меморіал пам'яті жертв Голодоморів». Він, безперечно, привертає до себе увагу як українського загалу, так і гостей, що відвідують Київ. Популяризації меморіалу слугує й те, що його часто включають до протокольних акцій під час державних і дружніх візитів іноземних делегацій, хоча проблемною залишається назва комплексу – автори його створення зафіксували у величній споруді, що в XX ст. в Україні сталося три голодомори (окрім 1932–1933 рр., ще й 1921–1923 та 1946–1947 рр.). І якщо виникають обґрунтовані питання щодо правомірності найменування подій 1932–1933 рр. голодомором, то вони мають ще більше підстав для такої ж кваліфікації, щодо двох інших випадків.

Основним змістовним експонатом музею стала «Національна книга пам'яті жертв Голодомору».

Це був надзвичайно масштабний проект, до реалізації якого було залучено величезні сили в Києві і на місцях – керівники ряду вищих органів виконавчої влади, працівники Служби безпеки України, прокурорських служб, глави обласних і місцевих адміністрацій, співробітники архівних установ, науковці. З метою забезпечення належної організації та проведення заходів у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору Президент України В. Ющенко Указом від 14 березня 2007 р. створив спеціальну Координаційну раду, постійно тримав під контролем підготовку мартиролога, зокрема особисто провів низку нарад координаційної ради в областях.

Так, на нараді 10 червня 2008 р. у Кіровограді (її матеріали збереглися в фондах УІНП) розглядалися питання про роботу над Національною книгою пам'яті жертв Голодомору, формування реєстру всіх документів періоду 1932–1933 рр. та проведення їх інвентаризації, спорудження в Києві меморіального комплексу пам'яті жертв Голодомору та відповідних пам'ятних знаків у регіонах, впорядкування місць поховань загиблих внаслідок трагедії та про перейменування вулиць і площ, які носять імена людей, причетних до виникнення Голодомору, та проведення ряду інших просвітницьких та меморіальних заходів.

На результатах загалом потрібної і дуже делікатної справи, на жаль, позначилися неймовірний поспіх (19-титомник, виданий в рекордно короткий термін можна порівняти хіба що з 26-томною «Історією міст і сіл України», вихід якої тривав досить довго – більше 12 років, а разом з російським виданням – 21 рік) і безпрецедентний адміністративний тиск.

Виявлення й підрахунок жертв Великого голоду набуло характеру бюрократичної кампанійщини. На місця спускалися відповідні директиви, діяльність представників місцевої влади багато у чому оцінювалася виходячи із «енергійності» й запопадливості у виявленні жертв голоду – реальних, і зарахованих, попри різні реальні причини смерті людей, до загального числа тих, хто загинув від голоду. «Службовий азарт» у підрахунках померлих стимулювався і виступами високопосадовців перед управлінцями в областях – як от у промові В. Ющенка у Кіровограді, де лунала критика чиновників, які, мовляв, погано стараються і виявили, «усього лише» 1,6 млн душ по Україні.

А в ході засідання Координаційної ради з підготовки заходів у зв’язку з відзначенням 75-х роковин Голодомору 1932–1933 років (23 жовтня 2007 р., Харків) Президент «у доволі брутальній, образливій манері давав публічну нагінку тим губернаторам, які, на його думку, надавали надто малі цифри з кількості встановлених жертв і постраждалих від голоду і вимагав активізації роботи в цьому напрямку». 4 лютого 2008 р. за недостатні зусилля в дорученій справі В. Ющенко виніс публічні догани главам 9 районних адміністрацій [31, с. 69].

Відповідні вказівки отримували глави дипломатичних представництв, а нав’язування зарубіжним державам настанов про «Голодомор-геноцид» перетворювалося у ледве не головний критерій успіху на дипломатичному поприщі – на фоні

поступової втрати зовнішньою політикою раціональності, реальної суверенності, продуманої багатовекторності у захисті національних інтересів.

Врешті-решт, перенесення проблеми Голодомору **у площину зовнішньої політики не принесло Україні ніяких надбань і преференцій**. Натомість очевидні негативні наслідки егоїстичного «протискування» у пострадянському політико-інформаційному просторі «виключності страждань українців, яких знищували за етнічною ознакою».

Слід сказати, що мова при цьому не лише про Схід, Росію, а й про Захід. Вчені досить чітко вловили наміри «Президента Віктора Ющенка фактично інструменталізувати трагедію, прирівняти її до геноциду й через цю тезу дістати вхідний квиток до Євросоюзу». Так відверто пишуть німецькі вчені К. Леггеві і А. Ланг [79]. Навряд чи такий «прагматизм» вартий захоплення.

У християнській традиції й культурі **смерть людини завжди вважалася таїнством**. Голод, як і масові незаконні репресії (статистика про які також неймовірно роздмухувалася), повинні справляти вплив на сумління й мораль сучасників не стільки штучним збільшенням кількості жертв, скільки розумінням механізмів, причин трагедій народів і особи у нещадних жорнах історії, формувати співчуття до співвітчизників, у кінцевому рахунку – гуманізувати життя нинішнього покоління, слугувати суворим нагадуванням про страшні наслідки деформацій у стосунках Влада–Суспільство.

Однак у період «змагання» за кількість жертв тема Голодомору **перетворилася на статистику**, вакханалію штучних цифр, сигнал на «свій-чужий» у політичних баталіях, покажчик «лояльності» та «службової придатності», «прохідну» й легковажну тему у висвітленні деяких представників ЗМІ. Масштабна історична трагедія, драма мільйонів наших співвітчизників стала розмінною **картою у політичній кон'юнктурі.**

До того ж важко було позбавитися враження, що від українського суспільства, та й від сусідніх держав, просто приховували **далекосяжну кінцеву мету використання теми Голодомору,** яка навряд чи була пов'язана із відновленням історичної правди та вшануванням пам'яті жертв.

Непідробне відчуття скорботи за предками, які померли наглою смертю, бюрократичною кампанійщиною й безсоромними перегонами гонитвою за сенсаційною метою нівелювалося, притуплювалося і жодним чином не сприяло справжній **гуманізації**

суспільної свідомості та життя українського народу. Один із кричущих наслідків казьонщини – поява у газетах та чиновницьких паперах висловів-обмовок на зразок «з нагоди свята Голодомору» і таке інше, що яскраво підтверджує спотворення самої гуманістичної ідеї вшанування померлих предків.

Що ж до кількості жертв, точніше сказати, смертей, які вдавалося встановити, то вони не влаштовували вище керівництво держави і на місця надходили все нові й нові вказівки, які розширювали хронологічні межі підрахунків, аж до осені 1931 року. 1932–1933 роки вимагалося включити повністю (всі 24 місяці), з Києва директорам обласних держархівів прямо вказувалося на можливу персональну відповідальність за «невиконання плану».

Однак і при цьому упорядниками «Національної книги пам'яті...» за період з 1 січня 1932 р. до 31 грудня 1933 року, вносячи до видання **померлих з різних причин** (у тому числі не безпосередньо від голоду) було зафіксовано персональні дані **на 882 тис. 510** осіб.

Серед внесених до «Національної книги пам’яті...» **величезна кількість небіжчиків** (і їх відсоток дуже значний, якби мова йшла про одиниці – не варто було б того згадувати), які, згідно з медичнми висновками, загинули в різного роду катастрофах, від несупутних недоїданню хвороб, епідемій та старості. Цілком логічно, що будь-яка хвороба розвивається швидше й приводить ослаблений організм до фатального кінця в умовах недоїдання. Однак, можна зрозуміти й чималу розгубленість численних відвідувачів меморіального комплексу жертв Голодоморів (де, як відзначалося, по суті, основним документальним експонатом є 19-томник), які, шукаючи на його сторінках прізвища родичів, знайомих, односельців, знаходять, що причиною їх смерті позначені інші обставини, а не голод. Звісно, за належного, та й просто елементарного наукового підходу, до таких ситуацій можна, та й просто необхідно було не допускати, якби ретельно, принципово були опрацьовані надійні дослідницькі підходи, уважно визначені критерії.

Добре розуміючи обмеженість нинішніх інформаційних можливостей для реалізації проекту, у фахівців виникають обґрунтовані сумніви щодо відсутності необхідного науково-критичного ставлення до використаних джерел, очевидного нехтування потребою їх співставного (перехресного) аналізу.

Підтвердження ненаукового, більше, можна сказати, бездушного бюрократичного підходу до складання такої надто відповідальної справи як мартиролог – це власне усі без винятку

19 томів «Національної книги пам'яті». Немає жодної області чи району щодо яких не виникали б серйозні питання, на які видання не дає (не спроможне дати) відповіді.

Добре розуміючи, що хронічне недоїдання, голод з неминучістю породжували різноманітні хвороби, прискорювали, поглиблювали їх розвиток до смертельного фіналу, не можна погодитись із тим, що без будь-яких пояснень (мова вже не йде про пошук бодай якоїсь методики) до переліку жертв голоду зараховані усі, чиє життя обірвалося з 1 січня 1932 р. по 31 грудня 1933 р.

Звернемося до даних лише по одному Баришівському району Київської області (не тому, що вони відрізняються в бік високих, чи низьких значень – швидше їх можна віднести, хоча про таке незручно, моторошно писати, до середньостатистичних чи типових).

По с. Бзів залишилася невідомою смертність в означений час 20 осіб (7 з них старші 56 років), не вказано причину уходу з життя 61 особи (з них 16 вищевказаної вікової межі), 6 померли від старості, 1 – від «глибокої старості», 9 – від різних хвороб і 3 від кору (цей недуг лише опосередковано зумовлюється голодом, а епідемія тоді була дуже поширеною в Україні) [49, с. 29–32].

По с. Веселинівка не вказано причину смертності 13 осіб; 32 померли від старості (12 – у віці 56–75 років і 20 – у віці понад 76 років), від різних хвороб – 127, 1 – від поранення кулею і 1 – від флегматичного запалення ноги [49, с. 32–36].

По с. Гастролуччя з 226 покійних щодо 203 причина смерті не вказана [49, с. 37–39].

Значними виявилися втрати населення в 1932–1933 р. в селі Лук'янівка. Але на відповідних сторінках інформація щодо причин смертності дуже строката. Не вказаною виявилась причина смерті 71 особи; 100 померли від старості, 81 – від різних хвороб. Залишається питання, якою мірою можна віднести до жертв голоду 68 чоловік, що загинули від грипу і 29 від коклюшу-кору. 1 особа була «вбита кулею» [49, с. 42–49].

Щодо людських втрат в ті роки в селі Паришків наводяться наступні дані: причина смерті 49 жителів – невідома, 18 померли від старості, 28 – від недоїдання, 8 – від хвороб, щодо двох запис такий: «убивство, самогубство» [49, с. 53].

Очевидне переважання трагічних наслідків голоду засвідчують дані по селу Поділля (Війтовці). Тут із 592 померлих не вказано причину смерті у 49 осіб. 129 пішли з життя, як означено, від старості (58 з них були старшими 76 років). 367 закінчили свій життєвий шлях від «слабкості» (тут безперечна причина –

хронічне недоїдання), а 24 – від різних хвороб. Щодо двох осіб запис «убивство, самогубця». Та ще один «забитий кіньми» [58, с. 59–70].

Є немало населених пунктів (села Коржі, Леляки, Лехнівка, Лукаші, Морозівка, Недра, Паришків, Селичівка, Рудницьке, Селезенків, Селище), де немає жодних свідчень щодо причини смерті небіжчиків [49, с. 39–41, 52–53, 70–72].

Загалом по 23 селах Баришівського району за наявними даними з 1 січня 1932 р. до 31 грудня 1933 р. пішло з життя 2 929 осіб. Щодо 1 138 осіб причина смерті невідома (або не вказана), а це понад 38,5 %. Від дистрофії (слабкість, недоїдання, безбілковий набряк, інші хвороби, найвірогідніше спровоковані голодом) – загинуло 529 чоловік (18 %); від інших хвороб (епідемії грипу, кору тощо) – 340 чоловік (11,2 %).

Особливими (винятковими) причинами (самогубство, «від кулі», «забитий потягом», «забитий кіньми») кваліфіковано смерть 19 осіб. 1 457 смертей згідно з документами настали в результаті старості (понад 49 %). Звісно, вражаюча дитяча смертність – по району в цілому віком до 7 років за 2 роки померло 475 осіб – більше 16 % (тільки в селі Поділля (Війтовці) зафіксовано «від слабкості» 124 дитячі смерті).

Не викликає сумнівів те, що наведені статистичні дані далеко не абсолютні (не повні) й не точні.

Важко зокрема повірити, що в с. Селичівка за 2 роки померла 1 дитина у віці до року, 1 – до 16 років, по одній людині у віці до 33 і 56 років, тоді як у віці 56–75 років 1 111 осіб, а старших 76 років – 11.

Згідно з усталеними уявленнями серед жертв голоду дітей було близько 50 % (а по деяких регіонах і більше).

Однак, ті, хто взявся за складання мартирологу, не могли не помітити волаючих невідповідностей між відомими (обрахованими) загальними статичними даними демографічних процесів років, що аналізувалися, і їх, так би мовити, сутнісними складовими.

Не хотілось би думати, але, мабуть, гонитва за збільшенням цифри взяла таки гору. Можливо, позначився брак елементарного професіоналізму... В обох випадках доводиться лише висловлювати жаль.

Апофеозом казенно-бюрократичного, бездушного ставлення до підрахунку жертв голоду, кричущим прикладом підміни скорботи політичним замовленням став випадок на Сумщині.

Коли «Національна книга пам’яті...» складалася, місцеві чиновники, не знаходячи «бажаних» даних про жертв голоду в 1932–

1933 рр. у селі Андріяшівка Роменського району, можливо щоб догодити високому начальству. включили до електронного каталогу всіх живих мешканців села, точніше – його виборців. Страшно говорити, але за цим списком живих громадян ще й відспівали як померлих на панахиді у день пам'яті жертв голодомору. Звісно, історія відразу набула гучного скандального характеру, знайшлись швидко ті, кого за ретивість навіть покарали [25], а до друкованого видання внесли лише те, що виявилося насправді – 10 осіб, без зазначення точних дат смерті, віку померлих, лікарського діагнозу тощо (всі свідчення однієї особи) [32, с. 431]. Де вже тут апелювати до єдиного виявленого на тій же Сумщині документа, в якому «Причина смерті – зазначити докладно», вочевидь помилково, позначена – «Українець» [54, с. 42].

Звісно, стверджувати напевне не можна, але, гадається, тут могла прикро позначитися чи перевтома, чи хвороба того, хто заповнював документ, і двічі у пунктах 8 і 14 (до речі, розташованих один під одним з одного боку заповнюваного аркуша), «автоматично» написав одне й те ж слово «Українець». Підозрювати діловода низового рівня – співробітника відділення РАГСу у тому, що у такий спосіб він міг виносити політичний присуд, або мав якусь іншу мотивацію для усвідомленого вчинку, можуть лише ті, хто не здатний відчути атмосфери тієї доби.

Звичайно, кожен матиме певну рацію, хто, приміром, скаже, що велика кількість загиблих від хвороб, які зафіксовані у «Книгах пам'яті» – померла передчасно в умовах катастрофічного недоїдання. Однак, це ж **можна** і **треба** було **пояснити**, не допускаючи неминучої для будь-якого читача девальвації загалом потрібного проекту.

І ще про один істотний момент. Довіру до книг, інформації, поданої в них, істотно знижує те, що у численних випадках прізвища, ім'я й по батькові тих, хто пішов з життя в 1932–1933 рр., наводяться за свідченнями осіб, яким на час трагедії було, як правило, менше 10 років (а то й значно менше). І таких свідчень, отриманих через сім з половиною десятиліть, одна особа дає часто велику кількість.

Візьмемо для прикладу книгу про Сумську область. До мартиролога включено дані на 15 803 особи, які померли в 1932–1933 рр. на підставі книг Реєстрації актів громадянського стану і майже стільки ж (близько 15 тис.) – за спогадами очевидців [32, с. 35].

Не маючи на меті образити недовірою до інформації жодного з очевидців, не можна обійти питання, які з неминучістю виникають і на які немає відповіді у виданні.

Так, дані про 140 чоловік, чий життєвий шлях обірвався у 1932–1933 рр. у с. Великий Вистропол надали три особи – М. Т. Корнієнко, А. О. Любич і М. Й. Штиб [32, с. 285–287]. Хто ці особи, яким був їх вік на момент трагедії і яким – на момент задокументування свідчень? У жодному випадку не позначено уточненої дати смерті (окрім року), як і про причини смерті.

Г. М. Журавель надав свідчення про смерть у 1932–1933 рр. 80-ти жителів с. Влізьки, зазначивши у багатьох випадках вік небіжчиків. Тут до попередніх питань додається ще й таке, цілком природне: чи здатна людська пам'ять упродовж десятиліть утримувати подібний обсяг і характер інформації? [32, с. 315–316]

У деяких випадках, як по с. Рябушки і Кимличка у книзі є лише «глухі» посилання, згідно з якими мартиролог «складено за свідченнями очевидців Голодомору» [32, с. 318–319, 332–336].

Хто залишив такі свідчення, яким може бути рівень довіри до них, чи піддаються вони переперевірці? – зовсім не надумані питання. І слід зауважити, мова йде в даному випадку про сотні наших співвітчизників лише в одній книзі. Зовсім не хотілося б, щоб трапилася бодай якась прикра неточність, гарантувати це навряд чи хто наважиться.

На жаль, є й безіменні позиції, і також багаточисленні (наприклад, по м. Лебедин) [32, с. 321–324]. Укладачі мартирологу замінили їх знаком [...] і пояснили, що у книгах РАГСів записи зроблено нерозбірливо. Мабуть, іншого виходу не було. Однак виникають питання щодо безіменних списків. Створюється враження, що автори записів чи то не зовсім відповідально поставились до дорученої справи, чи не отримали належних інструкцій (а може отримали їх саме такими), але ситуацію заплутують. Ось кілька записів: «[...] 4 дівчинки, 4 р., померли 20.08.1933 від безбілкового набряку; [...] 4 хлопчики, 1 р., померли 20.08.1933 р. від безбілкового набряку; [...] 3 дівчинки, 1,5 р., померли 22.08.1933 від безбілкового набряку; [...] 3 чоловіки, 35 р., померли 26.07.1933 р. від безбілкового набряку...». Неясно чи люди одного віку помирали в один і той же день, чи їх «групували» (просто важко підібрати відповідний термін) під час реєстрації. Насторожує і те, що хронологічна послідовність записів часто порушується – можна думати, що документи складались «заднім числом». Непросто пояснити і одноманітність діагнозу: по всіх 236 позиціях (а в багатьох із них – «згруповані» нерозбірливі прізвища) зафіксована смерть «від безбілкового набряку», хоча в тому ж томі щодо Сумської області зафіксовано 182 різні діагнози [32, с. 36].

У величезній кількості наведених випадків діагноз взагалі не згадується.

Неясності залишаються і в тих нерідких випадках, коли за свідченнями очевидців названо лише імена людей без прізвищ (наприклад, смт Терни) [32, с. 340–341]. Як і ким складалися відповідні списки – невідомо, і чому імена прочитуються, а прізвища – ні, також залишається загадкою.

Отже, зібрані в дев'ятнадцятитомнику дані можуть бути використані (й то – до певної міри і, звичайно, із застереженнями) як відправні для вирішення проблеми складання на наукових засадах мартирологу жертв голоду 1932–1933 років, хоча неважко передбачити, що у багатьох випадках роботу доводиться починати заново – «з чистого аркуша».

Гадається, з погляду висловленого просто не варто навіть намагатися оцінити пояснювальні сюжети «Національної книги пам'яті» (вступні статті, інші супроводжувальні, довідкові матеріали) – це в більшості просто багатократно повторюваний набір штампів із «геноцидної концепції» голодомору, поєднаних кон'юнктурною риторикою часів президентства В. Ющенка.

Відтак, попри затрачені чималі зусилля, вважати проект вдалим, віднести його до серйозних історіографічних надбань навряд чи можна.

Сумнівність одержаного ефекту зайвий раз підкреслив досвід використання даних УІНП Державною службою геодезії, картографії та кадастру, державним науково-виробничим підприємством «Картографія» для виготовлення й поширення карти «Україна. Голодомор 1932–1933» (К., 2010). Зрозуміло, що в даному випадку додалися (нашарувалися) й притаманні специфіці галузі знання умовності застосовуваних символьних позначень, що зрештою викликало чимало питань відносно інформаційної значущості видання, чималою мірою знецінює загалом конструктивний задум.

Закон і суд

Якщо проблема правдивого відтворення й об'єктивної оцінки трагедії 1932–1933 рр. викликає непрості колізії в науковому середовищі, оскільки далеко не завжди вдається принципово вистояти під тиском кон'юнктури, напливу емоцій, то багатократно складніших обрисів набувають реагування на складні, неоднозначні події, коли їх використовують в ідейно-політичних цілях, не зупиняючись перед перетримками, спотвореннями і спекуляціями. Нехтуючи дослідницькими методами, критеріями і надбаннями, незва-

жаючи на природні логічні сумніви й застереження, тенденційне, однобоке зображення особливо складних, суперечливих, неоднозначних сторінок вітчизняної історії зробили спробу нав'язати масовій свідомості, прищепити національній пам'яті. Оскільки ж зробити це виявилося непросто (розважливі, мудрі, досвідчені індивіди не все сприймали на віру, особливо, коли спостерігалися логічні відхилення, фактологічні підтасовки, коли, як мовиться, не сходилися кінці з кінцями), владними структурами було задіяно адміністративно-силовий вплив.

Саме так можна розцінювати прийняття закону про Голодомор і організацію суду над його винуватцями.

У першому випадку намагалися наслідувати відомий прецедент – наявність закону про Холокост. В цілому прагнення зрозуміле. Однак, якби при цьому до уваги бралось те, що, попри деяку схожість двох історичних явищ, між ними насправді значно більше істотних відмінностей.

То ж коли виникла ідея прийняття закону про Голодомор, який вирішили кваліфікувати геноцидом, **брак належної доказової бази** вирішили компенсувати **загрозою відповідальності** за публічну відмову підтримувати таку кваліфікацію. Розробники проекту закону навіть пропонували ввести **кримінальну відповідальність за непослух**. Однак, при підготовці документа у Верховні Раді України зрештою погодились на «м'якший» варіант. Врешті головні установчі пункти документа було ухвалено 28 листопада 2006 р. в такій редакції:

«Стаття 1. Голодомор 1932–1933 років в Україні **є геноцидом** Українського народу. **Стаття 2.** Публічне заперечення Голодомору 1932–1933 років в Україні **визнається наругою над пам'яттю мільйонів жертв Голодомору, приниженням гідності Українського народу і є протиправним. Стаття 3.** Органи державної влади та органи місцевого самоврядування відповідно до своїх повноважень зобов'язані: брати участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу; сприяти консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості та культури, поширенню інформації про Голодомор 1932–1933 років в Україні серед громадян України та світової громадськості, забезпечувати вивчення трагедії Голодомору в навчальних закладах України; вживати заходів щодо увічнення пам'яті жертв та постраждалих від Голодомору 1932–1933 років в Україні, в тому числі спорудження у населених пунктах меморіалів пам'яті та встановлення пам'ятних знаків жертвам

Голодомору; забезпечувати в установленому порядку доступ наукових та громадських установ і організацій, вчених, окремих громадян, які досліджують проблеми Голодомору 1932–1933 років в Україні та його наслідки, до архівних та інших матеріалів з питань, що стосуються Голодомору. **Стаття 4.** Держава забезпечує умови для проведення досліджень та здійснення заходів з увічнення пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні на основі відповідної загальнодержавної програми, кошти на виконання якої щорічно передбачаються в Державному бюджеті України [6, с. 504]».

На жаль, у Верховній Раді України при прийнятті закону не було досягнуто консенсусу, за схвалення документа було подано мало не мінімальну кількість потрібних голосів – 233 [6, с. 504].

Не менш серйозним наслідком ситуації, що виникла, стала не лише неготовність переважної частини суспільства сприйняти положення документа як переконливі і справедливі, а й небезпідставні підозри й рефлексії величезного сегменту громадян України, що **їх змушують підкоритися відповідному державному акту всупереч їхній позиції, їхній думці**. Мабуть того б не сталося, або негативу виявилося значно менше, якби результат був досягнутий у ході справді демократичної дискусії, а не відкидання точки зору опонентів, яка просто не подобалася, або заважала.

То ж **невдоволення не лише сутністю документа, а й способом його схвалення вилилися у публічні прояви незгоди як з першим, так і з другим**.

Відбиттям настроїв значної частини суспільства стало внесення у Верховну Раду України народним депутатом України В. Кисельовим поправки до «Закону про Голодомор 1932–1933 років в Україні», згідно з якою зі статті першої пропонувалося вилучити термін «геноцид» і констатувати, що «Голодомор 1932–1933 років в Україні є трагедією Українського народу» [74]. До розгляду цієї зміни до цього часу не дійшло, хоча в засобах масової інформації і з'явилися відповідні повідомлення, а коментарі часто зводилися до того, що ймовірність схвалення Верховною Радою України достатньо висока [74].

І справа тут значно принциповіша, ніж твердження тих, хто вважає подібний розвиток подій одним із проявів реваншу влади Партії регіонів щодо помаранчевих попередників. Прийняттям «Закону про Голодомор» порушено принаймні три статті Конституції України: стаття 15 проголошує, що «суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної

багатоманітності» і «жодна ідеологія не може визнаватися державною як обов'язкова»; стаття 34 гарантує кожному «право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань»; а стаття 35 визнає світоглядний плюралізм [35, с. 11, 17].

Звісно, на закон про Голодомор, особливо його каральну статтю не могли не відреагувати науковці, передусім ті, хто розуміє науку як нестримний пошук істини, а не силове нав'язування її «потрібного» варіанту, як вільне, безперешкодне змагання інтелектів, наукових позицій, а не позбавлене здорового глузду безцеремонне і безпрецедентне втручання владних чинників у непрості, тривалі академічні дискусії [69, с. 27–28; 71, с. 7–8, 19–20, 107–115]. Не варто роз'яснювати, що дотримання букви й духу закону обмежує можливості вчених, які бажають поглиблювати дослідження про трагедію 1932–1933 рр. ніскільки не менше, ніж у радянський час, коли тема табуювалася (хоча навіть тоді до «регулювання» думок вчених силовим законодавством не дійшло).

Догматична сутність ухваленого закону може мати для розвитку української науки вкрай небажані й негативні наслідки. Створено прецедент некомпетентного втручання в науково-дослідницьку сферу, яка за своєю природою не може не входити в пряму суперечність, з натискною поведінкою владних структур, породжувати спротив їм. Немає сумнівів у тому, що конфлікт зрештою розв'яжеться, а наукові підходи неминуче подолають будь-які бюрократичні перепони. Та скільки непродуктивних зусиль для того треба буде витратити і чи у всіх учасників історіографічного процесу вистачить духу, морального гарту, щоб не скоритися можновладним забаганкам? І наскільки це загальмує розвиток української науки, зокрема історичної, взагалі? Особливо на тлі прогресивного поступу зарубіжних колег по дослідницькому цеху.

До речі, український закон про Голодомор викликав доволі критичну реакцію за кордоном, у колах вчених, які звикли працювати в демократичних умовах. Так, скажімо, у М. Таугера (мабуть, і у багатьох інших) виникли природні питання й сумніви: «Можливо, українці спробують перешкодити західним вченим, які ведуть дослідження в Україні, в тому випадку, якщо ті будуть висловлювати точку зору, яка відрізняється від офіційної? Якщо іноземний дослідник (із тієї країни, де існує свобода слова) приїде в Україну виступати з лекцією в Київському університеті і висловить незгоду з теорією геноциду, чи опиниться він під забороною, чи навіть під арештом? Як наслідок, ймовірний бойкот України науковим співтовариством, що може

мати доволі згубні результати для просування України в багатьох сферах.

Наслідки можуть виникнути і за межами України. Насадження подібної догми українцями може привести до розвитку у вчених і дослідників Європи і США вкрай скептичної думки про компетентність українських колег» [68, с. 20, 21].

Допускаючи, що подібні дії української влади також здатні створити перешкоди для проведення дослідницької роботи поза Україною, М. Таугер резонно заключає: «Якщо український закон справить саме такий негативний вплив на зовнішній світ, «успіх» українців стане велетенськими збитками для науки всього світу, ударом по прогресу людства, тому що вони створюють прецедент воцаріння контролю над думкою людини. Ці люди гадають, що борються з реліктами комунізму, але вони впроваджують лише свій тип цензури в тому ж комуністичному стилі» [68, с. 22].

Вочевидь, наведені міркування не бралися до уваги розробниками згаданого закону.

А подальший розвиток подій і взагалі показав, що у ревнителів управління логікою історичних досліджень і мисленням громадян з допомогою законів «розвинувся апетит».

У момент, коли вже згідно з результатами виборів помаранчева влада повинна була залишити владні коридори, науковій громадськості було запропоновано на апробацію проект Закону «Про відновлення і збереження національної пам'яті», лейтмотивом якого було відверте прагнення нав'язати суспільству практику кримінальної відповідальності за «публічне невизнання офіційної оцінки (вочевидь, право її вироблення привласнювалося жменькою політично заангажованої і ідеологічно корумпованої інтелігенції, яка випадково на певний час опинилася при владі) тоталітарних режимів». Аналогів подібної «демократії» (не лише нав'язувати законами офіційні оцінки, а й карати за відхилення від них), схоже, не знало жодне суспільство, жодна країна.

Зрозуміти, а тим більше бодай чимось виправдати таку поведінку просто неможливо.

Наступною акцією, спрямованою на юридичне оформлення кваліфікації Голодомору 1932–1933 рр. в Україні і засудження винних за його організацію і наслідки став спеціальний судовий процес.

Події тут розвивалися непросто.

Позивачем виступила Служба безпеки України. Однак Генеральна прокуратура України, вивчивши питання, зробила право-

вий висновок щодо можливості застосування Конвенції Організації Об'єднаних Націй «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього» 1948 року до Голодомору 1932–1933 років в Україні (№12/2–135–08 вих. від 08 липня 2008 р.). Підсумкове положення документа (воно детально мотивується законами, юридичними нормами) однозначне: «Унаслідок ретельного вивчення цього питання підрозділами Генеральної прокуратури України встановлено, що **зазначена конвенція для кваліфікації цих подій як злочину геноциду не має зворотної дії»**.

Предметно аргументована й негативна відповідь на поставлене СБУ питання про прийняття процесуального рішення щодо порушення кримінальної справи за ознаками злочину, передбаченого відповідними статтями Кримінального Кодексу України, зокрема – про «геноцид» і «навмисне вбивство» за фактом їх вчинення. В документі міститься й міркування – рекомендація фахівців-правників: **«Конвенцію ООН 1948 року може бути використано виключно для надання історичної оцінки того періоду»**, а також посилання на прийняту 3 липня 2008 р. Парламентською Асамблеєю ОБСЄ резолюцію «Голодомор 1932–1933 років в Україні» в якій, попри всі старання українських дипломатів, термін «геноцид» європарламентарі застосувати не зважилися.

Слід сказати, що історики воліють апелювати до позиції правників, вважаючи, що навіть використання таких термінів як «геноцид» для представників неюридичної сфери (в тому числі й науки) є проблематичним, не завжди виправданим.

Попри ж обережність науковців (не хотілось би її ототожнювати з перестраховочною позицією), владні політичні структури будь-що прагнули домогтися свого. Свою роль тут відіграла і очевидна ідеологізація діяльності спецслужб.

22 травня 2009 р. СБУ під орудою заступника Голови СБУ А. Кислинського (як пізніше з'ясувалося, він не мав диплома про вищу освіту, а відтак і ставлення до наукових чинників виявляв, м'яко кажучи, специфічне) порушила кримінальну справу, за якою проходило сім покійних керівників партії більшовиків та радянського уряду (СРСР та УСРР), яким було висунуто звинувачення в «організації геноциду української національної групи». Вже у грудні того ж року СБУ заявила про «остаточне розслідування». 31 грудня 2009 р. 250 томів справи надійшли до суду.

Вельми «цікава» не лише суть справи, а й методи її розв'язання. Викликає подив і подальша хронологія подій.

12 січня, після традиційних новорічних вихідних, відбулося 10-хвилинне (!) засідання суду, на якому представник державного звинувачення, представник Генеральної Прокуратури України О. Доценко просила надати їй хоча б 4 доби для ознайомлення зі справою. Прохання було відхилене і чергове засідання призначене на ранок наступного дня (мабуть, не в останню чергу враховувалось те, що через 5 днів мали відбутися вибори Президента України, і до того часу бажано було завершити процес).

13 січня 2010 р. слухання були відновлені. На стороні тих, кого звинувачували, не працював захист – хоча б для годиться (ст. 21 Кримінально-процесуального кодексу України). Навіть Міжнародна комісія з розслідування голоду 1932–1933 рр. в Україні, не будучи судом [44, с. 9], передбачала змагальність сторін, співставлення точок зору, пошук істини, перш ніж виходити на оцінки, узагальнення, виносити наукові вердикти. На щось подібне у даному випадку не було й натяку, що, природно, викликає як мінімум низку питань, однозначно свідчить про жорстку запрограмованість процесу.

О. Доценко від імені прокуратури та відповідно до чинного кримінально-процесуального законодавства України (ст. 6 Кримінально-процесуального кодексу України) упродовж 2 хвилин просила закрити кримінальну справу у зв'язку з тим, що всі звинувачувані давно вже померли.

Необхідного у таких випадках судового слідства взагалі не було. Після тривалої перерви впродовж 2 год 40 хв зачитувалося вочевидь зарані заготовлене рішення і постанова. Останню є сенс навести в повному обсязі.

«АПЕЛЯЦІЙНИЙ СУД МІСТА КИЄВА

м. Київ, вул. Солом'янська, 2-а

П О С Т А Н О В А
І М Е Н Е М У К Р А Ї Н И

13 січня 2010 року **м. Київ**

Суддя судової палати у кримінальних справах Апеляційного суду міста Києва Скавронік В. М., при секретареві Бондаренко М. С., за участю прокурора відділу прокуратури міста Києва Доценко О. М. здійснив попередній розгляд кримінальної справи № 1–33/2010, порушеної Службою безпеки України за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932–1933 роках за ознаками злочину, передбаченого ч. 1 ст. 442 КК України.

Обвинувачення Сталіну Й. В., Молотову В. М., Кагановичу Л. М., Постишеву П. П., Косіору С. В., Чубарю В. Я. і Хатаєвичу М. М. за ч. 1 ст. 442 КК України **органом досудового слідства не пред'являлось і не могло бути пред'явлене в зв'язку з їх смертю. З цих причин обвинувальний висновок у справі не складався.**

На підставі викладеного, керуючись п. 8 ч. 1 ст. 6, ст. ст. 240 і 248 Кримінально-процесуального кодексу України, апеляційний суд

П О С Т А Н О В И В :

Закрити кримінальну справу, порушену за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932–1933 роках відносно Сталіна (Джугашвілі) Йосипа Віссаріоновича, Молотова (Скрябіна) Вячеслава Михайловича, Кагановича Лазаря Мойсейовича, Постишева Павла Петровича, Косіора Станіслава Вікентійовича, Чубаря Власа Яковича і Хатаєвича Менделя Марковича, в зв'язку з їх смертю, які за висновком органу досудового слідства – Головного слідчого управління Служби безпеки України – **з метою придушення національно-визвольного руху в Україні та недопущення побудови і утвердження незалежної української держави,** шляхом створення життєвих умов, розрахованих на фізичне винищення частини українців спланованим ними Голодомором 1932–1933 років, умисно організували геноцид частини української національної групи, внаслідок чого було знищено **3 млн 941 тис. осіб,** тобто безпосередньо вчинили злочин, передбачений ч. 1 ст. 442 Кримінального кодексу України.

На постанову протягом семи діб з дня її винесення можуть бути подані касаційні скарги, а прокурором – касаційне подання до Верховного Суду України.

Суддя судової колегії
у кримінальних справах
Апеляційного суду міста Києва В. М. Скавронік».

Отже, розтиражовані твердження про винесення вироку не відповідають дійсності, а прямі погрози опонентам у «притягненні до відповідальності за незгоду з рішенням суду» просто несерйозні, є банальним блефом.

Власне, ні в юридичному, ні в ідейно-політичному, ні в морально-виховному, ні в будь-якому іншому суспільному сенсах проведений процес і його результат нічого не додають.

Адже ще 26 січня 1990 р. ЦК Компартії України ухвалив постанову «Про голод 1932–1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів». У документі не лише дано принципову, науково виважену оцінку історичним подіям, а й на рівні особистісної, персональної відповідальності засуджено злочинний курс Й. В. Сталіна, його найближчого оточення М. Молотова, Л. М. Кагановича, безпринципну поведінку керівництва УРСР С. В. Косіора і В. Я. Чубаря, які спричинили справжню трагедію народу. В постанові не згадуються П. П. Постишев і М. М. Хатаєвич, однак абсолютно очевидно, що судовий процес затівався зовсім не заради названих діячів, оцінки їх дій. До речі, й їхні прізвища фігурують, а діяльність одержала принципово негативну оцінку у передмові до збірника «Голод 1932–1933 років: очима істориків, мовою документів» (К., 1990), наукових розвідках і документах книги, випущеної на виконання постанови ЦК Компартії України.

Видається важливим звернути увагу на сутність висунутих позивачем (СБ України) звинувачень, які в багатьох принципових моментах суперечать науковим даним.

Як відомо, будь-який злочин має свій **мотив,** і встановлення в ході досудового й судового слідства такого мотиву – **неодмінна умова з'ясування сутності справи, яка вимагає юридичної кваліфікації.**

В даному випадку можна говорити не лише про сумнівність мотивації стороною обвинувачення **злочину, а й про його відсутність**. Власне до обґрунтування сутності мотиву злочину у постанові Апеляційного суду відносяться лише два сюжети.

Перший: «Після повалення Української Народної Республіки в листопаді 1920 року більшовицький режим розпочав на її території активні дії щодо недопущення відновлення незалежної української держави шляхом жорстокої репресивної політики, спрямованої на встановлення комуністичного ладу і придушення будь-яких партій і рухів, які відстоювали ідею української самостійності.

З цією метою Сталін Й. В. разом з вищевказаними особами розпочали суцільну насильницьку колективізацію сільського господарства та депортацію українських селянських родин, незаконну конфіскацію їх майна, репресії і фізичне знищення українців.

Все це зруйнувало традиційні форми сільськогосподарського виробництва і позбавило українських селян необхідних для

нормальної життєдіяльності запасів зерна, що викликало в 1928–1929 роках голод серед українського населення, після чого розпочалися масові антирадянські повстання на території УСРР, які з особливою жорстокістю подавлялися каральними заходами.

Здійснюючи свої злочинні наміри, Сталін Й. В., Молотов В. В., Каганович Л. М., Постишев П. П., Косіор С. В., Чубар В. Я. і Хатаєвич М. М. застосовували на території України у мирний час репресивний апарат комуністичного тоталітарного режиму, прийняли рішення і штучно створили умови для винищення голодом частини української нації .

Для вчинення геноциду Сталін Й. В. разом із вказаними особами розробили план створення штучного голоду в УСРР».

Другий: «Беззаперечно доведено, що Голодомор вказаними особами було сплановано і здійснено як один з етапів спецоперації проти частини української групи як такої, оскільки саме українська нація, а не національні меншини, виступала суб'єктом державотворчого самовизначення і лише вона могла реалізувати закріплене Конституцією СРСР 1924 року право на самовизначення шляхом виходу з СРСР і утвердження незалежної української держави. Саме тому безпосереднім об'єктом Голодомору 1932–1933 років стала українська національна група та її питомий складник – українські селяни».

Стороною звинувачення в наведеній мотивації злочину надто довільно тлумачаться відомі історичні події, точніше здійснюється груба маніпуляція ними, фальсифікація реального досвіду.

Факти незаперечно свідчать про наступне.

Сили Української Народної Республіки, керовані Директорією на чолі з С. Петлюрою, зазнали нищівної поразки ще в 1919 р. Переважна частина народу України підтримала зовсім інше національно-державне утворення – Українську СРР, що визначило долю не лише петлюрівського отаманського режиму, а й значно потужнішого феномену – Білого руху, підтриманого військово-економічною могутністю Антанти [62].

Готуючись до втечі 6 грудня 1919 р. в Польщу, С. Петлюра залишив у межах України менше 6 (шести) тисяч вояків УНР, які впродовж п'яти місяців здійснювали рейд (уникаючи боїв, серйозних зіткнень) по тилах денікінських, а потім радянських військ.

Найбоєздатніша частина Дієвої армії УНР – Українська Галицька армія – ще восени 1919 р. фактично перестала існувати, підпорядкувавшись спочатку Білій армії, а наприкінці року, у зв'язку з крахом останньої, перейшла в радянський табір, одержавши офіційну назву – Червона Українська Галицька армія (ЧУГА).

В ході полько-радянської війни, розпочатої після підписання С. Петлюрою і Ю. Пілсудським Варшавського договору (це було зроблено, як відомо, коштом західноукраїнських земель), петлюрівські підрозділи були вкрай нечисленні і будь-якої політичної ролі в подіях не відігравали, жодним чином не могли вплинути на долю України. Після поразки Польщі вони змушені були перейти на польську територію, де були інтерновані [61, с. 462–529; 63].

Частина з них взяла участь у так званому Другому зимовому поході – спорядженої з допомогою польських властей масштабної диверсії восени 1921 р. Українські військові підрозділи, числом до 5 тис. чоловік, під командуванням генерал-хорунжого Ю. Тютюнника зробили спробу прорватися в Україну, сподіваючись на масову підтримку місцевого селянства. Однак, цей розрахунок виявився безпідставним [22].

Селянство України сприйняло нову економічну політику і в основній своїй масі цілком визначено виявилося на боці радянської влади. Якщо впродовж 1921–1922 р. подекуди виникали збройні противладні рецидиви, то це були, головним чином, дії бандитського характеру з боку осіб, які в роки громадянської війни заплямували свою репутацію і мали складні невідворотні проблеми з законом, суспільною мораллю.

Тож просто довільною вигадкою є теза про те, ніби після 1920 р. більшовицький режим розпочав на території колишньої УНР «активні дії щодо недопущення відновлення незалежної української держави шляхом жорсткої репресивної політики, спрямованої на встановлення комуністичного ладу і придушення будь-яких партій і рухів, які відстоювали ідею української самостійності».

В 20-х роках в Україні вже не існувало партій і рухів, «які відстоювали ідею української самостійності».

Варто нагадати, що найбільш організоване, послідовно демократичне ядро колись найчисельнішої партії Української революції – Української партії соціалістів-революціонерів після її деградації і низки розколів перейшло в радянський, комуністичний табір, оголосивши себе Українською Комуністичною партією (боротьбистів), яка в березні 1920 р. злилася з Комуністичною партією (більшовиків) України. Урядовою стала й Українська Комуністична партія, утворена в січні 1920 р. з колишніх боротьбистів і течії «незалежних», які виділилися з Української соціал-демократичної робітничої партії.

Як відомо, Українська парія соціалістів-революціонерів і Українська соціал-демократична робітнича партія в 1917–1920 рр. були головними партіями, які формували Українську Народну Республіку, її державні інституції, визначали політично-ідеологічні орієнтири. Їх крах, по-суті уже в 1919 р., виявився результатом відмови у підтримці сповідуваним цими партіями програмним настановам з боку української нації [64].

Не подаючи жодних даних про антирадянські рухи, дії, спротив (судові інституції вочевидь їх просто не можуть знайти), сторона обвинувачення саме з них виводить «суцільну насильницьку колективізацію сільського господарства та депортацію українських селянських родин, незаконну конфіскацію їх майна, репресії і фізичне знищення українців».

Подібна «теоретична» конструкція – новація є дивною, оскільки плани колективізації сільського господарства всієї країни (а не лише України!) виникли й знайшли обґрунтування в програмах, стратегії більшовицької парії значно раніше за вигадану стороною обвинувачення «логічну ув'язку» історичних процесів.

Єдине з чим тут можна погодитися, так це з тим, що йшла боротьба з куркульством, яка справді загострилася з початками колективізації сільського господарства, (не обійшлося й без пасивного спротиву – «італійський страйк» частини селян), однак ініціатори судового процесу воліють не називати речі своїми іменами, старанно, завбачливо вуалюючи причини силових акцій радянської влади, спритно «переносячи» їх на все селянство.

З'являється голослівне твердження про те, що дії радянської держави в 1928–1929 роках викликали «голод серед українського населення, після чого розпочалися масові антирадянські повстання на території УСРР, які з особливою жорстокістю подавлялися каральними заходами». Природно, факти-підтвердження відсутні.

Гадається, на сьогодні взагалі дуже важко оперувати зверненнями до феномену протестно-повстанських рухів в Україні, зокрема на селі, через дуже серйозні розходження в підході до їх сприйняття й оцінку в працях істориків. Оскільки висхідна база, на якій вибудовуються логічні схеми, майже одна й та сама – це документи Об'єднаного державного політичного управління (ОДПУ «Луб'янка»), його місцевих підрозділів, зокрема в Україні (ДПУ), можна говорити про те, що після їх розсекречення дослідники мають всі можливості для відтворення об'єктивної картини, підрахунків фактів спротиву, кількості покараних і т. ін. Насправді ж цього не відбувається.

В одних виданнях (переважно московських) [24] по суті ретранслюються дані ОДПУ про українські контрреволюційні, націоналістичні організації, допомогу їм з боку емігрантських центрів, про їх спільну шпигунську діяльність і підготовку до масового повстання навесні 1933 р., т. ін. [24, с. 282–283].

При цьому мова йде, приміром, про «Український Національний Центр» (УНЦ), «Українську Військову Організацію» (УВО), «Українську контрреволюційну повстанську організацію», «Польсько-петлюрівську повстанську організацію» та ін., всього на зламі 20-х–30-х років більше 100 організацій [24, с. 283].

В працях українських істориків, присвячених проблемам вивчення терору в 20-х–30-х рр. XX ст., практично в один голос доводиться, що процеси над учасниками усіх названих, як і інших організацій та угрупувань, були грубо інспіровані здебільшого ОДПУ, іншими каральними органами, а всі документи – фальсифіковані [77, с. 71–84; 53, с. 402–410]. Тобто, ні організацій, ні рухів, ні закордонної підтримки не існувало, а політичні процеси – це злочин режиму проти лояльних до системи, безневинних громадян.

Однак, коли ставиться завдання довести, що в Україні аж до 1933 р. по суті продовжувалася Громадянська війна (або Українська революція), тоді вдаються до прямо протилежної логіки – повстанський рух в Україні, виявляється, був настільки могутнім, що викликав «системну кризу сталінського режиму в Україні і реально загрожував радянській владі». Для його приборкання знадобився «терор голодом» [19, с. 297–301]. Але ж документи, на яких вибудовуються протилежні схеми істориками (часто це одні й ті ж особистості) – ті самі. Тож подібній логічній еквілібристиці можна лише подивуватися, а відтак підходити до наявних в публікаціях даних з осторогою.

Звернемося до унікального десятитомного корпусу документів «Совершенно секретно»: Лубяка–Сталину о положении в стране (1922–1934 гг.)». Останній том, який вийшов у світ, присвячений 1930 року, містить 304 документи [60]. Більша частина з них – аналітично оглядові, в яких зібрано велетенську інформацію в цілому про становище і процеси в СРСР. Із 35 документів, вміщених до розділу «Село, селянство» («Деревня, крестьянство»), 7 мають інформацію, яка торкається України. Причому, в трьох з них мова йде про боротьбу з куркульством, динаміку класової боротьби, несприйняття колективізації, а в чотирьох – про недоліки в роботі місцевих партійних організацій, перегини у ставленні

до середнього селянства, помилки і порушення у проведенні хлібозаготівель.

З 36 документів розділу «Антирадянські виступи» інформація про Україну є лише в двох документах [60, с. 1254–1255, 1346–1347], а їх зміст говорить швидше на користь того, що антирадянські виступи мали локальний, малолюдний характер і досить оперативно припинялися владою.

Щоправда, в документах ОДПУ використовувався дещо розпливчастіший, аморфніший термін – «хвилювання». Так, принаймні кваліфікувалося в Україні за 1930 р. 4 098 різних фактів антивладних проявів, на які відреагували службовці політуправління, зазначивши що причетними до них виявилися не менше 956 587 осіб [72].

Саме ці дані постійно фігурують у працях як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників.

Однак тут доречно висловити деякі міркування, спробувати зробити певні уточнення. Зокрема, виникають питання, чи можна беззастережно кваліфікувати згадані «хвилювання» всі разом як суцільний, практично одностайний, однорідний опір радянській владі? Гадається, що ні. Підхід неодмінно має бути диференційованішим, конкретнішим.

Має рацію канадський історик Л. Віола, стверджуючи, що «з позицій старих сталінських поглядів **селянський опір** автоматично розцінювався як **куркульська** контрреволюція» [3, с. 38]. Однак тут же вона припускається іншої крайності: «Насправді, селянський опір колективізації, розкуркуленню і закриттю церков набув загрозливих розмірів в усьому СРСР. В 1930 р. – ключовому і вирішальному році суцільної колективізації в Радянському Союзі – було зареєстровано 13 754 **масових заворушень**, акцій протесту, переважна більшість яких зафіксована в першій половині року, третина яких – на Україні. В тому ж році ОГПУ зареєструвало 13 794 **випадки «терору»,** прояву **актів насилля проти влади і селянських активістів,** починаючи з **підпалювання і вандалізму** і закінчуючи **нападами і вбивствами**» [3, с. 38]. Посилаючись для підсилення ефекту на власну ж публікацію [84, с. 103–105, 136, 140], дослідниця без належних підстав бере в лапки слово терор, **зміщуючи акценти** в бік сповідуваної схеми **загальноселянського опору.** Наведені цифри як би сумарно ілюструють ставлення селян (без внутрішньої соціальної різниці) до планів Комуністичної партії і радянської держави у справі колективізації сільського господарства, їх реалізації з допомогою «підхльостуваня», «насад-

жування» колгоспного будівництва, до дій місцевих органів влади, функціонерів різних рангів і відомств, до очевидних перегинів у політиці (наприклад, усуспільнення всієї худоби, зарахування середняків у розряд куркулів чи «підкуркульників»), до практики розкуркулення (масштаби, категорії й т. ін.).

Однак, попри тісну взаємопов'язаність процесів організації колгоспів і розкуркулення, зрозуміло, що протидію проведенню політики радянської влади чинило саме куркульство. В цьому сенсі варто звернути увагу на контрпродуктивність тенденції до ігнорування розшарування, наростання напруження й конфліктності в селянському середовищі. Внутрішні суперечності залишалися не лише реалією [84, с. 256], а й міцним об'єктивним ґрунтом для загострення ситуації. Було б несправедливо замовчувати те, що політика розкуркулення мала одним із своїх проявів наростання антагонізмів на селі. Житло й майно виселених куркулів передавалося бідноті й не могло слугувати причиною для її невдоволення розвитком подій, викликати протест, масове втечу з місць свого проживання тощо.

Тож навіщо їм було вдаватися до терору – тобто розправи з партійно-радянським активом, комсомольцями, організаторами колгоспів, здійснювати підпали усуспільненого майна (їх, бідняків, частка в загальному балансі створених спільних господарств, природно, була незначною)?

Було б неправомірно вважати, що селян (і бідняків, і тим більше – середняків) не насторожувала, не хвилювала й, навіть, не тривожила перспектива **відмови від звичного укладу життя, організації виробництва,** або залишали байдужими антирелігійні акції, руйнування церков (хоча тут також не все було просто й однозначно, а взаємопідтримка служителів культів і заможніших верств також впливали на настрої сільських низів), однак **на рішучі дії** (антидержавні виступи) селян **могли змусити й змушували крайні, екстремальні (передусім – матеріальні) обставини.**

Не слід забувати, що ліквідація куркульства мала на меті й **політичний аспект – вирвати з-під впливу заможних верств у більшості економічно залежні, бідняцькі прошарки** села. Останні нерідко брали участь у заворушеннях саме під впливом останніх (у загрозливих для себе умовах готові були навіть ділитися своїми статками з біднотою, аби зірвати зусилля по колективізації – роздавали наймитам і незаможним речі, худобу, безкоштовно харчували їх, позичали гроші, зерно, сільськогосподарський інвентар [3, с. 86], а за те розраховували на підтримку у антидержавних задумах і акціях. І домагались свого. Залучали до антивладних дій, або

породжували сумніви, коливання («волинки») також примітивним обманом, який мав особливий відгук у жінок. Останні, часто з дітьми, були в перших лавах невдоволених, тих, хто починав заворушення: «жіночі бунти», жіночі демонстрації» [3, с. 81]. Явно не біднота (і не селянки) зі своїми економічними потенціями, рівнем освіти (елементарної грамотності), загальної і політичної культури артикулювали свої власні погляди й позиції в листівках антирадянського змісту. Принагідно зауважимо: В. Васильєв наводить лише один випадок вживання під час хвилювань селян гасла самостійної України, повернення до УНР. Загалом у 154 документах спеціального збірника це гасло згадується лише двічі [3, с. 214, 218].

До речі, якщо загалом під подібним кутом зору поглянути на предметну розвідку історика, «Перша хвиля суцільної колективізації і українське селянство» [3, с. 70–97], а також на дуже промовисті документи, зібрані ним з Л. Віолою про настрої і дії селян в деяких округах і районах (зокрема, Вінницький, Тульчинський), селах (Черепашинці, Калинівського району, Вінницького округу), можна переконатися, що **однозначно зараховувати все,** що відбувалося в українському селі в той непростий, суперечливий час **в актив антирадянських селянських виступів** – значить **дуже спрощувати уявлення про надскладні процеси.**

Надзвичайно різнилися настрої окремих груп селян щодо розвитку подій кінця 1929 р. – початку 1930 р., які вони висловлювали в заявах органам влади, листах до редакцій газет, анонімних матеріалах [3, с. 404–458]. В них і інформація про **справжній, а зовсім не удаваний терор куркулів** проти сільських активістів (вбивства їх самих, членів їх родин, в тому числі нерідко – дітей, нищення колективного майна, зокрема шляхом підпалів, залякування перспективою нещадного посилення терору). Ось, наприклад цитата з інформаційного бюлетеня редакції газети «Червоний край» – органа Тульчинського окружкому КП(б)У: «Чим більше куркуль тероризує бідноту, тим більше біднота гартувалась, навіть під час пожежі член СОЗу Пантелей Гакусич, гасячи свою хату серед ночі, сказав: «нехай тепер і вб'ють, а від будування нового кращого життя не відступлюся». Не дивлячись на куркульські залякування, на підпали, біднота йде в колектив, а за нею потяглось і середняцтво. Друга громада цілком перейшла на статут СОЗу, але куркульня повела агітацію, що ніби хтось силою примусив громаду перейти на статут СОЗу. Біднота обурилась таким нахабством і вимагала скликати ще раз збори, аби доказати куркульні, що ніякого примушення немає і збори зібрались вдруге. Крім голів двору на збори пішли

старі дідусі, жіноцтво, молодь і підтвердили свою постанову, вимагаючи найскоріше оформлювати артіль» (село Жадани Дашівського району – писала жінка).

Таких дописів безліч. Якщо звернутись до складу дописувачів, то треба відзначити, що про колективізацію пише багато таких людей, які ніколи до газети не писали» [3, с. 419].

Звісно, й подібних документів багато, й, водночас, вдосталь свідчень прямо протилежного змісту і характеру (прохання захистити від неправових рішень, дій органів влади, роз'яснити закони, скарги на чиновництво тощо). Однак, самими фактами легального звертання до владних структур (особливо часто кореспонденції направлялися до друкованого органу ЦК КП(б)У «Радянське село») селяни, дописувачі шукали порозуміння з режимом (який, судячи з усього, далеко не завжди й полюбляли, бо не всі його кроки, лінія поведінки подобалися), вірили, що таке можливе на засадах справедливості, навіть виявляли прагнення до підтримки офіційної політики розкуркулення і колективізації.

Навпаки, демонстрація листування громадян (зокрема, мова про червоноармійців), а також анонімки свідчать про інші, противладні настрої значної частини сільського населення.

Проте, наведене вище має на меті не стільки протиставлення одних матеріалів іншим і досягнення в такий спосіб заперечення «небажаних» висновків, а виключення однобічної категоричності в осягненні надскладної проблеми.

Можливо, пізніше відтворювана на сьогодні картина буде дещо скоригована анонсованими завершальними двома томами видання «Совершенно секретно»: Лубянка–Сталину», випуск яких чомусь затримується. Однак уже сьогодні в історіографії поширена думка, що знесилені від голоду селяни України просто не могли чинити скільки-небудь масштабного та інтенсивного спротиву владі в 1932–1933 рр. [3, с. 39; 19, с. 301].

Жодної критики не може витримати і логіка правників, їх позиція в судовому процесі, які мотивом злочину щодо української нації визначають те, що «лише вона могла (!?) реалізувати закріплене Конституцією СРСР 1924 року право на самовизначення шляхом виходу з СРСР і утвердження незалежної української держави». Мабуть, у судовій практиці ще не було випадку, щоб передбачення, здогад видавалися за доказ, неспростовний аргумент.

Фантазії так далеко заводять тих, хто бажає видати бажане за дійсне, що вищезгадану аргументацію вони вважають достатнім мотивом для здійснення злочину, а відтак у притаманній для себе

манері переходять до «обґрунтування» положення, згідно з яким «для вчинення геноциду Сталін Й. В. разом із вказаними особами розробили план створення штучного голоду в УСРР».

Не дивно, що навіть натяку у наведених документах (їх зміст також передається в довільній, а не цитатній формі) немає на існування згаданого плану. Вирвані із загального контексту функціонування партійно-державних організмів, вони створюють однобічну, викривлену уяву про становище в радянському суспільстві, про сутність проблем, які мали розв'язувати керівники партії і держави, зважаючи не лише на внутрішні, а й геополітичні чинники.

Все вищенаведене дозволяє кваліфікувати позицію сторони обвинувачення як упереджену, необ'єктивну, зумовлену прагненням за будь-яку ціну реалізувати замовне завдання із наперед заданим висновком.

Подібна поведінка судових інстанцій, безперечно, завдає ще одного, нищівного удару по й так уже підірваному, вкрай низькому авторитету судової влади України.

А оздоровленню політичного клімату не сприяють перманентні спроби поспекулювати на непростій проблемі, привертаючи до себе увагу, зчиняючи галас через апеляційні скарги до судів щодо заперечень Президентом України В. Януковичем, громадянами держави Голодомору як геноциду українського народу [74].

Причини й «механізми» голоду

Може виникнути питання, чому з’ясування авторської позиції і оцінок про дослідження в історіографії причин голоду віднесено в кінець публікації. Здавалось би, з того логічно починати працю, як то в більшості роблять науковці.

Однак, своя логіка, і навіть певні смислові переваги є і в запропонованому варіанті публікації, обриси структури якої виникли і оформились самостійно, незалежно від схожих підходів, що виявилося простим співпадінням [23, с. 438–448] з існуючими аналогами, хоча останнє якоюсь мірою також може бути додатковим аргументом на користь здійснюваного задуму. По-перше – мова про історіографічні рефлексії, вибудова доказовості яких може переконливо здійснюватися різними засобами, в тому числі й поступовим «закриттям», «зняттям» важливих питань при підведенні дослідження до підсумкових позицій, кристалізації висновків. По-друге, причини й сутність розвитку процесу голоду є обов’язковими елементами кожної, без винятку, публікації. Це, з одного боку, при-

зводить до більшого рівня осягнення проблем, принаймні, в частині з них, а з іншого – до практичної неможливості поокремого аналізу усіх пропонованих варіантів, наявних у них нюансів. Втім, у даному випадку, за здійсненого структурного підходу, це видається уже й не нагально потрібним. Зрозуміло, що дві головні історіографічні тенденції достатньо рельєфно вималювалися й одержали своє до них ставлення.

Якщо схилятися до точки зору, що голодомор був штучною, спеціально спланованою антиукраїнською політикою, здійсненою Комуністичною партією, радянською державою, персонально Й. Сталіним, то доведеться згодитися, що абсолютною домінантою, «причиною причин», був суб'єктивний чинник (умовно – геноцидна концепція). Однак зміст і смисл усього попереднього критичного аналізу даного історіографічного напрямку свідчить, що нездоланною, фундаментальною її (концепції) проблемою, яка не має скільки-небудь серйозної перспективи вирішення, залишається брак строгої науковості, об'єктивності. Тому-то доказовість кон'юнктурно підміняється ідеологізацією, політизацією непростої проблеми, науковою корумпованістю, спекуляціями на природних емоціях. Не в спромозі зарадити справі і пропонована у низці випадків ускладненість конструкцій, які буцімто лежали в основі таємних задумів голодоморної практики. Особливим дисонансом це виглядає при порівнянні з відомими і хронологічно близькими процесами розкуркулення і політичних репресій. Незважаючи на соціальні відміни тих верств, проти яких було спрямоване їх вістря, влада не крилася з документами найвищого рівня, не вдавалась до якихось «таємних операцій», «умовних сигналів» для їх початку, чи то продовження кампаній. Навпаки, влада діяла не лише відкрито, а й активно, зухвало пресингувала суспільну свідомість, вочевидь будучи переконаною у неможливості масових негативних рефлексій, помітних рекламацій. Те ж за аналогією стосується й вигадок про ймовірне спеціальне нищення директивних документів як превентивну, розраховану на «суд історії» осторогу.

То ж не ставлячи під сумнів факту масового голоду, не намагаючись заперечувати вину тогочасної влади (і чим більшими були її прерогативи, тим і ступінь історичної відповідальності, природно, масштабніший) – від найвищої (Й. Сталіна і його московського оточення) до республіканської (С. Косіора, В. Чубаря, П. Постишева), та нижчих рівнів місцевої адміністрації – аж до низової, сільської ланки, а також підпорядкованих їм силових структур, варто звернутися й до аналізу об'єктивних чинників, які призвели

до страхітливої трагедії. І це важливо не лише в тому сенсі, що, за відсутності документів, які могли б скласти фундамент будови «організованого», «спланованого» голоду, «провисає» вся надбудовна конструкція: «стіни» (вони базуються на документах виконавського рівня) і «дах» (висновки, оцінки).

Не менш важливе інше. Без дії об'єктивних чинників механізм впливу на суспільні процеси суб'єктивних важелів здебільшого, практично завжди, просто не спрацьовує, входячи з першими у нездоланну суперечність. Це загальносоціологічний закон, який не підлягає спростуванню. То ж вибудова голодоморних схем без врахування об'єктивних чинників від самого початку має бути визнаною не науковою справою. Не дарма, вочевидь, усі прибічники концепцій «спланованого голоду» відмовляються від найменших спроб більш-менш ґрунтовно розібратися в альтернативних підходах, в усій сумі факторів, що призвели до лиха, а відразу «кидаються в атаку», починають здіймати неймовірний галас, апріорі приписуючи об'єктивним науковцям наміри і спроби реабілітації сталінізму і його практики.

В цій же логічній площині, безперечно, знаходяться і постійні намагання нав'язати суспільству вимоги про кримінальну відповідальність, або хоча б кваліфікувати протиправними відмінні від зафіксованих у законі «Про Голодомор» міркування й оцінки.

Однак наука має власну внутрішню логіку й закономірності розвитку, а її принципи рано чи пізно все одно торжествують, змушуючи всіх, здатних до реалістичного мислення, об'єктивних оцінок, знімати будь-які кон'юнктурні нашарування, розпізнавати за наукоподібними схемами справжні політичні розрахунки, ідеологічні заданості, відмовляти в довірі модним тенденціям тощо.

Так, з початку 90-х рр. XX століття вступила в свою нову фазу колишня радянологія, однією з предметних складових якої була геноцидна, етноцидна концепція голоду в СРСР. Після краху останньої і практично миттєвої переорієнтації багатьох українських істориків на позиції й платформи своїх учорашніх опонентів зник суб'єкт, проти якого треба було боротися, виконуючи вчорашню функцію ідеологічного протистояння. Поступово очищаючись від непритаманних власне науці елементів, професійні зарубіжні історики з неминучістю стали на шлях корекції колишніх висновків і оцінок. Розгублені вітчизняні науковці, продовжуючи експлуатувати рудименти «холодної війни» – як істину в останній інстанції, поквапились оголосити природний поступальний рух в середовищі своїх зарубіжних колег «історіографічним ревізіонізмом», або

«ревізіоністською тенденцією» в історіографії. З'явилися кволі спроби окремих українських істориків дорікати своїм колишнім ідейним супротивникам за непослідовність, «зраду» вчорашнім концепціям.

Не зупиняючись на очевидній контрпродуктивності подібного роду поведінки, значно істотнішої уваги заслуговує аналіз тенденції, що дедалі пробиває собі дорогу не лише і навіть не стільки зусиллями порівняно нової генерації науковців, що не були заангажовані в колишні битви на історичних полях, а й активно захоплює у своє «силове поле» тих, хто встиг долучитися до вивчення проблеми в умовах конфлікту ідеологій, тобто до 90-х років XX століття Р. Таугера, Р. Девіса і С. Віткрофта, а також деяких їх прихильників як у країнах далекого зарубіжжя (Х. Куромія, М. Еллман, Ш. Фіцпатрик, Дж. Арч. Тетті), так і в Росії (В. Козлов, В. Кондрашин, В. Данілов, І. Зеленін) і, навіть, в Україні (В. Васил'єв, Г. Касьянов), які допомагали у проведенні досліджень зарубіжним історикам, і хоча й не всі, проте різною мірою зрештою солідаризувалися з висновками книги Р. Девіса та С. Віткрофта, перекладеної російською мовою [23, с. 9–10]. Надавши особливої уваги економічним і соціальним передумовам голоду, британський і австралійский вчені досить детально вивчили документи Політбюро ЦК ВКП(б), інших центральних відомств, щонайретельніше (по днях, тижнях, декадах) проаналізували статистику (не лише щодо захворюваності й смертності, а й значно ширше – і щодо погодних умов і врожайності, і агротехнічних заходів, і планів хлібозаготівель, і рівня їх виконання, і динаміки змін у рослинництві, тваринництві, інших галузях сільськогосподарського виробництва і споживання, і державної фінансової продовольчої допомоги населенню регіонів, що зазнали лиха й багато інших даних) [23, с. 456–526] і дійшли переконливих (їх може перевірити будь-хто), принципових висновків. Два, найважливіші на їх думку, Р. Девіс і С. Віткрофт наводять уже на перших сторінках твору.

1. Солідаризуючись із російськими вченими, зокрема з В. Козловим, вони категорично заявляють: «В ході нашої роботи ми ... не знайшли свідчень того, що радянська влада здійснювала програму геноциду проти України».

2. «Безсумнівно також, що число тих, хто загинув від голоду на Україні, в заявах українських політиків і публіцистів дуже перебільшене» [23, с. 12].

Втім, у даному випадку, просто ще раз констатується те, що для багатьох сумлінних дослідників завжди було очевидним.

Важливіше те, як, йдучи власним шляхом, історики із зарубіжжя змогли заглибитися в сутність української ситуації початку 30-х років XX століття, осягнути багатоаспектність явища, яке наважилися вивчати, підійшли до справи системно, комплексно, серйозно, змогли сконцентрувати увагу й на тих аспектах, які з різних причин, або випадали з поля зору інших дослідників, або, без належних підстав, відсувались на периферію вивчення.

Р. Девіс і С. Віткрофт як вельми багатий, надзвичайно цінний емпіричний матеріал наводять численні архівні й запозичені з інших відомих джерел дані, які максимально унаочнюють дуже важливі аспекти, органічні складові, деталі досліджуваної проблеми: динаміка температури й опадів (при цьому використані відомості й зарубіжних європейських центрів), зміни посівних площ, рівень їх обробки, розміри врожайності різних культур, обсяги виробництва хліба, показники хлібофуражного балансу, поголів'я тварин, колективізація сільських господарств, кількість розкуркулених і висланих господарів, кількість нарахованих трудоднів, розподіл хліба, ринкові ціни на продовольство, раціон колгоспників, їх доходи і розходи, розміри споживання продуктів, плани хлібозаготівель, їх корекція і виконання, допомога колгоспникам (насіннєва і фуражна), захворюваність, у тому числі інфекційна, смертність [23, с. 420–440, 456–526].

При цьому варто звернути увагу бодай на деякі прикметні моменти. Сталося зокрема так, що з активізацією досліджень подій 1932–1933 рр. практично ніхто не звертав уваги на кліматичні умови і відповідно неврожай (недород) 1931–1932 рр. Можливо, до цього спричинилися заяви першого Президента України Л. Кравчука (він їх багатократно невтомно повторював публічно), ніби до моменту обговорення питання про голод у Політбюро ЦК Компартії України (20 січня 1990 р.), Гідрометцентр України надав партійному керівництву республіки офіційну довідку, згідно з якою погодні умови 1932 р. були абсолютно нормальними, температурні, вологісні показники нічим не відрізнялися від інших середньорічних, тобто нормальних. В широкому ходу були й запевнення політичного діяча, ніби Статистичне управління України стверджувало, що неврожаю того року також не було.

Тих же, хто намагався звернутися до природних чинників, відразу зараховували до адептів радянського тоталітаризму й прилюдно висміювали як фальсифікаторів історії. До них відносили зокрема М. Таугера й С. Міроніна [83, с. 46; 47, с. 9–10].

Однак Р. Девіс і С. Віткрофт незалежно від позицій згаданих авторів, власним аналізом довели, що прихильники концепцій «організованого», «рукотворного» (тобто, незалежного від природних явищ) голоду «недооцінюють роль клімату та інших природних умов в неврожаях 1931 і 1932 рр. і помиляються, вважаючи, що врожай 1932 р. був швидше середнім, ніж поганим. Два неврожаї один за одним означали абсолютний дефіцит хліба на весну 1932 р. і в наступні дванадцять місяців становище погіршувалось. Така головна риса загальної кризи 1932–1933 рр. Радянське керівництво зіткнулось з великими проблемами в усій економіці, і це привело ще до одного ланцюга «взаємопов'язаних» і взаємозалежних сталінських акцій...».

Однак до об'єктивних причин, на які не могли не реагувати тогочасні керівники партії й уряду, Р. Девіс і С. Віткрофт відносять і геополітичні процеси, загострення міжнародної обстановки, несприятливі для СРСР світові економічні тенденції. «По-перше, – наголошують вони, – агресивна політика Японії щодо Радянського Союзу, кульмінацією якої стало вторгнення японців у Маньчжурію у вересні 1931 р., змусила СРСР активізувати заходи по підвищенню обороноздатності. По-друге, світова економічна криза створила дуже несприятливі умови для радянського сільськогосподарського і іншого експорту. В 1931 р. імпорт набагато перевищив експорт і зовнішній борг СРСР за один рік збільшився на 50 %. По-третє, недостача продовольства в містах, вельми серйозна, починаючи з 1929 р., загострилася з припливом робочої сили в промисловість у 1931 році» [23, с. 15].

Звичайно, впоратися з такими проблемами було нелегко і Політбюро ЦК ВКП(б) змушене було коригувати свій курс. Наскільки він виявився оптимальним і виправданим – інша розмова. Загальна ж і настійна його детермінованість безсумнівні, в чому переконані зарубіжні фахівці. «Криза змусила Сталіна і Політбюро, – висновують вони, – до ганебного відступу. Гучний сталінський заклик у лютому 1931 р. подолати відставання СРСР від передових країн за десять років («інакше нас зімнуть») тепер не користувався успіхом. Таким чином, мова йде не про організаторів зумисного голоду, а про людей, які переживали відчай і стали жорстокими, намагаючись боротись з кризою» [23, с. 15–16].

Довівши, що «передумовою голоду слугувала абсолютна недостатність продовольства», що «дефіцит хліба та інших продуктів в містах привів до масового недоїдання», а «гостра недостача хліба в селі привела до масового голоду», Р. Девіс і С. Віткрофт поста-

вили ключове питання: «Чому виробництво сільськогосподарської продукції впало так стрімко» [23, с. 438–441].

Відповідь, яку дали історики, достатньо однозначна. Ситуація в сільському господарстві визначалася амбітністю інвестиційних планів 1932–1933 рр. в індустріалізацію країни. Вважаючи потребу в останній предметом нескінченної полеміки, науковці вважають, що навіть менші темпи форсованої індустріалізації з неминучістю привели б до ускладнень стосунків між державою і селянством, оскільки зумовлювали необхідність введення жорсткого контролю над сільським господарством. Реалізація останнього завдання шляхом колективізації й розкуркулення водночас обернулася хаосом у традиційному виробництві й деморалізацією значних селянських верств. Р. Девіс і С. Віткрофт визначили чотири головні складові негативних тенденцій:

1. Надмірне розширення посівних площ, що призвело до руйнування традиційних схем землекористування, звичних сівозмін, звуження парового клину, що особливо масштабно зачепило Україну, де на 1932 р. значно зросло виснаження ґрунтів і захворювання злаків.

2. Зменшення тяглової сили: хлібозаготівлі позбавляли селян їжі, а худобу – кормів. В результаті скорочення робочих коней і биків в 1932 р. значно затягнулася посівна кампанія, жнива і обмолот зерна, а це у свою чергу призвело до збільшення втрат, зменшення врожайності.

3. Погіршення якості обробки землі. Тут особливо позначилися брак досвіду, знань організації виробництва за нових обставин, деморалізація значної частини селян, пониження трудової активності, а також зменшення внесення в ґрунт добрив.

4. Погана погода. Протягом п’ятирічного циклу (1937–1934 рр.) «погодні умови виявилися набагато гіршими, ніж звичайно, особливо зле справа стояла в 1931 і 1932 р.». Цього чинника радянська влада контролювати не могла, помилково роблячи у розрахунках ставку на гарну погоду (орієнтиром тут був сприятливий 1930 р.) [23, с. 441–445].

Не можна не погодитися з Р. Девісом і С. Віткрофтом щодо невдалих спроб подолати кризу, викликану неврожаєм 1932 р. З одного боку, «хлібозаготівельна кампанія в 1932–1933 рр. носила безпрецедентно жорстокий і репресивний характер», а з іншого, фактом залишаються неодноразові зниження планів заготівель (загалом на 4 млн т порівняно з попереднім роком), істотне зменшення експорту зерна (більше як у 2,3 раза у 1932 р. і в 6 разів у 1933 р. порівняно

з 1930 р.), відпуск, за окремим рішеннями, на боротьбу з голодом близько 2 млн т зерна із державних заготівель, у т. ч. 330 тис т продовольчого і майже 2/3 з них (194 тис т – Україні).

Однак цих заходів виявилося недостатньо. До відзначеного слід додати й свідоме замовчування, більше того – офіційне заперечення голоду [23, с. 446–447].

На останок Р. Девіс і С. Віткрофт вирішили відмежуватися від висновків старшого колеги Р. Конквеста, піддавши серйозному сумніву його твердження про те, ніби Сталіну «потрібен був голод», що «Ради не хотіли успіху в боротьбі з голодом» і що голод на Україні був «викликаний зумисно заради нього самого», а найбільше його узагальнення, згідно з яким «комуністична ідеологія давала мотивацію до безпрецедентного масового знищення чоловіків, жінок і дітей» [23, с. 447].

Завершується дослідження досить продуманими, вагомими сентенціями: «Ми зовсім не знімаємо зі Сталіна відповідальності за голод. Він проводив відносно селян безжальну і жорстоку політику. Однак на сторінках цієї книги ми спробували показати, як радянське керівництво боролося з кризою, почасти викликаною його помилковими політичними рішеннями, але тим не менше, неочікуваною і небажаною. Витоки голоду криються не просто в тому, що радянська сільськогосподарська політика витікала із більшовицької ідеології, хоча ідеологія відіграла свою роль. Ця політика формувалася під впливом дореволюційного минулого Росії, досвіду Громадянської війни, міжнародного становища, суворих природно-кліматичних умов, а також принципів роботи радянської системи при Сталіні. Її визначали люди не надто освічені, які мали досить обмежені знання в галузі сільського господарства. А головне – вона була підпорядкована ідеї стрімкої індустріалізації селянської країни» [23, с. 448].

На окрему, дещо особливу позицію в історіографії «ревізіоністів», висунулися публікації різних років М. Таугера, зібрані в одній книзі, виданій в Україні у 2005 р. під назвою «Голод, голодомор, геноцид».

Найфундаментальніша риса публікацій американського дослідника – намагання осягнути істину, відсуваючи на інші плани будь-які ненаукові мотивації. Він надає виняткового значення методології праці історика, особливо принципу системності, а відтак аргументовано критикує однобічності, тенденційності, а то й підтасовки в книгах і статтях Р. Конквеста і Дж. Мейса. Вчений не уникає полеміки і з тими, хто, умовно говорячи, знаходиться на одному з ним «боці барикад» – Р. Девісом і С. Віткрофтом, а, пова-

жаючи альтернативні точки зору науковців, краще відрафіновує у перехресному співставленні з іншими позиціями власні підходи.

М. Таугер не відкидає надбань ані української, ані російської історіографії, достатньо предметно і тонко оцінюючи їх набутки і не проходячи повз прорахунки, помилки.

А прикладом ретельності, скурпульозності роботи з першоджерелами є дуже розлога, детальна (до найменших дрібниць) студія про потенційні можливості використання в історичних працях статистичних матеріалів з аграрної історії Радянського Союзу [68, с. 245–335].

Дослідник прагне охопити в аналізі всі доступні джерела, нерідко занурюючись в такі пласти інформації, які, на перший погляд, лише опосередковано відносяться до предмету вивчення, однак насправді додають досить істотні елементи для реконструкції об'єктивної історичної картини.

Мова, зокрема, про необхідність врахування при дослідженні трагедії 1932–1933 рр. неврожаю попереднього, 1931 року, відтворення в аналізі на найконкретнішому зрізі природних катаклізмів – погодних умов (не лише засухи, а й зайве дощових періодів, коли вони вкрай негативно позначались на визріванні злаків), спалах хвороб сільськогосподарських рослин, вибухоподібне розмноження шкідників, загибель значної частини посівів, падіння родючості ґрунтів, катастрофічне зменшення тяглової сили, труднощі промислового характеру (постачання і якість техніки тощо). Не обходить він і людський фактор, ретельно вивчаючи наявність робочих рук, продуктивність праці в сільському господарстві, мотивацію, характер і ступінь селянського спротиву розкуркуленню, колективізації й радянській владі, помилки чиновництва, ймовірний рівень розуміння радянським керівництвом глибини тогочасної кризи, непростий пошук шляхів виходу з неї (не оминаючи невірних підходів. некомпетентних і неефективних рішень). Там, де автор має гіпотетичні міркування, які не мають прямих підтверджень, він це обов'язково зазначає [68, с. 7–16, 112–226 и др.].

З багатьох висновків М. Таугера, гадається, можна виділити наступне: «Будь-яке дослідження, де стверджується, що врожай 1932 р. не був низьким, а голод був політичним заходом, що цілеспрямовано здійснювався шляхом завищених планів хлібозаготівель, однозначно засноване на недостатній інформаційній базі і може слугувати прикладом некритичного ставлення до офіційних джерел інформації. ...Події 1932 р. стали надзвичайною і катастрофічною

комбінацією... В цьому сенсі моя теорія про голод як про результат комплексу природно-кліматичних і людських чинників зовсім не означає, що голод був «нормальним» явищем, за який деякі історики-ревізіоністи видають Холокост, прагнучи виправдати його аж до применшення унікальності і масштабів цієї події.

...Голод в Радянському Союзі був серйознішим явищем, аніж вважають автори більшості попередніх досліджень, і став результатом аномального поєднання природно-кліматичних і сільськогосподарських чинників. Привертаючи увагу читачів до них, дана праця показує, як важливо піддавати сумніву загальноприйняті політичні теорії відносно взаємодії людини й природи. А те, що радянський режим за допомогою розподільчої системи годував (хай і не досита) під час голоду більше 50 млн людей, в тому числі й багатьох селян, як і той факт, що деякі селяни в 1933 р., зіткнувшись із загрозою голодної смерті, почали працювати значно краще, незважаючи на вороже ставлення до режиму, говорить про усвідомлення всіма учасниками процесу унікальності цієї трагедії [68, с. 227, 229]».

Якщо не брати до уваги певних розходжень у вибудові аналізу (в тому числі й непорозуміннями щодо піонерської ролі, пріоритету в авторстві інтелектуально-дослідницьких новацій, що в даному випадку не має першорядного значення), то можна сказати, що в ставленні до питання про організований голод-геноцид М. Таугер досить близький до позицій Р. Девіса і С. Віткрофта.

До речі, досить прикметно, що після першого видання книги двох останніх науковців і Р. Конквест змушений був скоригувати свою позицію. Він продовжує наполягати, що «голод викликали більшовики своїми злочинно-терористичними заходами», однак уточнює свою думку, не вважаючи більше, що комуністи «планували його свідомо» [23, с. 14].

Звісно, такий поворот справ викликав чимале розчарування у стані вітчизняних прихильників геноцидної концепції, які кинулись тиснути на свого ж найшанованішого до того авторитета, закидаючи йому, що він просто «не розумів, як можна укласти в єдине ціле одночасне нищення людей голодом і рятування їх від голоду», «не зміг зрозуміти, чому в першій половині 1933 р. УСРР і Кубань одержали переважну частку продовольчої допомоги, наданої Кремлем голодуючим регіонам СРСР» [37, с. 227–228].

Можна думати, що еволюція наукових поглядів заокеанського автора дратувала б деяких українських істориків значно менше, якби вони не усвідомлювали, що торжество науковості й логіки безперечно заважатиме політичним потугам, спрямованим на пере-

конання міжнародної громадськості в правомірності геноцидного вердикту щодо голоду 1932–1933 рр. [37, с. 228]. До того можна додати, що такого переконання немає і у значної частини науковців, громадян України.

Наочніше свідчення тому – не раз уже згадувана вище дуже добротно виконана монографія Г. Касьянова. Автор не обмежився аналізом тенденцій розвитку історіографії проблеми голоду 1932–1933 рр. (і зарубіжної і вітчизняної), її взаємозв'язками з політичними й ідеологічними проблемами, що складає власне предмет його аналізу, а у післямові до книги спробував сформулювати власну версію історичної картини голоду 1932–1933 рр. в Українській РСР [31, с. 259–267].

Хоча більшість позицій і висновків Г. Касьянова уже прояснені як засадничі у підході й оцінці історіографічних явищ, гадається, є сенс зупинитись на деяких з узагальнюючих висновків.

Голод виник, на переконання історика, як наслідок дій партійно-державного керівництва СРСР та УСРР, спрямованих на масштабну реорганізацію сільського господарства, яка мала комплексну мету: мобілізацію ресурсів аграрного сектору країни для забезпечення потреб індустріалізації і супутньої урбанізації; забезпечення продовольством армії та міст; руйнування традиційного сільського укладу, який вважався економічно непродуктивним і соціально ворожим, перетворення села на «соціалістичну фабрику» і, відповідно, подолання опору селянства цим планам і намірам. Згадана реорганізація здійснювалася людьми, які мислили радше політико-ідеологічними чи в кращому разі господарчими, ніж економічними чи гуманітарними категоріями. В основі їхніх дій лежали міркування політичної, ідеологічної та класової доцільності, причому остання базувалася на впевненості в тому, що класова боротьба в країні загострюється, відповідно обиралися способи дій.

Ці дії призвели до масштабної дезорганізації аграрного сектору економіки, вони супроводжувалися крайніми проявами насильства аж до фізичного усунення (вбивства та депортації) частини сільського населення (і не лише селян). Спровокована в такий спосіб дезорганізація поглибилася через масовий опір селянства – активний (знищення тяглової сили, приховування хліба, повстання, бунти, вбивства активістів) і пасивний (відмова працювати, саботаж). До цього додалися несприятливі погодні умови, навмисне загострення соціального конфлікту на селі силами правлячої партії, некомпетентність партійно-державного керівництва [31, с. 260].

Г. Касьянов не знаходить достатніх доказів на користь висновку про «організований голод», хоча вважає, що застосовуваний в ході подій терор «переріс в терор голодом, коли розгорнулася масова конфіскація продовольства та блокада голодуючих регіонів.

У даному разі в СРСР і зокрема в УСРР здійснювався соціоцид, який мав усі ознаки злочину проти людяності – той соціоцид, який був невід'ємною, майже повсякденною ознакою більшовицької політики впродовж 1920–1940-х років» [31, с. 263].

Вивчення науковцем документів та їх інтерпретації іншими авторами дає підставу для висновку, що голод 1932–1933 років не будучи спланованим, не будучи спеціальною метою вищого партійно-державного керівництва країни, не був і спеціально задуманою антиукраїнською акцією, спрямованою нібито на упокорення бунтівної і потенційно сепаратистської нації [31, с. 264].

Вважаючи, що трагедія мала загальносоюзний характер, Г. Касьянов визнає, що в Україні голод мав специфіку, яка відрізняє його від інших регіонів СРСР «Ця специфіка є очевидною в цілій низці чинників і фактів. По-перше, ця специфіка визначалася наявністю зовнішнього кордону і, відповідно, інтенсивнішими зусиллями, спрямованими на приховування голоду та запобіганням пересуванню селян. По-друге, варто згадати і плани перетворення УСРР саме як території, що межувала з ворожою Польщею, на «зразкову республіку» та «фортецю» (з відповідними наслідками для населення). По-третє, не можна не помітити специфічної уваги І. Сталіна та його найближчого оточення до керівництва республіки, очевидну недовіру і невпевненість у повній лояльності останнього – враховуючи таку малодосліджену істориками тему, як ступінь автономності українських державних і громадських інститутів і структур в 1920-ті роки, можна знайти нові, можливо несподівані аспекти того, що сталося в Україні і з Україною в 1930-ті» [31, с. 265–266].

Звертає на себе увагу новітня спроба вчених Російської Федерації, Білорусі й Казахстану не лише здійснити фронтальне вивчення архівів трьох республік, а й дати своє тлумачення причин і механізму трагедії 1932–1933 рр.

Зусиллями чисельного колективу документознавців, істориків піднімається, опрацьовується велетенський масив джерел, що відклалися в архівах різних відомств. Це дозволяє не лише відтворити фактографічну картину голоду (вона могла б бути значно повнішою, якби до видання були залучені документи зі сховищ українських установ, чого, на жаль, не відбувається, хоча, при-

родно, матеріали центральних органів, інших інстанцій, які мали дотичність до справ в Україні і зберігаються поза її межами, включаються і відтворюються в значному обсязі), а й дійти до цілої низки висновків, не характерних для попередніх подібних наукових, документальних видань.

Дослідники, як гадається, достатньо логічно, вмотивовано розширили хронологічні межі предмету вивчення – 1929–1932 рр. До двох томів, що побачили світ [11; 12], увійшло 1326 документів (верхня межа на сьогодні – літо 1933 р.).

Одержавши додаткові підтвердження за передніми оцінками, В. Козлов недвозначно найменував передмову до тритомника «Спільна трагедія народів СРСР» [11, с. 5–9]. Однак те, що сталося в першій третині 30-х рр. минулого століття знайшло значно жорсткіші, визначеніші кваліфікації як у частині з'ясування причин, так і характеристиці протікання трагічних процесів.

Передмова починається дуже відповідальною, однак, гадається, не лише емоційною, а науково вивіреною, виношеною сентенцією – узагальненням: «На початку 1930-х рр. Радянський Союз пережив великий голод, пік якого припав на 1933 рік, який забрав життя мільйонів людей. Ця спільна трагедія народів колишнього СРСР стала однією із найстрашніших сторінок світової історії XX століття».

Спираючись на виявлені, ретельно вивчені документи, в перед-мові робиться підсумковий висновок, що «голод в СРСР став резуль-татом комплексу причин об'єктивного і суб'єктивного характеру». Головною причиною визнається аграрна політика сталінського керів-ництва, згідно з якою сільське господарство країни перетворювалося в основне джерело ресурсів для форсованої індустріалізації, оскільки західні країни відмовили в кредитах соціалістичній державі.

Прагнучи різкого підвищення товарності сільськогосподарського виробництва, вдалися до змін його організації, насильницького насадження колгоспів, створення радгоспів. Намагаючись подолати продовольчу кризу, що виникла, в 1930 р., приступили до реалізації курсу на суцільну колективізацію.

Проведені заходи дозволили забезпечити експорт із СРСР в західні країни на початку 30-х рр. величезних обсягів зерна – понад 12 млн т, одержавши 20% всієї виручки від експорту. Природно, основний вивіз хліба припав на чотири регіони СРСР – Україну, Північний Кавказ, Поволжя і Центральний Чорноземний район, які найбільше постраждали від голоду.

Московські історики вважають, що сталінське керівництво «не прагнуло до організації голоду», але практика насильницької колективізації і вимушених хлібозаготівель, помилки такої політики призвели до нього.

Негативним наслідком форсованої колективізації стало зокрема й те, що в 1930–1932 рр. основні зернові регіони СРСР залишили понад 7 млн найактивніших селян, що обернулося різким падінням рівня агротехніки, урожайності, скороченням тваринництва.

Явно помилковим, нереалістичним, не підкріпленим знанням ситуації на селі було планування державних заготівель сільгосппродукції, яке в числі інших чинників вплинуло на зростання недовіри селян до влади, що переростало у їх фактичний спротив радянській аграрній політиці. За таких обставин сталінське керівництво взяло курс на масові репресії.

В. Козлов доходить інтегрального висновку: «Колективізація провалилась. Замість зростання сільськогосподарського виробництва сталося його скорочення. Єдиним «досягненням» став «голодний експорт», який забезпечив основні будови першої п'ятирічки необхідним обладнанням». А «підсумком хлібозаготівельної компанії 1932 р. став масовий смертний голод в основних зернових районах СРСР (на Україні, Північному Кавказі, в Поволжі, в Центральному Чорноземному районі, на Південному Уралі, в Західному Сибіру), а також у Казахстані… В 1933 р. смертність від голоду значно зросла в результаті дій, спрямованих на боротьбу зі стихійною міграцією».

Вищевідзначене, вважає досвідчений авторитетний дослідник, дозволяє вийти на узагальнений висновок: «Незважаючи на очевидну провину сталінського керівництва в трагедії 1932–1933 рр., його дії все ж не можна кваліфікувати як «геноцид» – усвідомлене прагнення знищити частину населення чи народ. На цей рахунок відсутні прямі й достовірні джерела. Більше того, наявні документи свідчать про те, що застосовувались серйозні заходи щодо виходу регіонів з голодної кризи».

Наведене свідчить про істотні зрушення в оцінці російськими, білоруськими, казахськими істориками трагічних подій тридцятих років. Прискіпливіше вивчення ними значних документальних масивів призводить до значної радикалізації висновків, появи оригінальних міркувань, що демонструє, зокрема, один з найплідніших дослідників проблеми – В. Кондрашин. Чималий інтерес викликають його вступні статті «Передумови і початок

сталінського голоду (1929–1932 рр.) і «Кульмінація трагедії (друга половина 1932 – перша половина 1933 р.)», що передують документам першого і другого тому згаданого тритомника.

Вони не лише сутнісно, в деталях уточнюють окремі, дуже важливі аспекти розкручування маховика голоду в цілому в країні.

Автором наводяться конкретні цифрові відомості, на основі яких видно, що в абсолютному виразі й відсотковому відношеннях хлібозаготівлі та вивіз, експорт хліба з України не переважав подібних процесів в інших зернових регіонах – будь-хто може переконатися в тому, порівнюючи дані запропонованих зведених таблиць [11, с. 46]. І в цьому сенсі усім своїм змістом розвідки В. Кондрашина не суперечать основоположним висновкам В. Козлова, швидше їх додатково підтверджують. Втім, є в історика й цікаві смислові новації, які навряд чи залишаться непоміченими читачами. Так В. Кондрашин уважає, що в основі всієї аграрної політики сталінізму, в тому числі в період, що розглядається, лежало прагнення «зберегти за будь-яку ціну створене в результаті колективізації сільське господарство СРСР». На його думку, голод 1932–1933 рр. став чинником зміцнення колгоспного ладу СРСР. «Второе (друге) кріпосне право більшовиків (абревіатура ВКП(б) – *В. К.*) було запроваджене. Однак ціною цього були страждання і загибель від голоду мільйонів сільських трударів, для яких, так же, як і для мільйонів жителів радянських міст, друга половина 1932 – перша половина 1933 р. стали кульмінацією трагедії радянської країни періоду «сталінської революції згори» [12, с. 35].

Підсумовуючи, можна з впевненістю сказати, що сьогодні в дослідженнях причин розвитку трагедії голоду, оцінки його наслідків українські історики розділилися на два поки що нерівних табори.

Перший, що сповідує геноцидну версію, корумповану політикою, є проявом кон'юнктурно-пропагандистського синдрому, який навряд чи має надійну перспективу подальшого розвитку, впливу на масову свідомість. Він підживлюється ненауковими чинниками, а відтак. рано чи пізно поступиться перед своїм антиподом.

Другий табір істориків об'єднує тяжіння до негеноцидної концепції, яка базується на наукових принципах дослідження, вибудовується на об'єктивній оцінці наявних документів. Гадається, саме вона має всі шанси стати домінуючою в національній пам'яті українства.

Аналізуючи історіографічні джерела, не можна не звернути уваги на доволі прикметний момент. Ті автори, які не ставлять перед собою завдання довести наперед обрані висновки, підтвердити чужі схеми, а намагаються просто хронологічно, послідовно, без купюр і селективного відбору передати всі відомі факти, зміст документів, реальну поведінку суб'єктів політики, зрештою відтворюють картину подій 1932–1933 рр., яка в багатьох істотних деталях відрізняється від праць заангажованих науковців і публіцистів [33, с. 12–80]. Уже дані обставини свідчать про необхідність обачнішого підходу до одноманітної в своїй суті продукції, яка заполонила книжковий і медійний ринок, понад усе маючи на меті довести, що голод 1932–1933 рр. в Україні був зарані задуманий, спланований і злочинно здійснений тоталітарним сталінським режимом.

Не можна залишати без уваги і тих публікацій, метою яких є відтворення, публікація тих документів, які не лише входять у суперечність з домінуючою точкою зору, а й у сконцентрованому вигляді здатні взагалі серйозно поколивати враження щодо вірогідності останньої. Мова, зокрема, про підбірки матеріалів в «Комуністі України» [50, с. 61–69; 75; 76]. Допускаючи, що вони «не подобаються» прихильникам геноцидної концепції, не можна, однак, не констатувати, що відсутність реагування на них, як об'єктивної складової негеноцидної концепції, а відтак – альтернативної наукової позиції, лише зайвий раз підкреслює слабкості в умоглядній вибудові схем тих, хто воліє не рахуватися з «непотрібною» інформацією.

Зумовленість саморефлексії

Мабуть, немає такого справжнього вченого, особливо ж у такій непростій галузі як історична наука, який би, завершуючи велику чи малу працю, не мав певних сумнівів щодо запропонованих на публічний суд читачів, колег. Адже ніколи не може бути впевненості, що враховані абсолютно всі можливі чинники, документи, факти, нюанси, а відтак залишається бодай теоретична можливість, що ще з'являться якісь невідомі з тих чи інших причин моменти, які невідворотно здетермінують корекцію написаного.

Таке відчуття цілком природне, зрозуміле. Однак багаторічний дослідницький досвід дає підстави і для того, щоб на інтуїтивному рівні мати значний рівень впевненості, навіть переконаності у вірогідності здійснених висновків, оцінок, узагальнень, принциповій правдивості відтворюваної історичної картини.

Додатковий аргумент тут – ще й розуміння того, що поява таких чинників, які б істотно вплинули на корекцію ретельно, всебічно опрацьованого предмета дослідження (з перехресним критичним співставленням, аналізом усього наявного кола джерел, банку даних) практично виключена.

Не існує істориків-науковців, які б рівною мірою вивчали кожного разу заново, за першоджерелами усі без винятку історичні епізоди (усю історію). Слід обов'язково вдаватися до запозичень з історіографічних надбань колег. Однак при цьому до арсеналу авторських концепцій долучаються ті моменти, які або не викликають жодних сумнівів через свою незаперечну доказовість, або викликають повну довіру до авторитету, фахового рівня, того чи іншого автора, або колективу авторів. Останнє особливо важливе в тих випадках, коли в публікаціях використано (процитовано, зроблено посилання тощо) на обмежене коло фактів, документів (ліміт обсягу, вимоги жанру й т. ін.), хоча ясно (почасти – відомо), що оприлюдненому варіанту передувало тривале скрупульозне вивчення максимально можливої кількості джерел, про що, зокрема, свідчать інші праці вченого (вчених).

Вищевідзначене, гадається, створює більш-менш повну уяву про методи підготовки автором таких матеріалів, як пропонований.

До цього необхідно додати наступне. Проблема голоду 1932–1933 рр. в Україні озивається гострим болем у серці і свідомості автора цих рядків не лише через порівняно глибші, ніж у пересічного громадянина, фахові знання в порушеній історичній сфері. З власної пам'яті ніколи не викорінити того, що мама – Солдатенко Ганна Костянтинівна – залишилася після смерті батьків (моїх дідуся й бабусі) круглою сиротою у восьмирічному віці, виховувалася в дитячому будинку, звісно, зазнала немало лиха, що не могло не вплинути на її здоров'я, усе наступне життя.

І, можливо, саме ця обставина, постійне осмислення її, змушує мене, на відміну від багатьох колег, не легковажити у підході до надскладної проблеми, не давати почуттям брати гору над розумом, а намагатися знайти по можливості їх гармонійне (може б краще сказати – справедливе) поєднання.

В 2003 р., в 70-ті роковини трагедії, коли кон'юнктурна хвиля піднялася аж надто високо, загрожуючи, подібно нищивній цунамі, «змити» залишки об'єктивності, виваженості, науковості, написав єдину і досьогодні за все наукове життя статтю «Голодний тридцять третій. Суб'єктивні думки про об'єктивні процеси» («Дзеркало тижня», – 2003. – 28 червня – 4 липня). Хоча морально-фахові підстави

для подібного кроку мав, здавалось би, не менше за багатьох інших (безпосередня дотичність до підготовки первісного варіанту Постанови ЦК Компартії України «Про голод 1932–1933 років на Україні та публікацію пов'язаних з ним архівних матеріалів» від 26 січня 1990 р., участь у експертизі – відборі документів для першого вітчизняного збірника «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів», К., 1990 – 605 с., редагуванні матеріалів цього збірника), деякий час займав споглядальну позицію. Переконавшись же в тому, що вал публікацій, який заполонив інформаційний простір України, не лише не сприяє прояснення суті того, що сталося в 1932–1933 рр., оскільки варіюється як єдина і головна причина лише суб'єктивний чинник (терористично-репресивна антилюдська політика Москви), що без залучення аналізу об'єктивних обставин для розуміння будь-якого історично значимого процесу недостатньо, науково невиправдано, зважився привернути суспільну увагу спеціальною розвідкою.

В ній немає жодного наміру й намагання заперечувати ані факт голоду, ані масштаби трагедії, ані відповідальність тодішнього союзного і республіканського керівництва за здійснення політики, що обернулася жахливими наслідками, що легко перевірити зверненням до тексту статті.

Єдине, що не влаштовувало багатьох опонентів, це спроба розібратися в об'єктивній ситуації, породженій як геополітичними тенденціями, вирватись з яких СРСР ніяк не міг, так і внутрішнім економічним і політичним станом країни, який детермінував рішення, лінію поведінки, вчинки, які, поряд з виправданими елементами (таких, на думку більшості тих же опонентів, взагалі не існувало, бо й існувати не могло через злочинну природу комуністичної доктрини, більшовицької партії, тоталітарної держави), містили компоненти, що призвели до щонайтяжчих народних випробувань, а відтак і кваліфікуються як злочинні.

Наукових спроб спростування запропонованих підходів не з'явилося. Натомість вибухнуло безліч публічних нападок з політичним, ідейним тавруванням згаданої публікації як виправдання великодержавної, колоніальної, ганебної, антинародної, антиукраїнської політики Москви та її «п'ятої колони» в Україні.

Нового сплеску емоції навколо статті у «Дзеркалі тижня» набули в 2010 р., коли її автора було призначено Кабінетом Міністрів України головою (згодом – директором) Українського інституту національної пам'яті. Політично заангажовані представники різних засобів масової інформації зчинили чималий галас, нама-

гаючись здискредитувати В. Солдатенка в очах слухачів, глядачів і читачів. Стаття семирічної давнини кваліфікувалась уже як антинаціональний, антидержавний прояв, за який деякі політики з табору тих, хто зазнав поразки на тогорічних виборах, погрожували притягти автора до кримінальної відповідальності. Найбільше ж непокоїло, роздражнювало ідейних опонентів те, що в інтерв'ю, які доводилося давати кореспондентам, автор не зрікався наукових підходів, не підлаштовувався під кон'юнктуру і наполягав на тому, що найкращий, найефективніший спосіб живити національну пам'ять – це подальша серйозна наукова розробка проблеми, яка, використовуючи напрацювання попередників, наявні в них раціональні елементи, з необхідністю має відмежуватися від неприродних нашарувань, спотворень і міфів, якою б мотивацією вони не виправдовувалися.

Нинішня позиція УІНП (вона оприлюднена [65;]) полягає у тому, що вивчення Голодомору 1932–1933 років, як і інших історичних трагедій народів України, можливе лише на таких засадах як:

- позбавлення процесу відтворення національної пам'яті кон'юнктурних, ідеологізованих підходів;
- дотримання положень Конституції України й чинного законодавства в гуманітарній сфері, в галузі дотримання основних прав і свобод людини;
- виявлення і введення до наукового та громадського обігу (у поєднанні із спогадами людей та іншими масовими джерелами) документальної правди про ті події та процеси вітчизняної історії, які вирішальним чином визначили буття сучасної України, і донині справляють помітний вплив на її суспільно-політичне життя, свідомість її громадян;
- сприяння становленню політичної нації в Україні, розвитку громадянської самосвідомості українського багатонаціонального народу як противагу вузькому етнонаціоналізму, ідеології сепаратизму, іншим загрозам державному ладу й територіальній цілісності України, її інформаційній безпеці;
- активізація національної (історичної) пам'яті про цивілізаційні досягнення українського народу (державотворчі, воєнно-патріотичні, культурні, наукові й інші), матричні духовні основи для українського народу в інтересах мобілізації його духовних сил та конструктивного потенціалу для творення високорозвинутого демократичного суспільства, збереження самобутньої духовної культури народу.

Варто наголосити, що у царині подальшого вивчення Голодомору 1932–1933 років надзвичайно важливим є розвиток міждисциплінарних наукових досліджень, поєднання зусиль істориків, соціологів, демографів, соціальних психологів, архівознавців та інших фахівців.

То ж ставлячи понад усе неурізану науковість, першорядним у вивченні голодомору співробітники УІНП вважають зосередження зусиль (власних і колег з інших центрів) на:

• об'єктивному оцінюванні вітчизняного і закордонного історіографічного доробку в осягненні цієї складної, суперечливої сторінки; визначенні найнагальніших і найперспективніших аспектів роботи в цьому напрямі;

• істотному підвищенні методологічного рівня досліджень, подоланні достатньо поширеної на сьогодні практики афірмативної історіографії (підпорядкування минулого сучасним проектам), перехід від гонитви за збільшенням обсягу одноманітного емпіричного матеріалу на користь обраної наперед концепції до піднесення рівня теоретичного аналізу важливих аспектів і проблеми в цілому;

• конструктивному, порівняльному обговоренні різних. в т. ч. альтернативних підходів до вивчення проблеми, підтримці науково-орієнтованих проектів при відмові від спроб використання історичного матеріалу про 1932–1933 рр. для маніпуляцій суспільною свідомістю; недопущення підміни регулювання питань, які належать до сфери наукових дискусій, політико-ідеологічними і юридичними втручаннями;

• переосмисленні подій як на макрорівні (зв'язок із глобалістськими тенденціями, реалізацією стратегічних програм Комуністичної партії, захистом державного суверенітету СРСР тощо), так і звертаючись до аспектів проблеми, які не потрапляли в епіцентр дискусій, досліджень, будучи предметом мікроісторії;

• дослідженні впливу на перебіг колективізації, ексцеси, які її супроводжували, соціального становища українського села, відомого протистояння між бідним і заможним селянством, яке точилося століттями і особливо загострилося після невдалих спроб П. Столипіна зламати традиційний громадівський устрій села за зарубіжними буржуазними лекалами;

• предметному аналізі взаємозв'язку між різними складниками «Великого перелому» (насамперед – індустріалізації й колективізації) – форсованої, радикальної зміни моделі суспільно-економічного розвитку СРСР, побудови так званого

«мобілізаційного соціалізму» в обставинах міжнародної ізоляції та постійної загрози ззовні;

• з'ясуванні співвідношення опору і лояльності селянства, яку довела перемога у Великій Вітчизняній війні;

• виявленні глибинних, латентних причин спотворення певних аспектів голодомору (зокрема, настанов про «етнічний», «етноцидний» характер, перекручення статистики тощо), місця цієї проблеми у формуванні новітнього світогляду громадян України;

• зрештою правдивому відображенні впливу радикальних перетворень на селі і трагедії 1932–1933 рр. на історичну і національну пам'ять.

Коло нагальних питань, що чекають належного вирішення, може бути розширене, а їх ґрунтовне вивчення, безперечно, приведе до «ланцюгової реакції», породжуючи додаткові інтереси, перенесення акцентів на нові об’єкти, що цілком природно для процесу наукового пізнання минулого.

Мабуть, не зайвим буде ще раз наголосити, що дослідження означених питань вимагає тривалого часу, несумісне з кампанійським поспіхом, не може підпорядковуватись орієнтації на ті чи інші, хай і найважливіші дати.

Водночас автор цих рядків виявляє повну готовність скоригувати попередньо висловлену позицію в тій мірі, в якій цього вимагатимуть справді аргументовані наукові досягнення, а співробітники Українського інституту національної пам’яті докладуть усіх можливих зусиль щоб допомагати формуванню колективної пам’яті через глибоко опрацьовані, осмислені і витлумачені факти, документи, ретельно вивірені зважені оцінки, висновки, узагальнення.

Замість післямови: думати і зважувати

Сталося так, що автору цих рядків не раз пропонували виявити поступливість і пристати на «патріотично-українську позицію»: беззаперечно таврувати «безжальних катів українства» й облишити «невдячні спроби» науково «докопуватись» до істини. Сьогодні це буцімто нікому в нас не потрібно. Хоча розумів, що «вмовляння» здебільшого нагадували тиск, якщо не шантаж, не можу сказати, що при апеляціях до національних почуттів залишався глухим, легко від них ухилявся, тим паче без вагань і непростих роздумів ними нехтував. При цьому **ніколи не переоцінював ваги особистої позиції, її суспільної значимості,** а просто **намагався бути чесним передусім із самим собою, не зраджувати науки, як її розумію й ціную**. Неабияке значення мало й те, що подумки

практично систематично повертався до проблем голоду 1932–1933 рр., особливо коли зустрічався з оригінальними публікаціями, які спонукали до появи нових питань, їх актуалізації, додаткових аналітичних зусиль, які не передбачали широкого оприлюднення результатів, а були «роботою для себе». І це також, гадається, додаткова підстава вважати, що побуджувальними мотиваціями була далеко **не політична кон'юнктура, а глибока внутрішня потреба.** Непрості ж розмірковування дедалі виводили за коло тих моментів, на яких «ламалися списи» в дискусіях (тут, можливо, обмеженість числа сюжетів зумовлювалась тим, що дискусії, всупереч логіці, розвивалися не від аналізу, оцінок фактів, документів до висновків, «присудів», а навпаки), і до основоположних аспектів, як правило, «не встигали» пробитись.

Тож, серед іншого, думки зупинялися і на наступних об'єктах, непростих сюжетах, складних питаннях.

Чому передусім у розвитку наукових знань про голод 1932–1933 рр. (облишимо осторонь ідеологію, політику, кон'юнктурні спекуляції, сподівання на те, що проблему «остаточно», в «абсолютному варіанті» вирішить черговий Президент, чи уряд) сталися такі метаморфози-шарахання, такі стрімкі «перескакування» з однієї полярної позиції на іншу?

Не претендуючи на вичерпність, доконаність міркувань, гадається, небезкорисно задуматись над тим, що на сьогодні ми просто втратили здатність розуміння, відчуття тогочасної епохи, її духу і характеру. Відмовившись від героїзації сталінського «стрибка в соціалізм» (небувалих темпів перетворень, здійснених радянськими людьми, в тому числі й громадянами України), на авансцену висунули трагедію голоду, якою постаралися затьмарити все інше, що відбувалося в тогочасному житті.

Від голоду померла безпрецедентно велика кількість людей в Україні. Однак в багато крат переважаюча більшість не просто вижила (хоча можна говорити, що їм пощастило), але займалась суспільно корисною працею, вирішувала нагальні економічні, політичні, духовні проблеми. Чому не можна про те прочитати в сьогоднішніх виданнях? Як оцінити стан даної, чисельно переважаючої частини суспільства, а відтак всього його (суспільства) в цілому, у комплексі (зі всіма позитивами і негативами)? Тож напрошується потреба в найновітнішій реконструкції всієї мозаїчної картини життя тих непростих літ.

З іншого боку, прихильників «геноцидної концепції», мабуть, не особливо турбує, чи могли шість-сім осіб (нехай наділених веле-

тенською, справді необмеженою владою) зчиняти такі масштабні злочини проти багатомільйонних народів. Пошук відповіді на цей момент тягне за собою цілу низку інших питань: на кого конкретно спиралися в реалізації своїх задумів і планів (всього комплексу політики) ті ж шість-сім осіб? Яким був взагалі механізм (а він апріорі був непростим) реалізації владних рішень? Якою мірою ті рішення суспільно поділялися й підтримувалися? Якою, зокрема була роль партійних, державних, господарських органів різних рівнів, а також силових структур? Якими, до речі, числовими параметрами вимірювалися останні? Які в такому разі були їх потенційні й реальні можливості? Чи могли б вони самотужки проводити репресивну політику? Чи не викликало це спротиву? Наскільки масштабною була непокора начальству на різних рівнях як незгода з тією лінією, яка здійснювалася в масштабах всієї країни, на селі зокрема? Чи можна простежити в репресивних акціях (вони таки були, чого не можна заперечувати) регіональні, національні особливості? В чиї конкретні руки потрапила допомога, яку надавали голодним?..

Чи настав уже час, щоб за великим рахунком об'єктивно й виважено, на основі серйозного аналітичного історичного співставлення зробити розважливі, переконливі висновки щодо доцільності/хибності досвіду колективізації сільського господарства, виправданості/помилковості руйнування колгоспного ладу?..

Якою мірою віддалені від нас драматичні події 1932–1933 рр. можуть допомогти у формуванні обґрунтовано критичного погляду на тенденції в сучасному сільськогосподарському виробництві, у виборі оптимальної лінії поведінки в такому надскладному й надважливому земельному питанні?..

Якщо не шукати чесних відповідей на означені й пов'язані з ними інші питання, суспільство ризикує ще тривалий час безнадійно борсатися в безплідних дискусіях, які лише збільшують у ньому розколи і протистояння, посилюють напругу, сіють зневіру в можливостях науки.

Наша пам'ять повинна одержати з рук фахівців істинні знання (принаймні, максимально наближені до них). І тільки в такому разі можна буде сподіватися, що конструктивний імпульс принесе справжню користь, стане важливим чинником вибору шляху прогресивного демократичного розвитку.

Список використаних джерел:

1. Безансон А. Лихо століття. Про комунізм, нацизм та унікальність голокосту / А. Безансон. – К.: Університетське видавництво Пульсари, 2007. – 136 с.

2. Василенко В. Голодомор 1932–1933 годов в Украине как преступление геноцида. Правовая оценка / В. Василенко. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2009. – 48 с.

3. Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929–березень 1930 рр.) / В. Васильєв, Л. Віола. – Вінниця: Логос, 1997. – 536 с.

4. Верстюк В. Голодомор. Геноцид українського народу, 1932–1933 / В. Верстюк, В. Тиліщак, І. Юхновський. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2008. – 25 с.

5. Верстюк В. Ціна незалежності / В. Верстюк // Сучасність. – 2008. – №8. – С. 20–27.

6. Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 50.

7. Газета по-українськи. – 2010. – 26 листопада. – № 178(1134).

8. Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – 888 с.

9. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. упоряд. Р. Я. Пиріг. – К.: Політвидав України, 1990. – 605 с.

10. Голод в СССР 1929–1934 новые документы / Сост. О. А. Антипова. Федеральное архивное агентство. – М.: рУССИА, 2009. – 518 с.

11. Голод в СССР. 1929–1934: [В 3-х тт.]: Т.1. 1929 г. – июль 1932 г.: В 2-х книгах. – М.: Издательство МФД, 2011. Кн. 1. – 656 с.; кн. 2. – 560 с.

12. Голод в СССР. 1929–1934. В 3-х т. Т. 2: июль 1932 – июль 1933. – М.: Издательство МФД, 2012. – 912 с.

13. Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: [Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції на відзначення 65-річчя трагедії українського народу, Київ, 28 листопада 1998 р.: Матеріали] / Редкол.: С. Кульчицький та ін. – К.–Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000. – 536 с.

14. Голодомор 1932–1933 років: Геноцид українського народу: [Виставка] / Автори виставки: Д. Гетьман, І. Юхновський; Український ін-т національної пам'яті. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2008. – 48 с.

15. Голодомор 1932–1933 років в Україні – геноцид українського народу: [Документально-художня виставка]. – К., 2008. – 20 с.

16. Голодомор в Україні. 1932–1933 рр.: Бібліографічний покажчик / Упор.: Л. М. Бур'ян, І. Е. Рикун. – Одеса; Львів: Видавництво М. П. Коць, 2001. – 651 с.

17. Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: Бібліографічний покажчик. Вип. 2-й / Упор.: Л. М. Бур'ян, І. Е. Рикун. – Одеса: Видавництво «Студія «Негоціант», 2008 – 568 с.

18. Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка: [Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, 25–26 вересня 2008 року]. – К., Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 447 с.

19. Гриневич Л. Ціна сталінської «революції згори»: українське селянство в очікуванні на війну // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 16. Ч. 1. / Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – С. 287–306.

20. Демографічна катастрофа в Україні внаслідок голодомору 1932–1933 років: складові, масштаби, наслідки: [Науково-аналітична доповідь] / Кер. кол. Е. Лібанова. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2008. – 96 с.

21. Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. Вип. 1 / Гол. ред. В. Ф. Солдатенко. – К.: УІНП, 2011. – 332 с.

22. Другий Зимовий похід або Листопадовий рейд / Упор. О. Веремійчук. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2006. – 248 с.

23. Дэвис Р., Уиткрофт С. Годы голода. Сельское хозяйство СССР. 1931–1933. – М.: РОССПЭН, 2011. – 544 с.

24. Дьяков Ю. Л., Протестное движение в СССР (1922–1931 гг.). Монархические, националистические, контрреволюционные партии и организации в СССР: их деятельность и отношение с властью. По документам ВЧК–ОГПУ / Ю. Л. Дьяков, Л. П. Колодникова, Т. С. Бушуева. – М.: Прометей, 2012. – 332 с.

25. Еженедельник 2000. – 2009. – 18 вересня.

26. Енциклопедія історії України: [У 10-ти т.]: Т. 2: Г–Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2004. – 688 с.

27. Зерній Ю. О. Історична пам'ять як об'єкт державної політики / Ю. О. Зерній // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 1 (2). – С. 71–76.

28. Калакура Я. Новітня історіографія Голодомору 1932–133 років як геноциду українського народу: надбання та прорахунки / Я. Калакура // Персонал. – 2008. – N 1. – С. 105-113.

Калініченко В., Яценко Є. Історіографія голодомору 1932–1933 рр. в Україні // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: [Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції на відзначення 65-річчя трагедії українського народу, Київ, 28 листопада

1998 р.: Матеріали] / Редкол.: С. Кульчицький та ін. – К.–Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000. – С. 15–26.

29. Канада видала документи про Голодомор із Таємного архіву Ватикану // Центр досліджень визвольного руху. Додано 03.11.2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cdvr.org.ua/content/канада-видала-документи-про-голодомор-із-таємного-архіву-ватикану

30. Касьянов Г. Danse macabre. Голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х) / Г. Касьянов, Інститут історії України НАН України. – К.: Наш час, 2010. – 271 с.

31. Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Сумська область / Український інститут національної пам'яті; Сумська обласна державна адміністрація. – Суми: Собор, 2008. – 920 с.

32. Командири великого голоду: Поїздка В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. – К.: Генеза, 2001.– 399 с.

33. Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест. – К.: Либідь, 1993. – 284 с.

34. Конституція України. Текст Основного закону з офіційними тлумаченнями Конституційного Суду. – К., 2003.

35. Кульчицький С. В. 1933: трагедія голоду. – К.: Знання, 1989. – 48 с.

36. Кульчицький С.В. Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 220 с.

37. Кульчицький С. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків / С. Кульчицький НАН України. Інститут історії України. – К.: Наш час, 2008. – 239 с.

38. Кульчицький С.В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид. Труднощі усвідомлення / С.В. Кульчицький. – К. : Наш час, 2007. – 424 с.

39. Кульчицький С. Почему он нас уничтожал? Сталин и украинский Голодомор / С. Кульчицький; Л.Ившина (общ. ред.), Н.Тысячная (сост.). – К.:ЗАО «Украинская пресс-группа», 2007. – 208 с.

40. Кульчицкий С. Украинский Голодомор как геноцид / С. Кульчицкий // Современная российско-украинская историография голода 1932–1933 гг. в СССР / Науч. ред. В.В. Кондрашин. – М.: РОССПЭН, 2011. – С. 107–194.

41. Курас І.Ф., Солдатенко В.Ф. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920 рр.). – К.: Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2001. – 246 с.

42. Лативок Н., Мазур Е. 1932–1933 годы: голодомор в Европе и Америке. 1992–2009 годы: геноцид в Украине. Факты и документы. Анализ / Н. Лативок, Е. Мазур. – М.: Белые альвы, 2009. – 404 с.

43. Международная комиссия по расследованию голода 1931–1933г.г. на Украине. Итоговый отчет международной комиссии по расследованию голода на Украине / [Пер. с англ.]. – Київ: УкрЦЭНДИСИ, 1990. – 146 с.

44. Мейс Д. Політичні причини голодомору в Україні (1932–1933 рр.) // Український історичний журнал. – 1995. – № 1.

45. Ми звинувачуємо! Голодомор 1932–1933 років – геноцид українського народу. Виставка / Український інститут національної пам'яті. – К.: УІНП, 2007. – 66 с.

46. Миронин С. С. «Голодомор» на Руси / С. С. Миронин. – М.: Алгоритм, 2008. – 224 с.

47. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: досвід створення та перспективи розвитку // www.memory.org.ua;

48. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Київська область. / Український інститут національної пам'яті, Київська обласна державна адміністрація; гол. ред. кол. Ульянченко В. І. – Біла Церква: «Буква» 2008. – 1376 с.

49. Новые документы И. В. Сталина об Украине (1917–1933) // Комуніст України. – 2004. – № 4. – С. 61–69.

50. Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні / редкол.: І. Р. Юхновський, М. М. Клименко, О. Г. Погорілець; Укр. ін-т національної пам'яті. – Тернопіль: Лілея, 2009. – 132 с.

51. Портнов А. Концепції геноциду та етнічних чисток: західні наукові дискусії і місце і них українських сюжетів / А. Портнов // Україна модерна. Війна переможців і переможених. – 2008. – № 13(2). – С. 82–114.

52. Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: Історичні нариси / НАН України; Інститут історії України / Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2002. – 952 с.

53. Причина смерті: українець. З історії вивчення Голодомору 1932–1933 років на Сумщині / Г. Іванущенко. – Суми: ДА Сумської області, 2008. – 40 с.

54. «Рафаель Лемкін: Радянський геноцид в Україні» (стаття 28 мовами) / Ред. Р. Сербин, упор. О. Стасюк. – К.: Майстерня книги, 2009. – 208 с.

55. Секретно. Не для печати: до 75-річчя Голодомору-геноциду 1932– 1933 / Інститут історії України НАН України; Інститут національної памяті України / Р. П. Іванченко-Іванова (голова ред.кол.). – К.: КиМУ, 2008. – 418 с.

56. Семенюк А. Слідами голодоморів і репресій / А. Семенюк. – К. : Духовна вісь, 2008. – 52 с.

57. Серпутько А. Голодомор 1932–1933 років: сучасна історіографія / А. Серпутько // Наукові записки з української історії: [Зб. наук. статей]. – Переяслав-Хмельницький, 2006. – Вип. 18.

58. Смертність та причини смерті в Україні у XX столітті / Ф. Месле, Ж. Валлен; Пер. з франц. Є. Марічєва, за ред. С. Пирожкова. – К.: ВД «Стилос», 2008. – 416 с.

59. «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922 – 1932 гг.). Т. 8. Ч. 1–2 / Сост.: Н. Быстрова, В. Земсков, Л. Колодникова, А. Чернев, А. Шишкин. – М.: Институт российской истории РАН, 2008. – 1738 с.

60. Солдатенко В.Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби / В.Ф. Солдатенко. – К., Світогляд, 2007. – 621 с.

61. Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: Історичні есехроніки. У 4-х т.: Т.III. Рік 1919 / В.Ф. Солдатенко. – К.: Світогляд, 2010. – 453 с.

62. Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: Історичні есехроніки. У 4-х т.: Т. IV. Рік 1920 / В.Ф. Солдатенко. – К.: Світогляд, 2010. – 442 с.

63. Солдатенко В.Ф. У пошуках соціальної й національної гармонії (ескізи до історії українського комунізму) / В.Ф. Солдатенко. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2006. – 479 с.

64. Солдатенко В.Ф. Проблеми політики національної пам'яті та завдання її наукового забезпечення / В.Ф. Солдатенко // Вісник Національної академії наук України. – 2011. – №12. – С. 52–63.

65. Сталин и Каганович. переписка. 1931–1936 гг. / Сост.: Р.У. Дэвис, О.В. Хлевнюк, Л.П.Кошелева, Э.А. Рис, Л.А. Роговая. – М.: РОССПЭН, 2001. – 798 с.

66. Суд дозволив Януковичу заперечувати Голодомор // ТСН. – 2010. – 8 грудня: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tsn.ua/ukrayina/sud-vipravdav-yanukovicha-u-spravi-pro-golodomor-za-2-hvilini.html

67. Таугер М. Голод, голодомор, геноцид: Голод, сельское хозяйство и советская сельскохозяйственная политика / М. Таугер; [пер. с англ.]. – К.: Еженедельник «2000»; Изд-во «Довіра», 2008. – 427 с.

68. Толочко П. Про «хороший» Захід і «поганий» Схід / П. Толочко. – К.: «Друкарня «Бізнесполіграф» , 2008. – 56 с.

69. Толочко П. Україна в оранжевому інтер'єрі / П. Толочко. – К.: АДЕФ-Україна, 2012. – 192 с.

70. Толочко П. Украина в оранжевом интерьере / П. Толочко. – К.: АДЕФ-Украина, 2012. – 192 с.

71. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы: [В 5-ти тт.]. Т. 2. Ноябрь 1929 – декабрь 1930 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М.: РОССПЭН, 2000.

72. Український голокост. Свідчення тих, хто вижив: [У 3-х т.] – К.: ВД «Києво-Могилянська академія». – Т. 1. – 2003. – 296 с.; Т. 2. – 2004– 443 с.

73. У Партії регіонів із закону про Голодомор хочуть забрати слово «геноцид» // Zaxid.net. – 2010. – 16 серпня: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?u_partiyi_regioniv_iz_zakonu_pro_golodomor_hochut_zabrati_slovo_laquogenotsidraquo&objectId=1109097

74. Харченко В. Насіннєва і продовольча допомога Україні в 1932–1933 роках: свідчать документи / В. Харченко // Комуніст України. – 2007. – № 2. – С. 71–102.

75. Харченко В. Трагічна сторінка спільної радянської історії. Нові документи про голод початку 1930-х років в СРСР: Україні / В. Харченко // Комуніст України. – 2009. – № 3–4. – С. 132–168

76. Шаповал Ю. І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю.І. Шаповал. – К.: «Наукова думка», 1993. – 350 с.

77. Экономические известия. – 2006. – 24 ноября.

78. Юрченко Л. Голодомор: українська трагедія в європейському історичному контексті / Л. Юрченко // DW.DE. – 12.09.2011: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dw.de/dw/article/0,,15377568,00.html

79. Davies R.W., Wheatcroft S.G. The years of Hunger. Soviet Agriculture, 1931–1933 / R.W Davies., S.G. Wheatcroft. – N.-Y.: Palgrave Macmillan, 2004. – 498 p.

80. Holodomor de los años 1932/1933 – genocidio del pueblo ukrainiano. Historia de persones que viven cerca de nosotros. – Ivano-Frankivsk–Lviv–Kiev–Valencia. – 2008. – 56 p.

81. Mesle F., Vallin J., Pirozhkov S. Mortalite et causes de deces en Ukraine an XXe siecle / F. Mesle, J. Vallin, S. Pirozhkov. – P.: INED. 2003.

82. Tanger M.B. Natural Disaster and Human Actions in the Soviet Famine of 1931–1933 / M.B. Tanger // The Carl Beck Papers. 2001. – № 1506. – 65 p.

83. Viola L. Peasant Rebels Under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance. – N.-Y.: Oxford University Press, 1996. – 252 p.

Солдатенко В. Ф. Трагедия тридцать третьего: заметки на историографическом срезе.

В исследовании делается попытка проанализировать историографические тенденции в исследовании проблемы голода 1932–1933 годов в Украине. Главное внимание уделяется сравнительному изучению так называемых геноцидной и негеноцидной концепций, выяснению степени их научного обеспечения, влиянию политических факторов на содержание, сущность, выводы и оценки исто-

рических трудов. Намечены некоторые перспективные направления дальнейшей углубленной разработки очень непростых, противоречивых страниц отечественного опыта.

Ключевые слова: *национальная память, голод, геноцидная и негеноцидная концепции.*

Soldatenko V. F. The 1933 Tragedy: notes on a historiographic profile.

An attempt to analyse historiographic tendencies in the research of the 1932–1933 famine in Ukraine issues is made in the article. The main attention is paid on the comparative studying of the so-called genocide and nongenocide concepts, clarification of the extent of their scientific support, influence of political factors on the content, essence, conclusions and assessments of historical works. Some perspective directions of further profound development of very difficult, contradictory pages of domestic experience are outlined.

Keywords: *national memory, famine, genocide and nongenocide concepts.*

УДК 316.6: 159.953 *Бойко О. Д.*

КОЛЕКТИВНА ПАМ'ЯТЬ: ПРИРОДА, СУТЬ, СТРУКТУРА

Проаналізовано природу колективної пам'яті, досліджено та визначено її суть та специфіку, запропоновано та обґрунтовано модель внутрішньої структури колективної пам'яті.

Ключові слова: *колективна пам'ять, природа, механізм, структура, види пам'яті, рівні пам'яті, конструювання, реконструкція.*

Колективна пам'ять – один із найдивовижніших феноменів суспільного буття: з одного боку, це надзвичайно потужний та впливовий фактор життя соціуму, який віддзеркалює минуле, контролює та направляє сучасність, прогнозує та програмує майбутнє, з іншого – це гранично невизначений і майже фантомний об'єкт, який є надзвичайно складним для сприйняття та розуміння як пересічним громадянином, так і науковим дослідником. Утім людство з давніх-давен цікавилось проблемами природи, суті та структури колективної пам'яті. Помітний ідейно-концептуальний слід у процесі дослідження цих сюжетів залишили А. Ассман [1], Я. Ассман [2-3], П. Бергер [4], А. Варбург [5], К. Вульф [6-7], В. Вундт [8], А. Гуревич [9-10], Е. Дюркгейм [11-12], Ю. Лотман [13-14], Т. Лукман [4], П. Нора [15], А. Полетаєв [16], Л. Репіна [17], П. Рікер [18], Й. Рюзен [19], І. Савельєва [16], Л. Февр [20], Л. Флек [21], М. Фуко [22-23], М. Хальбвакс [24-25], П. Хаттон [26], Б. Шацька [27]. Цікавими та перспективними є дослідження та розвідки окремих аспектів колективної пам'яті вітчизняних науковців, зокрема, Г. Грінченко [28], Ю. Зерній [29-31], Л. Зашкільняка [32], Г. Коньшиної [33], А. Киридон [34-35], Л. Стародубцевої [36-37], О. Фостачук [38-39], Ю. Шаповала [40].

Як бачимо, у сфері дослідження феномену колективної пам'яті зроблено чимало. Однак серйозні проблеми залишаються. Чого вартий хоча б той факт, що у ході бурхливих історіографічних дискусій у ряді публікацій взагалі було взято під сумнів доцільність та обґрунтованість вживання терміну «колективна пам'ять». Отож, наскільки взагалі правомірно та науково ми можемо вживати цю дефініцію? Гранично лаконічну та сутнісну відповідь на це питання дає відомий історик, літератор та культуролог Ю. Лотман: «Усіляке функціонування якої-небудь комунікативної системи передбачає існування загальної пам'яті колективу. Без загальної

пам'яті неможливо мати спільну мову» [41, с. 616]. Отже, вживання терміну «колективна пам'ять» є не лише правомірним, а й функціонально обов’язковим, оскільки він віддзеркалює та характеризує не більше і не менше як одну з ключових умов існування людства – «мати спільну мову», тобто налагоджувати та підтримувати комуніка-тивний контакт, без якого жодне суспільство не може існувати.

Разом із тим, слід визнати, що введений у 1925 р. французьким соціологом М. Хальбваксом та підхоплений та розтиражований у другій половині XX ст. французькими істориками термін «колективна пам'ять» суперечливий і неоднозначний. З одного боку він: а) дозволив певною мірою розмежувати індивідуальне та колективне віддзеркалення минулого у свідомості; б) створив нове дослідницьке поле, відкрив нову грань пізнання суспільної свідомості та дослідження механізму колективного збереження та відтворення у її рамках картини минулого; в) дав життя цілій низці нових похідних термінів – «історична пам'ять», «культурна пам'ять», «національна пам'ять». З іншого боку – на жаль, термін «колективна пам'ять» так як він позиціонується у М. Хальбвакса, недостатньо функціональний та науково неосмислений. У цьому контексті очевидно можна цілком погодитися з думкою американського психолога Джеймса Верча, який резонно акцентує: «Термін «колективна пам'ять» досить широко використовується, але важко визначається… Лише нещодавно він привернув пильну увагу представників гуманітарних і соціальних наук, але і досі є джерелом розбіжностей. Можна сказати, що число визначень колективної пам'яті відповідає числу її дослідників» [42, с. 33].

Чим пояснити такий стан справ? По-перше, відсутністю чіткої уяви про об’єкт дослідження та його специфіку. По-друге, плутаниною у процесі диференціації видів пам’яті через неузгоджене застосування різних методологічних прийомів та підходів при аналізі одного і того ж об’єкта. По-третє, нерозумінням позиціонування видів пам’яті стосовно один одного. По-четверте, відсутністю уяви про механізм та характер взаємодії різних видів пам’яті. По-п’яте, розмитістю/униканням чіткості у питанні щодо реального носія того чи іншого виду пам’яті. По-шосте, недиференційованістю видів пам’яті за змістом та формою.

Проаналізуємо та охарактеризуємо все по-порядку.

1. Відсутність чіткої уяви про об’єкт дослідження та його специфіку. Напевне класичним прикладом може слугувати розтиражоване у багатьох сучасних наукових працях, абсолютно необґрунтоване

протиставлення дефініцій «колективна пам’ять» та «історія». Суть необґрунтованості полягає у некоректному порівнянні/зіставлені цих термінів, нерозумінні їх суті та специфіки. Справді, як можна порівнювати «колективну пам'ять» і «історію», адже за визначенням пам'ять будь-якого виду (колективна чи індивідуальна) – це здатність до відтворення минулого досвіду, одна з основних властивостей нервової системи, що знаходить свій вияв у здатності тривалий час зберігати інформацію про події зовнішнього світу і реакції організму і багато разів вводити її в сферу свідомості та поведінки [43, с. 475]. Натомість історія – це процес зміни, розвитку природи і суспільства; комплекс суспільних наук, що вивчає минуле людства з метою пізнання, розуміння його сучасності і перспектив розвитку у майбутньому [44, с. 486]. Отже, як бачимо, пам'ять одна з основних властивостей нервової системи порівнюється і протиставляється історії, що являє собою процес зміни, розвитку природи і суспільства; комплекс суспільних наук. Єдине, що їх справді частково поєднує, це те, що вони є носіями інформації про минуле, але за такою логікою можна порівнювати і протиставляти одна одній людську пам'ять і звичайну флешку (компактний переносний носій довготривалої комп'ютерної пам'яті), яка теж є носієм інформації про минуле.

Характерно і показово, що сам Моріс Хальбвакс не був таким категоричним і однозначним як його ревні послідовники. Про це, на нашу думку, красномовно свідчить його наступне міркування: «Якщо під історичною пам'яттю ми розуміємо низку подій, спогади про які зберігає національна історія, то **чи не вона, чи не її рамки є основною частиною того, що ми називаємо колективною пам'яттю?** (виділено *О. Б.*)» [45]. Дуже точно та лаконічно діагноз ключової вади хальбвасівської теорії поставив відомий російський психолог С. Рубінштейн: «Психологія пам'яті, розроблена М. Хальбваксом, є ні чим іншим як однією з реалізацій у вченні про пам'ять характерного для французької соціологічної школи Е. Дюркгейма **зведення психології та ідеології і розчинення ідеології в психології** (виділено *О. Б.*)» [46, с. 348]**.**

2. Брак чіткості та плутанина у процесі диференціації видів пам’яті через неузгоджене застосування різних методологічних прийомів та підходів при аналізі одного і того ж об’єкта. Зокрема, досі у роботах науковців немає однозначної відповіді на питання: Чи тотожні поняття «колективна» пам’ять та «соціальна» пам'ять? Якщо цілком тотожні, то навіщо два поняття для позначення одного і того ж явища? Чи є «історична» пам'ять видом пам’яті «колективної»?

Якщо є, то яким видом, адже «колективна» пам'ять теж є видом, але у іншій класифікації, поруч з пам'яттю «індивідуальною»? Як ці всі види співвідносяться? Така ситуація з дефініціями стимулює появу «феномену плутанини понять», «конфлікту інтерпретацій» (за Рікером), що суттєво ускладнює процес дослідження у сфері колективної пам'яті.

3. Нерозуміння позиціонування видів пам'яті стосовно один одного. На даний момент немає зрозумілого та науково обґрунтованого пояснення, як позиціонується стосовно одне одного соціальна, національна, культурна та історична пам'ять, і головне – де ж серед них має знаходитися пам'ять колективна?

4. Відсутність уяви про механізм та характер взаємодії різних видів пам'яті. На жаль, ще ретельно не досліджені питання стосовно того, які взагалі існують стосунки між видами пам'яті: вони протистоять один одному, вони взаємодоповнюють одне одного; які чинники/фактори лежать в основі механізму їх взаємодії?

5. Розмитість/уникання чіткості у питанні щодо визначення реального носія того чи іншого виду пам'яті. Очевидно це питання і є ключовим. Інформація, а пам'ять у певному сенсі і є закодованою інформацією, повинна мати носія, завдяки якому вона сприймається, зберігається і передається . З огляду на це, національна та соціальна пам'яті формально мають своїх носіїв – націю та соціум. А хто ж за цих обставин є носієм історичної та культурної пам'яті? Очевидно також, насамперед, нація та соціум. Цілком зрозуміло, що соціум як поняття, є більш широким і органічно вбирає в себе не лише націю, а сім'ю та окремого індивіда. Тлумачний словник визначає дефініцію «**соціум**», як «**колектив** (виділено *О. Б.*) людей, що характеризується спільністю соціального, економічного і культурного життя» [47]. Це означає, що і «сім'я», і «нація», і «соціум» фактично підпадають під один знаменник – колектив.

Питання стосовно носіїв пам'яті є надзвичайно принциповим, але не таким простим, адже у цій якості можна розглядати як людей, так і речові об'єкти. Зокрема, за визначенням соціологічного словника, до основних носіїв соціальної пам'яті слід віднести: свідомість людей, які живуть, тобто пам'ять про соціальні дії самих учасників подій; відчужені від свідомості, матеріалізовані джерела знакової інформації і засоби її передачі, спеціально створені для цієї мети; речові об'єкти, що взагалі не були призначені для передачі інформації (у широкому розумінні – знаряддя праці) [48, с. 327]. Утім, російський економіст П. Лукша розставляє у цьому певною мірою заплутаному різноманітті принципові акцен-

ти: «носіями і хранителями соціальної пам'яті може бути лише *значна кількість* соціальних індивідів. Різні зовнішні носії змісту соціальної пам'яті (бібліотеки, комп'ютерні мережі і ін.) є лише одним з механізмів вербальної (а також часто візуальної та аудійної) трансляції змісту соціальної пам'яті від одних індивідів до інших…» [49, с. 21-22]. Практично цю ж думку дублює та посилює О. Лойко та Н. Вакуріна: «Центральним системоутворюючим моментом, що об'єднує соціальну і історичну пам'ять, **є людина (людство в цілому), яка виступає носієм як історичної, так і соціальній пам'яті** (виділено *О. Б.*)» [50, с. 161].

За цих обставин цілком логічно припустити, що у сфері «дефініціотворення» для розблокування понятійних клінчів та термінологічних завалів цілком доцільно умовно диференціювати види пам'яті на дві органічно взаємодіючі групи: одну з них можна назвати кількісною, яка характеризує масштаб живих носіїв пам’яті: індивідуальна, колективна (сімейна, групова тощо), масова; другу – якісною, що акцентує увагу на специфіці генетично різних за походженням видах пам’яті – біологічна, психологічна, національна, історична, культурна та соціальна.

6. Недиференційованість видів пам’яті за змістом та формою. На наш погляд, суть вживання як синонімів понять «колективна» та «соціальна» пам'ять», яке викликає значні і цілком справедливі нарікання у науковців [51, с. 20], пояснюється тим, що змішується/ототожнюється, а не розкриваються та розмежовується специфіка двох сторін/граней одного і того ж процесу – змісту й форми: просто у цього **одного** виду пам’яті форма колективна, а зміст соціальний. Характерно й показово, що у разі диференціації видів пам’яті за формою та змістом, ми практично отримаємо той самий склад груп, що за поділу за кількісними та якісними показниками: а) за формою (індивідуальна, колективна, масова); б) за змістом (біологічна, психологічна, національна, історична, культурна та соціальна).

Для розуміння природи колективної пам’яті принципово важливою є теза М. Хальбвакса про те, що носієм будь-якого її виду є «група, обмежена в просторі і часі» [45]. У подальшому цю думку розвинув, поглибив та конкретизував німецький культуролог Я. Ассман, який надзвичайно точно і лаконічно охарактеризував суть, механізм виникнення, формування та функціонування колективної пам’яті: «Пам'ять виникає у людини лише в процесі її соціалізації. Хоча «володіє» пам'яттю завжди лише окрема людина, ця пам'ять сформована колективом. Тому вираз «колективна пам'ять» не відноситься

до розряду метафор. **Колективи не «володіють» пам'яттю, але обумовлюють пам'ять своїх членів** (виділено *О. Б.*). Навіть самі особисті спогади виникають тільки через комунікацію і взаємодію в рамках соціальних груп» [52, с. 36]. Крім того, німецький дослідник акцентував думку про те, що «пам'ять є функцією залученості особи до різних соціальних груп, починаючи з сім'ї і закінчуючи релігійною та національною спільнотою» [52, с. 37].

Надзвичайно важливий і своєрідний «логічний акцент» у процесі дослідження глибинної природи колективної пам'яті було зроблено американським психологом Дж. Верчем: «Замість того, щоб вводити до аналізу нечіткі мнемонічні дії, які зв'язують членів групи, слід постулювати, що суб'єкти у цій спільноті мають схожі репрезентації минулого, *оскільки вони мають в своєму розпорядженні одну і ту ж базову знакову систему*» [42, с. 39].

Отже, суть феномену колективної пам'яті базується на трьох ключових постулатах: по-перше, носієм будь-якого її виду є «група, обмежена в просторі і часі»; по-друге, пам'ять формується колективом, що «обумовлює пам'ять своїх членів» у процесі комунікативної взаємодії в рамках соціальної групи; по-третє, фундаментом для формування колективної пам'яті є певний усталений груповий порядок кодування інформації (спільна «базова знакова система»), завдяки якому і вибудовуються у всіх суб'єктів групи «схожі репрезентації минулого». Ця модель характеризує: а) носія; б) механізм; в) засіб/форму передачі інформації, яка називається колективною пам'яттю. Іншими словами суть колективної пам'яті полягає у фіксації, збереженні та актуалізації реконструйованої/сконструйованої картини минулого, у якій акумулюється та накопичується суспільний досвід.

Для більш глибокого та ґрунтовного аналізу феномену колективної пам'яті, на нашу думку, доцільно у її межах інструментально виділити два рівні: «офіційний» та «неофіційний». Ця ідея вже давно у різній формі витає у повітрі. Так, історик Джон Боднар описує зміст «суспільної пам'яті» в термінах діалогу та своєрідного протиборства «офіційної» та «побутової» культур [див. докладніше: 52, с. 34]. Психолог Дж. Верч як приклад подібного прихованого діалогу з колективною пам'яттю, у ході якого народжується колективний спогад, наводить непросту взаємодію між офіційною та неофіційною історією в Естонії [52, с. 43, 44]. Усі ці ідеї «офіційної» та «неофіційної» пам'яті/історії тією чи іншою мірою пов'язані з провокативним поняттям «контрпам'яті», запропонованим французьким істориком М. Фуко, який дещо перебільшував та абсолютизовував вплив владних структур на процес формування колективної пам'яті та

заперечував її здатність зв'язати один зодним сенси різних історичних епох [див. докладніше: 26, с. 181]. Втім, за будь яких обставин, резонність поділу колективної пам’яті на два рівні «офіційний» та «неофіційний» очевидно має під собою підстави, адже у реальному житті після будь-якої значної події обов’язково з’являються як офіційні повідомлення у ЗМІ, так і неофіційні коментарі на побутовому рівні. І що характерно: і перші, і другі певною мірою трансформуючись у результаті взаємодії на короткий/тривалий час (залежно від обставин) залишаються у колективній пам’яті.

Запропонована модель, суть якої полягає у виділенні в межах колективної пам’яті двох рівнів «офіційного» та «неофіційного» у науковому плані, на нашу думку, може бути досить продуктивною, оскільки вона дозволяє: а) побачити у пам’яті не статичний об’єкт, а динамічний процес; б) глибше та повніше розкрити механізм формування та функціонування колективної пам’яті (діалог/взаємодія/протистояння офіційного та неофіційного рівнів); в) зняти необґрунтовані протиставлення «історії»/«історичної пам’яті» (як нібито офіційного варіанта минулого) та «колективної пам’яті» (як теж «нібито» неофіційної, незаангажованої, справжньої).

Отже, колективну пам'ять можна поділити на два рівні: офіційний та неофіційний. Кожен з цих рівнів має свої характерні риси та особливості:

Офіційний рівень колективної пам'яті:

1. Формується цілеспрямовано згори.
2. Характер пам’яті системний.
3. Базується на пануючій/офіційній ідеології.
4. Формується переважно шляхом конструювання.
5. Поширюється переважно через офіційні канали.
6. Служить, як правило, збереженню пануючого режиму, зміцненню діючої системи влади.
7. Основними і найвпливовішими носіями офіційної пам’яті є шкільні підручники та офіційні ЗМІ.
8. Підтримується формальними/офіційними структурами.

Неофіційний рівень колективної пам'яті:

1. Формується стихійно знизу.
2. Характер пам’яті фрагментарний.
3. Базується на феномені суспільних спогадів.
4. Формується переважно шляхом реконструкції.
5. Поширюється головним чином через міжособистісні контакти.
6. Служить зміцненню та консолідації колективу, збереженню його ідентичності.

7. Носіями неофіційної пам'яті є архетипи, міфи, легенди, казки, чутки, плітки, анекдоти тощо (за певних обставин ці носії інформації можуть також активно використовуватися і «конструкторами» офіційної пам'яті).

8. Підтримується неформальними структурами.

Як же взаємодіють офіційний та неофіційний рівні пам'яті? У цьому контексті досить цікавими є міркування російського історика О. Васильєва, який акцентує, що формування уявлень про те, що і як слід пам'ятати, – важливий елемент здійснення стратегій політичного панування і боротьби за таке панування, але, як засвідчують останні дослідження, це зовсім не означає тотального впливу влади на зміст колективної пам'яті, оскільки за нього активно борються різні суб'єкти політичного процесу. «Різні групи, – вказує історик, – особливо в плюралістичних демократичних суспільствах, висувають версії минулого, які суперечать одна одній, і борються за їх визнання. Кожен проект конструювання тієї або іншої пам'яті може зіткнутися з різноманітними контр-проектами «контрпам'яті», «неофіційної пам'яті», «опозиційної пам'яті»… З огляду на це, пам'ять конструюється не лише «згори», правлячими елітами, але і «знизу», з боку підлеглих груп» [53, с. 65].

На нашу думку, взаємодія інформації, що знаходиться на офіційному та неофіційному рівнях колективної пам'яті, може здійснюватися на основі трьох моделей, в основі яких лежать різні комунікативні принципи: а) взаємопроникнення, взаємозбагачення та взаємодоповнення; б) нейтралітету, невтручання, ігнорування; в) протистояння, антагонізму та протиборства. У ході цього інформаційного контакту і реконструюється/відновлюється минуле у колективній свідомості, викристалізовується зміст реальної (сучасної) пам'яті, яка через взаємодію офіційного та неофіційного рівнів пам'яті та рух часу безперервно трансформується та реконструюється, як досвід, що постійно збагачуючись, змінюється як кількісно так і якісно. Історичний досвід підтверджує, що у критичні моменти суспільного розвитку в межах колективної пам'яті на зміну певному домінуванню інформації офіційного рівня, притаманній тоталітарним та авторитарним режимам, або ж хиткій динамічній рівновазі офіційного та неофіційного, до якої прагнуть ліберальні та демократичні уряди, приходить вибухове та активне розростання обсягів та кількості неофіційної інформації, яка врешті-решт на деякий час переповнює рамки суспільної пам'яті.

Втім, запропонована модель є певною мірою відносною та умовною, адже реальна практика суспільного життя переконливо свідчить, що між офіційним та неофіційним рівнями колективної

пам’яті завжди існує і третій елемент – своєрідна «буферна зона», тобто «зона невизначеності» до якої потрапляють а) вислови політиків; б) оцінки експертів; в) судження інтелектуалів (літераторів, істориків, культурологів…) тощо стосовно формування/реконструкції/конструювання пам’яті, що набули поширення завдяки газетам, книгам, радіо, іншим засобам ЗМІ але, навіть за цих обставин, не підтримуються ні «згори», ні «знизу». З плином часу з інформацією, що знаходиться у «буферній зоні» колективної пам’яті, відбувається чотири процеси: а) перехід «вгору» на офіційний рівень; б) перехід «вниз» на неофіційний рівень; в) адекватне/безпроблемне входження як на офіційний, так і неофіційний рівень колективної пам’яті; г) зникнення через неактуальність та природній процес забування.

Отже, аналіз природи, суті та структури колективної пам’яті дозволяє дійти кількох висновків. По-перше, носієм будь-якого виду колективної пам’яті є «група, обмежена в просторі і часі»; в основі механізму колективної пам’яті лежить процес комунікативної взаємодії в рамках соціальної групи; засобом/формою передачі інформації, що складає в подальшому зміст колективної пам’яті є певний усталений груповий порядок кодування інформації (спільна «базова знакова система»), завдяки якому у всіх суб’єктів групи формується, зберігається та актуалізується однакова/ідентична картина минулого. По-друге, усі види пам’яті умовно можна диференціювати на: а) кількісні та якісні; б) за формою та змістом. Характерно і показово, що в обох випадках у результаті розмежування ми отримаємо дві практично ідентичні групи: а) індивідуальна, колективна (сімейна, групова тощо), масова; б) біологічна, психологічна, національна, історична, культурна та соціальна. По-третє, у межах колективної пам’яті незалежно від наших поглядів та вподобань реально співіснують та взаємодіють два її рівні – офіційний та неофіційний, кожен з яких має свою специфіку та особливості, що знаходить свій вияв у своєрідній моделі створення, характері формування, каналах поширення, спектрі функцій, які виконує тощо.

Список використаних джерел:

1. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам’яті / А. Ассман. – К.: Ніка-Центр, 2012. – 440 с.

2. Assmann J. Das kulturelle Gedachtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identitat in friihen Hochkulturen / J. Assmann. – Munchen: Verlag C.H. Beck, 2000. – 344 s.

3. Ассман Й. Монотеизм и память. Моисей Фрейда и библейская традиция / Й. Ассман // Анналы на рубеже веков: Антология.- М.: XXI век: Согласие, 2002. – С.130-146.

4. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер , Т. Лукман. — М.: «Медиум», 1995. — 323 с.

5. Warburg A. Kunst und soziales Gedachtnis Spurensicherungen. Uber verborgenc Geschichte, Kunst und soziales Gedachtnis / A. Warburg. – Berlin, 1983. – 262 s.

6. Вульф К. Антропология: История, культура, философия [Пер. с нем. Г.Хайдаровой] / К. Вульф. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. Ун-та, 2008. – 280 с.

7. Вульф К. К генезису социального. Мимезис, перформативность, ритуал [Пер. с нем. Г. Хайдаровой] / К. Вульф. – СПб.: Интерсоцис, 2009. – 164 с.

8. Вундт В. Психология народов / В. Вундт – М.: Эксмо; СПб.: Terra Fantastica, 2002. – 864 с.

9. Гуревич А.Я. Исторический синтез и Школа «Анналов» / А.Я. Гуревич. – М.: Индрик, 1993. – 328 с.

10. Гуревич А. Я. «Территория історика» / А.Я. Гуревич // Одиссей: Человек в истории. – 1996. – М., 1996. – С. 83-111.

11. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии [Пер. с фр. и послесловие Л. Б. Гофмана] / Э. Дюркгейм. – М.: Наука, 1990. – 575 с.

12. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение [Пер. с фр., составление, послесловие и примечания А. Б. Гофмана] / Э.Дюркгейм. — М.: Канон, 1995. — 352 с.

13. Лотман Ю. М. Память в культурологическом освещении // Лотман Ю. М. Чему учатся люди. Статьи и заметки. – М.: Центр книги ВГБИЛ им. М. И. Рудомино, 2010. – С.249 – 255.

14. Лотман Ю. М. Память культуры // Лотман Ю. М. Чему учатся люди. Статьи и заметки. – М.: Центр книги ВГБИЛ им. М. И. Рудомино, 2010. – С. 256 — 269.

15. Nora P. Entre Mémoire et Histoire: La problématique des lieux / P. Nora // Les lieux des mémoire/Sous la dir. De Pierre Nora. P. – 1984. – V. I. La République. – p. XV-XLII.

16. Савельева И. М., Полетаев А. В. Знание о прошлом: теория и история / И. М. Савельева , А. В. Полетаев; В 2-х т. — Т. 1: Конструирование прошлого. —Т. 2: Образы прошлого. — СПб.: Наука, 2003, 2006. — 632 с.;751 с.

17. Репина Л. П. Историческая наука на рубеже XX – XXI вв.: социальные теории и историографическая практика / Л.П. Репина. – М.: «Кругъ», 2011. — 560 с.

18. Ricoeur P. Memory, History, Forgetting / P. Ricoeur . – Chicago: University of Chicago Press, 2004. — 642 p.

19. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення [Пер. з нім.] / Й.Рюзен. – Львів: Літопис, 2010. – 358 с.

20. Febvre L. Combats pour l'histoire / L. Febvre. — Paris, Armand Colin, 1953. — 456 p.

21. Флек Л. Возникновение и развитие научного факта: Введение в теорию стиля мышления и мыслительного коллектива [Составл., предисл., перевод с англ., нем., польского яз., общая ред. Поруса В. Н.] / Л.Флек. — М.: Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 1999. – 220 с.

22. Foucault M. Nietzsche, Genealogy, History / M. Foucault // Language, Counter, Memory, Practice: Selected Essays and Interviews. –Ithaca, 1977. – P. 139-164.

23. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук [Пер. с фр. В. П. Визгина и Н. С. Автономовой] / М.Фуко. – СПб.: A-cad, 1994. – 408 с.

24. Halbwachs M. La mémoire collective / M. Halbwachs. – Paris, Presses Universitaires de France, 1950. – 204 p.

25. Halbwachs M. Les cadres sociaux de la mémoire / M. Halbwachs. – Paris : Les Presses universitaires de France, Nouvelle édition, 1952. – 299 p.

26. Хаттон П.Х. История как искусство памяти / П.Х. Хаттон [Пер. с англ. В.Ю. Быстрова]. – СПб: Изд-во «Владимир Даль», 2003. – 424 с.

27. Шацька Б. Минуле – пам'ять – міт / Шацька Б. – Чернівці: Книги – XXI, 2011. – 248 с.

28. Грінченко Г. Г. Колективна (соціальна) пам'ять: критика теорії та методу дослідження / Г. Г. Грінченко // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Випуск 13-14. – Х., 2009. — С.11-24.

29. Зерній Ю. Взаємозв`язок історичної пам`яті та національної ідентичності / Ю.Зерній // Політичний менеджмент. – 2008.– № 5(32). – С. 104-115.

30. Зерній Ю. Ґенеза та сучасний зміст поняття історичної пам'яті / Ю.Зерній // Стратегічні пріоритети. – 2008. – №1(6). – С. 32–39.

31. Зерній Ю. О. Як суспільства пам`ятають: властивості та механізми функціонування історичної пам`яті / Ю.Зерній // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 4(9). – С. 35-43.

32. Зашкільняк Л. Історична пам'ять і соціальні функції історії у сучасному світі / Л. Зашкільняк // Україна – Європа – Світ. – Вип.2: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – С.156 - 159.

33. Коньшина Г. Є. Соціальна пам'ять в контексті інформаційного суспільства / Г.Є. Коньшина // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія: філософія. – Харків: ХНУ, 2003. – № 591. – С. 149-152.

34. Киридон А. Колективна пам'ять в темпоральному модусі репрезентації / А.Киридон // Київська старовина. – 2010. – №4. – С.96-105.

35. Киридон А. Конструкт «коллективна память» у фокусі часу: теоретичний дискурс / А. Киридон // Слов'янський вісник: Збірник наукових праць. Серія «Історичні та політичні науки» Рівненського державного

гуманітарного університету та Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету. Випуск 10. – Рівне : РІС КСУ, 2010. – С.65-71.

36. Стародубцева Л. В. Лики памяти. Культура эпохи «пост» / Л.В. Стародубцева. – Х.: ХГАК, 1999. – 266 с.

37. Стародубцева Л. В. Мнемозина и Лета. Память и забвение в истории культуры: Монография / Л. В. Стародубцева. – Х.: ХГАК, 2003. – 696 с.

38. Фостачук Е. А. Социальная память и конструирование ментальности в современной Украине / Е. А. Фостачук // Вісник Одеського національного університету ім. И. И. Мечникова. – Одеса, 2003. – Том 8. Випуск 9. – С. 85-91.

39. Фостачук О. О. Соціальна пам'ять як соціокультурний феномен: Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук / О.О.Фостачук. – Харків, 2005. – 21 с.

40. Шаповал Ю. Політика пам'яті в сучасній Україні / Ю. Шаповал – Права Людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://khpg.org/index.php?id=1230112797.

41. Лотман Ю. М. Семиосфера / Ю. М. Лотман. – С.-Петербург: «Искусство-СПБ», 2000, – 704 с.

42. Верч Дж. Коллективная память / Дж. Верч // Междисциплинарные исследования памяти / Под ред. А. Л. Журавлева, Н. Н. Корж. – М.: Издательство «Институт психологии РАН», 2009. – С. 33-46.

43. Философский энциклопедический словарь. – М.: Сов. Энциклопедия, 1983. – 840 с.

44. Словник іншомовних слів: 23 000 слів та термінологічних словосполучень / Уклад. Л. О. Пустовіт та ін. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с.

45. Хальбвакс М. Коллективная и историческая пам'ять / М. Хальбвакс // «Неприкосновенный запас» – 2005. – № 2-3 (40-41) / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/

46. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологи / С.Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2002. – 720 с.

47. Ефремова Т. Ф. Социум / Т. Ф. Ефремова // Современный толковый словарь русского языка: в 3-х т. – М.: АСТ, 2006. – [Электронный ресурс]. – Режим доступу: http://dic.academic.ru/dic.nsf/efremova/248582/

48. Социологический словарь / Отв. ред.: Г. В. Осипов, Л. Н. Москвичев. – М.: Издательство Норма, 2008. – 608 с.

Лукша П. О. Модель сбалансированного роста с учетом интеллектуальных ресурсов и ее приложение к проблеме экономического роста в РФ: Автореф. дисс. на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Специализация: 08.00.13. Математиче-

ские и инструментальные методы в экономике / П. О. Лукша. – М., 2003. – 146 с.

49. Лойко О. Т., Вакурина Н. А. Социальная память в контексте историзма / О.Т.Лойко, Н.А. Вакурина // Вестник Томского государственного университета. История. – 2011. – № 1 (13). – С.158 – 161.

50. Зенкин С. Морис Хальбвакс и современные гуманитарные науки/ С. Зенкин // Хальбвакс М. Социальные рамки памяти. – М.: Новое издательство, 2007. – С.7 – 24.

51. Ассман. Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом, политическая идентичность в высоких культурах древности / Я. Ассман. – М.: Языки славянской культуры. – 2004. – 368 с.

52. Васильев А. Г. Мемориализация и забвение как механизмы производства культурного единства и разнообразия / А. Г. Васильев // Фундаментальные проблемы культурологии. Т. VI. Культурное наследие: от прошлого к будущему / Отв. ред. Д. Л. Спивак. — М., СПб.: Новый хронограф, Эйдос, 2009. — С. 56 – 68.

Бойко А. Д. Коллективная память: природа, суть, структура.

Проанализирована природа коллективной памяти, исследованы и определены ее суть и специфика, предложена и обоснована модель внутренней структуры коллективной памяти.

Ключевые слова: *коллективная память, природа, механизм, структура, виды памяти, уровни памяти, конструирование, реконструкция.*

Boyko O. D. Collective memory: character, essence, structure.

The nature of collective memory was analyzed, its essence and specificity were defined and investigated, the model of inner structure of collective memory was suggested and substantiated.

Keywords: *collective memory, character, mechanism, structure, types of memory, levels of memory, designing, reconstruction.*

УДК 166.12:930.1 *Вашкевич В. М.*

СПЕЦИФІКА ІСТОРИЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Розглядаються питання створення історичного фундаменту для відтворення суспільного життя, що вже має розвинені людські, технологічні, науково-освітянські й організаційні ресурси, і побудови інформаційного, відкритого та самодостатнього для подальшого розвитку суспільства, вплив історичних процесів на формування розвинутої історичної свідомості.

Ключові слова: *інформаційне суспільство, глобалізація, історичні процеси, історична свідомість.*

Друга половина XX століття у глобальному вимірі характеризується, як відомо, трансформацією класичних капіталістичного і тотально-соціалістичного суспільств в інтегровану соціально-економічну систему нового типу – поліформаційну. У вимірі історичного часу проблема подальшого розвитку країн різного походження полягає у створенні історичного фундаменту для відтворення суспільного життя, тобто такого, що вже має розвинені людські, технологічні, науково-освітянські й організаційні ресурси, і побудові інформаційного, відкритого та самодостатнього для подальшого розвитку суспільства.

Саме тут своє слово має сказати фундаментальна історична наука. Практика довела, що науковці на Сході й Заході мають вступити у діалог та переосмислити минуле у вимірі інформаційної фази розвитку світової спільноти і тим самим внести певні корективи у наше бачення вагомості його окремих подій, їх впливу на сьогодення, скорегувати світоглядну основу взаємовідносин між народами світу, створити усі необхідні умови для формування розвинутої історичної свідомості.

Історична свідомість має атрибутивні властивості, притаманні взагалі свідомості людини як іманентному явищу природи. Її специфіка полягає в тому, що вона формується під впливом культурно-історичного процесу та є його закономірним результатом, і тому стало утримує його головні просторові та часові характеристики. Цим самим минуле тисне на сучасне.

Є два підходи до вивчення історичного явища взагалі і до історичної свідомості зокрема. Один з них пов’язаний з теоретичним опануванням законів та закономірностей історичного,

а інший – з маніпуляцією є явищем історичного в угоду політичної або ідеологічної кон'юнктури. В Україні та за її межами використовуються обидва підходи впливу на свідомість.

Розглянемо спочатку науковий підхід до явища історичного, оскільки він потенційно багатший за змістом і більш вагомий для життєдіяльності людей. Наука наповнює знаннями як буденно-практичну форму історичної свідомості (відчуття, сприйняття, уявлення, емоції, традиції тощо), так і суто наукову її форму (ідеї, концепції, погляди, сформовані історичною наукою і освітою). Однак наука – це все ж таки теорія, тобто знання доведене, обґрунтоване, вивірене. Тому наукова історична свідомість має більш легітимний характер.

Історична свідомість особистості *є продуктом підстави й умов.* Тому, перш ніж звернутися до аналізу даного явища, треба зупинитись на понятті історичного процесу, оскільки саме він виступає у якості *умов формування* історичної свідомості. При цьому умови суттєво доповнюють *підставу*, тобто те, що іманентно утримується, з одного боку, у структурі особистості, а з іншого – зафіксовано у колективному підсвідомому і спонтанно виходить назовні через психологію натовпу.

Історичний процес як об'єкт теоретичного аналізу, відкритий для спостереження і вивчення, тому саме його закономірностям присвячена більша кількість праць в історії та культурології. Будь-який процес (від лат. *processus – проходження, просування*) є сукупністю подій, станів, змін, що має певну цілісність та спрямованість. Будучи взаємопов'язаними один з одним, складові процесу виконують різні функції; одні з них відіграють роль тригерного механізму, тобто виступають у якості вихідного пункту процесу саморуху або його наслідків; інші – умов, що забезпечують перетворення вихідного пункту у наслідки.

Таким чином, історичний процес є низкою станів індивідуального життя людини та спільноти, що послідовно змінюючи один одного, утворюють родове життя спільноти в усьому багатстві його взаємозв'язків, взаємопереходів минулого в майбутнє. При цьому подія, що матеріалізувалась у ході історичного процесу, стає історичним фактом. Саме він фіксується, утримується і стало використовується історичною свідомістю людини.

Як будь-який інший, процес історичний є низкою станів, що послідовно змінюють один одного. Незалежність становлення, існування й розвитку соціальних об'єктів від волі й свідомості людей, що їх утворюють, обумовлює об'єктивність історичного

процесу. Аналізуючи зміст та форми історичного процесу, необхідно визначити специфіку його *детермінованості*. Серед соціальних процесів можна виділити іманентні (джерело знаходиться в самому об'єкті – спільноті, суспільстві) й такі, що визначаються дією зовнішніх сил (приміром, нав'язані ззовні конфлікти, що стали важкою історичною спадщиною для всього людства у колишній Югославії, Афганістані та Іраку).

Історичний процес обумовлюється головним чином дією причин внутрішнього порядку, що відіграють провідну роль у розвитку соціуму. Зовнішні фактори, хоча інколи й здається, що обумовлюють якісні зміни в ньому, мають випадковий характер, тобто відіграють роль допоміжних. Це *перша* особливість історичного процесу. З першого погляду здається, що глобалізація є зовнішнім тиском на окрему країну. Насправді ж, *глобалізація – це прояв внутрішніх чинників*, що вимагають принципово нових умов для виявлення та функціонування розвиненого змісту соціального, що продукує сучасно розвинена країна світу.

Властивість бути інтегратором усіх соціальних процесів, що притаманні етносам, класам, спільнотам, континентам, епосі в цілому – *друга* з найважливіших особливостей історичного процесу. Оволодіваючи історичним процесом, активна особистість концентровано «вдихає» зміст усіх подій, що відбулися на цей момент у житті спільноти. Більше того, вона стає їх носієм.

Якщо вищевикладена властивість історичного процесу пов'язана зі специфікою його системоутворюючих елементів, то наступна, *третя*, – із наслідком їх дії – історичних станів. Під *історичним станом* слід розуміти не всю сукупність властивостей й відносин, що притаманні даному соціальному об'єктові в конкретний момент його саморуху, а лише ту частину, в якій знаходить своє віддзеркалення стан його сутності. Приміром, сьогодні для України сутність розкривається через творення національної держави на шляху до об'єднаної Європи.

Історичний процес та його продукти з точки зору умов формування свідомості особистості забезпечують її засобами життєдіяльності і тому мають вирішальне значення для відтворення її сутнісних сил. Картина змінюється, коли соціалізована та професійно добре освічена особистість починає творити нове, тим самим зберігаючи культурно-історичний процес, виводить назовні потенціал підстави, тобто сутнісні сили, що до цього дрімали у її внутрішньому світі. Через таку особистість здійснюється біфуркація історичного процесу, а сама вона стає атрактором історичного процесу.

Не принижуючи ролі історичного процесу у формуванні свідомості особистості, зауважимо, що *підстава* відіграє потужнішу роль, оскільки є більш складною за змістом та формою впливу на формування особистості. При цьому як аксіома постає такий погляд на культурно-історичний світ, коли все, доступне раціональному мисленню і ірраціональному спостереженню, постає як соціальне, що перебуває в процесуальній формі.

Водночас відзначимо, що підстава (соціальний світ), з огляду на викладене вище, складається немовби з двох частин: суб'єктивованої і об'єктивованої, які зароджуються на мікрорівні, розташовуються на макрорівні і переходять на мегарівень. Тобто, історичний процес має два прояви – суб'єктивовану та об'єктивовану форму. При цьому уточнимо значення таких понять як *суб'єктивоване і об'єктивоване* і з'ясуємо їхній зв'язок з такими поняттями як об'єктивне і суб'єктивне.

Під об'єктивним в даному випадку розуміється все, що існує поза індивідуальною свідомістю і не залежить від неї, а під суб'єктивним – все, що пройшло через свідомість й існує в ній як суб'єктивований зміст об'єктивного. При цьому, якщо поняття об'єктивне і суб'єктивне є найбільш загальними рівнями людської природи, то *категорії об'єктивоване і суб'єктивоване описують процеси взаємопроникнення цих рівнів.* І суб'єктивоване, і об'єктивоване мають загальний об'єктивний зміст, фундаментальну субстанцію соціального світу, першу природу.

Є всі підстави вважати, що *суб'єктивована* частина цієї суперечливої єдності знаходиться в структурі людської особистості і перебуває в потенційній формі. *Об'єктивована* частина знаходиться на боці суспільства і складає його так зване ***культурологічне ядро***, що є сукупністю уявлень про світ і людину, про добро і зло, прекрасне й потворне, множину символів та образів, традицій і вірувань, знань і досвіду багатьох століть. Ядром суспільства є «колективна воля», що спрямована на збереження існуючого порядку. Підрив цього «культурного ядра» й руйнація цієї колективної волі – умова будь-якої революції. Проаналізуємо суб'єктивовану складову підстави.

Річ у тім, що в даному випадку аналізується, як правило, історична свідомість особистості та шляхи її формування. У той же час, це надто спрощений підхід до даного явища. Культурологи та історики, що вивчають історичну свідомість, досліджують кінцевий результат історичного процесу або артефакти. Філософський же підхід вимагає більш глибокого аналізу складових історичного

у структурі особистості. Тут треба дослідити низку елементів, що мають до цього пряме відношення.

Саме вони, ці елементи, відтворені у системному вигляді дають уявлення про детермінованість поведінки суб'єкта історичним матеріалом. Серед таких складових, що утворюють ***патерн історичного*** в структурі особистості**,** слід назвати: *почуття, настрої, потреби, ставлення, знання, цінності, ідеали, переконання, уявлення, стереотипи, інтереси, пам'ять, рефлексію, мислення, свідомість, самосвідомість, культуру та ін.*

Елементи історичного поступово формуються в структурі особистості і з набуттям системного характеру стають такими, що забезпечують суб'єкт історичного процесу певними властивостями. Зрозуміло, що витоки історичної свідомості людини сягають глибин її емоційної сфери. На відміну від сприймання, яке завжди пов'язане з образом, що відбиває предмети або явища предметного світу, почуття, хоча і є чуттєвими за своєю основою, але не наочними, виражають не властивості історичного об'єкта, факту, а стан суб'єкта, тобто модифікації внутрішнього стану індивіда і його ставлення до світу. Зазвичай вони виникають у свідомості у зв'язку з якимись образами, що виступають їхніми носіями.

Стан індивіда, що набуває емоційного виразу, завжди обумовлений його взаємодією з оточуючими. У випадках, коли індивід є пасивним до навколишнього світу, його почуття виражають саме стан. *Ставлення* людини до світу з'являється лише за умови її активної ролі в цих відносинах; саме ж почуття історичного у цьому випадку виражає активну спрямованість людини. За вдалим виразом С. Рубінштейна, сукупність людських почуттів – це, по суті, сукупність ставлень людини до світу й насамперед до інших людей у живій та безпосередній формі особливого переживання [1].

Ставлення до світу може виражатися не лише через почуття, але й через абстрактне мислення, світогляд, ідеологію, правила поведінки, які людина теоретично сприймає і наслідує, переживаючи емоційно. Специфіка впливу історичного на почуття людини полягає, як відомо, в тому, що воно дає зразок поведінки, а це надто сильний подразник для особистості і тому будь-який артефакт вона супроводжує переживаннями.

Особливо важливим для формування історичної свідомості є, за спостереженнями психологів (приміром, Ж. Піаже), підлітковий вік, оскільки з 12 років починається розвиток рефлексивного мислення – здатність суб'єкта до гіпотетико-дедуктивних розмірковувань на основі лише загальних посилок, без необхідного зв'язку з

реальністю або власними переконаннями. Завдяки розвитку мислення стає можливим якісний стрибок у сфері самосвідомості. В особистісному становленні підлітка зростає роль рефлексії, яка робить його здатним до усвідомлення можливості різних точок зору на будь-який об'єкт чи історичну подію і на себе самого, подолання дитячого егоцентризму, можливості категоризації та об'єктивації життєвих спостережень.

Формування людської свідомості відбувається *двома шляхами*: під час повсякденної діяльності, на основі так званого здорового глузду, та під час вивчення історії або засвоєння сукупності історичних знань. Перший шлях – це шлях спроб та власних помилок індивіда, другий – оволодіння особистістю скарбницею історичних знань, законів та закономірностей, який, одночасно, не виключає «пересмикування» фактів та маніпуляцій з боку як недобросовісних істориків, так і з боку представників владних структур, які завжди зацікавлені у тому, щоб виглядати краще, ніж є на справді.

Історичні знання є запорукою сталого розвитку світової спільноти. Тоді в чому ж полягає сила історичного знання і як нею можна скористатися молодій людині? Для відповіді на це питання треба визначити зміст історичного знання, його форму і функції, уточнити механізми впровадження у практику повсякденного буття людини.

Природа історичного знання викликає багато запитань. У тлумаченні історичної свідомості дослідниками можна виділити дві характерні точки зору. Перша з них визначає історичне знання як усвідомлення суспільством, класом, соціальною групою свого положення у часі, зв'язку свого сьогодення з минулим і майбутнім. Друга розглядає історичну свідомість як невід'ємну складову суспільної свідомості чи сукупність уявлень про своє минуле і минуле всього людства, що притаманні суспільству. Такий підхід взагалі є таким, що більше наближує нас до розуміння феномену історичної свідомості, але все ж таки не розкриває достатньою мірою ні сутності, ні змісту поняття, що його віддзеркалює.

Наука логіка виходить з того, що ***сутність*** як категорія філософського знання розуміє *внутрішній зміст історичного процесу як єдність всіх багатоманітних і суперечливих форм культурологічного буття людини або спільноти.* При цьому соціальне явище – це те або інше виявлення (вираз) життєдіяльності людини, зовнішні, безпосередньо дані культурні форми її існування.

Якщо ж підійти більш прискіпливо до обґрунтування іманентної основи історичної свідомості або її сутності, треба визнати, що вона полягає у відборі, накопиченні, зберіганні та повсякденному використанні історичного знання, здобутого шляхом теоретичного аналізу, а також з досвіду практичного життя людей у минулому з метою гармонійного відтворення родового життя людської спільноти.

Іншими словами, історичні знання потрібні нинішньому поколінню для того, щоб на їх основі можна було зробити крок уперед. Історична свідомість виступає механізмом, що всебічно переосмислює події минулого і подає історичні знання у потрібному для сьогодення ракурсі. З цієї позиції не кожне знання можна визнати історично цінним, а лише те, що ***обслуговує процес відтворення системи суспільних відносин*** на основі якого є можливим творення нових суспільних відносин, що спрямовують у Майбутнє будь-яку соціальну систему. Це означає, що на практиці ми маємо великі обсяги так званого *інформаційного шуму,* тобто історичних фактів, які не впливають на наше подальше життя. Такими історичними знаннями частково можна знехтувати.

У мисленні ж категорії сутності і соціального явища висловлюють перехід від розмаїття наявних культурологічних форм соціального буття до його внутрішнього змісту і єдності, – *поняття*, яким оперує свідомість людини. Специфічний сегмент інтелекту людини, що оперує історичними знаннями, слід називати *історичною свідомістю людини* – усталене знання людини та її особисте ставлення до певної системи цінностей, що накопичені світовою спільнотою за попередній етап розвитку. *Історична самосвідомість* – це усвідомлення людиною себе як носія загальнолюдських цінностей та ставлення до себе як до суб'єкта цих цінностей. Саме ці дві компоненти є генетично первинними і саме на їх основі формуються ціннісні орієнтації, і відповідно, мотиваційні утворення, які детермінують поведінку особистості.

Продуктом історичної трансформації суспільної, громадянської свідомості в суб'єктивно значущу систему ціннісних орієнтирів індивіда є індивідуальна громадянська свідомість. Отже, окремі складові громадянської свідомості та самосвідомості особистості, наприклад, оцінка або цінності певним чином залежать від загального рівня та особливостей суспільної громадянської свідомості. Це означає, що сутність історичного проявляється й на рівні колективного суб'єкту, що являє собою добре відому нам об'єктивовану реальність – «суспільство». Тут і далі громадянське виступає

синонімом історичного. Історичними для особистості є знання та цінності, що обумовлюють її відтворення як представника етносу, народу, нації.

Громадянин – це соціальний тип особистості, що історично виник у певних умовах існування етносу, який характеризується наявністю таких суспільно-значущих якостей, як правослухняність, вміння поєднувати власні і суспільні інтереси, почуття обов'язку щодо Батьківщини. Громадянство визначається насамперед як правовий зв'язок особи з державою, що знаходить свій вияв у їх історично обумовлених взаємних правах та обов'язках. З огляду на це, суспільну громадянську свідомість можна визначити як опосередковане відображення суспільного життя, зокрема стосунків між державою і суспільством й окремими громадянами в історичних образах, уявленнях та ідеях.

Наступним кроком гносеологічного аналізу історичного процесу (після визначення його сутності), є ***виявлення його змісту.*** Під *змістом культурно-історичного процесу розуміємо не сам субстрат історичного, а його внутрішній стан, сукупність часом протилежно спрямованих і взаємовиключних культурологічних процесів, що характеризують взаємодію утворюючих соціальний світ елементів між собою і з середовищем, і зумовлюють їхнє існування, розвиток і зміну; в цьому сенсі самий зміст історичного виступає як процес.*

Це означає, що змістом історичного можна опанувати тільки шляхом вивчення взаємодії його суб'єктивованої і об'єктивованої форм, тобто поглибити теоретичний аналіз треба шляхом вивчення процесу їх взаємопереходу. Принципово це можливо, оскільки історичне перебуває у різних формах, то перехід їх між собою – річ не тільки допустима, але й необхідна. Для реалізації цієї мети треба обґрунтувати *механізм* такого переходу. На нашу думку, особистість і суспільство мають специфічні механізми входження в свою протилежність і засоби опосередкування своєї взаємодії, а отже, і утримання одне одного в складі даного протиріччя. Тут ми маємо на увазі наявність таких явищ як *хронотоп* в структурі особистості і *habitus* в структурі суспільства.

Хронотоп важко уявити через те, що простір і час зазнали в ньому діяльнісно-семіотичної переробки. Вони виступають в ньому в перетвореній формі аж до того, що реальний рух у просторі трансформується в зупинений час, а останній, в свою чергу, трансформується у простір, що рухається.

Отже, особистість володіє атрибутивною спроможністю за своєю ініціативою вступати у взаємодію з суспільством.

Суспільство, в свою чергу, має механізм впливу на особистість. Адже суспільство є організацією, що певним чином впливає на своїх членів. Розмірковуючи за аналогією, можна стверджувати, що це свого роду *соціальний хронотоп,* за яким функціонує ціннісно-смислова інформація, в тому числі – і цінності моральної свідомості, відтиснені імперативом «вижити».

Завдяки хронотопу особистості і традиції (соціальному хронотопу), межі між суб'єктивованим об'єктивним і об'єктивованим суб'єктивним не існує. Вони вільно переходять одне в одне за допомогою спеціальних засобів, так званих *медіаторів.* Виходячи з наявності в суспільстві двох опосередкованих систем матеріального і духовного походження, є сенс говорити і про два типи медіаторів: духовний і фізичний.

Психологія такі продукти опосередкування відобразила в понятті «предмети-посередники» або медіатори духовного спілкування. До них належать Знак, Слово, Символ і Міф. Психологи пропонують їх розглядати як акумулятори живої енергії, свого роду енергетичні згустки. Вони можуть розглядатися і як резонатори, на частоту яких налаштовуються живі істоти. Останні не тільки засвоюють ці частоти, але й генерують нові, підзаряжають своєю енергією медіатор. Згідно з О. Лосєвим (класиком філософських досліджень міфу), особистість – міф. Ісус Христос теж в певному смислі може бути ідентифікований як Міф.

Теоретичний аналіз взаємодії суб'єктивованої і об'єктивованої частин між собою у філософській літературі має й інші аргументи на користь їх взаємодії. Інші варіанти – це немовби варіації першого. Один з них – це «зведення» до органічної системи функціональних продуктів людини і соціуму. Тут ми маємо на увазі, звичайно ж, *індивідуальну людську особистість* як похідну від людини і *колективну особистість* як похідну від соціуму. Агентами діалектичної взаємодії є суб'єктивований (або потенційний) та об'єктивований (або актуалізований) соціальні світи.

Є ще один підхід до вирішення даної проблеми: звернутися до наявних наукових джерел і подивитися на це питання через призму досвіду людської історії, оскільки таке глобальне протиріччя не могло залишитися в історії непоміченим науковцями.

Аналіз показує, що *протилежностями такого протиріччя* дослідники *вважають особистість і суспільство*. Причому, людство давно «помітило» це протиріччя і протягом тривалого історичного періоду намагається його пояснити. Перші згадки про нього знаходимо вже в працях філософів і вчених Давньої Греції,

які звернули увагу на зміну ролі особистості в суспільному розвитку. Але злиття людини з суспільством, на яку вказували Платон і Арістотель, в їхню епоху було ілюзорним. Вже у філософії софістів, Сократа і в грецькій трагедії (Софокл) відбивається факт розщеплення індивідуальної самосвідомості. Формула софіста Протагора «людина є мірою всіх речей» кидала виклик не тільки давнім богам, але і традиціям общинного життя.

Значну роль у піднесенні почуття особистості, а через неї і в становлення соціуму, відіграло християнство. Зародження капіталізму і розрив старих соціальних зв'язків викликали серйозні зміни у взаємовідносинах особистості і суспільства. Приватне підприємництво було неможливе без особистої ініціативи. Протест проти феодального типу взаємовідносин між особистістю і суспільством набуває форми вимоги свободи особистості.

Просвітники розглядали суспільство і державу як продукт договору між індивідами. Капіталізм додав до цього ще вимогу свободи приватної власності і майна. Наявність в структурі суспільства двох видів цінностей – матеріальних і духовних – вустами німецьких ідеалістів поставила питання про несумісність буржуазних суспільних відносин зі свободою особистості. Кант слідом за Руссо показав, що в буржуазному суспільстві людина не може бути моральною і в той же час бути щасливою, моральність і благополуччя – взаємовиключні одне щодо одного поняття.

Спираючись на емпіричну дійсність буржуазного суспільства з його індивідуалізмом і утилітаризмом, І. Кант визнавав суспільство як світ досвіду, в якому особистість є лише засіб. Г. Геґель розглядав особистість не як ізольовану монаду, а як момент загального, роду. Особистість реалізує не суб'єктивні, а об'єктивні цілі: вона єдина не тільки з родом, але і з усім світом, бо сутність всього світу та ж, що і сутність особистості – дух. Але і Геґель не зміг пояснити зв'язок між особистістю і суспільством. І якщо на той час гегелівський панлогізм мав консервативний політичний сенс, то в науковому плані він був геніальний, оскільки дійсність, яку ми спостерігаємо, являє собою саморозгортання Людського Розуму, або, говорячи гегелівською мовою, постає як «здійснення божественного розуму».

Проблема інтеграції індивіда в соціальну групу – головне питання соціологічної концепції Е. Дюркгайма. З розвитком діяльності як явища в часі відбувся розподіл суспільної праці на окремі функції, відчужені від особистості. На цій основі *суспільна мета діяльності індивіда відмежовується від самої його діяльності*

і навіть протиставляється їй в якості зовнішньої сили, що змушує людину виконувати функції, значення яких для неї втрачене.

У результаті індивід не може ототожнити себе із жодною зі своїх ролей, які сприймаються ним як нав'язані ззовні, і його самоствердження набуває форми конфлікту особистості й суспільства, в основі якого – протиріччя самого соціального життя. Індивіди та суспільство пов'язані спільними інтересами й відомим співвідношенням. Вони мають щось «загальне», що їх споріднює більше, ніж те, що їх роз'єднує. По суті, проблема «загального» і «одиничного» є предметом тривалої суперечки між «номіналістами», які заперечують реальність «загального», і «реалістами», які його утверджують ще з часів Платона. Питання про онтологічні основи особистості й суспільства перебуває під пильною увагою двох течій у світовий філософській думці – «індивідуалізму» і «колективізму», що в суспільній науці приховані шляхом чисто абстрактно-філософських термінів «сінгуляризму» («соціального атомізму») й «універсалізму».

Вони намагаються відповісти, – як писав С. Франк, – на запитання про те «чи є суспільство не що інше, як назва для сукупності і взаємодії між собою окремих людей, не що інше, як нами створений штучний, тобто суб'єктивний, підсумок реальності окремих людей, чи суспільство є деяка справді об'єктивна реальність, невичерпна сукупність індивідів, які входять до її складу?» [2, с. 38].

Ці два напрями постійно борються і змінюють один одного в історії соціально-філософської думки. Вирішуючи дане питання в суто теоретичному значенні, С. Франк, дійшов висновку про те, що суспільство є справжньою цілісною реальністю, більш того, воно є єдиною реальністю, в якій нам конкретно дана людина. Ізольовано мислимий індивід – лише абстракція; лише в соборному бутті, в єдності суспільства справді реальне те, що ми називаємо людиною.

Список використаних джерел:

1. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: учеб. пособие для студ. вузов, обучающихся по направлению и спец. психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб.; М.; Нижний Новгород; Воронеж: Питер, 2008. – 705 с. – (Мастера психологии).

2. Франк С. Л. Реальность и человек / Семен Людвигович Франк; [П. В. Алексеев (сост.)]. – М.: Республика, 1997.– 479 с. – (Мыслители XX века).

Вашкевич В. Н. Специфика исторических процессов в условиях глобализации.

Рассматриваются вопросы создания исторического фундамента для воссоздания общественной жизни, которая уже имеет развитые человеческие, технологические, научно-просветительские и организационные ресурсы, и построения информационного, открытого и самодостаточного для дальнейшего развития общества, влияние исторических процессов на формирование развитого исторического сознания.

Ключевые слова: *информационное общество, глобализация, исторические процессы, историческое сознание.*

Vashkevich V. M. A specific of historical processes is in the conditions of globalization.

The questions of creation of historical foundation are examined for the recreation of public life, that has the developed human, technological, scientifically-elucidative and organizational capitals, and constructions of informative, open and all sufficient for further development society already, influence of historical processes on forming of the developed historical consciousness.

Keywords: *informative society, globalization, historical processes, historical consciousness.*

УДК 32.01: 008: 31664(477) (0433) *Волянюк О.Я.*

MEMORY STUDIES У КАТЕГОРІЯХ: ПОШУК КАНОНІЧНИХ МОДЕЛЕЙ ТА МІЖДИСЦИПЛІНАРНИХ НОВАЦІЙ

Здійснено огляд наукової літератури з теоретичних і прикладних проблем пам'яті в Україні. Визначені центральні дискусійні категорії сучасних студій пам'яті. Цей аналіз дозволив виділити перспективні напрямки досліджень суспільної пам'яті в межах соціально-гуманітраних наук.

***Ключові слова**: студії пам'яті, суспільна пам'ять, історична пам'ять, національна пам'ять, соціальна пам'ять, міждисциплінарні зв'язки.*

Починаючи з другої половини XX ст., авторитетні, а також маловідомі вчені з різних куточків світу, представляючи різні галузі наук, ведуть мову про «всесвітнє торжество пам'яті», «меморіальний бум», «невідворотну реабілітацію забутого». Сьогодні феномен пам'яті став не лише предметом вивчення різних наук, але й причиною появи нових напрямів соціально-гуманітарного знання (соціологія пам'яті, мнемонічна психологія, феноменологія пам'яті, мнемонічна герменевтика культури, міметика та ін.). Серед інших молода, однак досить перспективна сфера теоретичних і практичних пошуків – «memory studies» (студії пам'яті) – набуває відчутних темпів розвитку та інтегративного характеру у сучасній зарубіжній і вітчизняній соціогуманітаристиці.

Про подібну тенденцію в Україні свідчить помітне зростання числа перекладної літератури з теорії спільного пригадування та забуття. Лише за останні роки українською мовою видано праці Р. Козеллека «Часові пласти. Дослідження з теорії історії» (К., 2006), А. Міхніка «Історична політика: російський варіант» (К., 2006), П. Коннертона «Як суспільства пам'ятають» (К., 2009), Й. Рюзена «Нові шляхи історичного мислення» (Львів, 2010), Б. Шацької «Минуле – пам'ять – міт» (Чернівці, 2011), А. Ассман «Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті» (К., 2012), Є. Доманської «Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле» (К., 2012); колективні монографії «Винайдення традиції» за редакцією Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера

(К., 2005), «Європа та її болісні минувшини» за редакцією Ж. Мінка і Л. Неймайєр (К., 2009) та ін. Цей бібліографічний фонд суттєво доповнюють окремі, перекладені українською, наукові статті зарубіжних вчених, а також доступна в Україні російськомовна література, присвячена проблемам пам'яті.

Опрацювання реалізованого на Заході наукового доробку студій пам'яті, а також реалії громадських і політичних конфліктів з приводу інтерпретації минулого засвідчили теоретичну і практичну потребу вивчення закономірностей розвитку пам'яті спільноти в умовах перехідної суспільної динаміки. На сьогодні вчення про пам'ять, як явище колективне, розвинуте не лише в окремих наукових статтях поважних вітчизняних дослідників (див., наприклад, розвідки О. Антонюка, В. Артюха, В. Бебика, В. Вашкевича, І. Гирича, Я. Грицака, С. Єкельчика, О. Іванової, А. Киридон, В. Масненко, Л. Нагорної, М. Рябчука, О. Удода, Ю. Шаповала та ін.). Пам'ять винесена самостійним предметом дослідження деякими авторами дисертаційних робіт, серед яких В. Жадько [2], Ю. Зерній [3], Г. Коньшина [5], Л. Стародубцева [10], О. Фостачук [11]. Поняття «історична/національна/соціальна пам'ять» все частіше з'являється у наукових дослідженнях, що не мають безпосереднього відношення до студій пам'яті, але визнають сам факт існування даного феномену. Політологи, історики, соціологи, культурологи, антропологи, філософи, етнографи, психологи, мово- і літературознавці, кожен у свій спосіб та за власною мотивацією, звертаються до теми збереження і передавання суспільно-значимих смислів.

Погодимося, що наприкінці XX ст. у вітчизняному науковому просторі відкрито перші дискусійні майданчики з питань спірного минулого і спільної пам'яті про нього, проведені міжнародні конференції, круглі столи, відкриті обговорення. Втім сьогодні, наздоганяючи західні memory studies, мова дедалі більше мусить йти про розв'язання ряду складних теоретичних і прикладних питань, пов'язаних з суспільною пам'яттю; про пошук оптимальних канонічних моделей, а також загальновизнаних, недвозначних, усталених категорій вітчизняних студій пам'яті; про налагодження міждисциплінарних «мостів» у цій сфері дослідження та зрештою визначення її предметного поля.

Як засвідчує зміст вищенаведених праць, серед сучасних науковців досі немає єдності щодо розуміння сутності пам'яті – і як наукової категорії, і як суспільного феномену. Цінними і водночас суперечливими є окремі спроби визначення її поняття, структури та класифікації. Розбіжні критерії аналізу викликають

труднощі у використанні запропонованих категорій memory studies при вивченні соціально-політичних феноменів. При цьому однією з принципових засад будь-якого наукового дослідження, і тим більше нового наукового напряму, є наявність чіткого, системного, узгодженого понятійного апарату. Від нього безпосередньо залежить зміст предмета дослідження, структура аналізу та його результативність. Практичні результати дослідної роботи у цьому напрямі потребують постійного розвитку. Сучасні студії пам'яті стикаються з проблемами методологічного характеру, адекватного відображення сутності процесів пригадування і забуття у відповідних наукових дефініціях і категоріях.

Багатозначність використання поняття «пам'ять» створює певні перешкоди для введення його у категоріальний апарат соціально-гуманітарних наук. Передусім ряд авторів схиляються до думки, що пам'ять є виключно суб'єктивною штучною науковою конструкцією, а єдино можливим носієм пам'яті визнають індивідуальну людську свідомість. У дискусіях про природу процесів пригадування вчені нерідко трактують пам'ять, як таку, що не може носити спільного характеру, та навзамін пропонують більш традиційні і усталені категорії («культурна/історична спадщина», «суспільний досвід», «історична свідомість» та ін.). Прикладом є позиція вітчизняної дослідниці В. Середи, яка вважає, що колективну пам'ять важко вивчати, оскільки властивість пам'ятати є індивідуальним процесом. Коли говорять про «колективну пам'ять», то радше мають на увазі її матеріальні носії – пам'ятки, ілюстрації, підручники, мас-медіа, а не їхні конкретні «відбитки» в головах людей [9, с. 9].

Серед тих вчених, які все ж визнають онтологічний статус пам'яті у житті людських спільнот, сумніви викликають різноманітні, часто схожі за змістом або визначенням, словосполучення, що зустрічаються у сучасних наукових виданнях. У центр наукових досліджень потрапляють найрізноманітніші категорії, пов'язані з феноменом пам'яті: «історична пам'ять», «колективна пам'ять», «етнічна пам'ять, «соціальна пам'ять», «пам'ять нації», «народна пам'ять», «пам'ять поколінь», «пам'ять світу» тощо. Вибір науковцем тієї чи іншої дефініції багато в чому залежить від галузі знань, у якій цей вчений працює. Приміром, соціологи у своїй більшості використовують поняття «соціальна пам'ять», «пам'ять суспільства», «колективна пам'ять»; історики – «історична пам'ять»; етнологи, етополітологи та етнодержавознавці – «етносоціальна пам'ять», «пам'ять нації», «етнічна пам'ять»; культурологи та антропологи – «пам'ять поколінь», «культурна пам'ять», «пам'ять культури»;

релігієзнавці і філософи – «духовна пам'ять», «релігійна пам'ять». Разом з тим чимало дослідників феномену пам'яті сьогодні перетинають дисциплінарні межі, а також національні рамки соціально-гуманітарних наук у пошуках оновлених підходів та візій згаданої проблематики.

При всьому розмаїтті понять окремі автори вживають водночас декілька з них, не проводячи чіткої межі у визначеннях, або ж зовсім ототожнюючи їх. Інші намагаються встановити ієрархічні конструкти, що відображали б взаємозалежності між різними видами пам'яті. Час нагально вимагає спільних визначень для студій пам'яті, які б значно сприяли подальшому розвиткові наукових досліджень у цьому напрямі. Розробка доступного понятійного апарату memory studies багато в чому залежить від вибору центральної та найбільш широкої категорії у цій царині знань, вихідної опорної дефініції, що структурувала би інші. Та саме в цьому питанні виникають суттєві розбіжності. Коротко проаналізуємо деякі з них.

Поняття «історична пам'ять» доволі часто вживається істориками, соціологами, філософами та політологами пострадянського простору (В. Вашкевич, В. Жадько, Ю. Зерній, С. Кара-Мурза, В. Масненко, В. Полянський, Ж. Тощенко, О. Удод та ін.). Втім, однозначного його тлумачення у наукових працях немає. Вітчизняний політолог О. Антонюк під історичною пам'яттю розуміє знання про події, традиції, ідеї, теорії – все те, за допомогою чого народ (етнічна спільнота) усвідомлює своє минуле. Дослідник вважає її складовою історичної самосвідомості та компонентом духовної сфери народу [7, с. 516]. За В. Жадьком, історична пам'ять – початковий пункт, що дає можливість сформувати ланцюг взаємозв'язаних та взаємодіючих процесів суспільної свідомості. Механізми пам'яті, на його думку, закріплюють у свідомості людей опановані ними знання [2]. У працях постмодерних історіографів та філософів даний феномен розглядається як індивідуальний вимір нашого ставлення до минулого, що поступово витісняє історію як вимір колективний. Таке розмаїття трактувань історичної пам'яті не в останню чергу обумовлене багатозначністю розуміння самого поняття «історія», та відповідного словосполучення «історична пам'ять»: це спогади про минуле; збереженні розповіді про минуле; чи наукові відомості про минуле?

Не менш поширеним у сучасних наукових колах є поняття «соціальна пам'ять». Тут знову ж таки фіксуємо розбіжності у розумінні різними авторами – від найбільш широкого трактування до вузькоспеціалізованого. Соціальна пам'ять, за В. Іванишиним, –

деякий мовний код збереження інформації, без якого не можливе існування людського суспільства [4]. Розширене тлумачення подане у дисертаційній роботі О. Фостачук: соціальна пам'ять – це сукупність наукових знань, ідей, концепцій і теорій, а також репрезентацій, що складаються стихійно, символів, знаків, знакових систем і значень – тобто семіосфера, в якій індивіди, соціальні групи і спільності відтворюють свій рух в часі та просторі [11, с. 10]. У більш вузькому сенсі соціальна пам'ять фіксує уявлення людей про спосіб, рівень, якість життя на різних етапах існування народу та є лише одним із різновидів пам'яті суспільства (поряд з релігійною, політичною, економічною, культурною та іншими).

Ще одну групу понять, що використовують сучасні науковці (К. Гірц, Г. Лебедєва, Ю. Лотман, Л. Стародубцева), становлять дефініції – «пам'ять культури», «культурна пам'ять», «соціокультурна пам'ять» тощо. Прихильники таких формулювань розглядають пам'ять як соціокультурний або семіотичний феномен, в чому простежується значна схожість з широким трактуванням поняття «соціальна пам'ять». Нерідко ототожнюючи пам'ять культури зі збереженням текстів, семіотичне осмислення водночас формує уявлення про пам'ять як не лише єдиний, але й внутрішньо різнорідний феномен, що передбачає множинність і динаміку його структур, наявність окремих субкультур пам'яті. Дослідження поняття «пам'ять» актуалізується національним культурним простором України. У зв'язку з цим філолог Я. Купіна відмічає, що «пам'ять» – це не просто поняття, а обов'язковий концепт української культури. «Концепт «пам'ять» є вагомою складовою української концептосфери, константою української культури, – зазначає дослідниця. – Він належить до загальнолюдських універсальних концептів, однак позначений і національними рисами» [6, с. 318]. Ця думка є особливо важливою для вітчизняних студій пам'яті, зокрема при визначенні їх базових категорій. Тут дослідник не може лише сліпо переносити запропоновані раніше на Заході дефініції, але також мусить зважати на національний контекст, мовні особливості, існуючі наукові традиції. У таких трактуваннях пам'ять виступає в якості духовного потенціалу народу, його культурно-історичної спадщини.

Етнологічне розуміння феномену суспільної пам'яті також передбачає власний категоріальний апарат. Так, поняття «етнічна пам'ять» у теорії ментальності Р. Додонова розглядається як спадково закріплена інформація про «нормальний» для даного етносу світогляд; як історичний досвід, родова пам'ять, архетипи та символи етносоціальної спільноти, що супроводжують останню на

усіх етапах етногенезу. До деякої міри філософ ототожнює пам'ять та ментальність [1]. Представники політолого-етнологічної школи І. Варзаря застосовують поняття «історична пам'ять», як компонент менталітету будь-якого соціоетноісторичного суб'єкта, а також «політична пам'ять народу-етносу», як складову народного менталітету [8, с. 154-192, 294-311]. Подібні дослідження дещо звужують предметне поле розвідок та становлять значний інтерес у рамках вивчення окремих проявів суспільної пам'яті (на рівні національних меншин, корінних народів, етноісторичних спільнот, етнічних груп тощо), але не можуть визначатись як базові для студій пам'яті.

Наукові дискусії викликає поняття «національна пам'ять», котре, до того ж, активно використовується у сучасній політичній риториці. Український політолог Ю. Зерній вважає, якщо носієм історичної пам'яті є національна спільнота, такі поняття, як «історична пам'ять», «національна пам'ять», «пам'ять нації», вживаються як лексичні синоніми [3, с. 7]. Подібна концепція була також закладена в основу творення інститутів національної пам'яті багатьох країн Центрально-Східної Європи. В той же час потребує уточнення саме поняття «нація», у яке різні науковці вкладають відмінний зміст – від нації як етнічної спільноти людей, нації-держави, політичної нації до нації як «уявленої», штучної спільноти. Такий підхід передбачає наявність нації як гомогенної цілісності, створюючи деякі перешкоди для вивчення багаторівневої структури і особливостей пам'яті всередині нації. Тому використання категорії «національна пам'ять» щораз потребує адекватного його обґрунтування.

На відмінну від вище означеного, поняття «пам'ять світу» актуалізується в перспективах подальшої світової глобалізації. Така категорія також цілком виправдана у світлі розвитку сучасного соціально-гуманітарного знання, що поступово змінює предметне поле досліджень. Вивчення суспільства, що раніше ототожнювалось з нацією-державою, тепер поступається аналізу соціально-політичних мереж, глобальних зон, міжсуспільних впливів. В рамках цього підходу розвивається сучасна соціологія пам'яті, апологети якої розробляють поняття «пам'ять Європи», «транснаціональна пам'ять», «консенсусна пам'ять», «культурна та нематеріальна спадщина людства», «глобальна пам'ять», «пам'ять космополітична» тощо. Схожі за змістом питання розглядає у своєму дисертаційному дослідженні український філософ Г. Коньшина, яка доводить, що нові типи фіксації, відтворення й трансляції інформації (Інтернет,

голографія, супутникове телебачення) сприяють появі нового типу соціальної пам'яті – глобальної соціальної пам'яті, що становить основу нового наукового напряму в соціальній мнемології [5]. Однак часто ці ж дослідники визнають відносність та метафоричність подібних формулювань, стикаючись з проблемою розбіжностей у національному прочитанні минулого.

Щодо поняття «колективна пам'ять», треба звернути увагу, що саме його використання дало початок науковим дискусіям в галузі соціально-політичних наук. Ним послуговувався у своїх відомих працях французький вчений М. Хальбвакс – першовідкривач теорії соціальних рамок пам'яті. Однак далеко не всі сучасні західні вчені погоджуються з таким концептом. У вітчизняному просторі використання даного поняття ускладнюється також тим, що оживлює стереотипи радянського минулого, коли в категорію «колективного» вкладалося своєрідне ідеологічне навантаження.

Поряд з цими, визнаними категоріями у науковій літературі можна також зустріти поняття «пам'ять політичної системи», «політична пам'ять», «громадянська пам'ять», «народна пам'ять», «спільна пам'ять», «публічна пам'ять» та ін. На наш погляд, особливої уваги вітчизняних вчених заслуговує дефініція «суспільна пам'ять», котра потенційно могла б становити осердя memory studies в Україні, найбільш широко інтегрувати набуті знання цього наукового напряму.

Серед різних трактувань феномену суспільної пам'яті важливо також виділяти як мінімум три бачення її сутнісної основи: 1) пам'ять як сховище інформації; 2) пам'ять як мнемічна діяльність; 3) пам'ять як багатоаспектний процес. Ці підходи можна розглядати як взаємовиключні, або ж як взаємодоповнюючі. Перше, найбільш вузьке розуміння, у зміст поняття «суспільна пам'ять» вкладає певний інтегрований (практично незмінний) набір відомостей, що підтримує хронологію і здатний бути комплексним джерелом інформації про минуле для оперативного аналізу та прийняття суспільно-політичних рішень. Вона трактується як сховище набутого політичного досвіду, знань, вмінь, навичок, норм, цінностей, традицій політичного життя. Однак, коли тлумачити пам'ять суспільства як деякий «банк інформації», слід все ж зважати на властивість останньої постійно змінюватись. Знання та міфи про минуле, носіями яких є окремі соціальні групи, закладають основу пам'яті суспільства, модифікують та видозмінюють її в часі і просторі, залежать від домінуючих позицій тієї чи іншої групи в системі політико-владних

відносин. Тож пам'ять не може розглядатися лише як система, що пасивно фіксує факти.

Процес накопичення, трансляції та збереження матеріальних і духовних цінностей є невід'ємною частиною життєдіяльності людей. Такою є основна позиція прихильників другого, зазначеного вище підходу. За аналогією з індивідуальною мнемічною діяльністю, коли пам'ятати означає не пригадувати події в ізоляції, а бути спроможним формувати смислові послідовності, можна зробити висновок, що пам'ять суспільства – це його здатність відтворювати досвід спільного минулого, можливість тривалого збереження інформації про події зовнішнього світу та внутрішні реакції, а також можливість доводити цю інформацію до сфери суспільної свідомості та поведінки. При цьому вона поєднує часом суперечливі дії: пригадування співіснує із забуттям, пошук історичної правди – з політичною міфотворчістю. Пам'ять, як суспільна діяльність, має свідомий, осмислений, цілеспрямований характер, виражається у різноманітних способах, колективних або індивідуальних формах, та є важливою частиною суспільного життя. Проте за такого підходу здебільшого підкреслюється штучно створюваний зміст суспільної пам'яті.

Третій підхід до розуміння феномену суспільної пам'яті, як складного, багаторівневого процесу, є найбільш широким, та передбачає узгодження двох попередніх. Цілеспрямована робота по формуванню ієрархічної системи суспільних спогадів, безумовно, має місце у суспільстві. Втім актуальні проблеми спільної пам'яті нерідко викликані не так штучним її конструюванням, як стихійними, ірраціональними суспільно-політичними процесами. Часто нові свідчення, наукові відкриття, повернені знахідки, повторні розслідування не передбачалися цілеспрямованою мнемічною діяльністю спільноти, не вписуються у ту версію історії, що на часі творить і підтримує суспільство, не пристосовані або й суперечать його цінностям. Зміст суспільної пам'яті є не лише свідомо сконструйованим продуктом зацікавлених суб'єктів політики, але й результатом об'єктивного, не завжди послідовного процесу спільного пригадування та відновлення раніше втрачених смислів, які поступово приймаються або ж відкидаються суспільством. Сучасні дослідники все більш схильні сприймати феномен суспільної пам'яті у його багатокомпонентній структурі та поліфункціональному значенні. Як динамічний процес вона передбачає рух спогадів та їх інтерпретацій у часі; послідовну зміну станів суспільної свідомості; сукупність дій пригадування,

збереження, забуття, націлених на важливі для даної спільноти результати.

Отже, серед різнопланових тлумачень феномену пам'яті варто вирізнити ряд першочергових питань, які створюють перешкоди до знаходження оптимальних канонічних моделей, однозначних категорій та міждисциплінарних порозумінь у сучасних memory studies:

1. Чи справді суспільства наділені пам'яттю або це вигадана теоретична конструкція, позбавлена практичного втілення?

2. Якщо члени суспільства дійсно здатні пригадувати і забувати разом, то яка сучасна галузь науки має досліджувати ці процеси?

3. Якщо сучасні memory studies претендують на деяку осібність та парадигмальну незалежність, то якими є їхнє предметне поле досліджень та методологічна основа?

4. Якою є найбільш широка категорія студій пам'яті та як вона співвідноситься з іншими поняттями подібного зразка?

5. Коли така категорія й існує, що складає її сутнісні основи: накопичена століттями інформація; мнемічна діяльність спільнот та окремих суб'єктів; чи багаторівневий процес збереження, відтворення, передавання і втрати суспільних смислів?

6. Якщо пам'ять є складним соціальним процесом, наскільки такий процес є організованим, а наскільки – стихійним?

7. Якщо у структурі суспільної пам'яті наявні як раціональні, так й ірраціональні компоненти, чи можна говорити про те, що вона є визначальною по відношенню до суспільної свідомості?

8. Якщо суспільна пам'ять стосується більшості основних категорій соціально-гуманітарних наук, чи можуть студії пам'яті претендувати на статус універсального інструментарію сучасного міждисциплінарного наукового пошуку?

Якими б не були відповіді на ці непрості запитання, найбільш значимим нині видається все ж не абстрактне знання про пам'ять суспільства, але таке, що допоможе досягати порозуміння різним політичним акторам, узгоджувати соціально-політичні інтереси, знаходити виходи з конфліктів пам'ятей.

Категоріальні невизначеності, неточності перекладу, методологічні труднощі стосуються й ряду інших дефініцій memory studies. До прикладу, сьогодні особливої уваги теоретиків потребують концепти: «історична політика»/«меморіальна політика»/«політика пам'яті»; «культурна пам'ять»/«пам'ять культури»/«культура

пам'яті»; «конфлікти пам'ятей»/«війни пам'ятників»/«конкуренція інтерпретацій». Ці та інші невід'ємні складові понятійного апарату студій пам'яті значною мірою визначають перспективні напрями подальших наукових пошуків соціо-гуманітаріїв у всьому світі.

Список використаних джерел:

1. Додонов Р. А. Теория ментальности: учение о детерминантах мыслительных автоматизмов / Р.А. Додонов. – Запорожье: р/а «Тандем-У», 1999. – 264 с.
2. Жадько В. О. Історична пам'ять у системі духовного світу особистості сучасного українського соціуму (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філос. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / В.О. Жадько. – К., 2007. – 33 с.
3. Зерній Ю. О. Державна політика пам'яті як чинник утвердження української національної ідентичності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.05 «Етнополітологія та етнодержавознавство» / Ю.О. Зерній. – К., 2009. – 20 с.
4. Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація / В. Іванишин, Я. Радевич–Винницький. – Дрогобич: «Відродження», 1994. – 218 с.
5. Коньшина Г. Є. Трансформація соціальної пам'яті в інформаційному суспільстві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03. «Соціальна філософія та філософія історії» / Г. Є. Коньшина. – Харків, 2007. – 17 с.
6. Купіна Я. Концепт «пам'ять» як складова української концептосфери / Я. Купіна // Наукові записки. Серія: філологічні науки. – 2009. – Випуск 81 (3). – С. 316 – 319.
7. Мала енциклопедія етнодержавознавства / [Упор. Ю.І. Римаренко]. – К.: Довіра, Ґенеза, 1996. – 942 с.
8. Політолого-етнологічні проблеми розвитку сучасної України: [Матеріали Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, м. Київ, 28 лютого 2006 р.] / Редкол.: М. Ф. Головатий та ін.; За наук. ред. І. М. Варзаря. – К.: МАУП, 2007. – 388 с.
9. Середа В. В. Регіональні особливості історичних ідентичностей та їх вплив на формування сучасних політичних орієнтацій в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук: спец. 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології» / В. В. Середа. – К., 2006. – 19 с.
10. Стародубцева Л. В. Память и забвение в истории идей: мнемоническая герменевтика культуры: дис. на соискание науч. степени д-ра филос. наук: спец. 09.00.04 «Філософська антропологія, філософія культури» / Л. В. Стародубцева – Х., 2003. – 477 с.

11. Фостачук О. О. Соціальна пам'ять як соціокультурний феномен: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціолог. наук: спец. 22.00.04. «Спеціальні та галузеві соціології» / О.О. Фостачук. – Харків, 2005. – 19 с.

Волянюк О. Я. Memory studies в категориях: поиск канонических моделей и междисциплинарных новаций

Осуществлен обзор научной литературы по теоретическим и прикладным проблемам памяти в Украине. Определены центральные дискуссионные категории современных студий памяти. Этот анализ позволил выделить перспективные направления исследований общественной памяти в рамках социально-гуманитарный наук.

Ключевые слова: *студии памяти, общественная память, историческая память, национальная память, социальная память, междисциплинарные связи.*

Volyanyuk O. Y. Memory studies in the categories: search of the canonical models and multidisciplinary innovation

This is a review of scientific literature on theoretical and applied problems of memory in Ukraine. The central categories of the memory studies are determined. This analysis allowed to identify promising research areas of public memory within the social and humanitarian sciences.

Key words: *memory studies, public memory, historical memory, national memory, social memory, multidisciplinary connections.*

УДК 94 (477, 438) *Ільюшин І. І.*

НАЦИСТСЬКА ПОЛІТИКА І ПРАКТИКА СТОСОВНО УКРАЇНСЬКОГО І ПОЛЬСЬКОГО НАРОДІВ НА ТЕРИТОРІЯХ ЇХНЬОГО СПІЛЬНОГО ПРОЖИВАННЯ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Автор висвітлює нацистську політику і практику стосовно українського і польського народів на територіях їхнього спільного проживання в роки Другої світової війни, а також роль нацистської Німеччини в міжнаціональному польсько-українському конфлікті 1939–1944 рр. Метою німецької політики була експлуатація окупованих територій з подальшою їх колонізацією. Одним із засобів досягнення цієї мети було намагання протиставити українське і польське населення.

Ключові слова: *нацистська політики і практика, Друга світова війна, польсько-український міжнаціональний конфлікт, ОУН, УПА, рух Опору.*

Ще задовго до нападу на Польщу і початку Другої світової війни різні державні інституції нацистської Німеччини ретельно вивчали питання, пов'язані з історією і характером українсько-польських взаємин, з метою використання їх особливостей у своїй політиці і практиці в ході війни на Сході [1].

Расистські переконання А. Гітлера, представників німецьких вищих партійних кіл, а також різноманітних родів поліції III Рейху відразу ж визначили інструментальний характер їх підходів до цих народів на територіях їхнього спільного проживання. Вправна гра на українсько-польських суперечностях, протиставлення одного народу іншому, використання при цьому тих прошарків населення і організацій, які охоче або під примусом ішли на співробітництво з нацистами, підтримуючи таке протиставлення, і т. ін. стали головним елементом німецької політики і практики "divide et impera" ("поділяй и володарюй").

Однак, відразу ж варто зазначити, як би не змінювалася тактика в ході війни, зокрема німецьких військових кіл стосовно співпрацюючих з ними українських організацій і частини населення, стратегічна лінія на проведення терору, депортацій, "оприбуткуван-

ня" дармової робочої сили і т. ін. витримувалась завжди послідовно і в кінцевому рахунку мало чим відрізнялася від політики і практики стосовно інших слов'янських народів.

На початку 1939 р. Гітлер запевняв міністра закордонних справ Польщі Юзефа Бека і її посла в Берліні Юзефа Ліпського в тому, що Німеччина може посприяти територіальному розширенню їхньої країни за рахунок українських територій в обмін на повернення німцям Данцігу, а також згоду на створення "екстериторіального коридору", який проліг би через польське Помор'я і поєднав Німеччину зі Східною Прусією [2, с. 85-86].

Після завершення "польської військової кампанії", окупації Польщі і створення на етнічних польських землях Генеральної губернії (ГГ) зі столицею у Кракові генерал-губернатор Ганс Франк утвердив Гітлера в думці про можливість використання місцевих українців (більш ніж 500 тис. осіб) в якості противаги полякам. Після розмови з Гітлером на засіданні уряду ГГ 2 березня 1940 р. Франк заявив: "Фюрер робить акцент на тому, щоб український елемент в Генеральній губернії визнати таким, що мусить бути розцінений як антипольський і пронімецький" [3, с. 68].

У ще більш категоричній формі про свою підтримку українців і неприязнь до поляків у ГГ Франк заявив, виступаючи перед ними у Кракові з нагоди Різдвяних свят 29 грудня 1940 р. Зацитуємо уривок з цієї промови у переказі українського щотижневика "Краківські вісті", що виходив легально, але підлягав суворій німецькій цензурі: "...Поляки не повинні забувати, що вони самі винні в тому, що їх зустріло. Вони самі розпутали цю війну. Поляки занедбали цю країну та завели в ній панування тиранства, бруду та гнилі. Вже був найвищий час, щоб щезла польська держава. Чим довше вона існувала б, тим довше була б джерелом вічного неспокою в Європі. Поляки мусять тепер помиритися з цим новим порядком... Українці поставилися від самого початку в якнайлояльніший спосіб до завдань Генерал-губернаторства та станули до його розпорядимости. Для них година створення Генерального губернаторства стала годиною свободи. Польська ненависть зверталася проти німців, що жили в Польщі, та проти українців. Той поневолений народ може бути певний, що він виконуватиме свою мирну місію під захистом німецької держави" [4, с. 1].

Не слід дивуватися тому, що німецька влада пішла на певні поступки в ГГ саме українцям, а не полякам. Хоча окупанти намагалися використовувати однаковою мірою в своїх цілях одних і других, однак українців вони сприймали як народ, що визволили з-під чу-

жоземного ярма (польського), а поляків – як народ, який вони завоювали. Невипадковим було також рішення командування німецької армії про звільнення всіх полонених українців, які брали участь у вересневій кампанії 1939 р. в складі Війська Польського (близько 150-200 тис. осіб) і родини яких мешкали на терені ГГ [5, с, 5].

Певна різниця у підході до місцевого населення проглядалася і в діях губернатора дистрикту Краків Ото Густава Вехтера. Під впливом свого референта, офіцера Абверу Альфреда Бізанца, він вважав слушним і доречним культивувати національну самобутність української меншини в ГГ. Коли у травні 1940 р. Франк заявив, що вважає правильним притягнення і використання поляків у "польській будівельній службі" як, в деякому сенсі, покарання для них, Вехтер стосовно українців мав іншу думку. Він запропонував назвати подібну організацію "Українською службою Батьківщині" (Ukrainischen Heimatdienst) і надати їй "певний виховний національний момент" [6, с. 356-357].

Вехтер усіляко сприяв в рамках німецько-радянської репатріаційної комісії, в'їзду до червня 1940 р. до ГГ з території Східної Галичини і Західної Волині, які були включені до УРСР і СРСР, близько 30 тис. українських політичних і громадських діячів, в тому числі багатьом членам і симпатикам Організації українських націоналістів (ОУН) [7, с. 204]. Усі вони невдовзі в тій або іншій якості за підтримки німців будуть активно задіяні в життєдіяльності, за висловом місцевої польської громадськості, "русинської республіки".

Незважаючи, однак, на багаторазові політичні заяви керівників німецької окупаційної адміністрації в ГГ стосовно підтримки українців і антипатії до поляків досить типовою усе ж таки була суперечливість між їхніми пропагандистськими деклараціями і практичними кроками. У реальному житті генерал-губернатор Франк робив все для того, щоб не допустити до єднання двох народів, більш того, дотримувався передусім такої позиції, яка сприяла б їхньому роз'єднанню на користь німців. Так, наприклад, він тривалий час (майже до кінця 1943 р.) свідомо "розігрував карту", пов'язану з реалізацією обіцянок з виселення польської людності з деяких українських етнічних областей на території Холмщини і Лемківщини, які він неодноразово давав діячам Українського центрального комітету (УЦК – Ukrainisches Hauptausschuss), а врешті-решт відкинув цю концепцію створення в ГГ "українського кантону" як таку, що суперечила нацистським планам і ідеологічним переконанням [8, с. 31].

Саме польське населення дуже болісно реагувало на "виділення русинів і надання їм, на відміну від поляків, усіх прав громадян Рейху", хоча це було далеко не так. Однак, документація польських підпільних організацій перенасичена прикладами такого "виділення" українців і зокрема повідомленнями про те, що полякам було заборонено відвідувати найкращі ресторани, тільки за попередньою домовленістю дозволялося користуватися залою для чекання на вокзалі, німці зобов'язали польський краківський центральний відділ кооперації сплатити лемкам значну грошову суму тощо, тоді як українці мали власне казино, обіймали посади ветеринарів, лікарів, довірених осіб у єврейських фірмах.

З українців утворювалися озброєні загони, одягнені в польські мундири, а частково – і в синьо-жовте вбрання. Частину загонів німці випровадили для охорони словацького і угорського кордонів, після чого подолання їх польськими військовими, що прагнули дістатися Польських збройних сил на Заході, а також кур'єрами значно ускладнилося. Чимало українців – членів так званих Українських допомогових комітетів (УДК) як і інших українських установ, створених у ГГ, – прислуговувались Абверу, Службі безпеки (СД – Sicherheitsdienst) або гестапо [9, с. 138-139].

Голова УЦК, доцент Ягеллонського університету Володимир Кубійович, у повоєнних мемуарах стверджував, що німці самі, без участі українців, опрацювали проект організаційної мережі, статут і програму діяльності цієї установи. Від самого початку вони припускали, що УЦК у жодному випадку не має бути представницьким органом українців у ГГ, а тільки інституцією, яка мала б соціально опікунський характер подібно до польської Головної опікунчої ради (Rada Główna Opiekuńcza-Polnisches Hauptausschuss), яка знаходилась під керівництвом Адама Ронікера, а від серпня 1941 р. – Леопольда Тешнара. Однак, маючи перспективу на використання лідерів українських націоналістичних організацій у своїх розвідувально-диверсійних цілях, німці пішли їм назустріч і дозволили УЦК проводити у ГГ широку культурно-просвітницьку і господарську діяльність. Протягом 1939–1940 рр. у ГГ відкрилися майже тисяча нових українських шкіл і така сама кількість кооперативів. Втім, фактичний нагляд над українськими кооперативними союзами здійснювали усе-таки німецькі чиновники повітових кооперативів (Kreisgenossenschaften), а ті, у свою чергу, підлягали німецькій центральній контролюючій сільськогосподарській інституції (Landwirtschaftliche Zentralstelle) [10, с. 46-54].

Гітлерівці намагалися “виділити” українців і протиставити полякам з метою поглиблення українсько-польського національного антагонізму також на території Люблінського дистрикту ГГ. Його губернатор Ернст Цьорнер, наприклад, дозволив усне і письмове використання української мови в місцевих судах. Проте найбільш “проукраїнською” акцією окупаційної адміністрації, що викликала обурення з боку місцевої польської людності, була, мабуть, ревіндикація, тобто заходи з повернення українському православному населенню на Холмщині церковних приміщень, майна і землі, відібраних у них властями II Речі Посполитої напередодні війни в результаті знищення храмів і примусового навернення місцевих православних у католицизм. Таким чином, німці руками співпрацюючих з ними українських організацій і зокрема ОУН Андрія Мельника (значна кількість її членів навчалась у школі поліції у м. Травники) проводили на території Холмщини і Підляшшя політику “деполонізації”, тобто намагалися прибрати небажаний польський елемент з усіх сфер суспільного життя [11, с. 260].

Від початку 1941 р. німецькі військові активізували свої зусилля із залучення українських організацій до інтенсивної підготовки Німеччини до агресії проти СРСР. В спеціально створених ними школах у Кракові, Кросно, Закопаному, Тарнові та інших містах українська молодь здобувала поліційні та військові навички. Частину членів ОУН було залучено до веркшутцу (вартівних відділів), підлеглих з українського боку – полковникові Романові Сушку, а з німецького – командуванню шуцмансшафтів (допоміжної поліції, у якій служили як українці, так і поляки). Значну кількість молодих українців було скеровано до напіввійськових відділів “Української служби праці” (Ukrainischen Heimatdienst), призначених для проведення будівельних робіт головним чином військового характеру. За тісної співпраці з Гансом Кохом, Теодором Оберлендером, Альфредом Бізанцом і іншими офіцерами Абверу члени обох фракцій ОУН – бандерівці і мельниківці – готували до війни так звані похідні групи, головною метою яких мало стати формування органів місцевого самоврядування після звільнення української території від “рад” [12, с. 279-311].

У першому кварталі 1941 р. німці дозволили створити український легіон. Згідно з досягнутими домовленостями між ОУН (Б) і представниками абверу він мусив воювати на боці вермахту і виконувати спеціальні завдання. Останні не були чітко визначені, але передбачали насамперед дії із захоплення найважливіших військових, адміністративних, господарських та комунікаційних

об'єктів, а також збереження їх від знищення відступаючими радянськими військами і загонами НКВС. У травні легіон було поділено на два батальйони ("Дружини українських націоналістів") – "Нахтігаль" під командуванням німецького оберлейтенанта Альбрехта Герзнера і "Ролянд", яким керував українець – майор Євген Побігущий. З огляду на те, що на території ГГ збройний вишкіл українців не міг відбуватися, батальйони було перенесено до Сілезії та Австрії [13, с. 3].

До близького зіткнення Німеччини з СРСР німці готували оунівські кадри також на радянській території. Про ці заходи, окрім власне оунівських документів, інформують численні звіти співробітників НКВС, подані на ім'я тодішнього наркома внутрішніх справ УРСР Івана Сєрова. Так, зокрема у доповідній записці заступника начальника слідчої частини ГУДБ НКВС СРСР капітана держбезпеки Б. Родоса повідомлялося про арешт значної кількості керівників ОУН, а також про розгорнуті зізнання, які вдалося від них отримати під час допитів, що яскраво свідчили про координацію оунівцями своїх дій із планами Німеччини розпочати найближчим часом військове вторгнення в СРСР. Під час допитів працівники НКВС зокрема з'ясували, що члени ОУН, що прибули з Кракова, разом з дорученнями центру організації отримали завдання від агентів німецької розвідки щодо проведення на території СРСР розвідницької роботи. На підставі зізнань заарештованих осіб чекісти дізналися про склад та плани закордонного центру ОУН, зокрема про заступника керівника центру Р. Сушка, а також про активних його діячів – Ріхарда Ярого, Ярослава Гайваса, Володимира Тимчія та деяких інших, які, на думку затриманих членів ОУН, були резидентами німецької розвідки.

Керівництву НКВС стало відомо про існування спеціальної розвідшколи в Закопаному (керівник штурмбанфюрер СС (Schutzstaffeln) Ганс Крюгер), створеної німцями, в якій проходили вишкіл завербовані абвером оунівці з метою перекидання їх на територію СРСР. Зізнання членів ОУН дало можливість працівникам радянських спецслужб виявити декілька конспіративних квартир у Львові та інших містах Західної України, а також склади зі зброєю організації. Один з таких складів був, зокрема, викритий в кам'яних кар'єрах поблизу села Олейки, де переховувалося 10 кулеметів (чотири станкових і шість ручних), 42 гвинтівки, 34 пістолети [14, с. 15-19].

Проводячи політику протиставлення українців полякам у ГГ, нацисти одночасно будували плани з перетворення обох народів на

сучасних кріпаків або навіть рабів. Навесні 1941 р. під керівництвом рейхсфюрера СС Г. Гіммлера в Головному управлінні безпеки Рейху (РСХА-Reichssicherheitschaupamt) був розроблений Генеральний план "Ост", в якому містилися головні принципи і напрями політики нацистської Німеччини у Східній Європі. Цей план передбачав знищення величезної кількості місцевого населення на значних територіях на Сході і заселенню їх німецькими колоністами. Злочинна акція повинна була охопити близько 50 млн. слов'ян, а серед них близько 20–24 млн поляків, які мусили стати першими її жертвами. Масштаб запланованих керівниками III Рейху депортацій був рівнозначним біологічному знищенню польського народу. Німецкий імперіалізм мав вже неабиякий досвід. Ще за часів Першої світової війни, після прийняття так званої "програми Гінденбурга", у 1916 р. до Німеччини одночасно з військовополоненими було примусово вивезено близько півмільйона бельгійських, французьких, польських і російських цивільних робітників [15, с. 15-19].

Згідно з директивами цього плану, першим районом масових виселень мусила стати південна Люблінщина, на території якої знаходилося чотири повіти: Замойський, Білгорайський, Грубешівський і Томашівський. До вересня 1939 р. на цих землях проживало майже півмільйона людей. З точки зору стратегічного становища вони, за розрахунками нацистів, повинні були стати своєрідним "німецьким захисним валом", який підлягав заселенню виключно німецькою людністю. Німецькі колоністи отримували військову підтримку і знаходилися під наглядом загонів СС. У подальшому німці планували розширити "німецький захисний вал" за рахунок колонізації України. Близько 65 % українців підлягали переселенню тільки із її західних областей [16, с. 267-268].

З початком агресії проти СРСР нацисти виявили свої справжні плани і стосовно Західної України, а також інших її частин. Директиви, дані Гітлером на нараді в Головній ставці фюрера 16 липня і 29 вересня 1941 р., передбачали поділ українських територій і їхню тотальну експлуатацію з метою досягнення остаточної перемоги Німеччини. Гітлер з цього приводу висловився таким чином: "Принципово мова іде про те, щоб вправно розрізати цей великий пиріг, щоб ми могли: по- перше, ним оволодіти; по-друге, ним керувати; по-третє, його експлуатувати" [17, с. 86-91].

Відокремлюючи Східну Галичину від решти України і включаючи її у липні 1941 р. як ще один дистрикт до складу ГГ, німецьке керівництво тим самим вказувало на її давню приналежність до австрійської держави, спадкоємцем якої виступав III Рейх.

У подальшому ця частина Західної України разом з усім ГГ мусили бути інкорпоровані до його складу. Німецькі державні інтереси, як їх розуміло нацистське керівництво, полягали в тому, щоб підтримувати в цьому регіоні "відносний порядок". Цим власне і була викликана певна "лібералізація" політики окупаційних властей щодо українського (у тому числі і місцевого польського) населення на відміну від інших українських територій [18, с. 10]. В той же час Волинь як колишню частину Російської імперії німці включили до Рейхскомісаріату "Україна" (РКУ) зі столицею рейхскомісара Еріха Коха у Рівному і відділили від ГГ кордоном, що пильно ними охоронявся [19, с. 255].

Загальна політика нацистів, орієнтована на фізичне знищення частини непотрібного населення і колоніальне використання іншої його частини для забезпечення у подальшому міфічного "життєвого простору" для німців на Сході (т. зв. Лібенсрауму), була визначена вже метою агресії і залишалася незмінною протягом усієї війни. Однак, практична її реалізація знову таки передбачала врахування існуючих суперечностей, зокрема в Західній Україні, між різними народами, які її населяли, і використання певних відмінностей щодо них. До того ж, зміст директив Гітлера на початку війни проти СРСР не був відомий широким верствам українського і польського суспільства. Переважна більшість української людності Східної Галичини і Волині зустрічала німців з ентузіазмом. Чи не в кожному селі були зроблені тріумфальні арки, насипані кургани, виставлені хрести з меморіальними дошками. Західноукраїнське населення чекало на німців, сподіваючись на краще, ніж було за Польщі і СРСР, життя. Ставлення до німців змінилося лише після того, як ті відмовили політикам з ОУН у їхньому праві на проголошення державної незалежності України й ілюзорність обіцянок окремих німецьких військових щодо надання Україні такого статусу стала очевидною [20, с. 359-369].

Зіштовхнувшись з певною ворожістю з боку більшої частини української громадськості як реакцією на включення Східної Галичини до ГГ, а також інші антиукраїнські заходи, окупаційна влада почала протиставляти українцям місцеве польське населення. Зокрема підтримку отримали ті польські елементи, які прагнучи відсунути українців на другий план, охоче пішли на співробітництво з німцями і одержали від них в нагороду за це усілякі привілеї у вигляді посад в адміністративному і господарському апараті, у безперешкодній торгівлі і т. ін. 21 жовтня 1941 р. під час виїзного засідання уряду ГГ у Львові губернатор Галичини Карл Ляш виз-

нав: “Ми вимушені досить часто призначати на посади поляків не тільки через їхні кращі знання, а ще й тому, що вони у багатьох випадках виявляють більше бажання працювати. Це призводить до того, що в таких діях українці у переважній своїй масі вбачають зміцнення нами політики на користь поляків” [21, с. 188].

Масові злочини, скоєні нацистами в Східній Галичині, зокрема влітку 1941 р., добре відомі. Щодо цього хотіли б тільки згадати про те, що в історіографії до сьогодення дискутується питання про те, якою мірою айзацкоманда бригадефюрера СС Карла Еберхарта Шьонгарта, а в її складі підрозділи під командуванням катів польської і єврейської інтелігенції Східної Галичини Ганса Крюгера і Вальтера Кучмана, задіяли місцевих українських націоналістів до вбивств професорів львівських навчальних закладів та їхніх родичів, а також представників міської і сільської громадськості в інших місцях. Наскільки взагалі була масовою участь української поліції у Західній Україні, що була залучена айнзацгруппою С на чолі з бригадефюрером СС Отоном Рашем, до погромів і розстрілів тих осіб, які щонайменше були запідозрені окупантами та їхніми поплічниками у симпатіях до радянської влади?

У зв’язку з цим хотіли б зацитувати досить цікаве донесення начальника Поліції безпеки і СД від 18 серпня 1941 р. до Берліна про розвиток ситуації в Західній Україні, яке свідчить про те, що згадані погроми за участі української міліції водночас супроводжувалися антинімецькими діями тієї ж міліції: “Із повідомлень айнзацгруп і команд про діяльність на колишній російсько-польській території випливає, що в час з 5-го по 11.8.1941 р. тільки у Львові ліквідовано 619 осіб… Українська міліція не припиняє плюндрувати, знущатися, вбивати. Українські бургомістри і коменданти міліції притягнені до відповідальності за німецько-ворожі висловлювання, невиконання німецьких вказівок, розривання німецьких паспортів. Поляків прирівняно до євреїв і від них вимагають носити пов’язки на рукавах. У багатьох місцях українська міліція утворила такі підрозділи, як “Українська служба безпеки”, “Українське гестапо” і т. п. Місцеві та польові коменданти частково розброюють міліцію. У Львові ОУН продає марки Бойового фонду і поширює листівки, у яких вимагають повернення Бандери. Зі Львова доставляються плакати, зміст яких голосить, що під проводом ОУН повинна постати “Вільна і незалежна Україна” за девізом “Україна – українцям”. Часто указів Німецьких збройних сил не виконують і сплюндроване майно трактується як українська власність” [20, с. 390-391].

Складною і неординарною була також ситуація на Волині, що увійшла до складу РКУ. Німецька окупаційна адміністрація, а також українські адміністративно-господарські органи, що були спочатку створені з її дозволу, послідовно проводили антипольську політику. В польській підпільній пресі цього часу можна знайти згадки про численні скарги місцевих поляків на те, що їм систематично перешкоджають у проведенні господарської діяльності, що нерідко не дозволяють "відкривати власну справу" без будь-яких на те причин, що навіть ті поляки, які мають високу кваліфікацію, обіймають нижчі за українців посади та одержують меншу платню. В польських підпільних друкованих органах міститься також інформація про те, що керівники окремих районів, українці за національністю, під час набору населення на примусову працю до Рейху виставляли більший відсоток поляків, ніж той, що виходив із загальної їх кількості в цих районах і був передбачений німецькими інструкціями [22, с. 11].

А от що, наприклад, повідомляла про характер діяльності в цей період "українських владних органів", контрольованих гітлерівцями, українська газета "Шлях": "... багато хто з нас служить в поліції, в управліннях праці і господарських установах. Організовуємо порядок, збираємо контингенти, шпигуємо, беремо участь в облавах, арештовуємо. Так. Маємо великий привілей – дозволив нам підлий німецький шахрай мордувати власними руками. Наша поліція все більше муштрована і надається на важке ремесло, повинна вміти користуватися гумовими палицями, мусить жадати вбивств, відчувати потребу в знущаннях над безборонними. Для розправи віддано їм євреїв. Знадобиться їм цей досвід, коли прийде черга на мордування своїх..." [23, с. 4].

Утім, навряд чи все, що друкувалося на той час в українській і польській, як підпільній, так і легальній пресі відображало реальний стан речей.

Про ті самі скарги тільки тепер українців на поляків можна було прочитати і в українських матеріалах. Так, в огляді суспільно-політичного життя на західноукраїнських землях за квітень 1942 р. Крайового проводу ОУН повідомлялося: "Польські громадські, легальні чинники назовні не афішують ні себе, ні своєї праці, ведуть себе незвично тихо і скромно, але тим не менше успішно працюють. Їх завдання – по-перше, дати змогу своїм людям продержатись в нинішній час матеріальних злиднів і голоду, тут поляки виявляють подиву гідну національну солідарність і почуття глибокої взаємної допомоги... по-друге, створити всіма можливими засобами

якнайширші можливості для охоплення польським елементом важливих ресортів державної адміністрації, господарства, транспорту та зв'язку. І треба рішуче визнати, що поляки зуміли провести свої плани. Бо ж не дивлячись на стан війни Польщі з Німеччиною – поляки мають сьогодні впливи і на залізниці, на пошті, в фінансах, господарських установах, урядах праці і т. п. і т. д." [24, с. 85].

Дійсно, волинські поляки впродовж 1942–1943 рр. самі намагалися бути задіяними в легальну громадську роботу в окупаційних органах і займали адміністративні посади, щоб використати, насамперед, такі можливості для реалізації власних цілей. Що це були за цілі, говориться в інформаційних повідомленнях німецьких каральних органів про місцевий підпільний рух від 15 травня до 17 липня 1942 р..

В них, зокрема, йдеться про те, що "німецькими службами встановлено, що поляки у своїх діях керуються певними вказівками, а саме: 1. Поляки мусять вступати в створені німцями органи влади, домагатися довіри з боку їх керівництва і непоміченим шляхом спрямовувати на користь поляків заходи та постанови німецької влади; 2. Кожен поляк, що знаходиться на службі, повинен піклуватися про те, щоб допомогти іншим своїм співвітчизникам проникнути в ту або іншу німецьку установу; 3. Сіяти недовіру німецької влади до українців і підштовхувати їх до репресій проти останніх" [25, с. 52].

У повідомленні гітлерівської служби безпеки від 9 жовтня 1942 р. зазначалося подібне: "Ставлення поляків до навколишніх подій, як і раніш, характеризується двома моментами: по-перше, великою плинністю службовців у багатьох німецьких органах влади, з іншого боку, тією обставиною, що вони дотримуються ідеї про створення після війни великої держави. У задушевних розмовах між українцями і поляками це висловлюється завжди, причому поляків не можна жодними аргументами переконати в тому, що у випадку перемоги більшовики не допустять утворення нової польської держави" [26, с. 108].

На окупованих на той час східних землях у продажі тільки для німців можна було придбати книжку доцента Берлінського університету доктора Г.-Й. Баєра "Das Schicksal der Polen" ("Доля поляків"). Її автор, помічник коменданта м. Львова, політичний службовець в окупаційній адміністрації ГГ, у вступі до праці таврує поляків як завзятих вислужників на службі у німців на Волині, які, з одного боку, свідомо діють на шкоду місцевій українській людності, а з іншого – так само свідомо "ганьбять добре ім'я німецької влади в очах цієї ж людності" [27, с. 143].

Нацисти чудово усвідомлювали, що між українцями і поляками точиться суперечка за найважливіші ділянки окупаційного апарату шляхом відсторонення представників іншої національності і вправно з цього користалися. Загалом варто зазначити, що гітлерівці надавали перевагу у працевлаштуванні вже готовим фахівцям, незалежно від їхньої національності, адже в тилу воюючої армії адміністративний апарат мав функціонувати справно й ефективно [28, с. 5-6].

Український і польський сільський люд ставився до німців однаково вороже. Інакше сприймала окупантів інтелігенція, становище якої було особливо важким. Частина її працювала на пошті, в судових та фінансових закладах, у шкільництві, на фабриках. Решта інтелігенції намагалася працевлаштуватися в окупаційних установах. Переважна її більшість як українського, так і польського походження співпрацювала з німцями. Серед солтисів, війтів та бургомістрів знову ж таки як з українського, так і з польського боків нерідко траплялися особи, які надто запопадливо виконували вказівки окупантів і були відвертими запроданцями та прислужниками. Вони використовували своє службове положення і кривдили не лише представників інших національностей, а нерідко й своїх "краян" [29, с. 51].

Намагання багатьох місцевих українських громадських діячів збільшити українське представництво в усіх сферах суспільно-політичного життя Волині, усуваючи звідти польський елемент, не могло не знаходити підтримки українського загалу. Таку діяльність, зокрема, прагнула проводити Українська рада довір'я на чолі зі Степаном Скрипником, створена в Рівному невдовзі після приходу туди німців. Однак, з іншого боку, ті самі діячі, що в перші місяці німецької окупації відверто співпрацювали з гітлерівцями, стали своєрідним знаряддям, яке окупанти почали використовувати для своєї брутальної експлуатації місцевої української людності. Через це між українським простим сільським людом і його, з німецької ласки, керівною верствою на Волині поступово виникла прірва, яка дуже швидко збільшувалася [30, с. 186].

Загалом становище місцевого українського населення було не кращим за становище польського. Незважаючи на нібито надані спочатку німецькою владою привілеї українцям на Волині, вже невдовзі діяльність українських "самоврядувальних" органів, а також міліції була зведена до виконання ними другорядних і цілком контрольованих окупаційною адміністрацією функцій. Були відомі непоодинокі випадки побиття та знущань німців над представниками української інтелігенції та робітниками – працівниками німецьких підприємств у Луцьку, Ковелі, інших волинських містах. Та й місячна заробітна

платня працівників німецьких органів влади, якщо вони тільки не були німцями, була дуже низькою і дорівнювала, наприклад, ринковій вартості одного кілограма сала [30, с. 187].

Чим більше людських і матеріальних втрат зазнавав вермахт на Східному фронті, тим масштабнішими в умовах затяжної війни ставали грабунок і репресії щодо підкореного населення, які організовувала окупаційна адміністрація. Як українська, так і польська людність відчули на собі в повному обсязі акції з конфіскації сільськогосподарських продуктів (так званий контингент) і каральні експедиції по селах у разі якихось ускладнень з їхнім постачанням, різного характеру примусові роботи на користь окупаційних властей, вуличні облави на людей з подальшим вивезенням на роботу до Рейху, важкі матеріальні умови, а іноді навіть голод через відсутність роботи або мізерність заробітної платні. Те, чим була і мала залишатися надалі українська земля для нових господарів із Заходу, у найвідвертішій формі відобразив часопис "Волинь", що легально виходив під німецькою окупацією в Рівному: "Так, як німець досягнув великих річей у цілому світі, як піонер цивілізації та культури, так тепер, німецькі піонери Сходу, витиснемо на цьому краю знам'я нашої праці. Велика є наша мета запевнити прохарчування цілої Європи німецьким загосподарюванням України" [31, с. 4].

Наскільки такий підхід відповідав цілям німецької колоніальної політики і практики щодо України добре свідчить виступ на зборах членів нацистської партії у Києві 5 березня 1943 р. самого гауляйтера Е. Коха: " Цілком зрозуміло, що останній німецький робітник, навіть самий незначний, вартує у тисячу разів більше у расовому, біологічному та політичному відношеннях, так і в цінністному вигляді, ніж все те, чим ми тут керуємо і володіємо. Отже, ви повинні себе і відповідно поводити... На цій землі ми мусимо лише піклуватися про те, щоб місцеве населення працювало, працювало і ще раз працювало до останнього, що знадобиться для боротьби проти більшовизму" [32].

У 1943–1944 рр. намітилася виразна різниця у нацистській політиці і практиці в ГГ, зокрема на територіях тодішніх Краківського і Люблінського дистриктів. У Краківському дистрикті німці встановили цілковитий контроль над територією і населенням та підкорили усе безжальній їхній експлуатації для потреб фронту і тилу. У Люблінському ж дистрикті після деяких пробних виселень на Замойщині восени 1941 р., за ініціативи шефа СС і поліції дистрикту Одило Глобоцника від листопада 1942 р. почалась по-

вномасштабна реалізація плану "Ост" з виселення із південної Люблінщини місцевого польського населення і заселенню цієї території фольксдойчами з інших країн. Виселених поляків планувалось вивезти на примусові роботи до Рейху, розмістити в концтаборах, частину залишити на місці у якості обслуги. Територія, але не населення, підлягала тотальному онімеченню. Тільки до кінця 1942 р. було виселено близько 60 сіл, у яких до цього проживало 34 тис. осіб [33, с. 169].

Частиною операції з виселення польського населення стала так звана "Ukraineaktion" – акція з переселення у звільнені від поляків райони українців. За задумом нацистів, частина переселеного українського населення, а також українська допоміжна поліція повинні були створити "захисну смугу навколо німецьких колоністів", тобто вони під контролем загонів СС мусили взяти на себе основний обов'язок із захисту німецької зони поселення від нападів польських партизанів. Гітлерівці передбачали, врешті решт цілком слушно, що завдяки "Юкрейнекшен" польський гнів зосередиться головним чином на українцях, а це полегшить їм проведення всієї операції [34, с. 28].

Як виглядала ситуація на Люблінщині навесні 1943 р. у зв'язку зі створенням на території Замойського повіту першої німецької зони поселення (т. зв. Гіммлерштадту) демонструє "Огляд суспільно-політичного, господарського та культурного життя на західних українських землях" референтури ОУН: "Українське населення Холмщини і Підляшшя переживає від ряду місяців, а навіть років, страшний терор, як з німецького, так і з польського боків. На терені Замойщини гестапо творить зразкову німецьку колонію і в зв'язку з цим виселило 11 збірних громад повіту. Виселяють і українців і поляків, причому українців з розмислом поселяють у польських господарствах у Грубешівщині. Поляки майже поголівно пішли в ліси і, створивши партизанські банди, почали нищівну акцію, яка спрямована, передусім, проти українського населення. Крім проведення саботажної акції, як зривання мостів і телефонічних сполучень, висаджування у повітря поїздів і т. п., польська партизанка грабує всяке майно населення, особливо харчі і одяг. Дійшло до низки сутичок з жандармерією, поліцією і військом. Вбивство польськими партизанами кількох німців спричинило репресії гітлерівців проти невинного мирного населення. В декількох селах розстріляно десятки родин. Сотні селян, жінок та дітей загинуло і продовжують гинути від німецьких куль через звинувачення у підтримці партизанів. Села, що підозрюють у співпраці з партизанами, німці палять…" [35, с. 20-21].

Незважаючи на розвиток польського руху опору, Глобоцник був далекий від думки відмовитися від своїх планів. Протягом декількох місяців він сконцентрував близько 16 тис. поліції і війська і вночі з 23 на 24 червня 1943 р. розпочав велику операцію "Вервольф" ("Wehrwolf"), метою якої були подальші виселення людей і знищення діючих партизанських загонів. Однак, залучення таких значних сил не принесло німцям очікуваних результатів. У зв'язку з цим 20 серпня 1943 р. Глобоцник був змушений піти зі своєї посади. Його звільнення означало кінець нацистських колоніальних планів [16, с. 330-333, 359-360]. У червні-липні 1944 р. гітлерівці провели на Люблінщині (у Яновських, Липських лісах і Сольській Пущі) свої останні великі антипартизанські операції "Штурмвід I", "Штурмвід II" ("Sturmwind") напередодні вступу туди радянських військ [36, с. 43-60].

Нацистська політика щодо українського і польського населення привела у 1943 р. також до загострення національних суперечностей на сусідній з Люблінщиною Волині. Своєрідну оцінку ролі гітлерівців у трагедії, що тут розігралася, дають матеріали прокомуністичних підпільних організацій західних областей України. Так, наприклад, у центральному органі організації "Гвардія Людова" ("Народна гвардія") "Боротьба" в № 10–11 від 1–15 серпня 1943 р. повідомлялося: "…З відразою та ненавистю дивляться український та польський народи на дурних Грицьків з української поліції, які накривають головою для Гітлера, мордують польське населення, та на катів з польської жандармерії, яка проводить масові екзекуції над українською людністю Волині. З погордою та гнівом придивляються український та польський народи до націоналістичних бандитських ватажків, які проголошують гасла польсько-української бійні, та до політичних ватажків з Українського центрального комітету і Польського опікунського комітету, котрі від лютого ворога приймають гроші на допомогу жертвам цієї безглуздої бійні, спровокованої цим же підлим ворогом" [37, с. 32].

У історіографії до цього часу дискутується питання про те, якою мірою антиукраїнські дії польських партизанських формувань на території ГГ, зокрема на Люблінщині, під час здійснюваного нацистами у листопаді 1942 р. – березні 1943 р. першого етапу переселень, спровокували масовий антипольський терор загонів Української повстанської армії (УПА) на Волині, а в 1944 р. і в Східній Галичині. Ми вказували у своїх працях на те, що немає достатніх підстав стверджувати, що за однозначної ворожості бандерівської УПА щодо поляків вже тільки з огляду на офіційну позицію

польських властей стосовно неухильного дотримання принципу непорушності довоєних кордонів Другої Речі Посполитої і одночасної їхньої орієнтації на співробітництво із "союзником наших союзників", тобто із СРСР, необхідні були ще якісь додаткові провокації, зокрема з німецького боку, щоб загострити або поглибити українсько-польський конфлікт на територіях зі змішаним населенням. Ми також вважаємо, що бандерівське керівництво в першу чергу несе відповідальність за прийняте рішення стосовно вбивства декількох десятків тисяч цивільних поляків на підставі застосованого ним принципу колективної відповідальності [38, с. 56-57].

А втім, залишається фактом, що ця трагедія стала можливою тільки за умов нацистської агресії, колонізаторської політики стосовно усіх народів на Сході, масових вбивств єврейського та іншого цивільного населення, у яких гітлерівці примушували брати участь як українців, так і поляків, залучення їх до антипартизанських акцій у складі поліційних допоміжних формувань, депортацій та обезлюднення цілих районів на окупованих нацистами польських і українських землях і т. п. Тільки запроваджена нацистами під час війни політика і практика геноциду могла до такого ступеня знецінити життя і призвести до людської і національної трагедії у відносинах між українцями і поляками на територіях їхнього спільного проживания.

Список використаних джерел:

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі: ЦДАГО України) у Києві. Колекція мікрофотодокументів № 8 (КМФ-8).
2. Dokuments of German foreign policy (DGFP). – Serie D. – Vol. 6. – London, 1956.
3. Diensttagebuch der Hans Frank (DHF). – Vol. IX. – Ks. 1. – T. 17.
4. Краківські вісті. Тижневик. – 1940. – 29 грудня. – Ч. 8.
5. Краківські вісті . Тижневик. – 1940. – 10 листопада. – Ч. 1.
6. DHF. – Vol. IV. – Bd. 2, Bd. 7.
7. Wysiedlenia, wypędzenia i ucieczki 1939-1959. Atlas ziem Polski. – Warszawa, 2008.
8. Archiwum Akt Nowych (AAN). Oddział VI w Warszawie. Zespół Delegatura Rządu RP na Kraj. Sprawozdanie o rozmowach z prof. Kubijowiczem, grudzień 1941. – Sygn. 203/XV/3/.
9. Armia Krajowa w dokumentach 1939-1945. T. 2. Czerwiec 1941. – kwiecień 1943.
10. Torzecki R. Polacy i ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1993.

11. Canadian Institut of Ukrainian Studies Uniwersity of Alberta (CIUS): The Correspondens of the Ukrainian Central Committee in Cracow and Lwiw with the German Authorities 1939-1944. – T. I. –Edmonton and Toronto, 2000.

12. AAN. Zespół Delegatura Rządu RP na Kraj. Informacja o terrorze okupanta, Ukraińców, ruchu oporu na ziemiach wschodnich. – Sygn. 202/III/134.

13. Патриляк І. Легіони українських націоналістів (1941-1942): Історія виникнення та діяльності. – Київ, 1999.

14. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБ України). – Ф. 16. – Оп. 32. – Д. 33.

15. Madajczyk Cz. Generalna Gubernia w planach hitlerowskich. Studia. – Warszawa, 1961.

16. Mańkowski Z. Między Wislą a Bugiem 1939-1944. Studium o polityce okupanta i postawach społeczeństwa. – Lublin, 1978.

17. Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem Internationalen Militärgerichtshof. – Nürnberg, 1946 ff. – Bd. 38.

18. Державний архів Львівської області (ДАЛО). Губернатор дистрикту Галичина. – Ф. Р-35. – Оп. 5. – Спр. 13.

19. Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах: збірник німецьких архівних матеріалів. Т. 1. – Львів, 1997.

20. Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів. – Львів-Київ, 2001.

21. DHF. – Vol. XVII. K. 2. – T. 38.

22. Ziemie Wschodnie Rzeczypospolitej. – 1942. – grudzień. – № 9.

23. Шлях. – 1943. – 15 лютого. – № 3.

24. Державний архів Рівненської області (ДАРО). Огляд суспільно-політичного життя на ЗУЗ за квітень 1942 р. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 94.

25. ЦДАГО України. Информационные сообщения немецких карательных органов о подпольном и партизанском движении (15 мая-17 июля 1942 г.) – перевод с немецких документов, представленных в Нюрнберге Международному Военному Трибуналу. – Ф. 1. – Оп. 22. – Д. 76.

26. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Д. 77.

27. Zeszyty historyczne. – 1985. – № 71.

28. Materiały i Dokumenty Archiwumu Wojskowego Instytutu Historycznego w Rembertowie (MID WIH). – Sygn. III/33/ 81.

29. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 22. – Д. 76.

30. Ільюшин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939-1945 рр.). – Київ, 2009.

31. Волинь. Часопис для Волині. – 1942 р. – 17 грудня. – Ч. 98 (126).

32. ЦДАГО України. КМФ-8. Главная рабочая группа “Украина”. Штаб особого назначения рейхляйтера Альфреда Розенберга.

33. Zamojszyczna-Sonderlaboratorium SS. Zbiór dokumentów polskich i niemieckich z okresu okupacji hitlerowskiej. T. I. / Red. C. Madajczyk. – Warszawa, 1977.

34. Okupacja i ruch oporu w "Dzienniku Hansa Franka " 1939-1945. T. II. – Warszawa, 1972.

35. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України) у Києві. Крайовий провід ОУН на західних українських землях. Політична референтура. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 91.

36. Markiewicz J. Paprocie zakwitły krwią partyzantów. O wielkich bitwach w Puszczy Solskiej w czerwcu 1944 roku. – Lublin, 1987.

37. ЦДАГО України. Колекція документів з історії Компартії України (Велика Вітчизняна війна). – Ф. 57. – Оп. 4. – Д. 240.

38. Ільюшин І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. – Київ, 2003.

Ильюшин И. И. Нацистская политика и практика в отношении украинского и польского народов на территориях их совместного проживання в годы Второй мировой войны.

Автор исследует нацистскую политику и практику в отношении украинского и польского народов на территориях их совместного проживания в годы Второй мировой войны, а также роль нацистской Германии в межнациональном польско-украинском конфликте в 1939–1944 гг. Целью немецкой политики была эксплуатация оккупированных территорий с дальнейшей их колонизацией. Одним из средств достижения этой цели было стремление противопоставить украинское и польское население.

Ключевые слова: *нацистская политика и практика, Вторая мировая война, польско-украинский межнациональный конфликт, ОУН, УПА, движение Сопротивления.*

Iliushyn I. I. The policy and practice of the Third Reich towards Ukrainian and Polish population over occupied territory during World War II.

In the article analyse the policy and practice of the Third Reich towards Ukrainian and Polish population over occupied territory during World War II also the role played by Germany in the course of Polish-Ukrainian nationality conflict 1939-1944. By applying the policy of divide et impera the Third Reich strove to fuel mutual hostility and thus provoke and deepen conflict between Poles and Ukrainians.

Key words: *The policy and practice of the Third Reich, World War II, Polish-Ukrainian nationality conflict, OUN, UPA, liberation movement.*

УДК 316.346.34 *Калініч Г. Ю.*

ІНСТРУМЕНТАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТТЯ «ПОКОЛІННЯ» В ДОСЛІДЖЕННЯХ КОЛЕКТИВНОЇ ПАМ'ЯТІ

Увага зосереджена на виявленні характеристик поняття покоління, важливих для дослідження колективних уявлень покоління як соціальної групи.

Ключові слова: *покоління, суспільна динаміка, колективна пам'ять.*

Зміна поколінь – генетичний чинник, один з основних в динаміці історичного розвитку. Попри незмінність біологічного оновлення людства, покоління не можна вважати рушієм суспільних змін, однак завдяки психологічним особливостям людей різних вікових категорій, поява нових поколінь забезпечує відносно безболісне впровадження тих змін в соціальній, політичній, культурній і економічній сферах, які в конкретний момент суспільного розвитку назріли.

Вивчення поколінь та їхніх особливостей – це черговий інструмент для дослідження суспільних і соціальних процесів. Його основна перевага полягає в фокусуванні уваги на динаміці змін, у т.ч. на динаміці змін у колективній свідомості вивчення поколінь дає змогу розрізняти сутнісне й системне та індивідуальне і локальне в цих змінах. Саме тому розробка методики виявлення поколінь, вивчення їхніх внутрішніх характеристик, динаміки та визначення механізмів взаємодії між поколіннями створює додатковий інструмент для дослідження колективної пам'яті.

За мету цієї роботи було поставлено виявлення тих характеристик покоління як соціологічної категорії, які мають значення для дослідження колективних уявлень покоління як соціальної групи.

Хоча проблема зміни і значення поколінь порушувалася ще античними і середньовічними авторами, традиційно вважають, що вперше до явища зміни поколінь як біологічного обґрунтування динаміки історичного розвитку звернулися О. Конт і Дж. Мілль на початку XIX ст., тобто після т.зв. прискорення часу. В другій половині XIX ст. сформувалося два підходи до розуміння і вивчення поколінь, які розвивалися в межах позитивістської та романтико-історичної шкіл. Із позитивістів до цієї проблеми зверталися

французькі дослідники А. Курно, Ж. Дромель, які намагалися визначити покоління емпірично і виміряти їх кількісно. Дещо пізніше до явища поколінь звернулися німецькі філософи й соціологи В. Дільтей, М. Вебер і К. Мангейм [8]. Саме у трактуванні останнього феномен покоління був розкритий на той час найґрунтовніше – вперше акцентувалася увага на значенні соціокультурного, політичного і економічного тла у формуванні характеристик і свідомості поколінь, і поняття широко ввійшло до наукового обігу. Мангеймівське поняття покоління слугує відправною точкою для багатьох досліджень, включно з найновішими. Сучасним К. Мангейму класиком теорії поколінь був іспанський філософ і соціолог Х. Ортега-і-Гасет [10; 11]. На відміну від німецьких попередників, він розглядав покоління в масовому суспільстві і поєднав у своєму баченні біологічні процеси з соціокультурними.

В другій половині XX ст. в капіталістичному світі завдяки особливості суспільного досвіду тих, хто пережив велику депресію і другу світову війну, а також протестним рухам 60-х рр. і бебібуму, проблема зміни поколінь набула особливої актуальності, і демографічні й соціокультурні характеристики поколінь стали предметом пильної уваги в суспільній науці, здебільшого в соціології. Сплески вивчення покоління як категорії та емпіричних досліджень з виявлення і з'ясування внутрішніх характеристик поколінь відбулися в 70-х рр., після протестних рухів 1968 р., та наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. Особливо цікавим видається дослідження, присвячене колективній пам'яті поколінь американського суспільства [19] (ця ж стаття зі скороченнями була опублікована російською мовою [16]) та пізніша стаття одного з цих авторів про колективні уявлення в радянському суспільстві [18].

Актуалізація проблеми покоління як соціологічної категорії в радянській науці не заохочувалася, і хоча в 70-х рр. побачили світ кілька статей І. Кона, присвячених проблемі покоління і її дослідженню в західній соціології [4; 5], однак суттєвого поширення вони не набули, а проблема залишилася маргінальною. Разом з тим покоління в демографічному значенні було прийнятим в радянській суспільно-політичній риториці, і в історіографії [6; 13], оскільки таким чином йшов «живий» відлік часу від Жовтневої революції і Великої вітчизняної війни – подій, знакових для формування СРСР і для згуртування його суспільства.

В сучасній російській історіографії проблема поколінь в радянському і російському суспільствах досліджується в Московській вищій школі соціальних та економічних наук Т. Шаніна (своєрідним

проміжним (а можливо, остаточним) підсумком роботи в цьому напрямі став збірник статей, підготовлений у співпраці із аналітичним центром Левада-Центр [12]), почали з'являтися публікації інших авторів [1; 3; 9], які, втім, в цьому напрямі своїх досліджень здебільшого також пов'язані з Вищою школою Т. Шаніна.

Українські дослідження покоління як соціальної категорії чи дослідження з історії поколінь нам не відомі.

Поняття покоління має біологічне, генеалогічне, демографічне і соціологічне значення. Для дослідження колективної пам'яті важливі два останніх. Соціологічний, історико-культурний зміст поняття позначає членів спільноти, чиє життя припадає на один час, зокрема за одних історичних умов відбувається період соціалізації, а також перебування в одному соціокультурному просторі (цивілізаційному, політичному, економічному, соціальному тощо). Демографічне значення покоління – як елементу вікової структури населення відносно ключових для демографічних процесів подій і явищ – важливе для виявлення вікової структури населення (когорт) і, відповідно, для соціологічного аналізу – її та інших явищ. Для демографічного і соціологічного наповнень поняття покоління спільною є об'єктивна локалізація покоління у часі і соціально-політичному просторі, «історична локалізація» – за К. Мангеймом, тобто зосередження на соціальній диференціації населення певного простору за ознакою розташування в часовому просторі. Основна відмінність соціологічного наповнення поняття від демографічного полягає в недостатності для належності до одного покоління спільного розташування у часі і просторі; соціологічні покоління формуються завдяки дієвому або емоційному залученню людей одного віку до одних подій і процесів, а відповідно – завдяки подібності досвіду членів покоління і умов їхнього життя й, особливо, соціалізації. В цій статті мова буде йти передусім про покоління в соціологічному значенні, оскільки саме такий підхід найбільш інформативний у дослідженні колективної пам'яті.

Покоління можна досліджувати як соціологічний факт, а можна використовувати як методологічний прийом для дослідження соціальних явищ.

Покоління – це сукупність людей, чиє життя і період соціалізації припали на один період, які проживають в одному культурному ареалі, і чиє життя й свідомість визначаються одними подіями й процесами, тобто які мають спільний соціальний простір.

Частина дослідників не вважає поняття покоління коректним. Московська дослідниця В. Семенова наводить поняття, якими намагаються замінити покоління: в історіографії для позначення людського матеріалу як носія соціокультурних змін використовують терміни «поле», «простір», «мережа». Ці терміни, на думку дослідниці, більш умовні і менш категоричні [14]. Однак фактично підмічаючи подібну некоректність, дослідниця виявляє проблему невідповідності демографічного і соціологічного значень поняття покоління.

Основних методологічних проблем у дослідженні поколінь є дві: межі між поколіннями, зокрема й точка відліку, з якої конкретне покоління включається в суспільне життя, і критерії для визначення власне поколінь [2].

Вирізнення поколінь можливе і актуальне лише для тих суспільств, в яких соціальні зміни відбуваються достатньо швидко, видимим чином – за життя однієї людини. Саме тому виявлення поколінь неможливе при дослідженні традиційних суспільств чи домодерних за способом життя суспільних прошарків, передусім селян. Загалом можливість визначення поколінь в суспільстві чи групі є ознакою достатньо інтенсивних соціальних чи культурних процесів. Не випадково інтерес до покоління як до носія і чинника суспільних змін активізувався лише після того, як відбулося т.зв. прискорення часу. І хоча дослідники ще з середини XIX ст. намагалися вирахувати часову відстань між поколіннями, вона, очевидно, відрізняється в «довгому» XIX ст. і «короткому» XX ст. та скорочується навіть протягом одного століття.

Науковці XIX – початку XX ст. вказуючи на зміну поколінь вели мову передусім про інтелектуальну еліту, можливо тому, що в XIX ст. селянська і частина міщанського населення залишалися традиційними за цінностями, способом життя, а дослідники відмінності між поколіннями вбачали головним чином в переважанні у конкретного покоління схильності до тієї чи іншої ідеї. Індустріалізація, дедалі більша всеосяжність засобів масової інформації (а згодом і формування масової культури), політика встановлених в Європі тоталітарних режимів та світові війни призвели до більшої залежності традиційних прошарків суспільства від держави та глибшому об'єднанню всього суспільства. Вже К. Мангейм згадав, а Х. Ортега-і-Гасет у міжвоєнний період започаткував погляд на покоління як на загальносуспільну категорію – «масове покоління». В другій половині XX ст. соціологічні дослідження проводяться щодо виявлення і вивчення поколінь, які охоплюють

певний віковий пояс всього суспільства конкретної держави. Таким чином, можливість визначити покоління у межах суспільства цілої держави чи великого регіону прямопропорційно залежить від рівня інтегрованості суспільства.

Зміна поколінь може відбуватися (і частіше відчувається й усвідомлюється) в окремій частині суспільства – соціальному прошарку чи групі, зокрема в політичній чи інтелектуальній еліті, в локальній, національній чи професійній групі тощо. Теоретичних досліджень проблеми поколінь в групі, схоже, не проводилося, хоча у студіях, присвячених вивченню окремих груп, передусім еліти, інколи трапляються згадки про зміну поколінь як про суб'єктивний чинник змін чи про постать як представника свого покоління [17]. На прикладі дослідження локальної професійної групи – священиків Києва останньої третини XIX – початку XX ст., автор статті переконався в відносній окресленості поколінь в групі і зрозумілості багатьох соціальних змін, що відбувалися в групі протягом півстоліття, крізь призму зміни поколінь.

Локалізація покоління в часі в соціології і культурології найчастіше відбувається відносно суттєвих змін чи подій (явищ), особливо значимих для групи, в якій визначаються покоління, або за характерними для цієї групи ідеями, цінностями, що, за великим рахунком, також можна віднести до наслідків історичних обставин життя людей, хоча такому випадку наголос ставиться власне на тих внутрішніх характеристиках, які вирізняють дане покоління. Інколи покоління ретроспективно позначаються за видатною особою як виразником цих цінностей, тобто індикатором внутрішньої характеристики, або за постаттю як знаковою особою, тобто чинником, який сформував конкретні історичні умови.

Локалізація в часі покоління в межах групи відбувається за такими ж принципами, як і в суспільстві, однак точкою відліку виступають події, ідеї і особи, знакові для конкретної групи.

Ю. Левада вирізняє особливі покоління – «переломні», ті, які пережили суспільний перелом як переоцінку власних цінностей. В історії Росії XX ст. він називає два таких покоління – радянізованої інтелігенції і «шістдесятників». Він ставить під сумнів те особливе значення, яке суспільна думка надає поколінню, що пережило війну [7, с. 39–60]. Від «переломних» поколінь відштовхуються зазвичай і демографи, коли визначають вікову поколіннєву структуру населення.

За спостереженням К. Мангейма, до одного покоління належать не лише ті, хто на певні події реагував однаковим чином, умов-

но кажучи, був на одній стороні барикади, але й усі, на чиє життя ці події справили приблизно рівний за інтенсивністю вплив чи враження. Відповідно покоління ділиться на частини, секції, за К. Мангеймом. Ці секції стійкіші за інтенсивністю зв'язків між їхніми членами, оскільки ці зв'язки будуються на спільній ідеї чи боротьбі за спільну мету тощо. Таким чином покоління можуть маркуватися не єдиним, а двома чи й більшою кількістю «комплектів» досвіду, світогляду, пам'яті. Члени секцій в подальшому усвідомлюватимуть свою єдність, однак не обов'язково будуть так само усвідомлювати належність антагоністичних секцій до єдиного покоління, і навіть усвідомлюючи, навряд чи акцентуватимуть на цьому внутрішню увагу [8, с. 38–42]. Винятком тут будуть, напевно, давні «вороги».

Загальновідоме психологічне спостереження: в свідомості індивіда найбільше значення мають ті події, які відбулися за його молодості. Це пояснюється особливим впливом на становлення свідомості людини її первинного досвіду, який стає мірилом для сприйняття подальшого досвіду, і навіть якщо згодом первинний досвід і похідні від нього принципи відкидаються, саме вони стають відправною точкою для заперечення задля вибудови чи іншого способу набуття нових. Крім того, події і обставини, умови молодості найбільше впливають на соціалізацію, становлення людини, а отже і на її подальше життя [8, с. 31–34; 19]. Особливе значення, яке набувають події молодості в свідомості індивіда, з одного боку, забезпечують різницю у відліку часу початку покоління і, відповідно, різницю в усвідомленні себе різними поколіннями, а з іншого боку, – збереження в колективній пам'яті як важливих не лише тих подій, які мали непересічне значення для всього суспільства, але й дрібніших, що суттєво впливає на структуру колективної пам'яті.

Важливим є питання усвідомлення членами поколінням себе спільнотою та визначення ними характерних рис свого покоління. У суспільстві існування поколінь усвідомлюється (і стає особливо видимою досліднику на віддалі часу) на тлі пережитих суспільних катаклізмів або змін структурного рівня. Існування поколінь в межах групи усвідомлюється під впливом подій, важливих саме для цієї групи. Тож самосвідомість тих поколінь, які пережили ці катаклізми чи зміни в період соціалізації, буде найвищою. Відповідно характерні для свого покоління риси будуть визначатися крізь призму цих подій.

Усвідомлення ідентичності і сила зв'язків між членами покоління значно слабші, ніж в рамках багатьох інших спільнот. Це обумовлено характером зв'язків в межах покоління: спільноти

утворені стихійно, не за спільними інтересами і не з метою спільної діяльності, без докладання вольових зусиль [8, с. 21–22, 38–41].

Єдність покоління і відмінності між поколіннями можна узагальнено позначити подібністю або відмінністю досвіду, тобто досвід є мірилом і показником ідентифікації покоління. Це суттєво відрізняє покоління як уявну спільноту від інших спільнот і груп, які об'єднуються або за вродженою (набутою при народженні) і усвідомлюваною й прийнятою ознакою, наприклад, за расою, національністю, місцем проживання, віросповіданням, соціальним станом тощо; або за прихильністю до ідеї чи заняттям (спеціальністю, захопленням), тобто за ознаками, безумовно, залежними від обставин, але більшою чи меншою мірою визначеними вольовим рішенням. Натомість досвід завдяки умовній пасивності процесу його накопичення менше усвідомлюється індивідом як спільнотоутворюючий. Ця теза потребує подальшої докладної розробки, і є підстави припускати, що активність конкретного індивіда в набутті досвіду впливає на рівень усвідомлення своєї соціальної єдності із сучасниками. Таким чином покоління формуються під впливом соціальних обставин (передусім інтенсивних змін) на підставі отриманого членами покоління досвіду.

Різниця в інтенсивності суспільних процесів та динаміці змін поколінь в різні періоди дають змогу простежити характер і закономірності взаємодії поколінь як вікових груп в межах певної спільноти. Кожне покоління, нове в активній частині суспільства, усвідомлюється саме завдяки тому, що воно несе певні зміни (вдалі чи ні), актуальні у даний момент розвитку. Старше ж покоління приймає ці зміни чи чинить їм опір. Залежно від того, наскільки зміни в суспільстві будуть необхідними і усвідомленими, змінюється поведінка молоді щодо старших поколінь, і навпаки. В традиційному суспільстві молодь намагається наслідувати цінності і манеру поведінки старших, натомість в суспільстві, яке динамічно змінюється, що характерно для модерного і постмодерного, старші покоління більш схильні переймати цінності і стиль поведінки молодших. Однак незалежно від динамічності соціальних процесів є (мають залишатися задля єдності і стабільності суспільства) сталі цінності і колективні уявлення, які передаються в такий спосіб, як це здійснювалося в традиційному суспільстві.

Інший аспект взаємодії поколінь – це боротьба між ними за збереження/завоювання домінування в суспільстві чи в конкретній групі. Для молодого покоління загалом не властиво сприймати старші як антагоністичні, оскільки вони, молодші, займають різні

ніші в структурі суспільства. Молоде покоління без протиставлення себе старшим намагається ввести ті зміни, які вважає слушними. Натомість між середніми і старшими розгортається боротьба за вплив і ключові позиції в суспільстві, у т.ч. за домінування цінностей свого покоління. Також як ворожі часто сприймаються зміни в усталеному порядку соціальних процесів, яке намагається ввести найменш консервативне з поколінь [8, с. 35–36].

Підсумовуючи викладене вище, підкреслимо еластичність покоління як соціальної категорії та зручність її застосування для дослідження груп, різних за величиною і сталістю зв'язків між їх членами. Покоління не може бути способом осмислення історії, альтернативним формаційному, цивілізаційному чи якомусь іншому, спроби формувати поколіннєвий підхід не ефективні, примітивізують сприйняття історичного процесу, однак введення до аналітичного інструментарію покоління, використання його у зв'язці з іншими категоріями історичного і соціологічного пізнання створює додаткові можливості у виявленні і поясненні динаміки суспільних змін та формуванні колективної свідомості, колективної пам'яті [15].

Зміна поколінь відбувається як в суспільстві загалом, так і в локальних чи інших групах цього суспільства. Сучасність не виступає достатньою характеристикою для окреслення покоління. Не менш важливим є спільний для членів покоління культурний ареал і участь в одних подіях і процесах. Наявність поколінь найкраще усвідомлюється на тлі соціальних катаклізмів і змін структурного рівня. Покоління в часі локалізуються відносно знакових подій, постатей, явищ процесів.

Основною характеристикою покоління є специфіка досвіду, набутого перш за все в період соціалізації індивіда. Особливості досвіду зумовлюються тими умовами суспільного розвитку, які найбільше вплинули на становлення індивіда в суспільстві. Найбільш значимими виявляються події перших 30-ти років життя. Набутий досвід впливає на цінності, засадничі принципи і світогляд членів покоління.

Міра усвідомлення належності до покоління суттєво залежить від рівня активності в набутті досвіду. Однак покоління передбачає слабкі зв'язки між його членами і низький рівень усвідомлення покоління. Більш сильними є зв'язки і усвідомлення секцій – частин покоління, які не перебували в позитивній взаємодії між собою за умов формування соціальної свідомості, однак всередині групи об'єднувалися спільною ідеєю, боротьбою, цінностями, діяльністю.

Спосіб і форма взаємодії демографічних поколінь залежить від необхідності змін в суспільному процесі: актуальні зміни приходять з черговим поколінням. За статичності соціального і культурного процесів молодші покоління наслідують старші, за його динамічності старші більшою мірою толерують молодшим. Частина колективного досвіду і свідомості передається без розриву між поколіннями; покоління виступають лише як природний механізмом відтворення.

Покоління виступають біологічним носієм змін в колективному досвіді і свідомості суспільства. Як і будь-яка соціальна диференціація, вони позначають більшою мірою відмінності між окремими групами, аніж спорідненості. Однак виступають ефективним інструментом для вивчення динаміки формування колективних уявлень. Використання фактору зміни поколінь можливе для подолання задавнених комплексів суспільства та його окремих частин, а також для прогнозування, які місця пам'яті потребують інституційної підтримки задля збереження їх в колективній пам'яті.

Найближчою перспективою розробки методики вивчення поколінь є складання потенційної джерельної бази і визначення способів аналізу окремих груп джерел з метою дослідження крізь їх призму колективної пам'яті відповідних поколінь.

Список використаної літератури:

1. Глотов М. Б. Поколение как категория социологии / М.Б. Глотов // Социологические исследования. – 2004. – № 10. – С. 42–48.

2. Дубинин Б. В. Поколение: смысл и границы понятия / Б.В. Дубинин // Отцы и дети: Поколенческий анализ современной России / Сост. Ю. Левада, Т. Шанин. – М.: Новое литературное обозрение, 2005. – С. 61–79.

3. Заборовский В. Эволюция социальной структуры: перспектива поколений / В. Заборовский // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – № 1. – С. 8–35

4. Кон И. С., Иконникова С. Н. Молодежь как социальная категория: [Доклад на VII Всемирном социологическом конгрессе. Варна, 1970] / И. С. Кон, С. Н. Иконникова. – М.; [б.и.], 1970. – 14 с.

5. Кон И. С. Понятие поколения в современном обществоведении / И.С. Кон // Актуальные проблемы этнографии и современная зарубежная наука / Под ред. Ю. Маретина и Б. Путилова – Л.: Наука, 1979. – С. 209–220.

6. Корж И. Ю. Социалистический образ жизни и преемственность поколений / И. Ю. Корж. – К.: Киев о-во Знание УССР 1978. – 32 с.

7. Левада Ю. Поколения XX века: возможности исследования /Ю. Левада // Отцы и дети: Поколенческий анализ современной России / Сост. Ю. Левада, Т. Шанин. – М.: Новое литературное обозрение, 2005. – С. 39–60.

8. Мангейм К. Проблема поколений / К. Мангейм // Мангейм К. Очерки социологического знания: Проблема поколений – состоятельность, экономические амбиции / [Пер. с нем. Е. Я. Додина]; Отв. ред. Л. В. Скворцов. – М.: ИНИОН, 2000. – С. 8–63.

9. Манун В. С. Межпоколенная динамика жизненных притязаний молодежи и стратей их ресурсного обеспечения / В. С. Манун, М. Г. Энговатов. – М.: Новое литературное обозрение, 2005. – 235 с.

10. Ортега-і-Гасет Х. Вокруг Галилея // Ортега-і-Гасет Х. Избранные труды / [Пер. с исп.]; Сост., предисл. и общ. ред. А. М. Руткевича. – М.: Изд-во «Весь Мир», 1997. – С. 233–403.

11. Ортега-і-Гасет Х. Восстание масс // Ортега-і-Гасет Х. Избранные труды / [Пер. с исп.]; Сост., предисл. и общ. ред. А. М. Руткевича. – М.: Изд-во «Весь Мир», 1997. – С. 233–403.

12. Отцы и дети: Поколенческий анализ современной России / Сост. Ю. Левада, Т. Шанин. – М.: Новое литературное обозрение, 2005. – 328 с.

13. Преемственность поколений как социологическая проблема: [Сб. трудов]. – М.: Мысль, 1973. – 295 с.

14. Семенова В.В. Современные концепции и эмпирические подходы к понятию «поколение» в социологии / В.В. Семенова // Отцы и дети: Поколенческий анализ современной России / Сост. Ю. Левада, Т. Шанин. – М.: Новое литературное обозрение, 2005. – С. 80–107.

15. Шанин Т. История Поколений и поколенческая история / Т.Шанин. // Отцы и дети: Поколенческий анализ современной России / Сост. Ю. Левада, Т. Шанин. – М.: Новое литературное обозрение, 2005. – С. 17–37.

16. Шуман Г., Скотт Ж. Коллективная память поколений / Г. Шуман, Ж. Скотт; [Пер.с англ. М. С. Косолапова] // Социологические исследования. – 1992. – № 2. – С. 47–60.

17. Skidelsky R. Ideas and the world: [Електронний ресурс] / R. Skidelsky // The Economist. – 2000. – Nov. 23rd. режим доступу до журналу: http://www.economist.com/node/431717.

18. Shuman H., Corning A. Collective Knowledge of Public Events: The Soviet Era from the Great Purge to Glasnost / H. Shuman, A. Corning // American Journal of Sociology. – 2000. – P. 913–956.

19. Shuman H., Scott J. Generation and Collective Memories / H. Shuman, J. Scott // American Sociological Review. – 1989. – Vol. 54. – P. 359–381.

Калинич А. Ю. Инструментализация понятия «поколение» в исследованиях коллективной памяти.

Внимание сосредоточено на выявлении характеристик понятия поколения, значимых для исследования коллективных представлений поколения как социальной группы.

Ключевые слова: *поколение, социальная динамика, коллективная память*

Kalinich H. The instrumentalization of notion «generation» in collective memory studies.

The attention on features of notion «generation», which is important for study of collective imagination of generation as social group, is paid.

Keywords: *generation, social dynamics, collective memory.*

УДК 316.7:316.73 (477) *Киридон А. М.*

УСНА ІСТОРІЯ У ПРОСТОРІ КОНСТРУЮВАННЯ МИНУЛОГО

У статті окреслено окремі аспекти теоретико-методологічного дискурсу усноісторичних досліджень у просторі конструювання минулого.

***Ключові слова**: усна історія, минуле, спогад.*

Усна історія – це новий напрям сучасних наукових досліджень, що інтенсивно розвивається з другої половини XX ст. Усталеного погляду на зміст і характер цього напрямку, як і єдиного трактування відповідної дефініції не існує [1]. Аналіз публікацій дає підстави констатувати диференціацію адаптивних характеристик терміну. Відтак під «усною історією» розуміють:

- наукову дисципліну, що володіє власним методом дослідження – інтерв'ю, за допомогою якого здійснюється фіксування суб'єктивного знання окремої людської особистості про епоху, в якій вона жила;
- дослідницький напрям;
- комплексну міждисциплінарну інтелектуальну й соціальну практику в галузі більшості гуманітарних наук (таких як історія, антропологія, соціологія, соціолінгвістика, фольклористика), які дозволяють отримувати емпіричну інформацію з усних джерел;
- «живу історію» XX–XXI ст.;
- антропологічно-орієнтований методологічний підхід у вивченні історії;
- метод історичної науки, який дозволяє зберегти свідчення безпосередніх учасників історичних подій, «маленьких людей», які в офіційних джерелах фігурують лише як статистичні одиниці, а часто взагалі забуті; надає матеріал для інших галузей історичної науки – історичної антропології, історичної психології, історичної герменевтики; забезпечує трансляцію систем цінностей та культурно-семантичного коду від покоління до покоління [2] тощо.

За визначенням Асоціації усної історії (США): «Це ділянка досліджень і метод збирання, зберігання та інтерпретації голосів та спогадів людей, груп та учасників подій минулого» [3]. У пропонованій публікації ми орієнтуємося на визначення П. Томпсона, який під «усною історією» розуміє наукову дисципліну, що

має власний метод дослідження – інтерв'ю, посередництвом якого здійснюється фіксація суб'єктивного знання окремої особистості про епоху, в якій вона жила [4, с. 11].

Розвиток усної історії в Україні та на Заході має особливості. За слушним зауваженням В. Склокіна та І. Реброві, якщо дослідники з України переважно зосереджені на тій реальності, про яку говорять оповідачі, і намагаються реконструювати її або ті структури, що зумовлюють саме таку розповідь, яку чує дослідник (чинники суспільні та політичні, особливий досвід людини чи групи в розумінні «історичної долі», тобто об'єктивних історичних подій, у які були втягнені ці особи), то дослідники з країн, де традиція усної історії куди давніша, значно більше цікавляться роллю власне науковця та теоретичними питаннями взагалі. Саме у статтях західних дослідників бачимо виразні намагання підійти до певних теоретичних проблем, пов'язаних із соціальною роллю дослідника, впливом його особистості на дослідження, що провадиться, а також і ширшу рефлексію стосовно дослідницьких дій – тобто методології [5, с. 393].

Завдання пропонованої наукової розвідки вбачається, передусім, у порушенні проблеми, яка потребує подальшого осмислення та окресленні окремих аспектів теоретико-методологічного дискурсу усноісторичних досліджень у просторі конструювання минулого. Які чинники необхідно враховувати в процесі усноісторичного дослідження? Цікавим видається аналіз своєрідних схем сприйняття та відтворення спогадів інформантом. Які пастки можливі в розповіді оповідача? Яка роль дослідника та вплив його особистісних характеристик? Чи можна говорити про реконструкцію чи радше про конструювання минулого в процесі усноісторичного дослідження? Ці та інші питання утворюють епістемологічний горизонт пропонованої статті. Робоча гіпотеза: усноісторичні дослідження впливають на характер (ре-)конструювання образу минулого. Водночас цей образ залежить від характеру діалогування, просторово-часової перспективи спогаду, контексту, надання значень тому, що «вилучено» з пам'яті для інтерпретації, тощо.

Заявлений дискурс передбачає поєднання психологічних, філософських, культурологічних, історичних методологій дослідження. Найпродуктивнішим видається комплексний підхід, який дозволить урахувати соціально-поведінкові й знакові рівні реальності, контекстуальність розповіді, характер змісту, сутнісні характеристики подій, виявити схеми сприйняття тощо. Відтак, йдеться про кілька вимірів проблеми: психологічний (роль особи, харак-

теристика особистості, комунікативний процес тощо), соціальний, теоретико-методологічний. Архітектоніку мнемічної діяльності визначають такі складові: фактологічна (робота свідомості над набутим досвідом); контекстна (осмислення досвіду в контексті певних умов і обставин); ідеологічна (опрацювання спогадів крізь призму актуальних політико-ідеологічних настанов); афективна (емоційний супровід процесу пригадування); оціночна (здійснення узагальнень щодо минулого та висновків на майбутнє).

Ми свідомі того, що порушений дискурс не призведе до однозначних рецептів чи остаточних відповідей. Однак, маємо сподівання, що задекларована проблема спонукатиме до осмислення теоретико-методологічних складових нового напрямку.

У системі ціннісної реконструкції минулого видається слушним звернення до усноісторичних практик із огляду на те, що використання методу усної історії передбачає врахування не лише традиційно обґрунтованих мнемічних процесів (збереження, відтворення, забуття), але й елементів змісту колективної пам'яті, а також тих її різновидів, рівнів і сегментів, що відповідають гетерогенній сутності соціуму та структурі свідомості. У процесі усноісторичного дослідження окреслюються певні схеми сприймання соціального простору. Окрім того, усна історія є засобом міжпоколіннєвої передачі інформації, яка моделює образи чи часові проміжки минулого в певній ціннісній ретроспективі [6].

Важливо враховувати, що дослідники простору «усної історії» здебільшого працюють зі свідченнями про доволі травматичні для пам'яті індивіда подіями (перенесені лихоліття війни, голоду, страждань тощо). При цьому пам'ятаємо, що фіксуються, насамперед, ті сюжети, які здатні справляти емоційний вплив на свідомість людини. Дослідниця з Німеччини Г. Розенталь підкреслює, що проведення біографічно-наративного інтерв'ю є також певного роду психологічним втручанням, а відтак, «коли ми проводимо біографічні інтерв'ю, ми частково повинні мати на увазі значні психологічні впливи, які може мати оповідання чиєїсь життєвої історії» [7, с. 42]. Авторка слушно порушує питання, які слід враховувати в контексті дослідницьких інтерв'ю: що відчувають оповідачі, коли розказують свої життєві історії, та інтерв'юер, що веде бесіду у біографічно-оповідному стилі? Якими є можливості, що їх надає метод ведення бесіди, для початкового процесу зцілення та які з ними пов'язані ризики і небезпеки? Г. Розенталь наголошує: терапевти, що спеціалізуються на лікуванні травматичного досвіду, слушно попереджають про небезпеку роз'ятрювання травми, якщо

це зроблено занадто рано та належним чином не підготовлено, і зауважують загрозливу ймовірність повторної травматизації. При веденні бесіди вимагається балансування між підтримкою оповідання про травматичний життєвий період та водночас утримування оповідачів від неочікуваного надто глибокого поринання у їхні страждання і від того, щоб у розмові чи опісля виявити, що вони переповнені травматичними спогадами [7, с. 43].

Професор Л. Пассеріні засновує свій аналіз на уявленні про те, що свідчення оповідача можуть сказати більше не про саму подію, а про її значення (зміст, що вкладається) оскільки нею жили, її пам'ятали, осмислювали і розповідали. Вивчення значення пам'яті припускає розгляд умовчань, спростувань, забуття – що не сказано, що малося на увазі, що передбачалося, що не усвідомлено [8, p. 86].

Результати досліджень із подібної проблематики простору усної історії є вагомими не лише для істориків (передусім, встановлення непростих із огляду вивчення історичних фактів), але й для соціологів, оскільки, як підкреслює О. Мусієздов, саме в таких умовах відбувається свого роду випробовування соціальних норм: обставини часто ставлять людей перед необхідністю здійснювати вибір між дотриманням певних норм і виживанням. Як це відбувається? Як приймаються рішення? Як люди інтерпретують свою поведінку? Відповіді на ці й інші питання допомагають прояснити, яким, власне, є суспільство – і те, до якого належать свідчення інформантів, і сучасне, на вимоги якого орієнтована їхня розповідь. [9, с. 88].

На відміну від усноісторичних, специфіка власне соціологічних досліджень полягає в тому, що крізь призму біографій вивчається саме суспільство, а окремі люди й досвід їхнього життя цікавлять соціологію тією мірою, якою вони репрезентують його. Відтак соціологічна проблематика в дослідженнях усної історії пов'язана, насамперед, з такими чинниками, які вказують на соціальну зумовленість пам'яті й спогадів. Це означає, що «соціологічний» акцент робиться не стільки на тому, що розповідає інформант, скільки на тому, як він це робить. У цьому випадку зміст розповіді як такий виступає скоріше тлом для прояву соціальної детермінації розповіді й життєвого досвіду оповідача.

Щодо соціологічних досліджень, заснованих на якісній методології, на думку О. Мусієздова, можна говорити про те, що навряд чи матеріали усної історії можуть прислужитися для якихось широких узагальнень. Скоріше тут може йтися про спроби побудови «теорії випадку» («case study»), про виявлення схем сприйняття,

що лежать в основі розповіді інформанта, а також чинників, що спричиняють це сприйняття, – тобто про те, яким чином соціально загальне переломлюється крізь призму індивідуального досвіду й конкретних життєвих ситуацій [9, с. 88].

Г. Грінченко звертає увагу на те, що сучасний стан усно-історичних досліджень характеризується спрямуванням дослідницького інтересу на аналіз інтерв'ю як інтерсуб'єктивної комунікації дослідника та оповідача, під час якої обидва партнери по інтерв'ю зазнають взаємоспрямованого впливу, дія якого поширюється як на процес створення усної історії, так і на результати її аналізу. Цей вплив детермінований багатьма елементами індивідуальних характеристик та певних «ідентичностей» співрозмовників, які разом із відповідним соціально-культурним контекстом інтерв'ю створюють широкий та багатоплановий «спектр зумовленостей» усної оповіді, аналіз якого є можливим також на текстовому рівні [10, с. 60].

Відтак, використання методу усної історії передбачає врахування кількох структурних компонентів: особливості характеристик респондента; роль особи інтерв'юера; композиційна схема опитування / розповіді; локально-темпоральні характеристики; компоненти впливу (стереотипи сприйняття певної ситуації, соціокультурні коди) тощо. Вигляд моделі, яка вибудовується в процесі дослідження та її суспільний резонанс залежить від того, наскільки кваліфіковано відбувається пошук, збирання й фіксація усноісторичної інформації, хто та з якою метою здійснює цю операцію, кого залучено до опитування, кваліфікованості запитань, вміння «розговорити» й уміння «слухати паузи», процедури внутрішньої й зовнішньої критики джерела, врахування контексту, просторово-часового виміру тощо. Культурно-історична та соціокультурна варіативність визначають характер запитань та відповідей у процесі інтерв'ю. При цьому сфера духовної, душевної й ментальної спонтанності, як наголошує російська філософ І. Бєскова, потребує особливої делікатності та найвиваженіших засобів дослідження [11, с. 403].

Використання методу усної історії передбачає врахування деталей відтворення розповіді, інтонацій, обмовок, міміки, жестів, оскільки все це є суттєвим доповненням до одержаної інформації. Кваліфікованість та особисті характеристики інтерв'юера визначають перспективу взаємодії з респондентом. Інтерв'юер має враховувати не лише те, «що», але й «як» розповідають йому респонденти. Водночас, слушним є міркування Л. Нагорної; «Повернутися в минуле неможливо; якийсь умовний його відрізок можна лише

змоделювати. Від того, хто і з якою метою здійснює цю операцію, залежить не лише вигляд моделі, але й її суспільний резонанс» [12, с. 181].

Структурування минулого відбувається в певній ціннісній ретроспективі, у смисловому континуумі, який включає в себе ціннісні коди, найуживаніші символи, загальноприйняті морально-етичні норми. Вагомим чинником цього структурування є тип сприйняття часу певним соціумом. Соціологи П. Бергер і Т. Лукман відзначали темпоральність, як важливу рису, притаманну свідомості, підкресливши, що «потік свідомості завжди упорядкований у часі»[13, с. 49]. Моделі різних часових пластів розглянув Р. Козелек [14; 15]. Для розуміння тенденцій змін масової свідомості доречним видається враховувати також концепцію пластів часу, запропоновану іспанським мислителем Х. Ортега-і-Гасетом. На його думку, є певний темпоритм епохи, з яким людина співвідносить себе: «…не абстрактний час хронології, що є цілковито рівний, а життєвий час, що його кожне покоління називає «нашим часом», завжди має певну височінь: сьогодні височить над учорашнім днем, чи тримається на рівні чи спадає. Образ спадання, що криється в слові «занепад», походить від цього почуття. Так само кожна людина більш чи менш ясно почуває, яке співвідношення між власним життям і висотою часів, на якій воно розгортається. Є люди, які чуються в умовах сучасного життя як жертва моря, що не може втриматися на поверхні. Шалений темп, яким ми сьогодні живемо, завзяття й енергія, з якими беремось до всього, тривожать людину архаїчної натури. І ця тривога міряє різницю між власним пульсом і пульсом епохи. Натомість людина, що живе повністю й охоче у формах сучасності, є свідома співвідношення між висотою нашого часу та висотою різних минулих віків»[16, с. 27].

У рамках системи координат, встановлених темпоральною структурою, людина інтеріоризує певні коди та культурні символи, які відповідають конкретному соціокультурному середовищу зі сформованною ідентичністю. У перехідних суспільствах реконструкція або втрата окремих спогадів обумовлені пошуком ціннісно-смислової перспективи, форм ідентичностей, а також актуальними політичними інтересами. Видається важливим увиразнення того, чи усноісторичне дослідження відбувається за усталеного наративу, чи наратив ще конструюється, а відповідно відсутнє чітке коцептуальне бачення проблеми (відтак – немає «підгонки» свідчень під матрицю). Ці міркування ґрунтуються на твердженні англійського історика Дж. Тоша, який слушно за-

уважував, що об'єктивність історичного знання розмивається у колективній пам'яті, для якої феномен викривлення й замовчування зовсім не дивина. Такою є прагматика колективної дії – щоб група здобула колективну ідентичність, їй конче необхідне спільне бачення пріоритетних цінностей. В ім'я такої мети картина історичного минулого часто коригується на шкоду достовірності [17].

Вагомим видається врахування того, що відповідні соціокультурні контексти пропонують свої варіанти репрезентації. Культурні категорії, існуючі в символьному арсеналі конкретної культури, використовуються її носіями у відповідних соціальних ситуаціях, спираючись на певні інституціоналізовані норми доречного, можливого, належного тощо. При цьому важливо враховувати, що будь-яка система сприйняття чи переробки інформації кодує своїми засобами лише те, що відповідає її власній природі, що іманентне їй органічно. «І якщо в психіці людини є усвідомлюване й неусвідомлюване, відповідно, мали місце впливи, які лежать в основі тілесно й когнітивно апробованого досвіду, причому їх діапазон включає як доступні усвідомленню людиною, так і ті, які знаходяться за межами їх можливостей», – зазначає І. Бєскова [11, с. 418].

Визначальними для усноісторичних досліджень у системі ціннісної реконструкції минулого є «простори спогаду» (А. Ассман). Пригадування зорієнтоване на певні знаки-символи (певні знакові події) в житті індивіда, які закріпили в свідомості те, що відбулося. При цьому, коли йдеться про статус минулого, обов'язково слід враховувати й статус реального чи реальності, в якій визначається ситуація (істинність чи хибність того, що стверджується).

Спогади мають підлягати обережній інтерпретації з огляду на значний вплив офіційної версії історії або домінуючих версій спогадів інших. Важливим є врахування впливу сучасного на те, що люди пам'ятають про минулі події й ролі спогадів у їх життях. А. Ассман зауважує, що «процес згадування реконструктивний за своєю природою; він завжди починається з сучасного, й отже, зміни, спотворення, перекручування фактів, переоцінка спогаду в момент його повернення неминучі» [18, с. 36]. Акцентуючи увагу на приватному характері пам'яті, П. Рікер виокремлює три моменти. По-перше, пам'ять є суто індивідуальною: «мої спогади – не ваші спогади». Неможливо перемістити спогади з пам'яті однієї людини в пам'ять іншого. По-друге, в пам'яті вкорінений початковий зв'язок свідомості з минулим. Посилаючись на Аристотеля та Августина, П. Рікер зауважує, що «пам'ять – це пам'ять про минуле, а минуле – це минуле моїх вражень, у цьому сенсі минуле є

моє минуле. Нарешті, по-третє, саме з пам'яттю пов'язаний напрям орієнтації в часовому просторі: орієнтації в подвійному значенні – від минулого до майбутнього та від майбутнього до минулого (від очікування до спогаду через «живе» теперішнє) [19, с. 136]. Зазначимо, що на позиціонування й, відповідно, характер відповідей респондента безпосередньо впливає ціннісна орієнтація та культурна система індивіда. Саме існування пам'яті про те, як події формувалися чи складалися в минулому, ким була людина до цього, значною мірою підлаштовує сприйняття ним моменту нинішнього.

На нашу думку, при (ре-)конструюванні минулого варто зважити на вірогідність альтернативного надання смислів фрагментам спогадів, оскільки, вірогідно, йдеться не про реконструкцію подій, а радше саме про реконструкцію змісту й значень. Будь-який елемент, зокрема, й той, що знаходиться в пам'яті, набуває певних смислів тільки в момент інтерпретації чи після неї. Тому обов'язковим є врахування часу та умов відкладання певної інформації, а відповідно середовища й затребуваності її на момент вилучення. Якщо погодитися з думкою, що наповнюваність смислами відбувається лише за умови інтерпретації явища чи факту (певне «приписування значень»), резонним видається розгляд потенційно можливої альтернативи, свідомо відсепарованої на етапі вилучення з пам'яті (тобто, окрім набутого значення/смислу останній міг би мати альтернативу, яку свідомо було відсепаровано на етапі вилучення з пам'яті, але ці змісти/ смисли були потенційно можливими).

Російська дослідниця І. Бєскова пропонує аналіз ситуації через парадокс: минуле – це реальність, якої ніколи не існувало. На думку дослідниці, «а) строго кажучи, минуле – це реальність, якої ніколи не існувало; б) об'єктивна реальність у кожного своя, ніякої єдиної спільної для всіх реальності не існує» [11, с. 408]. Відтак вона стверджує, що люди взаємодіють не стільки з сучасним (те, яке репрезентоване тут і зараз), скільки зі власними спогадами про те, яким воно бачилося їм колись, інакше кажучи, з власними образами минулого. Сам акт спостереження, фіксації, вилучення чогось із життєвого потоку сприйняття, неминуче змінює природу того, що вилучається для осмислення, й відповідно змінює його статус. Дослідниця робить припущення, що значення взагалі не існують до моменту інтерпретації. До моменту процедури інтерпретації (чи надання смислу) значення фрагменту спогаду може бути яким завгодно, воно не локалізоване, розмите в просторі й часі. Акт інтерпретації (або інакше – приписування значення) того, що вилучається з пам'яті (де матеріал перебував на зберіганні), прив'язує його до конкретної

точки просторово-часового континууму. Тобто, в результаті нашого втручання, як наслідок, ми міняємо природу матеріалу, вилученого з пам'яті, його початковий статус, оскільки сам акт «вихоплювання враження» з потоку свідчить про те, що ми надаємо вилученому фрагменту певного значення, причому вагомішого, ніж решті. Йдеться про те, що *його* модус існування відрізняється від модусу *існування змісту*, що зберігається в нашій пам'яті. Після моменту інтерпретації інтерпретований вираз набуває фіксованого значення, і в цьому сенсі можна говорити про прив'язку до просторово-часового виміру, локалізацію в ньому [11, с. 409-411].

Таким чином, в акті інтерпретації відбувається три нові речі: з потоку того, що відбувається, виривається якийсь фрагмент / аспект; із ним проробляється певна процедура, яка ще більше змінює його статус; і, нарешті, взагалі «з'являється на світ», народжується область значень. Таким чином, актом приписування значення створюються об'єкти, яких у цьому статусі в реальності до цього не існувало.

І. Бєскова пропонує поняття «індивідуальна об'єктивна реальність» – це дійсно об'єктивна реальність, яка існує поза нами, незалежно від нас і дана нам у безпосередніх відчуттях. Але вона індивідуальна, оскільки її параметри обумовлені параметрами сприйняття конкретного індивіда. Відтак можна говорити, що спогади є частиною індивідуальної об'єктивної реальності, параметри якої обумовлені параметрами сприйняття конкретного індивіда (генетичними, культурними, мовними, умовами його формування й розвитку, тілесністю тощо). При цьому дослідниця підкреслює – «передусім тілесністю», оскільки «саме тілесність найсуттєвішим чином обумовлює параметри сприйняття», «здебільшого саме тілесність живої істоти і є тим інструментом, посередництвом якого і через який зовнішній світ увиразнюється у внутрішньому, стає явленним». [11, с. 419]. Відтак характеристики кожної окремо взятої індивідуальної об'єктивної реальності задаються такими параметрами: 1) тим, що є доступним сприйняттю людини як виду; 2) тим, що доступно сприйняттю конкретного індивіда; 3) і тими індивідуальними особливостями, які визначають, що саме з об'єктивно подієвого може вплинути на нього. Інакше кажучи, «тими індивідуальними особливостями функціонування його когнітивної системи і його тілесності, які визначають, якого роду впливи з тих, що мали місце будуть ним розпізнані (подолають бар'єр свідомості), а які залишаться в сфері несвідомого, і він буде впевнений, що ніяких впливів у цьому діапазоні не здійснювалося» [11, с. 420].

Водночас зауважимо, що на кожного тисне суспільний контекст; свідомо чи несвідомо ми реагуємо на виклики своєї доби. Як зазначає Л. Нагорна «Відчуваємо ми це чи ні, але наша соціальна пам'ять завжди дискурсивно обумовлена і орієнтована на прагматичні цілі» [12, с. 180].

Важливим аспектом проблеми, що розглядається, є мовленнєвий. Як зазначає Г. Грінченко, парадигматичне значення для сучасної усної історії має таке розуміння взаємозв'язку між мовою та мисленням, досвідом та пам'яттю, в рамках якого наратив розглядається як соціальний факт, що слугує створенню та збереженню індивідуального та колективного знання, а усна наративна автобіографічна оповідь – як засіб надання значення діям людини завдяки організації елементів досвіду у певне оповідне ціле. Звідси виникає можливість дослідження усної історії саме як наративу, що передбачає аналіз послідовностей, тематичного репертуару, сюжетної організації та жанрової специфіки свідчення, а також інших засобів упорядкування в рамках єдиного темпорально сконструйованого образу суб'єктивних переживань, думок та настроїв особи, а також певних об'єктивних подій її життя [10, с. 60].

Розглядаючи усну історію в просторі конструювання минулого, необхідно враховувати вікові характеристики, канали передачі пам'яті, також способи трансляції пам'яті та контекстуальність. На характер конструювання минулого впливає також статусність особи (наскільки після згадуваних подій людина «відбулася», яка її вага в суспільстві, стабільність її ситуації), «впливовість» оточення тощо. Відтворення спогаду узалежнене від «конфліктності сучасного» та відповідно приписів щодо можливості, умов і процедур відтворення минулого, оскільки окреслені позиції спроможні породжувати страх за «незручну» інформацію за умов порушення стабільності. Окрім того, необхідним є врахування своєрідного «коливання картинки минулого» залежно від зміни темпоритму життя індивіда та набування ним «простору досвіду» (Р. Козелек). За будь-яких умов, як зауважив Й. Рюзен «тлумачення» й «освоєння» минулого не залишає його тим, чим воно є [20, с. 300].

Таким чином, усна історія сприяє (ре-)конструюванню образу минулого. Водночас використання методу потребує подальшого теоретичного осмислення. Відтак маємо сподівання, що окреслені аспекти теоретико-методологічного дискурсу, спонукатимуть до творчого пошуку й теоретичних узагальнень результатів усноісторичних досліджень у просторі конструювання минулого.

Список використаних джерел:

1. Мокрова М.В. Устная история науки: от историографических традиций к комплексному источниковедению: Дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.09. / М. В. Мокрова. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lib.ua-.ru.net/diss./cont/ 65412.html.

2. Методичні рекомендації для збору матеріалів "усної історії" у свідків та учасників Другої світової війни. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://europsyhistory.wordpress.com/2011/09/06/методичні-рекомендації-для-сбору-мат/

3. Див.: Пастушенко Т. Метод усної історії та усноісторичні дослідження в Україні / Тетяна Пастушенко // Історія України. – 2010. – № 17-18 (157-158). – Травень.

4. Томпсон П. Голос прошлого. Устная история / П. Томпсон. – М.: Изд-во «Весь мир», 2003. – 368 с.

5. Склокін В. Усна історія в Україні: заповнення «білих плям» чи методологічний переворот? Рецензія на часопис [Україна модерна. – 2007. – № 11] / Володимир Склокін., Ірина Реброва // Схід-Захід. Історико-культурологічний збірник / Схід. Ін.-т українознавствіа ім. Ковальських та ін..; Редкол.: В. В. Кравченко (голов. ред.) та ін. – Х.: Майдан, 1998. – Вип. 11-12: Спец. вид.: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень / За ред. В. Кравченка, Г. Грінченко. – Х.: ТОВ «НТМТ», 2008. – С. 391-405.

6. Fundamentals of oral Hiatory. Texas Preservation Guidelines. – Austin: Texas Historical Comission, 2004. – 21 p.

7. Розенталь Г. Цілюща дія розповідання історій:до питання про умови розповідання історій у контексті дослідження та терапії / Габріель Розенталь // Схід-Захід. Історико-культурологічний збірник / Схід. Ін.-т українознавствіа ім. Ковальських та ін..; Редкол.: В. В. Кравченко (голов. ред.) та ін. – Х.: Майдан, 1998. – Вип. 11-12: Спец. вид.: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень / За ред. В. Кравченка, Г. Грінченко. – Х.: ТОВ «НТМТ», 2008. – С. 42-58.

8. Passerini L. Work, ideology and consensus under Italian Fascism / L. Passerini // History Workshop Journal. – 1979. – Vol. 8. – No 1. – P. 82-108.

9. Мусієздов О. Соціологічна проблематика в дослідженнях усної історії / Олексій Мусієздов // Схід / Захід. Історико-культурологічний збірник / Схід. Ін.-т українознавствіа ім. Ковальських та ін..; Редкол.: В. В. Кравченко (голов. ред.) та ін. – Х.: Майдан, 1998. – Вип. 11-12: Спец. вид.: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень / За ред. В. Кравченка, Г. Грінченко. – Х.: ТОВ «НТМТ», 2008. – С. 83-90.

10. Грінченко Г. (Авто)біографічне інтерв'ю в усно історичних дослідженнях: до питання про теорію наративного аналізу / Гелінада Грінченко // Схід / Захід. Історико-культурологічний збірник / Схід. Ін.-т українознавствіа ім. Ковальських та ін..; Редкол.: В. В. Кравченко (голов. ред.) та ін. – Х.: Майдан, 1998. – Вип. 11-12: Спец. вид.: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень / За ред. В. Кравченка, Г. Грінченко. – Х.: ТОВ «НТМТ», 2008. – С. 59-76.

11. Бескова И. А. Феномен истинности: подводные камни методологии // Истина в науках и философии; под ред. И. Т. Касавина, Е. Н. Князевой, В. А. Лекторского. – М.: Альфа-М, 2010. – 496 с. – (Биб-ка журн. «Эпистемология и философия науки»).]

12. Нагорна Л. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань / Лариса Нагорна. – К.: ІПіЕНД ім.. І. Ф. Кураса НАН України. – 272 с.

13. Бергер П., Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / Питер Бергер, Томас Лукман; пер. с англ. Е. Руткевич. – М.: Медиум, 1995. –323 с.

14. Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / Райнгарт Козеллек; пер. з нім. – К.: Дух і літера, 2005. – 380 с.

15. Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії / Райнгарт Козеллек; пер. з нім. – К.: Дух і літера, 2006. – 436 с.

16. Ортега-і-Гасет Х. Бунт мас / Хосе Ортега-і-Гасет // Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори.. – К.: Основи, 1994. – 420 с.

17. Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка / Пер. с англ./ Джон Тош. – М: Издательство. «Весь Мир», 2000. – 296 с.

18. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / Аляйда Ассман; пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін. – К.: Ніка-Центр, 2012. – 440 с. – («Серія «Зміна парадигми»; вип.15).

19. Рикёр П. Память, история, забвение / Поль Рикёр; пер. с франц. – М.: Издательство гуманитарной литературы, 2004. – 728 с. – (Французская философия XX века).

20. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / Йорн Рюзен; переклав з нім. В. Кам'янець. – Львів: Літопис, 2010. – 358 с.

Киридон А. М. Устная история в пространстве конструирования прошлого.

В статье рассмотрены отдельные аспекты теоретико-методологического дискурса устноисторических исследований в пространстве конструирования прошлого

Ключевые слова*: устная история, прошлое, воспоминание.*

Kyrydon A. M. Oral History in the space of constructing of the past.

This article presents the analysis of some aspects of the theoretic-methodology discourse of oral history in the space of constructing of the past.

Key words*: oral history, the past, remembrance.*

УДК 316.6: 159.953 ***Колесник І. І.***

КОНЦЕПТ «ПАМ'ЯТЬ» ЯК АНАЛІТИЧНА СТРУКТУРА: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР

У статті поставлена проблема пам'яті як аналітичної структури. Модель пам'яті містить такі складові як механізм утворення пам'яті, рівні/пласти пам'яті, засоби її репрезентації за допомогою понять «місця пам'яті» та ментальні мапи культурного простору українців.

***Ключові слова**: аналітична структура, пам'ять, місця пам'яті, ментальні мапи.*

Поняття «пам'ять», що набуває популярності в умовах меморіального буму останніх десятиліть («memory studies», «memory research», «політика пам'яті» тощо), потребує концептуалізації. Запропоноване у 1920-х рр. французьким соціологом М. Гальбваксом (M. Halbwachs) поняття «колективна пам'ять» постає як соціальний конструкт, утворений групою, а не індивідуумом (зазвичай аристократичними родинами, сімейними переказами, споминами та хроніками). У 1990-х рр. німецький єгиптолог Я. Асман (J. Assmann) вводить поняття «культурної пам'яті». На його думку, існують: «комунікативна», «жива», «повсякденна» пам'ять, котра функціонує протягом трьох поколінь діти/батьки/діди (тривалість живої пам'яті близько 80 років) та культурна пам'ять – довга і формалізована, що спеціально утворюється. Культурна пам'ять, на відміну від комунікативної, потребує професійних носіїв пам'яті, як-то жерці, вчені, поети тощо, й мусить підтримувати існуючий порядок [1; 2].

Концепт «історична» пам'ять» постає як похідний від попередніх концептів-означень: «колективна», «соціальна», «культурна» пам'ять. На думку Л. Рєпіної, – «це сукупність донаукових, наукових, квазінаукових і позанаукових знань та масових уявлень соціуму про спільне минуле», один з вимірів індивідуальної та колективної пам'яті, це пам'ять про історичне минуле, або радше, його символічна репрезентація» [3, с. 23]. Типом історичної пам'яті Л.Рєпіна вважає національну. Американський історик А.Мегілл (A.Megill) визначає історичну пам'ять як образ минулого, суб'єктивно сконструйований у сучасному [4, с. 115-117]. Як на

мене, доцільним є розуміння пам'яті з позицій теорії інформації, тобто історична пам'ять – не копія подій, а трансформована та перероблена інформація, котра може змінюватися після того, як увійшла до «бази даних» (архіву) пам'яті. Водночас не можна ототожнювати історичну пам'ять з історичним знанням, історичною наукою через те, що історія та пам'ять – це різні форми відтворення минулого, адже в історії й пам'яті знання про минуле утворюються за різними правилами, вважає Б.Шацька [5, с. 19].

Таким чином, «пам'ять» – це аналітичний концепт, інструмент дослідження, не випадково дехто сприймає її наче «методологічну альтернативу історії ідей» (П. Гаттон). Отже пам'ять – не даність, а концепт й постає як соціальний, а не індивідуальний феномен (себто є продуктом групи, еліт, соціуму), слугує засобом репрезентації минулого, культурних споминів суспільства. На відміну від історії-науки пам'ять (соціальна, колективна, культурна, історична) конструює лише ті образи минулого, які актуальні для сьогодення.

Пам'ять – не просто концепт, а певна аналітична структура, що розкриває механізми творення, структурні рівні/пласти пам'яті, специфіку культурної пам'яті українців, способи її репрезентації (йдеться про місця, з якими суспільство пов'язує свої спомини – «місця пам'яті»), ментальні мапи пам'яті, культурного простору.

Механізм конструювання культурної пам'яті, тобто творення образів минулого, відбувається відповідно до потреб сучасності, радше конкретних соціальних груп, які прагнуть зберегти чи змінити усталений порядок. Модель дії пам'яті містить такі складові: 1. одбираються відповідні імена, постаті у близькому та віддаленому минулому, важливі для ідентифікації певних соціальних груп чи суспільства у цілому; 2. наступний крок – вибір подій, завжди існують «періоди-фаворити» (для української історії сакральний період – це події, пов'язані з іменем Б. Хмельницького у вигляді чи то «визвольної війни українського народу», чи то «української революції», у французькій – революція XVIII ст., в радянській історії – Жовтнева революція 1917 р. або Велика Вітчизняна війна 1941–1945 рр.) та т.зв. «мнемонічні піки» та «мнемонічні рівнини» вітчизняної історії; 3. далі механізм пам'яті вирізняє поворотні точки, вісьові періоди та етапи в минулому. Особливо багатими на події виявляються найвіддаленіші періоди історії або два останніх століття, наголошує Е. Зерубавель [6, с. 31].

Важливою психологічною складовою моделі пам'яті є структурування мнемонічного простору між двома протилежними точками Тріумф/Травма, чи то Тріумф/Катастрофа. Це означає, що

історична пам'ять дозволяє суспільству, спільноті, групі розглядати себе як жертву, мученика або навпаки як героя, месію, адже Травма чи Катастрофа імпліцитно несуть в собі ідею обраності, виключності, ексклюзивної історичної ролі етносу чи групи. Врешті такі точки мнемонічного простору, як Тріумф і Травма подають сигнал невдоволення конкретної групи своїм нинішнім становищем, статусом або порядком. В обох випадках фіксується невдоволення власним минулим, без різниці, героїчним чи трагічним, головне, тим, чого немає зараз. Національна пам'ять українців потребує формування позитивного мнемонічного простору задля подолання комплексів меншовартості, другорядності, провінційності. Пам'ять, як відомо, є засобом формування широкого спектра ідентичностей (культурної, релігійної, етнічної, політичної тощо). Відомо, що історична пам'ять загострюється у тих народів, які тривалий час були позбавлені незалежності чи будь-яких форм державного буття.

Аналітична модель розкриває специфіку національної пам'яті українців, що полягає в її амбівалентності. З одного боку, національна пам'ять українців функціонує у мнемонічному просторі Травми – жертви завоювань, гноблень, численних окупацій, інкорпорацій, репресій, геноциду, з іншого, відбувається меморалізація козацької доби, козацтва як колективного «Я», актора української історії в мнемонічному діапазоні Тріумфу у вигляді відродження ритуалів, свят, у символічних образах та комеморативних практиках. У структурах національної пам'яті українців мнемонічна опозиція Триумф/Катастрофа є прямим свідоцтвом невдоволення різних соціальних груп та впливових еліт своїм нинішнім становищем чи існуючим порядком взагалі.

Модель пам'яті презентує ієрархічну структуру культурної пам'яті українців, носієм якої виступає традиційна верства українського суспільства – селянство. Культурна пам'ять українського селянства містить декілька рівнів: *універсальний, подієвий* та *побутовий*. Глибинний, *універсальний,* пласт пам'яті представлений ментальними архетипами, культурними смислами, паттернами, традиціями, звичаями, цінностями, нормами та формами поведінки, що властиві українському народові: фемінність культури, родинність, емоційність, кордоцентризм, музичність, піснетворчість, любов до рідної природи, до землі, індивідуалізм. *Подієвий* рівень пам'яті українського селянства містить події недалекого минулого: війни, революції, наслідки модернізації (розкуркулення, колективізація, голодомор). Подієвий пласт пам'яті

зберігає травмуючий досвід кількох поколінь селянства, деформації психіки, що слугують підгрунтям формування комплексів та віктимізації свідомості українців. Зокрема у пам'яті українського селянства зберігаються такі події-маркери, як аграрна революція, колективізація, війна. Третій шар пам'яті – *побутовий* – включає живу/комунікативну пам'ять трьох поколінь, що акумулюється у сімейних переказах, легендах, генеалогіях, родинних традиціях, звичаях, документах.

Культурна пам'ять українців, як й інших народів, представлена у двох вимірах: ритуально-тілесному та текстовому. Ритуальний зріз пам'яті реалізується у діях, ритуалах, звичаях, тобто практиках комеморації (збереженні пам'яті про померлих) та мнемоніки (мистецтва пам'яті). Текстовий вимір історичної пам'яті представлений особистісними «я-споминами», легендами, сімейно-родинними хроніками, фамільними генеалогіями, а також офіційно-масовим дискурсом. Сутність механізму пам'яті становить процес перетворення індивідуальних споминів на колективну/історичну пам'ять завдяки штучній, цілеспрямованій діяльності творців пам'яті (політиків, митців, письменників, істориків тощо).

Від початку 1990-х рр. на полі історичної пам'яті українців ведуться «меморіальні війни». Нині у масовій свідомі та професійному історіописанні відбувається актуалізація таких проблем «близького минулого», як голодомор; Велика Вітчизняна війна/Друга світова війна, ОУН-УПА. Це ті події, що відіграють важливу роль у переформатуванні українського минулого, навколо яких і ведуться «війни пам'яті».

Меморіальні війни в Україні спалахують, тихо тліють, або зовсім завмирають навколо пам'ятників (Катерині II в Одесі, Леніну, діячам компартії), у зв'язку з перейменуванням вулиць (Мазепи/Січневого повстання у Києві та ін.), практик увічнення пам'яті та державних нагород (С. Бандері, Р. Шухевичу), пам'ятних дат (День Перемоги 9 травня), створення пантеону видатних постатей української історії (невдалий проект «Великий українець»). Набирають обертів «інтелектуальні війни» довкола шкільних підручників та навчальних програм із вітчизняної історії, практики введення чи навпаки скасування нових/старих свят (7 листопада, 14 жовтня, 23 лютого).

Важливою складовою аналітичної моделі є «місця пам'яті» як засіб репрезентації національної пам'яті. Концепція «місць пам'яті» / «пам'ятних місць», французького історика П. Нора, що спирається на історію ментальностей, передбачала вивчення топографічних,

монументальних, символічних та функціональних (зображення на банкнотах, марках) місць, з якими суспільство пов'язує свої спомини, а також створення історій цих меморіалів (Les Lieux de Mémoire / Ed. P.Nora. 1-7. P., 1984-1992). Колективна пам'ять Франції репрезентована такими «місцями пам'яті», як «триколор», «14 липня», «Пантеон», «Ейфелева вежа», «Жанна д'Арк», «солдат Шовен» тощо [7]. Отже, «місця пам'яті» у П.Нора не даність, вони конструюються й постійно реконструюються, разом із поступом суспільства виникають нові реакції та рецепції символічних, монументальних, топографічних та інших «місць пам'яті».

Засобом репрезентації національної пам'яті в Україні мусить стати проект «Місця пам'яті» українців – топографічних, монументальних, символічних, – з якими український народ пов'язує свої спомини про минуле. Прикметно, що в радянській Україні стався подібний інцидент, ідеться про проект «місця пам'яті», створений на ґрунті «сталінської політики пам'яті». «Місця пам'яті» сталінської доби асоціювалися здебільшого із «історичними монументами і меморіялами». Ба більше, у радянській Україні існувала «цікава символічна ієрархія пам'ятників»: «першим йшов Лєнін, одразу за ним Шевченко в Східній Україні і Франко у Західній; Сталін і Невідомий солдат програвали українським батькам нації», далі «могили національних письменників-класиків», пам'ятники Визвольної війни, обеліски, меморіальні дошки на місцях перемог у зв'язку із початком потужної «меморіяльної кампанії – трьохсотріччя возз'єднання». У 1953 р. ЦК КП(б)У запропонував Москві два грандіозних проекти – «пам'ятника Хмельницькому в Переяславі-Хмельницькому і Тріюмфальної арки в Києві». Згодом українські ідеологи замінили «пам'ятник гетьману на монумент возз'єднанню, щоб у Москві часом не подумали, ніби в республіці святкують незалежність України як таку, а не незалежність разом зі входженням України до складу імперії». Той факт, що «місця пам'яті» несуть в собі швидше культурно-ментальне навантаження, ніж суто ідеологічне чи політичне, засвідчує один з наведених епізодів «сталінської політики пам'яті». Показово, що ЦК Компартії України пропонував «такий порядок екскурсії Києвом: починати біля пам'ятника Лєніну, вгору до пам'ятника Шевченку, далі такі пам'ятні місця, як Золоті ворота, Софійський собор, Десятинна церква, пам'ятники Володимиру Святому і Хмельницькому, Аскольдова могила, Печерський монастир, Видубицький монастир, музей Шевченка і, нарешті пам'ятники та будівлі радянських часів» [8, с. 211-213, 216-217].

Сучасний проект «місця пам'яті» України має включати славетні постаті, споруди, пам'ятники, події, літературні шедеври, дати, національну символіку, наприклад: «тризуб», «Володимир Святий», «Софійський собор», «Києво-Печерська лавра», «Запорозька Січ», «Богдан Хмельницький», «Києво-Могилянська академія», «Енеїда», «Т. Шевченко», «Український П'ємонт», «М. Грушевський», «УНР», «Бабин Яр», «Чорнобиль», «23 серпня 1991р.». Такий тезаурус подій, імен та пам'ятників утворює позитивний мнемонічний простір, що репрезентує Україну в світі, й у межах якого кожний українець почувається психологічно комфортно та водночас реконструює ментальну історію України.

Складовою моделі національної пам'яті є суб'єктивний чинник. Довга, формалізована культурна пам'ять спеціально утворюється мислителями, служителями культу, письменниками, істориками. Історики як творці пам'яті несуть велику відповідальність за свою діяльність. Мнемонічні практики істориків доволі розмаїті. Вони пишуть сценарії нових свят-комеморацій, трансформуючи у такий спосіб святковий простір, що засвідчують численні фести, громадські акції, музичні, літературні-художні заходи, фольклорні, мистецькі фестивалі, беруть участь у публічних дебатах, наукових дискусіях. Історики викладають, створюють підручники, навчальні програми, видають науково-популярну літературу, укладають каталоги, календарі, хронологічні таблиці, організовують виставки, музейну та архівну роботу. Проте ролі/маски творців пам'яті можуть бути різними, історик зазвичай виступає в ролі або хвалителя, або руйнівника історичної пам'яті.

Із Росією «війни пам'яті» ведуться за «київську спадщину», історію голоду на теренах СРСР, з Польщею навколо конфліктів на «кресах всходних» (на східних теренах під час Другої Світової війни). «Меморіальні війни» розкривають природу та механізми пам'яті. Складовою механізму пам'яті є процедура забування. Пам'ять та забування тісно переплетені. Забуття/забування є засобом руйнування, трансформування чи спотворення пам'яті. Складовою механізму пам'яті виступають також «соціальні рамки». Одна та ж сама подія, історичний факт можуть сприйматися в національній пам'яті по-різному. Ідеться про антипольські акції УПА на Волині та Східній Галичині й український геноцид на Волині, що відбилися не лише в історичних дискусіях, а також у споминах звичайних людей. З польської точки зору антипольські операції ОУН і УПА на Волині (1943) та Східній Галичині (1944)

розцінюються як масштабні «етнічні чистки», а операція «Вісла» – як польська акція відплати, виселення українців сприймається як необґрунтована демонстрація сили і разом з тим єдиний спосіб знищити українське підпілля. З української точки зору в 1943 та 1944 рр. на Волині й Східній Галичині відбулась кривава і жорстка польсько-українська війна, внаслідок якої постраждало мирне населення двох національностей, а у 1945 р. українців Польщі було противоправне виселено на інші території [9, с. 134].

Першочергове завдання вітчизняних істориків полягає у створенні позитивного мнемонічного простору українців у межах цілісного проекту «Місця пам'яті» українців. Одним із важливих «місць пам'яті», на думку П. Нора, є історіографія. Отже, нагальним завданням істориків є сучасний національний наратив. Нинішні українські еліти зацікавленні в існуванні респектабельного національного наративу, який цілком відповідав би канону європейського історичного письма. Одним із інструментів творення такого наративу виступають символічні, топографічні, монументальні та функціональні «місця пам'яті» України.

Академічна історіографія формує й семантичний простір національної пам'яті українців. Провідні поняття, навколо яких витворюється семантичне поле національної пам'яті українців, – це «незалежна держава», «конституція» «революція», «війна». Суттєвий вплив щодо збагачення семантичного багажу національної пам'яті мали практики ресемантизації ключових знаків-маркерів з історії України: «визвольна війна під проводом Б. Хмельницького» – «козацька революція XVII ст.»; «визвольний рух XIX ст.» – «українське національне відродження»; «Велика Жовтнева соціалістична революція та громадянська війна» – «національно-демократична революція», «колективізація» – «голодомор»; «Велика Вітчизняна війна» – «Друга світова війна».

Зближення історичної пам'яті та професійного історіописання не означає їх злиття, а швидше наявність відмінностей в їх природі та механізмах дії. Нині поняття пам'яті настільки укорінено в структурах свідомості історика, що, на наш погляд, чимало істориків (під впливом «інтелектуальної моди й без зайвих рефлексій та міркувань) ототожнюють історичну пам'ять із історією-наукою. Безумовно, у поточній історіографічній ситуації історія, подібно пам'яті, набуває рис нелінійності (визнання розривів, катастроф, відмова від прямої лінії розвитку, серійного викладу фактів і подій). Однак, пам'ять та історія були й залишаються контроверсійними за своєю природою та засобами відображення минулого. Історія –

це інструмент пізнання минулого, а пам'ять – засіб усвідомлення власного сьогодення (П. Нора).

Продуктивним, як на мене, є включення до моделі пам'яті аналітичної категорії «ментальні мапи», що корелюється з поняттям «місця пам'яті», слугує засобом вивчення прикордонних і транскордонних територій та інструментом конструювання кордонів політичними елітами, Ці сюжети завжди перебували у фокусі уваги студій пам'яті. Ментальна мапа – це не територія, а репрезентація території, людина, як відомо, сприймає не територію, а сукупність уявлень про дану територію-реальність. Ментальна мапа – це модель простору, ментальний продукт локальних цивілізацій. «Авторитетною теорією репрезентації просторових знань у свідомості людини, – стверджував Б. Шенк, – є концепція ментальної мапи», ментальна картографія – це «абстрактне поняття, котре охоплює ті ментальні і духовні здібності, що дають нам можливість збирати, упорядковувати, зберігати, визивати з пам'яті інформацію про навколишній простір», а відтак, ментальна мапа – це «створене людиною зображення частини навколишнього простору» [10]. З огляду на це просторові концепти «Східна Європа», «Центральна Європа», «Центрально-Східна Європа» – не реальні території, а лише ментальні конвенції.

Ментальна мапа України як цілісної територіальної структури й самодостатньої політичної одиниці витворюється українськими інтелектуалами в добу пізнього Модерну (на зламі XIX–XX ст.), поступово крок за кроком приходило розуміння спочатку етнографічної, культурної, мовної та врешті територіальної цілісності двох розколотих частин України. Так, просторово-цивілізаційні категорії та ментальні мапи, що використовувались М. Грушевським у дискусіях із офіціозною російською історіографією, були пов'язані з національно-державницькими проектами й апелювали до мовно-культурної та етнографічно-територіальної ідентичностей українців, себто стояли «на крові та ґрунті».

У добу Модерну в європейській просторовій свідомості дихо-томію цивілізований Південь/дика Північ заступає опозиція культурний Захід/відсталий Схід. Для ментального картографування Грушевський оперує культурними парами*: «Східна/Західна Україна», «Велика Україна»/«Мала Україна», «Україна Російська» /«Україна Галицька», «велика Україна російська»/«мала Україна галицька», «Південний Захід, «Полудневий Схід»; «Галицька колонізація»; «колонізація Брацлавської й Київської України в другій половині XVI в.»*. Велика російська Україна включала території

по обох берегах Дніпра, а «Галицька Україна» – Галичину й інші західноукраїнські території (Буковину і Закарпаття). Отже, у просторовому дискурсі М. Грушевського класична дихотомія «Схід/Захід» заміщується складнішою конфігурацією «Схід-Південь/Захід». Традиційну опозицію дикість/культура він змінює на модерну дихотомію активний Схід/пасивний Захід. Саме на Сході виникають осередки рухливого, гарячого життя, на противагу пасивності та інерції Галичини. Цілком очевидно, дихотомію Українській Схід/Захід М.Грушевський переводить у морально-психологічну площину: активність, рухливість, відданість меті, ідеї, що притаманні Сходу, протистоять інерції, консерватизму, «матеріальності» (дрібноміщанським інтересам) українського Заходу [11, с. 287-288; 12, с. 561].

Якщо ментальна мапа Грушевського тяжіла до глобального, цивілізаційного масштабу Схід/Захід, активне життя/пасивне існування, уявлена мапа України його учня, географа С. Рудницького відповідала культурно-ментальному, регіональному рівню. У дискурсі С. Рудницького, поняття східна, західна, середня Європа вживалися в суто географічному сенсі. Його наукове кредо – «дотримуватися виключно природно-географічного поділу». Ментальна мапа України С. Рудницького є розумовим продуктом пізнього Модерну, коли в свідомості українських інтелектуалів остаточно визріває ідея цілісності України, котра простерлась від Карпатських до Кавказьких гір, від етнічних кордонів білорусів, поляків, росіян, до природних кордонів Чорного моря. Засадничий постулат картографічної моделі С. Рудницького гласив: через відсутність природних кордонів, котрі могли б захищати від вторгнення сусідів, територію України визначали «кордони української колонізації». Поділ українських територій на політичні області він вважав «штучним, не відповідним ні природним умовам країни, ні антропогеографічним відносинам» й пропонував внутрішній регіональний поділ виключно за природно-географічним принципом, який практично співпадав з кордонами культурно-ментальних регіонів України: *Карпати і Підкарпаття, Розточіє* (височина від Львова до Любліна), *Підляшшя, Полісся, Волинь, Поділля*, *Правобережна, Лівобережна низина*, *Лівобережна височина.* Відповідно до природно-географічного критерію ментального картографування С. Рудницький виокремлює *область Донецького кряжа*, «*українську частину Бессарабії», «довгу смугу Чорноморської низовини», «Північний Крим»* (південна частина Криму не входить «до складу української території»). На ментальній мапі України С. Рудницький розміщує *Підкавказзя* як природно-

географічний регіон з українським населенням (Катеринодар – «столиця українських кубанських козаків», Новоросійськ та Майкоп, Єйськ, Темрюк тощо) [13, с. 374-380].

Поряд із «українською колонізацією» важливим принципом ментального картографування в дискурсі українських інтелектуалів вважався чинник «рідної мови». Так, О. Русов окреслював ментальну мапу України по лінії тих територій, населення яких рідною мовою визнало українську мову (за даними перепису 27 січня 1897 р. [14, с. 381]. Отже, в добу зрілого Модерну на зміну імперській просторовій свідомості приходять нові уявлення й поняття, замість означень «Малоросія», «Південна Росія», «Південно-Західний край», «малоруський народ», «південноруський народ», до широкого вжитку входять концепти-означення: «Україна», «український», «українські території».

І наостанок, в умовах глобалізації особливу увагу привертає локальне, регіональне, національне, тому історики як творці пам'яті мають усвідомлювати, що національна пам'ять пов'язана, насамперед, з культурною ідентичністю (як сталось у Франції). Сучасний українець мусить знати про те, що його предки хрестилися за часів Володимира, збудували Софію, Печерський та Видубицький монастирі, а столиця наша, Київ – «матір градів руських», потужний культурно-політичний та освітній центр Східної Європи. До українського пантеону належать Володимир Святий, Данило Галицький, Петро Сагайдачний, Богдан Хмельницький, митрополит Петро Могила, Феофан Прокопович, Григорій Сковорода, Микола Гоголь, Тарас Шевченко, Леся Українка, Михайло Грушевський.

Список використаних джерел:

1. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / М. Хальбвакс; [Пер. с фр. и вступ. статья С.Н. Зенкина]. – М.: Новое издательство, 2007. – 348 с.

2. Ассман Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Ян Ассман. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 368 с.

3. Репина Л. П. Память и историописание // История и память: историческая культура Европы до начала нового времени / Ред. Л.П. Репина. – М.: Кругъ, 2006. – С. 19 – 46.

4. Мегилл Алан. Историческая эпистемология / А. Мегилл. – М.: Канон+ОИ «Реабилитация», 2007. – 480 с.

5. Szacka B. Czas przeszly. Pamiec. Mit / B. Szacka. – Warszawa, 2006. – 238 s.

6. Zerubavel E. Time Maps. Collective Memory and the Social Shape of the Past / E. Zerubavel . – Chicago, 2003. – 184 p.

7. Франция-память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж. – М., СПб, 1999. – 328 с.

8. Єкельчик С. Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / С. Єкельчик. – К.: «Критика», 2008. – 304 с.

9. Мотика Г. Друга світова війна в польсько-українських історичних дискусіях / Гжегож Мотика // Україна Модерна. – 2009. – № 4. – С.127-136.

10. Шенк Ф.Б. Ментальные карты: конструирование географичесого пространства в Европе / Ф. Б. Шенк // НЛО. – 2001. – №52. – С. 4-17.

11. Грушевський М. «Малі діла» / Михайло Грушевський // Грушевський М. – Твори: в 50 томах. – Т.2. – С. 287-288.

12. Грушевський М. Примітки до історії козаччини з поводу книжки: Бесіди про часи козацькі на Україні / Михайло Грушевський // Грушевський М. Твори: в 50 томах. – Т.6. – С. 561.

13. Рудницкий С. Очерк географии Украины / С. Рудницький // Украинский народ в его прошлом и настоящем: В 2 т. – 1916. – Т.2. – С. 374-380.

14. Русов А. Статистика украинского населения Европейской России / А. Русов // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – 1916. – Т.2. – С. 381 – 406.

Колесник И. И. Концепт «память» как аналитическая структура: украинский контекст.

В статье рассматривается категория памяти как аналитическая структура. Модель памяти включает такие составляющие, как механизм создания памяти, структурные уровни/пласты памяти, способы ее репрезентации с помощью понятий «места памяти» и ментальные карты в культурном пространстве Украины.

Ключевые слова: *аналитическая структура, память, места памяти, ментальные карты.*

Kolesnyk I. I. Concept Memory as an Analytical Framework: Ukrainian Context

Concept Memory as an analytical framework is considered in the article. Memory model includes such elements as: mechanism of emergence of memory, structural levels of memory, ways of its representation by means of concepts «realms of memory» and mental maps in cultural space of Ukraine.

Keywords: *analytical Framework, memory, realms of Memory, mental maps.*

УДК 929.53(477)″17″- 029:9 *Кривошея В. В.*

РОДОВОДИ ЯК ІНДИВІДУАЛІЗАЦІЯ КОЛЕКТИВНОЇ ПАМ'ЯТІ (ГЕНЕАЛОГІЧНІ ДЖЕРЕЛА КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ)

Здійснено огляд джерел з генеалогії козацтва Гетьманщини XVII–XVIII ст., визначено інформативність і часову тяглість різних груп джерел.

Ключові слова: *козацтво, колективна пам'ять, генеалогічні джерела.*

Родова пам'ять і її складова – родинна пам'ять – є формою пам'яті колективної. У пам'яті родини відображаються найзначніші події культурної і комунікативної пам'яті ідентичностей, до яких належали її представники на різних етапах світової історії. У кожної нації є свої наріжні камені розвитку, на яких карбується її історія. Однією із таких віх українського буття була козацько-гетьманська доба. Половина тогочасних родин належали до козацького стану, а держава на карті Х. Лайота 1681 р. позначена як «Вкраїна земля козаків» (Vkraine pais des Cosaques). Реконструкція родоводів того часу не лише сприяє відновленню родової пам'яті, але є і формою актуалізації колективної пам'яті.

Дотичність до документів епохи – чи у вигляді першоджерел чи опублікованих текстів, формує відчуття давності свого роду, належності не лише до свого роду, але й до суспільства як спільноти та його минулого. Як науковці, так і генеалоги-аматори звертаються до таких інститутів пам'яті, як архіви і музеї. Метою цієї публікації є огляд основних груп історичних джерел, які репрезентують можливості дослідження родоводів козацької доби.

Розпорядча документація гетьманам поступала від короля [766], царя і султана. Огляд документів польської адміністрації був здійснений Ю. А. Мициком [179, с. 72–93; 187, с. 237–251; 175, с. 265–276; 186, с. 93–112; 176, с. 55–96]. Сеймові конституції, королівські привілеї залишаються основним джерелом, які надають можливість виявити ставлення польської влади до конкретних козацьких старшин [249].

Царські грамоти, інші документи московської адміністрації знайшли відображення у виданнях: «Полное собрание законов Российской империи», «Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собраные и изданые археографической комиссией»,

«Письма и бумаги императора Петра Великого». Окрім згаданих джерел, ще в XIX ст. були опубліковані збірники документів, які не втратили свого значення і сьогодні [38; 171; 173; 216]. Значний корпус джерел опублікований у тритомнику «Возз'єднання України з Росією» [18], «Документи про визвольну війну 1648–1654 рр» [33], «Документи Богдана Хмельницького» [31]. Вивчення потенціалу фондів російських архівосховищ для дослідження української історії започаткував М. П. Ковальський [134], продовжила Г. К. Швидько [670]. На сучасному етапі, на жаль, така робота майже не проводиться. Основні документи зосередженні в Російському державному архіві давніх актів (далі РДАДА): ф. 13 (Справи про Україну), ф. 124 (Малоросійські справи), ф. 229 (Малоросійський Приказ), ф. 248 (Канцелярія Сенату).

У фонді КМФ–9 Центрального державного історчного архів у м. Києві (ЦДІАУ у Києві) зберігаються копії документів з рукописного фонду Інституту історії РАН. Особливе значення мають зосереджені тут жалувані грамоти царя, надані козацькій старшині під час візиту гетьмана І. Мазепи у 1689 р. до Москви, гетьманські універсали, не виявлені в інших фондах. Фонди КМФ–40 і КМФ–41 дозволили українським дослідникам на Батьківщині використовувати джерела фондів Розрядного приказу і Малоросійських справ РДАДА. Документи органів російського самодержавства (царські та імператорські грамоти, матеріали Сенату, приказів Московської держави [209], статейні списки [184], воєводські «відписки» [210], рішення Верховної Таємної Ради [225], Кабінету Міністрів [8]) зберегли багато вказівок про козацькі далегації та про гетьманських гінців, царські грамоти, щоденні записки [7], а також листування. Значні матеріали цієї групи опубліковані в збірниках документів [32]. Документи першої (ф. 53) та другої (ф. 54) Малоросійських колегій (далі – МК) , Канцелярії міністерського правління (ф. 55) зберігаються у ЦДІАУ у Києві, «Определение Малороссийской коллегии за август 1769 г.» [113] – в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Верадського (ІР НБУ).

У зв'язку з ретроспективним дослідженням персонального складу старшини виняткове значення мають фонди намісницьких управлінь. Найбільше таких матеріалів акумульовано у фонді Київського намісництва (1782–1799 рр.) (ф. 193), найменше – Катеринославського (1781–1796 рр.) (ф. 209), яке збереглося найгірше. Деякі матеріали знаходимо в фондах Чернігівськогоу (1782–1797 рр.) (ф. 204) і Новгород-Сіверського (1781–1797 рр.) (ф. 206) намісницьких правлінь, Канцелярії малоросійського генерал-

губернатора (1765–1795 рр.) (ф. 763), Київської губернської канцелярії (1709–1781 рр.) (ф. 59).

В останній період існування козацької держави з'явилося таке джерело, як послужні списки земських, підкоморних установ. В них вдалося виявити послужні списки членів Миргородського земського суду та возних Миргородського полку 1775 р. [485, арк. 1–10], чиновників Остерського [505, арк. 1–19] і Козелецького земських судів за 1775 р. [506, арк. 1–21], Козелецького, Остерського земських судів, Київського гродського суду і Київської рахункової комісії 1776 р. [489, арк. 1–108], Миргородського земського суду 1779 р. [495, арк. 1–39], засідателів Пирятинського повітового суду 1782 р. [487, арк. 1–21], Говтвянської нижньої розправи 1782 р. [325, арк. 1–40], Лубенського підкоморного суду 1780 р. [500, арк. 1–15], чиновників Конотопської нижнього земського суду 1782 р. [346, арк. 1–29], Козелецького підкоморного суду 1779 р. [502, арк. 1–3], членів і канцелярських службовців Миргородського повітового суду 1782 р. [320, арк. 1–27], городничих і канцелярських службовців Говтвянської, Пирятинської, Городиської, Лубенської, Козелецької і Хорольської, Київської верхніх розправ 1782 р. [323, арк. 1–28], членів і канцелярських службовців Городиського [333, арк. 1–16], Хорольського повітових судів за 1782 р. [336, арк. 1–26.], Миргородського земського суду 1782 р. [338, арк. 1–16], службовців Остерського і Пирятинського нижніх земських судів 1782 р. [339, арк. 1–51], Конотопського нижнього земського суду і магістрату 1782 р. [346], чиновників Борзнянського повіту 1785 р. [348, арк. 1–135]. Більшість службовців цих установ раніше самі перебували в козацько-старшинському середовищі чи належали до козацько-старшинських родів.

Серед матеріалів намісницьких, губернських і повітових дворянських зібрань відзначимо відомості за різних років і з різних повітів про прохождення служби, майновий і сімейний стан дворян [344, арк. 1–14; 507; 503], рапорти і списки, поданні графу П. Румянцеву-Задунайському, про дворян різних повітів [8].

Для генеалогічних розвідок першочергове значення мають матеріали кінця XVIII ст., пов'язані з входженням старшини до дворянства. Поколінні родоводні розписи заносилися в особові справи, які потім узагальнювались у родоводні книги спочатку у намісництвах, а згодом у губернських дворянських зібраннях. Невичерпний генеалогічний матеріал знаходиться у такій книзі Новгород-Сіверського намісництва, де, на відміну від Чернігівського (що теж збереглися), фіксувалася не лише старшина на час запису (10 січня

1788 р. [226], 15 грудня 1790 р. [127]), але і вносилась вся інформація про її родовід. На жаль, залишається невідомим місцезнаходження родоводної книги дворянства Київського намісництва, якою ще у 30-х роках нашого століття користувалися дослідники.

Універсали, укази, накази, ордери, інструкції, резолюції, листи різних гетьманів [185] (Б. Хмельницького [267], І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Тетері, П. Дорошенка, Д. Ігнатовича [271], І. Мазепи [269; 268], І. Скоропадського [35; 23], П. Полуботка [270], Д. Апостола [24], К. Розумовського [24]) частково опубліковані, а частково лише зберігаються в архівосховищах.

Універсали генеральної старшини, накази та ордери центральних установ Генеральної військової канцелярії (ф. 51), похідна Генеральна військова канцелярія (ф. 1501), Генерального військового суду (ф. 56) зберігаються в ЦДІАУ у Києві.

Козацький дипломатарій [183] – це публічно-правові та приватно-правові акти, які зараз активно публікуються [191]. До публічно-правових актів відносяться інструкції козацьким послам, де вказувалася старшина, яка підписувала подібні інструкції [197; 191; 192; 193]. В ІР НБУ збереглися збірник указів МК до Генеральної військової канцелярії (далі – ГВК) за 1722–1723 рр. [70], указів ГВК за другу половину 1722 р.–1724 рр., 1726–1727 рр. [123]. У РДАДА зберігаються рапорти ГВК за 1740 [234], 1741 [239; 240], 1742 [241], 1743 [242], 1745 [243] роки, укази ГВК за 1741–1742 рр. [233].

Слабко вивчений корпус універсальних листів полковників останньої чверті XVII – початку XVIII ст. [55], в яких згадується багато старшини, передусім сотенної, про яку не маємо згадок в інших джерелах.

Накази та ордери полкових установ зосереджені в фондах полкових канцелярій (ф. 63, 72, 75, 80, 83, 94, 96, 98, 102, 108). Аналіз складу документів лівобережних полкових канцелярій здійснила Г. К. Швидько [671], Корсунської полкової канцелярії – Ю. А. Мицик [198]. Документація полкових канцелярій присутня у збірках документів з історії Полтавського полку [172], «Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.» [29]. Розпорядчі документи сотників [56], їхні накази збереглися у фонді сотенних канцелярій (ф. 61). Ці ж фонди багаті на виконавчу документацію: донесення, рапорти, іменні списки, чолобитні і прохання, уклони, відповіді, а також засвідчувальну документацію: атестати, паспорти, подорожні, свідоцтва, розписки, відписки, довідки, векселі, квитанції, тощо.

Однією з форм іменних списків є присяжні книги. Опубліковані присяжні списки 1654 р. Білоцерківського, піхотного Чигиринсько-

го, Ніжинського полків [4, с. 782–838; 224]. У 1659 р. склав присягу царю Подільський полк, присяга була внесена до «Записной книги Подольского полку старшины, казаков, мещан и селян, приведенных Михаилом Поляским под г. Баром к присяге в верности и в вечном подданстве царю Алексею Михайловичу» [273; 154]. Це джерело зберегло єдиний реєстр козацтва, міщан і посполитих названого полку.

Нагальним завданням істориків і архівістів продовжує залишатися публікація «Книги клятвоприводной» 1676 р. (477 аркушів) і «Книги клятвенним обещаниям» 1682 р. (728 аркушів), які зберігаються у РДАДА. Їхні данні дозволять зробити багато генеалогічних ув'язок між колінами родів від середини XVII ст. до початку XVIII ст. Перші кроки в аналізі цих присяг здійснили О. Сокирко [262], І. Кривошея [44; 45; 46; 47].

Ця група джерел найбільш збагачує матеріали Лубенського полку, який реєстрами документований мало. Так, маємо присягу 1741–1742 рр. імператриці Єлизаветі Петрівні [475], Петру III [389], Катерині II [388]. З цієї ж групи Ніжинський полк доповнюється даними присяги Єлизаветі Петрівні [476; 477] і Катерині II [390]. Розпочато публікацію корпусу присяг 1718 р. [223] і 1731 р. [37; 222], збережених з усіх полків Гетьманщини [232]. Присяга Чернігівського полку 1742 р. не дублюється реєстром [244]. Збереглася присяга 1741–1742 рр. імператриці козаків та духовенства Київського полку [474], яка заповнює прогалину відомостей про населення між 1737 і 1750 рр. за реєстрами. Виняткове значення має присяга Катерині II Стародубського полку [393], яка є єдиним своєрідним переписом полку між 1737 і 1764 рр. Присяги 1741–1742 рр. Переяславського [478] і Миргородського полків [479] полків мають меньше значення, оскільки дублюються реєстрами цих років, що, однак, дає змогу здійснити взаємоперевірку джерел. Ревізії Полтавського полку закінчуються на 1759 р., а Переяславського – на 1750 р., тому присяга Катерині II цих полків має значну цінність, оскільки не дублюються іншими комплексними загальнополковими джерелами статистичного характеру [391; 392]. На загал присяга Катерині II є контрольним джерелом, яке за часом передує Рум'янцевському опису. В присягах відсутні дані про Чернігівський, Прилуцький і Гадяцький полки.

З цією групою джерел тісно пов'язані матеріали чолобитних, які охоплювали значне коло мешканців Гетьманщини. Чолобитні були як колективні, так і індивідуальні. Серед них слід назвати чолобитну 1750 р. сина значкового товариша Лубенського полку Григорія Кулика до імператриці про його побиття жителем глинським Федором Кудченком; вдови новгородського сотника

Василя Христичевського з проханням про надання 60 дворів за службу її чоловіка, який загинув у кримському поході [469]; універсал на основі чолобитної про звільнення від військових постоїв дому вдови глухівського сотника Степана Уманця Марфи в м. Глухові Ніжинського полку [471]; чолобитна до гетьмана у 1752 р. від дружини військового товариша Діаковского Гафії проти лейб-кампанії гренадера Павла і придворного лакея Василя Петровських за потраву [330]; переслана у 1753 р. з Таємної експедиції до Канцелярії Сенату чолобитна бригадира Василя Капніста, його «крепості» і боргові розписки [231].

Прохання до Малороссийского приказу «прошенія» гетьмана І. Мазепи (1689–1699) [235], до Малоросійської колегії гетьмана І. Скоропадского (1720) [236]. У вересні 1727 р. генерал-лейтенант Христофор фон дер Ропп прохав про надання йому описних земель гетьмана І. Скоропадського в Стародубському полку [246, арк. 637]. У 1729 р. гетьман Д. Апостол подав прохання про відновлення митрополії [246, арк. 649–350].

Інформацію можливо отримати і з паспортів. 17 грудня 1749 р. в Малоросійській експедиції Сенату видали паспорти генеральному хорунжому Ханенку і бунчуковому товаришу Гудовичу «для битія и науки в чужих краях» [228], а 31 липня1751 р. паспорт отримав син бунчукового товариша Іван Полетика для проїзду через Гольштинію до Голандії «для наук» [229].

Своєрідними реєстрами старшини є також документи, пов'язані з виплатою грошової винагороди старшині, де зберігалися їхні розписки. До таких документів слід віднести «Відомість про виплату жалування гетьману, генеральній старшині і полковникам 1705 р.», а також книгу записів видачі винагороди полковим і сотенним службовцям Переяславського полку за 1736 р. [650], 1738 р. [649], 1749 р. [648] та Київського полку за 1745 р. і 1747 р. Джерел цієї підгрупи з інших полків виявити не вдалося.

Документами особистого походження є заповіти, яким значну увагу надавав ще О. Лазаревський. У сучасному джерелознавстві І. Ситий продовує цю традицію, опублікувавши тестамент полковника Я. Лизогуба [261]. В ІР НБУ зберігається цілий збірник тестаментів 1636–1761 рр. [75], частина з яких опублікована [140; 141; 142; 143; 150]. Окремі тестаменти розпорошені у різних архівних фондах, серед них духівниця протоієрея Григорія Софоновича, протопопа Остерського від 24 листопада 1705 р., тестамент Сергія Солонини від листопада 1738 р., духівниця корибутівського священика Стефана Микитича від 1758 р. та інші. Об'єктивна цінність цих

документів полягає в тому, що в тестаментах, як і в інших публічно-правових актах, фіксується група осіб, яка завідчила документ. Крім того, в них, простежується вся система родинних зв'язків. Мотив створення подібних документів є основою їхньої достовірності.

Для встановлення часу знаходження на урядах, особливо у XVII ст., та майнового стану старшини неабияку вагу мають судові документи, купчі, зміст та підписи на тестаментах.

Купчі [253; 254] акумульовані переважно у міських актових книгах [160, с. 62; 670, с. 6–15], актах полкових судів. Частина таких книг опублікована, з-поміж них матеріали Переяслава і Борисполя [203], Стародуба [2; 174; 202], Полтави [3], Чернігова [226], Лохвиці [168]. З неопублікованих джерел привертають увагу актові книги полтавського полкового суду 1673–1740 рр. [71; 2], виписки з книг міських стародубських (1713–1773) [120].

Вісім книги указів Стародубської полкової канцелярії (1727–1740 рр.) [659; 654; 655; 660; 656; 657; 658; 653], дев'ять книг запису купчих 1744, 1766, 1769–1772, 1774–1775, 1783 рр., книг вічистих справ 1691, 1700–1701, 1706–1711, 1714–1717, 1720–1721, 1723–1727, 1729–1740, 1742–1753, 1755–1756 рр., книги поточних справ 1690, 1704, 1706–1710, 1713–1731, 1732–1738, 1773 рр.

Зберігся і значний неопублікований масив купчих. Так, збереглися збірники купчих Миргородського полку 1666–1754 рр., збірник купчих 1701–1817 рр. у фонді Кистяківського ІР НБУ, копій купчих міщан, козаків, старшини Ніжинського полку на землю та майно за 1752–1768 рр. [630], які доповнюють купчі про продаж земель и дворів ніжинських жителів за 1735 р. [631]. У фонді Полтавської полкової канцелярії збереглися копії купчих, тестаментів, раздільчих і уступних листів за 1755, 1756, 1758–1770 рр.

Документи на старшинське володіння, особливо володіння землею, привертали увагу ще І. Каманіна, який здійснив публікацію відповідної тематичної підбірки [131]. В архівах збереглися полтавські поземельні акти 1680–1762 рр. [56], які, на нашу думку, є частиною матеріалів Рум'янцевської ревізії Полтавського полку.

Уставна документація (зобов'язання, правила) створює широкі можливості для дослідження цехового життя українських міст.

З обліково-статистичної документації відзначимо відомості. Враховуючи, що з 30-х рр. XVIII ст. більшість сотників і полкових урядовців перед вступом на посади проходила школу ГВК, велике значення для вивчення їхнього життєвого шляху мають іменні відомості військових канцеляристів 1742 р. [217], 1754 р. [217, с. 273–276], послужні списки військових канцеляристів ГВК

1762 р. [368], військових канцеляристів Генерального військового суду 1765 р. [521], послужні списки старшини різних полків за 1767 р. [341, арк. 1–64], 1784 р., 1782–1785 р. [349, арк. 1–600], справи про нагороду званнями старшини різних полків 1784 р. [342, арк. 1–95].

Своєрідним реєстром полкової старшини за 1726 р. є публікація І.К. Кирилова [132, с. 160–170]. Відомості про виборних козаків – це списки, що постійно оновлювалися. До цієї групи джерел належать відомості виборних козаків Гадяцького полку та їхніх синів 1764 р. [459], про виборних козаків всіх полків 1776 р. [491], списки козаків Стародубського полку та їхніх родин 1767–1768 рр. [517], табель про особовий склад старшини і козаків Чернігівського і Стародубського полків 1769 р. [519], справа про особовий склад Лубенського полку 1771 р., іменний список виборних козаків, записанних до несення служби в сотні Прилуцького полку 1778 р., велика недатована відомість про виборних козаків [520].

Для генеалогічних розписів козацьких родин незамінними є переписи виборних козаків і їхніх сімей 1782 р. У корпусі цих документів відзначимо списки виборних козаків Лубенського, Київського, Переяславського полків [324], відомості про кількість козаків Лубенського повіту (колишнього Лубенського полку) [326], Говтвянського повіту [328; 329], Хорольського повіту [331], Городиського повіту (колишнього Миргородского полку) [336], Козелецького повіту [334], Золотоноського повіту (колишнього Переяславского полку) [337], що несуть службу.

Особливо цінною є інформація компутів бунчукових, значкових товаришів, щорічних відомостей про старшину по кожному полку, а також зведених реєстрах старшини Гетьманщини (передусім за 1725 [165], 1744 [251], 1746, 1750, 1751 [74] рр.). Неурядова старшина часто отримувала уряди, крім того, дані цих реєстрів мають виняткове значення для генеалогічних досліджень.

Якщо ревізії Гадяцького полку покривають лише 1731–1750 рр. (з пропусками), присяг взагалі не збереглося, то «Відомості і особистий табель Гадяцької полкової канцелярії про значкових товаришів» 1735 р. [466; 467; 468] доповнюють інформацію про старшин як за поточний рік, так і ретроспективно. Послужні списки про службу значкових товаришів [381], сотників [385], полкової старшини полку 1761 р. [386], Послужні списки військових товаришів 1763 р. [644], справи про присвоєння чинів і звільнення у відставку старшин полку в 1769–1770 гг. [635], відомість про майновий стан службовців полкової канцелярії 1779 р. [493], формулярні списки

старшини полку 1780 р. [642] взагалі мають виняткове значення, оскільки не дублюються іншими джерелами.

Останній період існування козацької держави і персональний склад старшини Київського полку зафіксований у відомостях полкової канцелярії про полкову і сотенну старшину 1772 р. [511], про полкову старшину 1776 р. [490], про службовців Київського полку з даними про час вступу на службу, чини, участь в походах, кількість підданих 1775 р. [483], 1779 р. [508; 494], 1780 р. [498; 501]. Ці дані доповнюються окремою відомістю полкової канцелярії про абшитовану старшину 1780 р. [499], послужними списками полкової старшини, сотників, військових і значкових товаришів, отаманів, осавулів, хорунжих і писарів за 1782 р. [343, арк. 1–30].

Присяги Петру III і Катерині II доповнюються в документах Лубенського полку «службою» полкової старшини (1761 р.) [367], «сказками» військових, значкових товаришів Лубенського полку (1761 р.) [362; 363; 387]. Більш пізній період документований справами про присвоєння звань старшині полку (1770 р.) [636], реєстром всієї старшини полку за 1777 р. [5], «відомостями» про полкову старшину 1778 р. [492], формулярним списком військових товаришів, возних і канцеляристів 1782 р. [327].

Історія козацтва Миргородського полку документована справами про присвоєння звань значкових товаришів дітям старшини у 1752–1754 рр., послужними списками полкового обозного, хорунжих, старшини за 1775 р. [488], послужними списками старшини за 1776 р. [639], відомостями про про старшину з вказівкою часу перебувння на службі, чину, участі в походах, кількості підданних за 1774 р. [486], 1775 р. [484], 1779 р. [493; 496], формулярні списки сотенних отаманів, значкових товаришів початку 80-х рр. XVIII ст. [497], формулярний список старшини 1783 р. [335], а також відомость Миргородської полкової канцелярії про абшитовану старшину за 1779 р., що в комплексі дають змогу дослідити персональний склад старшини полку в останній період існування полково-сотенного устрою.

Джерельну база дослідження старшини Переяславського полку складають послужні списки 1777 р. [640], формулярні списки за першу третину 1778 р. [646], формулярний список полкової старшини, яка не бажала продовжувати військову службу за 1782 р. [514], формулярний список сотенних отаманів, осавулів і значкових товаришів полку за 1783 р. [330, арк. 1–87], старшини 1783 р. [332, арк. 1–28], послужні списки значкових товаришів, сотенних осавулів, сотенних отаманів 1785 р. [647].

З джерел цієї групи, які походять з Полтавського полку, вдалося виявити «Именной список значковых товарищей и козаков рядовых и пеших оружейных, без оружейных, которые на лицо обретаются в полку и кто в яких отлучках в 1735 г.» [595], список значкових товаришів за 1736 р. [596] «сказки» полкової і сотенної старшини [360], значкових товаришів [382], військових товаришів (1761 р.) [361], полкової старшини [600], бунчукових товаришів [594], сотників [601], військових [599] і значкових товаришів (1762 р.).

Відомості про полкову старшину [384], бунчукових [365], військових [364], абшитованих значкових товаришів [383] (1761 р.), про всю полкову і сотенну старшину за 1773–1774 рр., послужні списки старшини за 1777 р. [641], формулярні списки старшини за 1780 р. [643], послужні списки за листопад 1782 р., а також відомості абшитованої старшини за 1772 р. і першу половину 1779 р. складають джерела службового походження, що дають змогу дослідити старшину Прилуцького полку.

Корпус джерел про чернігівську старшину складають «сказки» про службу полкової, сотенної старшини, курінних отаманів від 10 грудня 1724 р., справа про вибори старшини в полку за 1738–1752 рр., справа про отримання чинів за 1742–1761 рр., «сказки» сотників [37], бунчукових товаришів [366], абшитованих бунчукових товаришів [373], військових товаришів [369], абшитованих військових товаришів [370], значкових товаришів [371] (1762), справа про присвоєння звань 1770 р. [636], «річна» і «піврічна» відомості про служби полкових старшин, значкових товаришів і сотенної старшини за 1779 р., формулярні списки старшини за 1780 р. [643].

«Сказки» сотників [376], бунчукових [374], військових [375], абшитованих значкових [377] товаришів (1761), послужні списки старшин за 1776 р., формулярні списки старшини за 1780 р. і 1784 р. допомагають дослідити історію козацтва Стародубського полку.

Значні прогалини в документації цієї групи маємо щодо Ніжинського полку, яка представлена лише «сказками» полкової старшини [379], сотників [378], військових і значкових товаришів [380], абшитованих значкових товаришів за 1762 р. [377].

Таким чином ця група джерел найбільш цінна для дослідження останнього періоду існування козацької держави (1764–1782 рр.), коли ревізії і присяги відсутні. Окремі її матеріали розкривають період 1724–1764 рр., а також несуть ретроспективну інформацію.

Як уже зазначалося, першочергове значення для вивчення генеалогії козацтва мають статистичні матеріали. Звичайно,

найбільш цінним джерелом цієї групи є реєстри чи компути, починаючи з першого реєстру одного з охочих козацьких полків (1581 р.) [28], продовжуючи стислими реєстрами старшини 10–20-х рр. XVII ст. [182], реєстром старшини 1638 р. [675], і, безсумнівно, реєстром Війська Запорозького 1649 р. [248; 250].

З фронтальних описів відзначимо Генеральне слідство про маєтки, Румянцевський опис, опис Київського намісництва. Потребують перевидання матеріали Генерального слідства про маєтки полків, які були опубліковані ще наприкінці XIX – на початку XX ст. і стали бібліографічними раритетами. Нещодавно вперше були видані матеріали Генерального слідства Полтавського полку [20]. Окремою групою джерел слід вважати документи Румянцевського опису (ф. 57), які неодноразово ставали об'єктом досліджень [227]. Проте актуалізація цього комплексу джерел шляхом публікації ще не здійснена. Приємний виняток становить нещодавно здійснене видання про місто Полтаву [199].

Генеральне слідство про маєтки Київського полку [11] доповнюється матеріалами Румянцевського опису, серед яких найбільшу цінність становлять документи про населення полкового міста Козельця [555], сотенних містечок Носівки [552], Морова [553], Мрина [554], Олишівки [563] Бобровиці [560], Гоголева [561], Кобижчі [562], Борисполя [559], Остра [566]. Потребує публікації додаток до слідства про маєтки, ще не введений до наукового обігу.

Особливо цінний матеріал про Стародубський полк зберігся як в Генеральному слідстві, так і в Румянцевському описі, серед документів якого є зокрема про Мглин [588], Новгород-Сіверський [529; 530; 531], Погар [527; 528], Шептаки [522; 526], Стародуб, Почеп, Сураж [272], Топаль, села Новоміської сотні.

У Ніжинському полку Генеральне слідство про маєтки [12] доповнюється більш-менш повними матеріалами Ніжина [564], Батурина [581], Бахмача [574], Борзни [557], Оленівки (2-га сотня Борзнянська) [570], Конотопа [572; 573], Коропа [585; 586], Салтикової Дівиці [577], Кролевця [584], Новомлина [582], Веркіївки [571], Заньків [575], Івангорода [578], Попівки [580], Шаповалівки [579], Мрина (городова сотня Ніжинська) [564]. Відсутні матеріали Глухівської (збереглись лише уривки шести сіл, однієї слободи і одного хутора), Воронізької, Янпольської сотень [207, с. 390]. У цьому ж плані цікаву інформацію надають донесення сотника коропського Івана Гороховського, в якому приведені «сказки» власників сіл у Коропській сотні за 1724 р. [576],

Добре збереглися документи Генерального слідства [19] і Румянцевського опису Лубенського полку, а саме: Сміли [532], Чигриндубрави [568], Глинська, Городища, Горошина, Жовнина, Костянтинова, Куреньки, Лохвиці, Лукомля, Пирятина, Ромен, Сенчі, Хмеліва, Чорнух, Яблуніва [569].

Генеральне слідство про маєтки Чернігівського полку [10] доповнюється відомостями про власників млинів 1742 р. [157] і лісів 1752 р. полку, про місцезнаходження та власників шинків в м. Любечі та навколишніх селах за 1779 р. [43]. Інформативна цінність цих матеріалів в збереженні імен майнових власників, які отримавши млини, шинки і ліси у власність від своїх попередників – козацьких старшин, самі часто такими старшиною не були. Румянцевський опис Чернігівського полку представлений матеріалами Любецької [583], Білоуської [540], Вибельської [565], Слабинської [576], Роїської [524], Городнянської [525], Седнівської [534; 535; 536], Березнинської [537; 538; 541], Стольненської [542], Менської [543], Синявської [545], Киселівської [546], Сосницької [547], Волинської [550] сотень. На жаль, не збереглись матеріали Чернігова [207; 523], Понорницької сотні (лише невеликі уривки про села Кирилівку, Мізин, Хлоп'янки [207]).

У Переяславському полку слідство про маєтки [205] найкраще доповнюються документами опису 1766–1767 рр. Переяслава [548; 549], Піщани [539], Золотоноші [170, табл. 11; 544], Миргородського [6] – Шишаків, Устивиці, Ковалівкі, Омельника та Поток [556; 557; 558; 559].

Генеральне слідство про маєтки Прилуцького полку [206] Румянцевським описом доповнюється лише даними про Корибутівську сотню [533].

Складений наприкінці 1724 р. наказним полковником полтавським Савою Таранухою реєстр властників маєтків в цьому полку, які за часом випереджують таке комплексне джерело як Генеральне слідство про маєтки. Серед документів Румянцевського опису збереглися лише Полтавські [136] і Решетилівська [589] сотні.

Як відзначали попередні дослідники, повністю відсутні описи міст і містечок Гадяцького полку [670, с. 54]. Матеріали, які раніше вважалися Генеральним описом Гадяцького полку, насправді не є такими. Справа нічого спільного з описом не має, а в ній зосереджені відомості про збір коштів на утримання служителів і сотенної старшини 1735, 1746, 1748 і 1749 рр. та розгляд справи у 1746 р. про неповний розрахунок у 1735 р. з деякими сотенними старшинами [322]. Збереглися лише кілька окремих документів міста

Гадяча. Звичайно, це ускладнює дослідження історії названого полку, і опертися можна лише на Генеральне слідство про маєтки [22].

Групою джерел такого плану є також здійснені в 1779–1783 рр. описи намісництв. Опис Новгород-Сіверського [211] намісництва відзначається серед них найбільшою інформативністю. В ньому згадуються старшини з географічною локалізацією у кожному селі. Опис Київського [213] намісництва фіксує всіх власників-старшин на 1781 і 1787 рр. В описі Чернігівського [212] намісництва є лише окремі згадки про старшину, і в питанні персоналістики він значно поступається двом попереднім описам, причому опис Д. Пащенка у порівнянні з описом Шафонського має значно більше інформації для дослідження нашої проблематики.

У 1933 р. В. Романовський опублікував перепис 1666 р., до якого включені Ніжинщина, Переяславщина, Прилуччина, Київщина [218]. Під керівництвом О. Коваленка нещодавно були опубліковані переписна книга Чернігова 1666 р. та опис Чернігова 60-х рр. XVIII ст. [214; 219], які доповнюють видання, що були здійснені раніше.

Реєстри козацьких полків як офіційні документи описово-статистичного характеру завжди привертали увагу дослідників [133]. На сьогодні виявлена і введена до наукового обігу інформація про 81 полковий реєстр за 1711–1764 рр., які є архівними оригіналами, що вказує на їхню високу достовірність. У переписах дворів козаків і старшини називалися не лише імена, а іноді по батькові, вік, родинні зв'язки, майновий стан.

Інформацію про старшину полків за кількістю і тяглістю джерел слід розділити на три групи.

Перша група дозволяє простежити поіменні списки тяглістю у кілька десятиліть. До таких відносяться Полтавський полк (1718–1759), 11 реєстрів (1718 [68], 1721 [69], 1726 [463], 1732 [62], 1735 [396] , 1737 [401; 402], 1740 [414], 1743 [424], 1748 [436], 1755 [437], 1759 [434]) якого дозволяють простежити персоніфіковану людність полку за 1718–1759 рр. Завдяки В.О. Мокляку опубліковані компути за 1718 і 1721 рр. [670]. Доповненням до полкових реєстрів є реєстри окремих сотень. Так, до Полтавського полку маємо реєстр Кобеляцької сотні 1723 р. Ці дані доповнють відомості про склад старшини і козаків Полтавського полку 1739 р. [320].

Дещо меншу тяглість мають 7 ревізій Стародубського полку (1735, 1737, 1740, 1741, 1743, 1748, 1764 р. [431; 432]), які охоплюють період 29 років (1735–1764 рр.). З сотенних збереглися реєстри Бахмацької за 1739 р. і Новгородської за 1740 р. [473] і 1764 р.,

№	Назва полку	Кількість	Роки	Тривалість
1	Чернігівський	11	(1732–1 1732, 1738, 1739, 1741, 1743 1747, 1750, 1755	1732, 1738, 1732–1755
2	Стародубський	7	1735, 1737, 1740, 1741, 1743, 1748, 1764	1735–1764
3	Лубенський	3	1740, 1745, 1747	1740–1747
4	Ніжинський	5	1732, 1736, 1737, 1738, 1747	1732–1747
5	Переяславський	14	1726, 1729, 1731, 1732, 1734, 1736, 1737, 1738, 1739, 1740, 1741, 1743, 1747, 1750	1726–1750
6	Прилуцький	6	1731, 1732, 1734, 1737, 1739, 1740	1731–1740
7	Гадяцький	9	1731, 1736, 1738, 1739, 1740, 1741, 1742, 1747, 1750	1731–1750
8	Миргородський	14	1711, 1719, 1723, 1725, 1729, 1731, 1737, 1738, 1739, 1741, 1742, 1747, 1752, 1759	1711–1759
9	Київський	1	1737	1737
10	Полтавський	11	1718, 1721, 1726, 1732, 1735, 1737, 1740, 1743, 1748, 1755, 1759	1718–1759
	Всього:	81		

Мглинської за 1755 р., крім того, дані доповнюються іменними списками козаків Стародубського полку в поході 1739 р. [645].

Чернігівський полк представлений 11-ма реєстрами (1732 [443], 1738 [453], 1739 [406], 1740 [397; 398; 410; 415;], 1741 [419; 420], 1743 [425], 1747 [412], 1750 [439], 1755 [438]), але їх доповнює більш пізній реєстр 1782 р. [321]. Полкові ревізії доповнюються сотенними Понорницької за 1724 р., Березненської за 1763 р. [395], Роїської сотні за 1782 р. [264], описом Менської сотні за 1734 р. [260]. Аналізуючи компути Чернігівського полку, І. І. Кривошея відзначила їхню високу інформативність [149]. Крім того є згадки про ревізії 1702, 1721, 1726, 1734, 1735, 1744, 1752, 1756, 1764 рр., матеріали яких знайти не вдалося. Остання з названих ревізій часткового перекривається даними Румянцевського опису. Додатково використовуються відомості Чернігівського полків про кількість старшини і рядових козаків у полках від 14 червня 1736 р. [319].

14 ревізій Переяславського полку (1726 р., яку [63], проаналізував А.О Іваненко, [39], 1729 [399], 1731 [441], 1732 [444], 1734 [446], 1736 [445], 1737 [450], 1738 [452], 1739 [454], 1740 [417], 1741 [418], 1743 [422; 423], 1747 [429], дві ревізії за 1750 [435; 440]) дозволяють простежити зміни населення в проміжку 1726–1750 рр. Їх доповнюють ревізії Баришівської і Басанської сотень за 1744–1755 рр., с. Воронкова за 1777–1778 рр. [512], Березанської за 1782 р. [513], 3-ї Переяславської, Терехтемирівської сотень за 1763 р. [395].

14 ревізій Миргородського полку (1711, 1719, 1723 [67], 1725, 1729 [455], 1731 [400], 1737 [404], 1738, 1739 [408], 1741 [421], 1742 [237], 1747 [274], 1752 [433], 1759 рр. [238]) охоплюють проміжок часу тривалістю 41 рік (1711–1752 рр.), їх доповнюють реєстри Омельницької і Власівської сотень за 1726 р. [461; 462]. Компут і ревізія Миргородського полку 1723 р. і частина реєстру 1738 р. були опубліковані Г. К. Швидько [673, 672], реєстр Потоцької сотні за 1712 р., Кременчуцької сотні за 1715 р., 1722 р. – Д. С. Вирським [17, с. 363 – 380].

Два десятиліття представлені 9-ма реєстрами Гадяцького полку (1731 [442], 1736 [61], 1738 [451], 1739, 1740 [407], 1741 [411], 1742 [245], 1747 [430], 1750 [456]). Найкраще документований 1736 р., за який маємо окрім реєстра ще й відомості про кількість старшини і рядових козаків у полку від 14 червня [319; 470]. У фонді Сотенної канцелярії з 1767 р. збереглися відомості про проходження служби козаками Куземинської сотні.

Другу групу полків складають Ніжинський, Прилуцький і Лубенський, документація яких охоплює період від 8 до 15 років. 5 ревізій Ніжинського полку (1732 [465], 1736, 1737 [448], 1738 [403], 1747 рр. [427]) охоплюють 15 років. До цих ревізій слід додати ревізії Конотопської сотні за 1711 р. [215], 2-ї полкової Ніжинської за 1738 р. [460], Кролевецької за 1732 р. [464], різних сотень в різний час Ніжинського полку [457]. 6 ревізій Прилуцького полку (також існували, але були втрачені компути Прилуцького полку за 1695 і 1715 рр. [155]): за 1731 [64], 1732 [409], 1734 [447], 1737 [455], 1739 [405], 1740 рр. [65; 413]), які охоплюють 9 років.

Крім трьох полкових ревізій лубенських (1740 [60], 1745 [416; 426], 1747 рр. [428]), які охоплюють 8 років, окремо вдалося виявити ревізії Роменської сотні за 1723 р., Городницької і Чорнуської сотень за 1738 р. [472], Чигриндубравскої за 1748 р., Лохвицької за 1734 р. [632], Чорнуської за 1734 р. [458], Глинської за 1750 р. сотень.

До третьої групи відноситься Київський полк, який ревізіями документований дуже мало. Зберігся лише реєстр за 1737 р. [449], за яким простежити тяглість на більш-менш значному проміжку неможливо. Існував ще реєстр за 1699 р., який згадується в архівних фондових описах, але його місцезнаходження залишається невідомим. Реєстри Гоголівської і Бориспільської сотень 1778 р. сприяють генеалогічним ув'язкам старшинських родин під кінець існування козацької держави. Ці реєстри знаходяться в справі, яку вдалося атрибутувати і датувати. На жаль, автору не вдалося використати матеріали переписних книг Чернігівського і Стародубського полків 1721 р. [670, 42], які зберігаються в Москві.

У порівняні з іншими джерелами, реєстри відзначаються найбільшою повнотою і високою достовірністю. Недоліком же є те, що вони охоплюють окрему територію (полк чи сотню), а не всю Гетьманщину [181].

З документації інформаційно-публікаторського характеру (екстрактів, бачень, об'яв, премеморіїв, вимог, повідомлень, свідчень, листів) особливе значення для реконструкції родоводів мають свідчення і листи.

Для періоду національно-визвольної війни виняткове значення мають козацькі конфесати, яких особливо багато опублікував відомий джерелознавець Ю. А. Мицик [177; 178]. Листи як у архівах [44; 75; 76], так і публікаціях [158; 162; 163; 164; 188; 189; 190; 192; 194; 196] широко представляють козацьке, міщанське, церковне середовище.

Наративні джерела також стануть в нагоді дослідникам родоводів. З літературно-публіцистичних творів аналіз польської історико-мемуарної літератури уже проведений Ю. Мициком [178; 193]. Також цей дослідник вважає, що «В. Дворецький створив перший розгорнутий історичний твір штибу так званих козацьких літописців, давши огляд військово-політичної історії України головним чином XVII ст.» [150, с. 577]. Монастирські і козацькі літописи і хронічки в частині, де зібрана інформація щодо близьких до монастирів чи автора людей, використані як джерело [204; 135; 137]. До них відноситься літописи С. Величка [15], Г. Грабянки [166], Самовидця [167], хроніка Ф. Софоновича [263], так званий «Літописець» Дворецьких [161], «Короткий опис» П. Симоновського [138], Чернігівський літопис [36].

Цінними джерелам є щоденники [30; 34; 169]. Для біограм мають непересічне значення автобіографічні матеріали, зокрема опубліковані автобіографії священика Турчановського [1], лубенсь-

кого полкового осавула А. Петровського [156], С. Лукомського [159].

У ЦДІАУ у Києві зосереджені «Сказки» як окремих старшин (багацького сотника Миргородського полку Йосипа Стефановича, переяславского полкового сотника І. Пилипенка [651], полтавського полкового судді Григорія Сахновського [480], бунчукових товаришів Федора Левенця та Григорія Чуйкевича [358], полкового писаря Григорія Багінського [359], сотника 1-ої Варвинської сотні Андрія Барановського [394], військового канцеляриста Петра Тарновського, війського товариша Ніжинського полку І. Всененського, значкового товариша Прилуцького полку Йосипа Жили [602], борзнянського сотенного отамана Кривошеї [482], сотенного осавула Черниговського полка Устименка [504]), так і системні блоки за 1756 р. і 1761/1763 рр. [148]. Опубліковано «сказки» козаків Сосницької за 1724 р. [257], Волинської за 1724 р. [247] сотень.

Велике значення мають зібрання документів приватного походження окремих родів, які дозволяють системно і глибоко вивчати їхні родоводи, переміщення по службі, шлюбність, народжуваність [674]. Крім того, прогалини, які є в інших групах джерел, перекриваються наскрізними за часом документами роду, якому належить конкретний корпус джерел, та групі поріднених з ним родів. Збірки фамільних документів Миклашевських (ф. 834.), Мокрієвичів (ф. 1201), Ханенків (ф. 983), Шираїв (ф.1203), Тоцьких (ф. 1408), Леонтовичів (ф. 1686), Сулим, Скоруп, Войцеховичів [266], Кониських [13], стародубського полковника Тимофія Олексійовича [201], Стороженків [45; 265], Ломиковських [55], Чарнишів [57], Полуботків [58], Полетик [59], Думитрашок-Райчів, Троцин, Галаганів, Апостолів, Кулябок [46], Корецьких і Кулябок-Корецьких [47], Лизогубів [48], Берло [84], Лащинських [96], Забіл [88], Чорнолузьких [101], Свічок [102], Вакуловичів [103], Кандиб [128], Носенко-Білецьких [114], Голенковських [115], Єсимонтовських [130] увібрали в себе різноманітні джерела, і хоча документи XVII–XVIII ст. уривчасті, проте вони ексклюзивні.

Зі статистичних джерел церковного походження велике значення мають метричні і сповідальні книги. В них знаходимо як достовірну інформацію про особовий склад старшини, так і генеалогічні матеріали. Сповідальні книги фіксували всіх членів старшинських сімей церковного приходу на час сповіді. Найбільший інтерес викликають сповідальні книги Переяславської за 1742 р. [617], Басанскої за 1748 р. [605], Баришівскої за 1750 р. [618], Бориспільскої за 1751 р. протопопій [606], різних церков

Переяславсько-Бориспільскої єпархії за 1758 р. [621], Воронкова за 1757 р., 1758 р. [619; 620], Полтавської протопопії за 1754 р. [626; 627], Бориспільскої протопопії за 1759 р. [622], Баришівської протопопії за 1760 р. [623], Басанської протопопії за 1763 р. [625], Говтвянської протопопії за 1779 р. [628], Домонтова за 1779 р. [628], с. Крапивного із XVIII ст. [73], які уточнюють дані реєстрів і присяг старшини, пов'язуючи окремих осіб між собою. Недоліком сповідальних книг є те, що у них відсутні дані про дітей віком до 7-ми років та осіб старших вікових категорій. Для подолання цього недоліку використовуються метричні книги, які мають точні дані про дату народження чи одруження. Що ж стосується смерті, то відзначимо достовірність інформації про день смерті, але умовність інформаціі про вік померлого. Маємо масив джерел такого плану, починаючи з 1721 р., бо раніше, як згадував бунчукововий товариш Іван Гамалія, який народився 6 грудня 1699 р., ще «метрик не было» [374, арк. 64] (хоча в деяких місцях вони існували від часів митрополита Петра Могили). Особливе значення для історико-генеалогічних досліджень старшини мають збірник метрик 1687–1761 рр. [50], збірка метричних книг 1721 р. [304].

Виняткове значення для дослідження старшини Ніжинського полку мають метрики Борзнянської (1723 [280], 1782 рр. [291]), Конотопської (1739 [300]), Глухівської (1722 [287], 1723 [280; 281], 1743 [313], 1784 рр. [306]) протопопій. Вони не дублюються ні реєстрами, ані присягами. Метрична ж книга Конотопа за 1737 р. [275] доповнює полковий реєстр цього року.

У Гадяцькому полку збереглися метрики Гадяцкої і Зіньківської протопопії за 1723 р. [283]. Враховуючи, що реєстри збереглися від 1731 р., то метрики Гадяцкої протопопії за 1741 р. [312] і Зінькова за 1739 р. [298] доповнюють відповідні полкові ревізії. Метричні книги Гадяцької [314] і Зіньківської [292; 316] протопопій 1782 р. зберігають інформацію про останні роки існування полково-сотенного усторою.

Евристичне значення для Прилуцького полку мають метричні книги Прилуцької (1781 [94; 290], 1782 [294], 1783 [295] рр.), Ічнянської (1736 [297]) протопопій, які не дублюються реєстрами.

Козацтво Лубенського полку відстежується в метричних книгах Лохвицької (1723 [285], 1780 [291], 1782 рр. [293]), Лубенської (1723 р. [286]), Пирятинської (1738–1740 [311], 1782, 1783 рр. [318]) протопопій. З них лише метрика Пирятинської протопопії в частині за 1740 р. доповнює відповідний полковий реєстр, інші ж матеріали мають ексклюзивний характер.

Так само слід оцінити матеріали з Миргородського полку представлені з Миргородської (1724 [301], 1733 [309], 1782 рр. [315; 616]), Миргородської і Гадяцької (1788 р. [305]), Сорочинської (1780 р. [303]), Хорольської (1780 [289], 1788 [306] рр.) протопопій та з Хорола (1763 [624], 1780 рр. [613]). Метрична книга Опішнянської протопопії за 1724–1739 рр. [317] доповнює полкові реєстри 1725, 1729, 1731, 1737, 1738, 1739 рр.

У Переяславському полку використані метричні книги бубнівської Преображенської церкви (1747 р.) [104], Переяслава (1779 [607], 1780 рр. [611; 612]), Переяславського повіту (1789 р. [308]), Золотонішського повіту (1789 р. [307]), Воронкова (1780 р. [610]), Басані (1780 р. [609]), Іркліївської протопопії (1782 р. [616]), які здебільшого мають ретроспективний характер.

Для родоводів мешканців Київського полку особливий інтерес становлять метричні книги Преображенської церкви м. Козельця (1731–1739 рр. [279]) і Гоголева (1780 р. [608]), при чому перші з них дозволяють всеохоплююче простежити процеси народжуваності, шлюбності, кумівства, смертності протягом значного проміжку часу.

Набагато бідніший на такі матеріали Полтавський полк. Збереглися лише метричні книги Кобиляцької (1722 [288], 1723 [284], 1739 рр. [299]) протопопії. З них метрична книга за 1723 р. значно розширює інформацію із сотенного реєстру за цей же рік.

Майнові документи монастирів зберегли багатий матеріал щодо пожертв козацької старшини. Серед використаних документів цієї групи назвемо справу Києво-Пустинно-Микільского монастиря з земельних питань [340, арк. 1–1005], опис документів на майно монастирів Чернігівської єпархії [106], книги церковні опису майна в домонтовській церкві Різдва Богородиці за 1760 р. [117], церкви с. Ячників 1769 р. [118], с. Єрківець 1759–1779 рр. [119], опис майна Ніжинського Благовіщенського монастиря 1746 р. [41]. Суперечки за майнові володіння також дають значний інформативний матеріал про козацьку старшину [200]. Так, суперечки між Києво-Флорівським монастирем і бориспільським сотником Афендиком за земельні володіння в 1766–1767 рр., між Києво-Печерською лаврою і Степаном Чечугою за млини на р. Острі в 1768 та 1775 рр. розглядав Генеральний військовий суд. У фондах полкових канцелярій також зберігаються подібні справи. Наприклад, справа про суперечку за млин між Києво-Печерським монастирем і козаком с. Вешнівки Трохименком у 1741–1742 рр.

Заповнити прогалини у родоводах, біограмах, проаналізувати взаємини і взаємопроникнення священицьких і старшинських ро-

дин також дозволяють списки ченців монастирів («табелі») [33; 54] і священиків [614], студентів Києво-Могилянської академії за 1727 р., [252] (студентів і наставників академии з 1736/7 по 1757/8 навчальні роки), Переяславської [9; 14] і Чернігівської колегій.

До описових джерел слід віднести поминальні записи в синодиках, суботниках чи пом'янниках монастирів і церков, і вони є контрольно–довідковим джерелом. Вдалося встановити наявність у архівосховищах оригіналів поминальників Межигірського Спаса-Преображенського [108; 139; 139, с. 34–52], Києво-Софійського [107; 139, с. 25–30], Видубицького [139, с. 32], Києво-Микільського Пустинного [139, с. 15–17] [52], св. Михайла Золотоверхого монастиря [109; 16], Києво-Михайлівського монастиря 1744 р. [110; 139, с. 54–57], Києво-Сергієвого [40; 49; 139, с. 19–23], Києво-Видубицького, Золотоноського Благовіщенського дівочого монастирів [51; 139, с. 59–61], Канівської Преображенської [116; 139, с. 76–77], Глухівської Микільської [139, с. 63, 65–66], Луцької Братської церков [42], а також козелецький (очевидно, монастирський) пом'янник [139, с. 79]. Автором опубліковані витримки про козацьку старшину з перерахованих джерел, крім того вироблена і опублікована методика читання поминальних записів. Серед опубліковані синодиків варто зазначити опублікованих С. Голубєвим пом'янник Києво-Печерської лаври [25], О. Лазаревським – Любецького [259; 139, с. 68–72], І. Ситим – Крупицько-Батуринського [258], О. Прокоп'юк – Київського Софійського монастирів [221], О. Кузьмуком – Введенської церкви в ближніх печерах Києво-Печерської Лаври [220].

Наведений огляд засвідчує, що дослідники родоводів мають можливості використання широкого кола історичних джерел. Їх виявлення та вивчення дозволяють, з одного боку, реставрувати невідомі фрагменти біограм членів роду, а з іншого, до культурної колективної пам'яті вносити і поширювати персоніфіковані аспекти, нові деталі, які збагачують гаму цієї пам'яті.

Список використаних джерел:

1. Автобиография южно-русского священника 1-й половины XVIII ст. // Киевская старина. – 1885. – № 2.

2. Актовая книга Стародубского городового уряда 1693 г. / Под ред. В.Л. Модзалевского. – Чернигов: [б. и.], 1914. – 136+4+I с.

3. Актовые книги Полтавского городового уряда XVII века / Ред. и примечания В.Л. Модзалевского. Вып. I. Справы поточные. 1664–1671 годов. – Чернигов, 1912. Вып. II. Справы поточные. 1664–1671 годов. –

Чернигов., 1913. Вып. III. Справы поточные. 1672–1680 годов. – Чернигов, 1914. – /4/, 124 с.

4. Архив Юго-Западной России, издаваемый коммисией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе: [В 8-ми частях]. Ч. 1, т. X. – К.: Типография императорского университета св. Владимира, 1904. – 967 с.

5. Астряб М. Г. Старшина Лубенского полка в 1777 году / М.Г. Астряб // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1912. – Т. IX. – С. 61–80.

6. Барвинский В. А. Генеральное слдствие о маетностях Миргородского полка. 1729–1730 / В. А. Барвинский. – Полтава, 1912. – 59 с.

7. Белокуров С. А. Дневальныя записки приказа Тайных Дел 1665–1683 гг. / С. А. Белокуров // Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1908. – Кн.1. – С 49–56.

8. Бумаги Кабинета Министров императрицы Анны Иоанновны. 1731–1740. часть 3-я (год 1734) / Собраны и изданы под редакциею профессора А. Н. Филиппова: [В 12-ти частях] // Сборник Императорского Русского исторического общества. Т. 108.– Юрьев, 1900. – 512 с.

9. В. Г. Ученики переяславских славяно-латинских школ в 1744 году / В. Г. // Киевская старина.– 1888. – № 10. – С.22–26

10. Василенко Н. Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка 1729–1730 / Н. Василенко. – Чернигов, 1908. – 709 + XXX с.

11. Василенко Н. П. Генеральное следствие о маетностях Киевского полка 1729–1730 гг. / Н. П. Василенко. – К., 1892. – 40 с.

12. Василенко Н. П. Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка. 1729–1730 гг. / Н. П. Василенко. – Чернигов, 1901. – IV, XXX, IX, 417 с.

13. Васютинский Ф. Фамильные документы предков Георгия Конисского, архиепископа Белорусского / Ф. Васютинский // Прибавление к Черниговским епархиальных известиях.–1895. – № 9. – С.260–263.

14. Ведомость о школьниках и учениках при Переяславском доме Архирейском обучающихся сего 1738 года // Полтавские епархиальные ведомости.–1890. – № 15. – С. 505–528.

15. Величко С. В. Літопис: [у 2-х томах]. Т. 2 / С. В. Величко [пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич].— К.: Дніпро, 1991.– 640 с.

16. Верба І. В. «Помяник» Михайлівського Золотоверхого монастиря від 1667 р. про рід Богдана Хмельницького Богдан Хмельницький та його доба: [Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана (Київ, 24–25 жовтня 1995 р.)] / І. В. Верба. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1996. – С.204–209.

17. Вирський Д. С. «Українне місто»: Кременчук від заснування до 1764 р. / Д. С. Вирський – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – 436 с.

18. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: [В 3-х томах] – М.: Издательство АН СССР, 1954. – Т. II. – 585 с. ; т. III. – 645 с.

19. Генеральне слідство про маєтки Лубенського полку // Український архів. – Т. IV. –К., 1931.

20. Генеральне слідство про маєтки Полтавського полку 1729–1730. – Полтава: ВАТ «Видавництво «Полтава», 2007.–176 с.

21. Генеральне слідство про маєтки Стародубського полку / Український архів. – Т. І. –К., 1929. – 574 с.

22. Генеральное следствие о маетностях Гадяцкого полка. 1729–1730. – Полтава, 1893. – 45 + 4 с.

23. Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарнавского / Підгот. до друку та передмова І. Ситого // Сіверянський літопис.–1998. – № 3. – С. 72 – 84; № 4. – С. 37 – 58.

24. Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарнавского / Підгот. до друку та передмова І. Ситого // Сіверянський літопис.–1998. – № 5. – С. 67–82.

25. Голубев С. Т. Древний помянник Киево-Печерской лавры (конца XV – начала XVI столетия) / С. Т. Голубев. – К., 1892. – 88 с.

26. Джерела з історії Полтавського полку (середина XVII – XVIII ст.) / Упорядкування, підготовка до друку та передмова В. О. Мокляка. – Т. II. Компути та ревізії Полтавського полку. Компут 1721 р. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2010. – 435 с.

27. Джерела з історії Полтавського полку (середина XVII – XVIII ст.) / Упорядкування, підготовка до друку та передмова В. О. Мокляка. – Т. І. Компути та ревізії Полтавського полку. Компут 1649 р. Компут 1718 р. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2007. – 399 с.

28. Дзира Я. Перший паспорт козацтва: Найдавніший реєстр низового війська 1581 р. / Я. Дзира // Літературна Україна. – 1991. – 13 червня.

29. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. Збірник документів. – К., 1993. – 392 с.

30. Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 – май 1727 г.) / А. Л. // Киевская старина.–1895. – № 7 – 9. – С. 100–151.

31. Документи Богдана Хмельницького. 1648 – 1657 / Відп. ред. Ф. П. Шевченко; Упорядн. І. Крип'якевич. АН Української РСР. Інститут суспільних наук; Архівне управління при Раді міністрів Української РСР. – К.: Вид. АН УРСР, 1961. – 740 с.

32. Документи російських архівів з історії України. Том 1: Документи до історії запорозького козацтва. 1613–1620 рр. / Упор. Л. Войто-

вич, Л.Заборовський, Я. Ісаєвич, Ф. Сисин, А. Турилов, Б. Флоря. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1998. – 442 с.

33. Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. – К.: Наукова думка, 1965. – 828 с.

34. Древние записки Малороссийского Подскарбия Якова Марковича. 1716–1745. – М.: Издание Готье, 1853. – Т. І. – ІІІ; 1913. – Т.IV.

35. З документації гетьмана Івана Скоропадського / Підгот. до друку і передмова Ю. Мицика // Сіверянський літопис.–1997. – № 6. – С. 66–71.

36. Замлинський В.О., Іваненко А.М. «Чернігівський літопис» – цінне джерело з історії України кінця XVI – першої половини XVIII ст. // Архіви України.–1989. – № 5.

37. Именная роспись Черниговского полка 1732 года. – Харьков: Изд-во «Харьковский частный музей городской усадьбы», 2010 – 144 с.

38. Источники Малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. – Ч. І. 1649–1687. – М., 1858. – 336 с.

39. Іваненко А.О. Козацький компут як історичне джерело (на матеріалах ревізії Переяславського полку 1726 р.) // Україна вчора, сьогодні, завтра: Зб. наук. праць / Ред. кол.: Вашкевич В. та ін. – К., 1999. – С. 41 – 47.

40. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (ІР НБУ). – ф. 160. – № 461.

41. ІР НБУ. – ф. 160. – № 599.– 46 арк.

42. ІР НБУ. – ф. 30. – № 50.

43. ІР НБУ. – ф. VIII. – № 2127.

44. ІР НБУ. – ф. І. – № 57479.–190 арк.

45. ІР НБУ. – ф. І. – № 53012–53121.

46. ІР НБУ. – ф. І. – № 53122–53252.

47. ІР НБУ. – ф. І. – № 53252 а – 53377.

48. ІР НБУ. – ф. І. – № 53553–53579.

49. ІР НБУ. – ф. І. – № 5410.

50. ІР НБУ. – ф. І. – № 54332.

51. ІР НБУ. – ф. І. – № 696.

52. ІР НБУ. – ф. І. – № 1789.

53. ІР НБУ. – ф. І. – № 195.

54. ІР НБУ. – ф. І. – № 4.

55. ІР НБУ. – ф. І. – № 50527–50526.

56. ІР НБУ. – ф. І. – № 51747–51959.

57. ІР НБУ. – ф. І. – № 52610–52720.

58. ІР НБУ. – ф. І. – № 52810–52883.

59. ІР НБУ. – ф. І. – № 52884–53011.

60. ІР НБУ. – ф. І. – № 54333. – 762 арк.
61. ІР НБУ. – ф. І. – № 54334. – 332 арк.
62. ІР НБУ. – ф. І. – № 54335. – 568 арк.
63. ІР НБУ. – ф. І. – № 54336–54337. – 634 арк.
64. ІР НБУ. – ф. І. – № 54341–54343. – 269 арк.
65. ІР НБУ. – ф. І. – № 54344–54345. – 387 арк.
66. ІР НБУ. – ф. І. – № 54476–54478. – 502 арк.
67. ІР НБУ. – ф. І. – № 54479. – 314 арк.
68. ІР НБУ. – ф. І. – № 54480.–188 арк.
69. ІР НБУ. – ф. І. – № 54481. – 210 арк.
70. ІР НБУ. – ф. І. – № 54482.
71. ІР НБУ. – ф. І. – № 55256.
72. ІР НБУ. – ф. І. – № 55257.
73. ІР НБУ. – ф. І. – № 55258.
74. ІР НБУ. – ф. І. – № 57326.
75. ІР НБУ. – ф. І. – № 57478.
76. ІР НБУ. – ф. І. – № 57480.
77. ІР НБУ. – ф. І. – № 57489–57601.
78. ІР НБУ. – ф. І. – № 58139.
79. ІР НБУ. – ф. І. – № 58172.
80. ІР НБУ. – ф. І. – № 58231.
81. ІР НБУ. – ф. І. – № 58232.
82. ІР НБУ. – ф. І. – № 58238.
83. ІР НБУ. – ф. І. – № 58241.
84. ІР НБУ. – ф. І. – № 58261.
85. ІР НБУ. – ф. І. – № 58452.
86. ІР НБУ. – ф. І. – № 58461
87. ІР НБУ. – ф. І. – № 58483.
88. ІР НБУ. – ф. І. – № 58797–58800.
89. ІР НБУ. – ф. І. – № 59059.
90. ІР НБУ. – ф. І. – № 59060.
91. ІР НБУ. – ф. І. – № 59061.
92. ІР НБУ. – ф. І. – № 59065.
93. ІР НБУ. – ф. І. – № 59066.
94. ІР НБУ. – ф. І. – № 59095–59101.
95. ІР НБУ. – ф. І. – № 60497.
96. ІР НБУ. – ф. І. – № 61133–61221.
97. ІР НБУ. – ф. І. – № 62292.
98. ІР НБУ. – ф. І. – № 66706–66718.
99. ІР НБУ. – ф. І. – № 7514.
100. ІР НБУ. – ф. ІІ. – № 16819.

101. ІР НБУ. – ф. ІІ. – № 17784–17832.
102. ІР НБУ. – ф. ІІ. – № 22687–22692.
103. ІР НБУ. – ф. ІІ. – № 22693–22736.
104. ІР НБУ. – ф. ІІ. – № 4273.
105. ІР НБУ. – ф. ІІ. – № 4286–4293.
106. ІР НБУ. – ф. Лєбєдєв. – № 668.
107. ІР НБУ. – ф. Петров. – № 377/705 С.
108. ІР НБУ. – ф. Петров. – № 375/374 С.
109. ІР НБУ. – ф. Петров. – № 537/1743.
110. ІР НБУ. – ф. Петров. – № 538/1744.
111. ІР НБУ. – ф. Х. – № 8481.
112. ІР НБУ. – ф. XIV. – № 5106.
113. ІР НБУ. – ф. XXVIII. – № 85–214.
114. ІР НБУ. – ф. XXVIII. – № 513.
115. ІР НБУ. – ф. XXVIII. – № 514–529.
116. ІР НБУ. – ф. XXVIII. – № 762.
117. ІР НБУ. – ф. XXVIII. – № 818.
118. ІР НБУ. – ф. XXVIII. – № 821.
119. ІР НБУ. – ф. XXVIII. – № 832.
120. ІР НБУ. – ф. XXVIII. – № 49–84.
121. ІР НБУ. – Ф.61. – № 1153–1176.
122. ІР НБУ. – Ф.61. – № 1599.
123. ІР НБУ. – Ф.VIII. – № 234 – 238.
124. ІР НБУ. – Ф.VIII. – № 239.
125. ІР НБУ. – Ф.VIII. – № 241.
126. ІР НБУ. – Ф.VIII. – № 528/245. – Ч. І.–184 арк. , Ч. ІІ. – 325 арк. , Ч. ІІІ. – 83 арк. , Ч. VI.–133 арк.
127. ІР НБУ. – Ф.VIII. – № 533. – Ч.І, ІІ. – 201 арк. , № 534. – Ч.ІІІ, IV, V.
128. ІР НБУ. – Ф.VIII. – № 1441–1442.
129. ІР НБУ. – Ф.Лебєдєв. – № 565.
130. ІР НБУ. – Ф.Лєбєдєв. – № 515.
131. Каманин И. Материалы по истории козацких землевладений 1494–1668 гг. // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1894. – Кн. 8. – Отд. III. – С. 5–28.
132. Кирилов И.К. Цветущее состояние Всероссийского государства / И.К. Кирилов. – М.: Наука, 1977. – 444 с.
133. Клименко П. Компути і ревізії XVIII ст. / П. Клименко // Український археографічний збірник. – Т. 3. – К.: ВУАН, 1930. – С. 56–241.
134. Ковальский Н.П. Источники по истории Украины XVI – первой половины XVII вв. в Литовской метрике и фондах приказов ЦГАДА / Н.П. Ковальский. – Днепропетровск: ДГУ, 1979. – 73 с.

135. Ковальский Н. П., Мыцык Ю. А. Украинские летописи / Н. П. Ковальский, Ю. А. Мыцык // Вопросы истории.–1985. – № 10. – С.81–94.

136. Козаки Полтавского полка по материалах Румянцевской описи. Ч. 1. – Полтава, 1913. – 301 с.

137. Крайове та козацьке компілятивне літописання як історико-літературне явище / М. Корпанюк; Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Переяслав-Хмельницький педінститут ім. Г. С. Сковороди. – К.: Літопис-ХХ, 1997. – 161 с.

138. Краткое описание о козацком малороссийском народе и о боевых его делах, собранное из разных историй иностранных, немецкой – Бишенга, латинской – Безольди, французской – Шевалье и рукописей русских, чрез Бунчукового Товарища Петра Симоновского 1765 года // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1847. – Т. 1. – С. 1–159.

139. Кривошея В. Українська козацька старшина. Ч. 2. Синодики як джерело до козацько – старшинської генеалогії / В.В. Кривошея. – К.: ІПіЕНД НАНУ, 1998. – 83 с.

140. Кривошея В. В., Кривошея О. В. Станіслав Кохановський / В. В. Кривошея, О. В. Кривошея // Гілея. – 2008. – Вип. 16. – С. 84–91.

141. Кривошея В. В., Кривошея О. В. Українська козацька старшина. Василь Базилевич, Василь Лагода, Андрій Стахович / В. В. Кривошея, О. В. Кривошея // Гілея: науковий вісник. – 2008. – Вип. 17. – С. 108–115.

142. Кривошея В. В., Кривошея О. В. Українська козацька старшина. Іван Черняк / В. В. Кривошея, О. В. Кривошея // Гілея: науковий вісник. – 2009. – Вип. 18. – С. 131–136.

143. Кривошея В. В., Кривошея О. В. Українська козацька старшина. Полковник компанійський Григорій Павлович Гайворонський / В. В. Кривошея, О. В. Кривошея // Гілея: науковий вісник. – 2009. – Вип. 19. – С. 56 – 63.

144. Кривошея І. І. Неурядова старшина Полтавського полку в другій половині XVII – першій третині XVIII ст. / І.І. Кривошея // Гілея: науковий вісник. – 2011. – Випуск 52. Спецвипуск. – С. 216–235.

145. Кривошея І. І. Неурядова старшина та урядники Переяславського полку за присягами 1676 і 1682 рр. / І. І. Кривошея // Гілея: науковий вісник. – 2011. – Спецвипуск. – С. 76–82.

146. Кривошея І. І. Неурядова старшина Чернігівського полку за присягами XVII – XVIII ст. / І. І. Кривошея // Сіверянський літопис. – 2011 – № 3. – С. 3–11.

147. Кривошея І. І. Присяги XVII – XVIII ст. як джерело історії неурядової старшини Прилуцького полку / І. І. Кривошея // Гілея: науковий вісник. – 2011. – Вип. 46. – С. 192–198

148. Кривошея І. І. «Сказки» козацької неурядової старшини Гетьманщини як історичне джерело / І.І. Кривошея // Український історичний журнал. – 2009. – № 3.

149. Кривошея І. І. Ревізії та реєстри XVIII ст. як джерело з історії Чернігівського полку / І. І. Кривошея // Україна на порозі XXI століття: актуальні питання історії: Зб.наук. праць. – К., 1999. – С.56–62.

150. Кривошея О. В. Полковий осавул прилуцький Михайло Федорович Мовчан і його заповіт / О. В. Кривошея // Гілея: науковий вісник. – 2008. – Вип. 11. – С. 118–122.

151. Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1664 року / М. Крикун // Україна модерна. – Львів, 2000. – С. 374–449.

152. Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на варшавський сейм 1666 року і відповідь короля Яна Казимира на неї / М. Крикун // Україна модерна. – Львів, 1999. – Ч. 2–3. – С. 311–349.

153. Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на елекційний та коронаційний сейми 1669 року / М. Крикун // Центральна і Східна Європа в XV–XVIII століттях: Питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження професора Дмитра Похилевича / За ред Л. Зашкільняка та М. Крикуна. – Львів, 1998. – С. 189–211.

154. Крикун М. Перепис Подільського козацького полку 1659 року / М. Крикун // Записки НТШ. – Львів, 2000. – Т. CCXL. – С. 503 – 530.

155. Лазаревский А. Из истории сел и селян Левобережной Украины // Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии / А. Лазаревский. – К., 1892. – Т. І.

156. Лазаревский А. Показания о службах лубенского полкового есаула Андрея Петровского / А.. Лазаревский // Киевская старина. – 1899. – Т. LXV. – С.7–12.

157. Лазаревский А. Список водных мельниц Черниговского полка (1742 г.) / А. Лазаревский // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов, 1872. – Вып. 5–6. – С. 99–136.

158. Лазаревский А. Четыре письма жены полкового обозного Евдокии Сахновской к мужу / А. Лазаревский // Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. – К., 1892. – Т. І. – С. 22 – 27.

159. Левицкий О. И. Автобиографиическая «сказка» малороссийского летописца Стефана Лукомского / О. И. Левицкий // Киевская старина.–1890. – № 9. – С. 478–485.

160. Левицкий О. И. Об актовых книгах, относящихся к истории Юго–Западного края и Малороссии / О. И. Левицкий // Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899 г.– М., 1902. – Т. 2. – С. 62.

161. «Летописец» Дворецких / Изд. Мыцыка Ю. А. // Летописи и хроники. – М., 1984. – С.219–234.

162. Листи Івана Мазепи / Упор. та вс. ст. В. Станіславського. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2010. – Т. 2. – 752 с.

163. Листи Івана Мазепи. 1687–1691. / Упор. та вс. ст. В. Станіславського. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2002. – Т. 1. – 2002. – 480 с.

164. Листи Івана Сірка: [Матеріали до українського дипломатарію] / НАНУ, Ін-т української археографії. – К., 1995. – 84 с.

165. Личный состав малороссийской козацкой старшины в 1725 г. // Киевская старина.–1904. – № 7–9 (приложение). – С. 15–19.

166. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Г. Грабянка [Пер. із староукр]. – К.: Т-во «Знання» України, 1992, – 192 с.

167. Літопис Самовидця / Видання підготував Я. І. Дзира. – К.: Наукова думка, 1971. – 207 с.

168. Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. Зб. акт. док. / Підгот. до вид. О. М. Маштабей, В. Г. Самійленко, Б. А. Шарпило. – К.: Наукова думка, 1986. – 385 с.

169. Маркович Я. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. 1717–1767 гг. / Я. Маркович [Под ред. А. Лазаревского]. – К., 1897. – Ч. 1–3. – 342, 418 с.

170. Материалы для истории землевладения в Полтавской губернии в XVIII в. – Отд.1: Козачьи владения. Золотоношский уезд. – Вып. 1. Статистические таблицы, составленные по «описи» малороссийских полков 1767 губ. гласным Полтавского земства Лучицким. – К., 1883.

171. Материалы для истории Малороссии (1660–1664). – Отдел третий. – Т. IV. – К., 1853.–151 с.

172. Материалы для истории Полтавского полка / Изд. В.Л. Модзалевского // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1905. – Вып. I. Полтава, 1906. – Вып.2. – С. 1–57.

173. Материалы для отечественной истории, изданные М. Судиенко. – Т. 1. – К., 1853. – 317 с.

174. Миллер Д. Стародубского магистрата книга справ поточных (1690–1722) / Д. Миллер. – Харьков, 1894.

175. Мицик Ю. Деякі універсали польських королів середини XVII ст. у зібранні Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / Ю. Мицик // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 265–276.

176. Мицик Ю. А. «Козацький відділ» фонду «архів коронний у Варшаві» АГАД / Ю. Мицик // Історія і особистість історика: Зб. наук. пр., присвяч. 60-річному ювілею проф. Ганни Кирилівни Швидько. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 55–96.

177. Мицик Ю. А. Визвольна війна очима полонених повстанців: (Документи-протоколи (конфесати) періоду гетьманства Б. Хмельницького) / Ю. Мицик // Київська старовина.–1995. – № 4. – С. 15–35.

178. Мицик Ю. А. Визвольна війна українського народу середини XVII ст. у світлі тогочасної польської історико-мемуарної літератури / Ю. Мицик // На чолі козацької держави. Деякі аспекти історії Визвольної війни українського народу середини XVII ст. – Рівне, 1994. – Вип. І. – С. 110–170.

179. Мицик Ю. А. Джерела з польських архівосхівосховищ до історії України другої половини XVII ст. / Ю. Мицик // Український археографічний щорічник. – Нова серія. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 72–93.

180. Мицик Ю. А. Писемні джерела з історії українського козацтва / Ю. Мицик // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007.

181. Мицик Ю. А. Реєстри козацькі / Ю. Мицик // Джерелознавство історії України. Довідник. – К., 1998.

182. Мицик Ю. А. Стислі реєстри Війська Запорозького 10–20-х рр. XVII ст. / Ю. Мицик // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 157–162.

183. Мицик Ю. А. Український дипломатарій XVI–XVIII ст. (Документи гетьманів, полковників і кошових Війська Запорізького) / Ю. Мицик // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доповідей республіканської наради. Грудень 1988 р. – К., 1988. – С. 36–39.

184. Мицик Ю., Кравець М. Статейний список І. Желябузького як джерело до історії останнього періоду гетьманства Б. Хмельницького Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку / Ю. Мицик, М. Кравець. – К. – Черкаси,1995.

185. Мицик Ю. Деякі невідомі документи українських гетьманів/ Ю. Мицик // Terra cossacorum: студії з давньої історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степановича Степанкова / Відп. ред. В. А. Смолій.. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – С. 294 – 316.

186. Мицик Ю. Документи польських архівів до історії запорозького козацтва першої чверті XVII ст. / Ю. Мицик // Архіви України. – 2004. – № 1–2. – С. 93–112.

187. Мицик Ю. Документи: грамоти і листи польських королів Сигізмунда III і Владислава IV, декрет сейму Речі Посполитої та ін. / Ю. Мицик // Хроніка 2000. – К., 2004. – С. 237 – 251

188. Мицик Ю. З дипломатичної кореспонденції гетьмана Михайла Ханенка / Ю. Мицик // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії

та методики. – К. : Інститут історії України НАН України, 2002. – Число 8–9. – Ч. 2. – С. 54–82.

189. Мицик Ю. З листів «Козацького відділу» Архіву Коронного та Архіву головних актів давніх у Варшаві / Ю. Мицик // Сіверянський літопис.–1998. – № 5. – С. 10–17

190. Мицик Ю. З листування козацької старшини середини XVIII ст. / Ю. Мицик // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2005. – Вип.10. – С. 358 – 365

191. Мицик Ю. З матеріалів до «Українського дипломатарію XVI-XVIII ст.» / Ю. Мицик // Наукові записки. Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К., 1998. – Т. 3. Історія. – С. 143–151.

192. Мицик Ю. Кілька листів з архіву козацького полковника Іллі Новицького / Ю. Мицик // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2000. – Вип. 6. – С. 160–173.

193. Мицик Ю. Козацька держава очима поляка / Ю. Мицик // Київська старовина.–1993. – № 4. – С. 2–11.

194. Мицик Ю. Листи гетьмана Виговського / Ю. Мицик // Конотопська битва 1659 року. – К.: Центр східноєвропейських досліджень, 1996. – С. 82 – 85.

195. Мицик Ю. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. в опінії повстанців / Ю. Мицик // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів: [Матеріали другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995 р.)] / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів-Люблін, 1996.

196. Мицик Ю. Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / Ю. Мицик // Український історичний журнал. – 2001. – № 1. – С. 134–147.

197. Мицик Ю. Проблема унії в дипломатичних інструкціях гетьманів України до уряду Речі Посполитої (середина – друга половина XVII ст.) / Ю. Мицик // Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze. – Warszawa, 1997. – Т. 4 – 5. – С. 92–104.

198. Мицик Ю. Унікальні документи Корсунської полкової канцелярії XVII-XVIII століть / Ю. Мицик // Корсунський часопис.–1996. – № 4. – С. 3 – 6.

199. Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765–1769 рр. / Упор., вс. слово і коментарі Ю. Волошина. – К.: «Наш час», 2012. – 576 с.

200. Модзалевский В. К характеристике отношений между монахами Мгарского монастыря и Лубенскими козаками в 1649–1661 гг. / В. К. Модзалевский // Киевская старина.–1906. – Т.92. – Март-апрель. – С. 61 – 68.

201. Модзалевский В. Материалы для биографии стародубского полковника Тимофея Алексеевича / В. Модзалевский // Труды Черниговскогой губернской архивной комиссии. Чернигов, 1917–1918. – Вып. 12. – Ч. 1.

202. Модзалевский В. К. Отрывки из Стародубской меской книги за 1664–1673 гг. / В. К. Модзалевский. – Чернигов, 1911.

203. Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка XVII–XVIII в. – К.: Тип. А. Савицкого, 1890. – 223 с.

204. Мыцык Ю. А. Украинские летописи XVII века. – Днепропетровск: Из-во ДГУ, 1978. – 87 с.

205. Мякотин В. Генеральное следствие о маетностях Переяславского полка (1729–1731 гг.). – Харьков, 1896. – 45 с.

206. Мякотин В. Генеральное следствие о маетностях Прилуцкого полка (1729–1731 гг.). – К., 1896. – 38 с.

207. Обозрение Румянцевской описи Малороссии / А. Лазаревский. – Чернигов, 1875. – Т. III.

208. Обрання Кирила Розумовського гетьманом. Публікація В. Сергійчука // Київська старовина.–1993. – № 2. – С. 52–61.

209. Оглоблин Н. «Киевский стол» Разрядного Приказа // Киевская старина.–1886. – № 11.

210. Оглоблин Н. Воеводскія «вестовые отписки» XVII в., как материал для истории Малороссии // Киевская старина.–1885. – № 7.

211. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). – К., 1931. – 592 с.

212. Описание Черниговского наместничества (1781 г.) Дмитрия Пащенка. – Чернигов, 1868.–112 с.

213. Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. – К., 1989. – 389 с.

214. Описи Чернігова 60-х років XVIII ст. / Підгот. до друку і передмова О. Коваленка та І. Петриченко. – Сіверянський літопис. – 1997. – № 4. – С. 165–181.

215. Опись Конотопской сотни 1711 г. / А. Лазаревский. – К., 1892.

216. Памятники издаваемые Киевской Комиссией для разбора древних актов. Изд. 2-е. – К., 1898. – Т. I. – /2/, /VI/, 616 с. Т.II. – . Т. III. – 600 с.

217. Панашенко В. З історії національних державних інституцій: Генеральна військова канцелярія / В. Панашенко // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. – К.: Генеза, 1998. – С. 263–273.

218. Переписні книги 1666 року / Підгот. до друку і ред. В. О. Романовського. – К., 1933. – XI+448 с.

219. Переписні книги Чернігова 1666 р. / Підот. до друку, передмова та примітки О. Коваленка, С. Мельника і В. Сапова. – Сіверянський літопис.–1997. – № 3. – С. 167–181.

220. Поменник Введенської церкви в ближніх печерах Києво-Печерської Лаври / Упор. та вс. стаття О. Кузьмука // Лаврський альманах. – Спецвипуск 7. – К.: «КМ Academia», 2007.

221. Поменник Софії Київської. Публікація рукописної пам'ятки другої половини XVIII – першої чверті XIX ст. / Упор. та вс. стаття О. Прокоп'юк. – К.: «КМ Academia», 2004. – 260 с.

222. Присяга Миргородського полку 1732 року / Опрацювали Д. Вирський і Р. Москаленко. – К.: Інститут історії України, 2011. – 105 с.

223. Присяга Чернігівського полку 1718 року / Упор. та вступ І. Ситого, С. Горобець. – Чернігів: Десна Поліграф, 2011. – 344 с.

224. Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки / Упор. Ю. Мицик, М. Кравець. – К.: ВД «Академія», 2003. – 349 с.

225. Протоколы, журналы и указы Верховного Тайного Совета. 1726–1730. Т. 1. (февраль-июнь 1726) // Сборник Императорского Русского исторического общества. – Спб., 1886.

226. Протокул до записованння справ поточных на рок 1690. – Чернигов, 1852.–180 с.

227. Путро О. І. Генеральний опис 1765–1769 рр. як джерело для вивчення соціально-економічних відносин на Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1982. – № 7. – С. 143–147.

228. РДАДА. – ф. 248. – Оп. 39. – Спр. 107/2590.

229. РДАДА. – ф. 248. – Оп. 39. – Спр. 175/2658.

230. РДАДА. – ф. 248. – Оп. 39. – Спр. 244/2727

231. РДАДА. – ф. 248. – Оп. 39. – Спр. 326/2809.

232. РДАДА. – ф. 248. – Оп. 103. – Спр. 8250/149.

233. РДАДА. – ф. 248. – Оп. 124 – Спр. 102

234. РДАДА. – ф. 248. – Оп. 124 – Спр. 12.

235. РДАДА. – ф. 248. – Оп. 124 – Спр. 123

236. РДАДА. – ф. 248. – Оп. 124 – Спр. 124

237. РДАДА. – ф. 248. – Оп. 124 – Спр. 128

238. РДАДА. – ф. 248. – Оп. 124 – Спр. 129.

239. РДАДА. – ф. 248. – Оп. 124 – Спр. 38,

240. РДАДА. – ф. 248. – Оп. 124 – Спр. 39.

241. РДАДА. – ф. 248. – Оп. 124 – Спр. 41.

242. РДАДА. – ф. 248. – Оп. 124 – Спр. 42.

243. РДАДА. – ф. 248. – Оп. 124 – Спр. 43.

244. РДАДА. – ф. 248. – Оп. 124 – Спр. 58.

245. РДАДА. – ф. 248. – Оп. 124 – Спр. 66.

246. РДАДА. – ф. 248. – Оп. 13. – Спр. 696.

247. Ревизия козаков сотни Волинской хто де в прежних войсковых и теперишних походах бил, і хто не бил нижей сего реестр следует // Кривошея В. В., Кривошея І. І. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва. І. Борзна. ІІ. Волинка. – К., 1999. – С. 94–125.

248. Реестр всего войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленные 1649 года, октября 16 дня / Изданные по подлиннику О. М. Бодянским. – М.: Изд-во Имп. Общества истории и древностей Российских при Московском университете, 1875. – 337 с.

249. Реестр козацких дел в польской метрике в Санкт Петербурге при 3-м департаменте Сената в листах с надписью «Kozackie» / Оттиск из журнала Чтение Общества истории и древностей Российских при Московском университете. – М., 1861. – Кн. 1 – 3. – 38 с.

250. Реєстр Війська Запорозького 1649 року.– К., 1995.

251. Реєстр козацької старшини 1744 року / Публікація В. Сергійчука // Київська старовина.–1992. – № 5. – С. 19–24.

252. Реєстр учителей и учеников в Колегиуме Братском Киевском обретающихся, року 1727 поданный // Описание документов и дел хранящихся в архиве святейшего правительствущего Синода. – Т. VII. – Спб.,1885. – С. CXVI–CXXXIX.

253. Ринсевич В. Купчі листи Гетьманщини другої половини XVII ст. (за колекцією О. Лазаревського) / В. Ринсевич // Літературознавчі та історичні студії. – Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка у Львові. – Львів, 2002. – Т. 14. – С. 201 – 225.

254. Ринсевич В. Купчі листи правобережних полкових міст Гетьманщини другої половини XVII ст. з колекції О. Лазаревського / В. Ринсевич // Київська старовина – 2000. – № 6. – с. 159–166.

255. Ринсевич В. Полковничі універсали другої половини XVII ст. за колекцією О. М. Лазаревського / В. Ринсевич // Наукові записки. Збірник наукових праць молодих вчених і аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1999. – Т. IV. – С. 5–27.

256. Ринсевич В. Розпорядчі документи сотників Гетьманщини другої половини XVII століття за колекцією О. Лазаревського. / В. Ринсевич // Київська старовина. – 2000. – № 1. – С. 30 – 35.

257. Сергійчук В. Хто кував славу «русского оржия» / В. Сергійчук // Сіверянський літопис.–1996. – № 2–3. – С. 104–122.

258. Синодик Крупицько-Батуринського монастиря / Підгот. до друку та вс. зауваги І. Ситого // Сіверянський літопис. – 1997. – № 5. – С. 40–64.

259. Синодик Любецкого Антониевого монастыря. – Чернигов, 1902. – /10/, 79, /6/ с.

260. Ситий І. Опис Менської сотні 1734 р. / І. Ситий // Сіверянський літопис. – 2007. – № 4. – С. 39 – 45.

261. Ситий І. Тестамент Якова Кіндратовича Лизогуба (15.05.1698 р.) / І. Ситий // Пам'ять століть.–1996. – № 3. – С. 10–14.

262. Сокирко О. «Хрестоцілувальні» книги Війська Запорозького останньої чверті XVII ст.: структура, склад, інформаційний потенціал / О. Сокирко // Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки та культури. Вип. 7. – К.: ПП Мошака М. І., 2008. – С. 400 – 410.

263. Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх / АН України, Археограф, коміс., Ін-т укр. археографії, Ін-т історії України. Підготовка тексту до друку, передмова, комент. Ю. А. Мицика, В. М. Кравченка. – К.: Наук. думка, 1992. – 336 с.

264. Список козаків с. Роїще укладений на підставі указу імператриці Катерини II від 16 листопада 1781 року про перепис козаків в Україні // Ляшев О. Роїще – село, сотенне містечко. Історико-географічний нарис. – Чернігів, 2002. – С. 124–132.

265. Стороженки А. Фамильный архив. – Т. 4. – К., 1910. – 608 с.

266. Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скорупп и Войцеховичей XVII–XVIII в. – К., 1884

267. Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657 / І. Крип'якевич, І. Бутич (упор.), В. Смолій та інші. – К.: Альтернативи, 1998. – 383 с.

268. Універсали Івана Мазепи: [У 2-х ч.]. Ч. II. – К. –Львів, 2006.

269. Універсали Івана Мазепи. 1687–1709. / Упорядкування І. Бутич. – К.–Львів, 2002. – 757 с.

270. Універсали Павла Полуботка (1722–1723) / Упор. В. Ринсевич. – К.: НАН України, 2008. – 719 с.

271. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Упорядники І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. – К. Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 2004. – 1086 с.

272. Филимонов Е. С. Румянцевская генеральная опись Суражского уезда 1767 года. – Вятка, 1888. – 32 с.

273. ЦДІАКУ. – КМФ – 7. – Оп. 3. – Спр. 251.

274. ЦДІАКУ. – ф. 102. – Оп. 1. – Спр. 9.

275. ЦДІАКУ. – ф. 102. – Оп. 1. – Спр. 20.

276. ЦДІАКУ. – ф. 102. – Оп. 1. – Спр. 42.

277. ЦДІАКУ. – ф. 108. – Оп. 2. – Спр. 33.

278. ЦДІАКУ. – ф. 108. – Оп. 2. – Спр. 49.

279. ЦДІАКУ. – ф. 127. – Оп. 1012. – Спр. 123 б.

280. ЦДІАКУ. – ф. 127. – Оп. 1012. – Спр. 25.

281. ЦДІАКУ. – ф. 127. – Оп. 1012. – Спр. 27,
282. ЦДІАКУ. – ф. 127. – Оп. 1012. – Спр. 29.
283. ЦДІАКУ. – ф. 127. – Оп. 1012. – Спр. 30.
284. ЦДІАКУ. – ф. 127. – Оп. 1012. – Спр. 32.
285. ЦДІАКУ. – ф. 127. – Оп. 1012. – Спр. 34.
286. ЦДІАКУ. – ф. 127. – Оп. 1012. – Спр. 37.
287. ЦДІАКУ. – ф. 127. – Оп. 1012. – Спр. 7.
288. ЦДІАКУ. – ф. 127. – Оп. 1012. – Спр. 9.
289. ЦДІАКУ. – ф. 127. – Оп. 1013. – Спр. 100.
290. ЦДІАКУ. – ф. 127. – Оп. 1013. – Спр. 105.
291. ЦДІАКУ. – ф. 127. – Оп. 1013. – Спр. 106 а.
292. ЦДІАКУ. – ф. 127. – Оп. 1013. – Спр. 106 б.
293. ЦДІАКУ. – ф. 127. – Оп. 1013. – Спр. 106 в.
294. ЦДІАКУ. – ф. 127. – Оп. 1013. – Спр. 106 г.
295. ЦДІАКУ. – ф. 127. – Оп. 1013. – Спр. 108.
296. ЦДІАКУ. – ф. 127. – Оп. 1013. – Спр. 111
297. ЦДІАКУ. – ф. 127. – Оп. 1013. – Спр. 17.
298. ЦДІАКУ. – ф. 127. – Оп. 1013. – Спр. 28.
299. ЦДІАКУ. – ф. 127. – Оп. 1013. – Спр. 36.
300. ЦДІАКУ. – ф. 127. – Оп. 1013. – Спр. 37.
301. ЦДІАКУ. – ф. 127. – Оп. 1013. – Спр. 4.
302. ЦДІАКУ. – ф. 127. – Оп. 1013. – Спр. 97 а.
303. ЦДІАКУ. – ф. 127. – Оп. 1013. – Спр. 98.
304. ЦДІАКУ. – ф. 127. – Оп. 1014. – Спр. 1.
305. ЦДІАКУ. – ф. 127. – Оп. 1014. – Спр. 109.
306. ЦДІАКУ. – ф. 127. – Оп. 1014. – Спр. 111.
307. ЦДІАКУ. – ф. 127. – Оп. 1014. – Спр. 113.
308. ЦДІАКУ. – ф. 127. – Оп. 1014. – Спр. 115.
309. ЦДІАКУ. – ф. 127. – Оп. 1014. – Спр. 17.
310. ЦДІАКУ. – ф. 127. – Оп. 1014. – Спр. 20.
311. ЦДІАКУ. – ф. 127. – Оп. 1014. – Спр. 27.
312. ЦДІАКУ. – ф. 127. – Оп. 1014. – Спр. 35.
313. ЦДІАКУ. – ф. 127. – Оп. 1014. – Спр. 38.
314. ЦДІАКУ. – ф. 127. – Оп. 1014. – Спр. 72.
315. ЦДІАКУ. – ф. 127. – Оп. 1014. – Спр. 73.
316. ЦДІАКУ. – ф. 127. – Оп. 1014. – Спр. 78.
317. ЦДІАКУ. – ф. 127. – Оп. 1014. – Спр. 8.
318. ЦДІАКУ. – ф. 127. – Оп. 1014. – Спр. 85.
319. ЦДІАКУ. – ф. 1501. – Оп. 1. – Спр. 3.
320. ЦДІАКУ. – ф. 1501. – Оп. 1. – Спр. 62.
321. ЦДІАКУ. – ф. 1539. – Оп. 2. – Спр. 78.

322. ЦДІАКУ. – ф. 1716. – Оп. 1. – Спр. 1.
323. ЦДІАКУ. – ф. 193. – Оп. 1. – Спр. 152.
324. ЦДІАКУ. – ф. 193. – Оп. 1. – Спр. 164.
325. ЦДІАКУ. – ф. 193. – Оп. 1. – Спр. 187.
326. ЦДІАКУ. – ф. 193. – Оп. 1. – Спр. 20.
327. ЦДІАКУ. – ф. 193. – Оп. 1. – Спр. 203.
328. ЦДІАКУ. – ф. 193. – Оп. 1. – Спр. 21.
329. ЦДІАКУ. – ф. 193. – Оп. 1. – Спр. 22.
330. ЦДІАКУ. – ф. 193. – Оп. 1. – Спр. 222.
331. ЦДІАКУ. – ф. 193. – Оп. 1. – Спр. 24.
332. ЦДІАКУ. – ф. 193. – Оп. 1. – Спр. 247.
333. ЦДІАКУ. – ф. 193. – Оп. 1. – Спр. 25.
334. ЦДІАКУ. – ф. 193. – Оп. 1. – Спр. 26.
335. ЦДІАКУ. – ф. 193. – Оп. 1. – Спр. 267.
336. ЦДІАКУ. – ф. 193. – Оп. 1. – Спр. 27.
337. ЦДІАКУ. – ф. 193. – Оп. 1. – Спр. 28.
338. ЦДІАКУ. – ф. 193. – Оп. 1. – Спр. 31.
339. ЦДІАКУ. – ф. 193. – Оп. 1. – Спр. 46.
340. ЦДІАКУ. – ф. 193. – Оп. 1. – Спр. 47.
341. ЦДІАКУ. – ф. 193. – Оп. 1. – Спр. 479.
342. ЦДІАКУ. – ф. 193. – Оп. 1. – Спр. 487.
343. ЦДІАКУ. – ф. 193. – Оп. 1. – Спр. 78.
344. ЦДІАКУ. – ф. 193. – Оп. 1. – Спр. 86.
345. ЦДІАКУ. – ф. 204. – Оп. 1. – Спр. 8.
346. ЦДІАКУ. – ф. 206. – Оп. 2. – Спр. 2.
347. ЦДІАКУ. – ф. 206. – Оп. 2. – Спр. 20.
348. ЦДІАКУ. – ф. 206. – Оп. 2. – Спр. 21.
349. ЦДІАКУ. – ф. 206. – Оп. 3. – Спр. 7347.
350. ЦДІАКУ. – ф. 246. – Оп. 1. – Спр. 190.
351. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 2. – Спр. 36.
352. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр 20038.
353. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1154.
354. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1186.
355. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1330.
356. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1351.
357. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1378.
358. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 16843.
359. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 16844.
360. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 16846.
361. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 16847.
362. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 16937.

363. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 16938.
364. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 16939.
365. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 16940.
366. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 16942.
367. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 16950.
368. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 16951.
369. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 16952.
370. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 16953.
371. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 16954.
372. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 16955.
373. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 16956.
374. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 16958.
375. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 16959.
376. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 16960.
377. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 16961.
378. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 16962.
379. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 16964.
380. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 16965.
381. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 16974.
382. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 16981.
383. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 16991.
384. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 16992.
385. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 16993.
386. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 16994.
387. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 16998.
388. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 17163.
389. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 17164.
390. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 17186.
391. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 17187.
392. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 17188.
393. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 17215.
394. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 17848.
395. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 17851.
396. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19250.
397. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19252.
398. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19253.
399. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19313.
400. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19315.
401. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19317
402. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19318
403. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19319.

404. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19320.
405. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19321.
406. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19322.
407. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19323.
408. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19324.
409. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19325.
410. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19326.
411. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19327
412. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19328.
413. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19329.
414. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19330.
415. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19331.
416. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19333.
417. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19334.
418. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19335.
419. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19336.
420. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19337.
421. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19338.
422. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19339.
423. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19340.
424. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19341.
425. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19342.
426. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19343.
427. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19344.
428. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19345.
429. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19346.
430. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19347.
431. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19348.
432. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19349.
433. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19350.
434. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19351.
435. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19352.
436. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19353.
437. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19355.
438. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19356.
439. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19357.
440. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19360.
441. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19362.
442. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19363.
443. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19364.
444. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19365.

445. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19366.
446. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19368.
447. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19370.
448. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19371.
449. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19373.
450. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19374.
451. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19375.
452. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19376.
453. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19377.
454. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19378.
455. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19379.
456. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19382.
457. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19389.
458. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19402.
459. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19409.
460. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19694.
461. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 2164.
462. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 2165.
463. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 2183.
464. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 3896.
465. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 4284.
466. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 5107.
467. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 5153.
468. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 5154.
469. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 6828.
470. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 6939.
471. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 6960.
472. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 7132.
473. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 8015.
474. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 8213.
475. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 8230.
476. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 8232.
477. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 8233.
478. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 8236.
479. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 8389.
480. ЦДІАКУ. – ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 8548.
481. ЦДІАКУ. – ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 2535.
482. ЦДІАКУ. – ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 1244.
483. ЦДІАКУ. – ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 1790.
484. ЦДІАКУ. – ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 1792.
485. ЦДІАКУ. – ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 1793.

486. ЦДІАКУ. – ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 1794.
487. ЦДІАКУ. – ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 180.
488. ЦДІАКУ. – ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 1854.
489. ЦДІАКУ. – ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 1930
490. ЦДІАКУ. – ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 2077.
491. ЦДІАКУ. – ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 2128-г.
492. ЦДІАКУ. – ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 2432.
493. ЦДІАКУ. – ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 2535.
494. ЦДІАКУ. – ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 2576.
495. ЦДІАКУ. – ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 2617.
496. ЦДІАКУ. – ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 2668.
497. ЦДІАКУ. – ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 2669.
498. ЦДІАКУ. – ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 2683.
499. ЦДІАКУ. – ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 2684.
500. ЦДІАКУ. – ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 2884.
501. ЦДІАКУ. – ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 2885.
502. ЦДІАКУ. – ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 2889.
503. ЦДІАКУ. – ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 2927.
504. ЦДІАКУ. – ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 3021.
505. ЦДІАКУ. – ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 3373.
506. ЦДІАКУ. – ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 3374.
507. ЦДІАКУ. – ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 3378.
508. ЦДІАКУ. – ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 3482.
509. ЦДІАКУ. – ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 615.
510. ЦДІАКУ. – ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 728.
511. ЦДІАКУ. – ф. 54. – Оп. 2. – Спр. 199.
512. ЦДІАКУ. – ф. 54. – Оп. 2. – Спр. 368.
513. ЦДІАКУ. – ф. 54. – Оп. 2. – Спр. 534.
514. ЦДІАКУ. – ф. 54. – Оп. 2. – Спр. 535.
515. ЦДІАКУ. – ф. 54. – Оп. 2. – Спр. 540.
516. ЦДІАКУ. – ф. 54. – Оп. 2. – Спр. 541.
517. ЦДІАКУ. – ф. 54. – Оп. 3. – Спр. 2498.
518. ЦДІАКУ. – ф. 54. – Оп. 3. – Спр. 2501.
519. ЦДІАКУ. – ф. 54. – Оп. 3. – Спр. 3421.
520. ЦДІАКУ. – ф. 54. – Оп. 3. – Спр. 4865.
521. ЦДІАКУ. – ф. 56. – Оп. 1. – Спр. 243.
522. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 127.
523. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 1.
524. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 10.
525. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 12.
526. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 125.

527. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 134.
528. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 135.
529. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 138.
530. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 139.
531. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 140.
532. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 142.
533. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 146.
534. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 15.
535. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 16.
536. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 17.
537. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 18.
538. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 19.
539. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 193.
540. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 2.
541. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 20.
542. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 21.
543. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 22.
544. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 221.
545. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 24.
546. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 25.
547. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 26.
548. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 278.
549. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 279.
550. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 28.
551. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 280.
552. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 30.
553. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 32.
554. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 33.
555. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 340.
556. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 343.
557. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 345.
558. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 346.
559. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 348.
560. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 352.
561. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 362.
562. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 369.
563. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 37.
564. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 39.
565. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 4.
566. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 403.
567. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 42.

568. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 420.
569. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 424.
570. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 43.
571. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 44.
572. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 45.
573. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 46.
574. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 48.
575. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 49.
576. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 5.
577. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 50.
578. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 51.
579. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 52.
580. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 53.
581. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 55.
582. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 58.
583. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 6.
584. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 60.
585. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 65.
586. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 66.
587. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 8.
588. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 99.
589. ЦДІАКУ. – ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 6.
590. ЦДІАКУ. – ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 130.
591. ЦДІАКУ. – ф. 63. – Оп. 1. – Спр. 16.
592. ЦДІАКУ. – ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 123.
593. ЦДІАКУ. – ф. 75. – Оп. 2. – Спр. 132.
594. ЦДІАКУ. – ф. 94. – Оп. 2. – Спр. 43.
595. ЦДІАКУ. – ф. 94. – Оп. 2. – Спр. 46.
596. ЦДІАКУ. – ф. 94. – Оп. 2. – Спр. 62.
597. ЦДІАКУ. – ф. 94. – Оп. 2. – Спр. 74.
598. ЦДІАКУ. – ф. 94. – Оп. 2. – Спр. 83.
599. ЦДІАКУ. – ф. 94. – Оп. 2. – Спр. 84.
600. ЦДІАКУ. – ф. 94. – Оп. 2. – Спр. 85.
601. ЦДІАКУ. – ф. 94. – Оп. 2. – Спр. 86.
602. ЦДІАКУ. – ф. 96. – Оп. 1. – Спр. 11.
603. ЦДІАКУ. – ф. 96. – Оп. 2. – Спр. 25.
604. ЦДІАКУ. – ф. 98. – Оп. 1. – Спр. 7.
605. ЦДІАКУ. – ф. 990. – Оп. 1. – Спр. 118.
606. ЦДІАКУ. – ф. 990. – Оп. 1. – Спр. 126.
607. ЦДІАКУ. – ф. 990. – Оп. 1. – Спр. 1360.
608. ЦДІАКУ. – ф. 990. – Оп. 1. – Спр. 1466.

609. ЦДІАКУ. – ф. 990. – Оп. 1. – Спр. 1469.
610. ЦДІАКУ. – ф. 990. – Оп. 1. – Спр. 1471.
611. ЦДІАКУ. – ф. 990. – Оп. 1. – Спр. 1478.
612. ЦДІАКУ. – ф. 990. – Оп. 1. – Спр. 1479.
613. ЦДІАКУ. – ф. 990. – Оп. 1. – Спр. 1483.
614. ЦДІАКУ. – ф. 990. – Оп. 1. – Спр. 1526.
615. ЦДІАКУ. – ф. 990. – Оп. 1. – Спр. 1638.
616. ЦДІАКУ. – ф. 990. – Оп. 1. – Спр. 1639.
617. ЦДІАКУ. – ф. 990. – Оп. 1. – Спр. 17.
618. ЦДІАКУ. – ф. 990. – Оп. 1. – Спр. 280.
619. ЦДІАКУ. – ф. 990. – Оп. 1. – Спр. 283.
620. ЦДІАКУ. – ф. 990. – Оп. 1. – Спр. 290.
621. ЦДІАКУ. – ф. 990. – Оп. 1. – Спр. 292.
622. ЦДІАКУ. – ф. 990. – Оп. 1. – Спр. 321.
623. ЦДІАКУ. – ф. 990. – Оп. 1. – Спр. 322.
624. ЦДІАКУ. – ф. 990. – Оп. 1. – Спр. 412.
625. ЦДІАКУ. – ф. 990. – Оп. 1. – Спр. 414.
626. ЦДІАКУ. – ф. 990. – Оп. 2. – Спр. 15.
627. ЦДІАКУ. – ф. 990. – Оп. 2. – Спр. 34. .
628. ЦДІАКУ. – ф. 990. – Оп. 2. – Спр. 41.
629. ЦДІАКУ. – ф. 990. – Оп. 2. – Спр. 45.
630. ЦДІАКУ. – Ф.75. – Оп. 1. – Спр. 2.
631. ЦДІАКУ. – Ф.75. – Оп. 1. – Спр. 33.
632. ЦДІАКУ. – Ф.75. – Оп. 2. – Спр. 30.
633. ЦДІАКУ. – Ф.75. – Оп. 2. – Спр. 37.
634. ЦДІАКУ. – Ф.75. – Оп. 2. – Спр. 5.
635. ЦДІАКУ. – Ф.763. – Оп. 1. – Спр. 403.
636. ЦДІАКУ. – Ф.763. – Оп. 1. – Спр. 428.
637. ЦДІАКУ. – Ф.763. – Оп. 1. – Спр. 428.
638. ЦДІАКУ. – Ф.763. – Оп. 1. – Спр. 512.
639. ЦДІАКУ. – Ф.763. – Оп. 1. – Спр. 534.
640. ЦДІАКУ. – Ф.763. – Оп. 1. – Спр. 535.
641. ЦДІАКУ. – Ф.763. – Оп. 1. – Спр. 536.
642. ЦДІАКУ. – Ф.763. – Оп. 1. – Спр. 687.
643. ЦДІАКУ. – Ф.763. – Оп. 1. – Спр. 688.
644. ЦДІАКУ. – Ф.80. – Оп. 1. – Спр. 25.
645. ЦДІАКУ. – Ф.80. – Оп. 2. – Спр. 369.
646. ЦДІАКУ. – Ф.83. – Оп. 1. – Спр. 150.
647. ЦДІАКУ. – Ф.83. – Оп. 1. – Спр. 161.
648. ЦДІАКУ. – Ф.83. – Оп. 1. – Спр. 23.
649. ЦДІАКУ. – Ф.83. – Оп. 1. – Спр. 3.

650. ЦДІАКУ. – Ф.83. – Оп. 1. – Спр. 7.
651. ЦДІАКУ. – Ф.83. – Оп. 1. – Спр. 84.
652. ЦДІАУК. – ф. 102. – Оп. 2. – Спр. 101.
653. ЦДІАУК. – ф. 208. – Оп. 1. – Спр. 111.
654. ЦДІАУК. – ф. 208. – Оп. 1. – Спр. 31.
655. ЦДІАУК. – ф. 208. – Оп. 1. – Спр. 32.
656. ЦДІАУК. – ф. 208. – Оп. 1. – Спр. 108.
657. ЦДІАУК. – ф. 208. – Оп. 1. – Спр. 110.
658. ЦДІАУК. – ф. 208. – Оп. 1. – Спр. 112.
659. ЦДІАУК. – ф. 208. – Оп. 1. – Спр. 30.
660. ЦДІАУК. – ф. 208. – Оп. 1. – Спр. 33.
661. ЦДІАУК. – ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 114.
662. ЦДІАУК. – ф. 64. – Оп. 1. – Спр. 8.
663. ЦДІАУК. – ф. 75. – Оп. 1. – Спр. 31.
664. ЦДІАУК. – ф. 80. – Оп. 2. – Спр. 314.–1096 арк.
665. ЦДІАУК. – ф. 80. – Оп. 2. – Спр. 318. – 337 арк.
666. ЦДІАУК. – ф. 80. – Оп. 2. – Спр. 319. – 944 арк.
667. ЦДІАУК. – ф. 80. – Оп. 2. – Спр. 320. – 42 арк.
668. ЦДІАУК. – ф. 80. – Оп. 2. – Спр. 325.–145 арк.
669. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим историческим описанием Малыя России. – К., 1851. – Ч. 1.
670. Швидько А. К. Источники по истории городских поселений Левобережной Украины в отечественных архивохранилищах (вторая половина XVII – середина XVIII в.) / А. К. Швидько. – Днепропетровск, 1986. – 84 с.
671. Швидько Г. К. Діловодчі акти козацьких органів влади як джерело до історії міст Гетьманщини другої половини XVII–XVIII ст. / Г. К. Швидько // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 317 – 329.
672. Швидько Г. К. Миргородський полк за переписом 1738 року / Г. К. Швидько // Січеславський альманах. – Вип. 2. – Дніпропетровськ, 2006.
673. Швидько Г. Компут і ревізія Миргородського полку 1723 р. / Г. К. Швидько. – Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2004. – 335 с.
674. Швидько Г. Фамільні архіви Гетьманщини: археографічний аналіз публікацій / Г. Швидько // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 7. – К. – Нью-Йорк, 2002. – С. 13 – 22.
675. Щербак В. О. Козацький реєстр 1638 р. як історичне джерело / В. О. Щербак // Наукові записки / Національний університет «Києво-

Могилянської академії». – Т. 20. Історичні науки. – Ч. 2. – К., 2002. – С. 15–19.

676. Volumina legum Regni Poloniai et Magni dukatus Lithuanie ab anno 1347 ad annum 1780/ Ed. J. Ohryzko. – Petersburg, 1859. – T. IV.

Кривошея В. В. Родословные как индивидуализация коллективной памяти (генеалогические источники казаческой эпохи)

Осуществлен обзор источников по генеалогии казачества Гетманщины XVII–XVIII вв., определена информативность и временная протяженность разных групп источников.

Ключевые слова: *казачество, коллективная память, генеалогеские источники.*

Kryvosheya V. Family trees as individualization of collective memory (Genealogical sources of Cossacks' times)

The Hetman State of XVII–XVIII centuary Cossacks geneology sources review is made and different sources informativity and continuity is defined.

Keywords: *Cossacks, collective memory, genealogical sources.*

УДК 613.863 ***Огієнко В. І.***

ТРАВМАТИЧНА ПОДІЯ, ІНДИВІДУАЛЬНА ПАМ'ЯТЬ ПРО НЕЇ ТА ОСОБИСТИЙ НАРАТИВ: МІЖ ТРАВМАТИЧНОЮ ПОДІЄЮ ТА ЇЇ РЕПРЕЗЕНТАЦІЄЮ

Простежено зв'язок між індивідуальною пам'яттю та особистим наративом у світлі теорії травми. На основі аналізу впливу історичних травм на поведінку та психіку людини, відображення травми у свідченнях очевидців зроблено спробу наблизитися до розуміння того, як формуються культурні репрезентації.

Ключові слова: *Травматична подія, індивідуальна пам'ять, особистий наратив, свідчення очевидців, репрезентації, історична травма.*

Ця стаття покликана ознайомити українського читача із поглядами західних вчених на вплив та наслідки історичних штучних травм (як геноцид або війна), пережитого насильства на індивідуумів та їхню психіку. Цьому буде присвячено першу частину статті. Увагу буде приділено як психологічним адаптаціям до травми, так і поведінковим. Друга частина стосуватиметься відображення пережитого травматичного досвіду у свідченнях очевидців та особливостям процесу свідчення. Особливий акцент буде зроблено на питанні відображення травматичної пам'яті в особистому наративі. Третя частина торкатиметься проблеми перенесення травматичного досвіду між поколіннями. Як бачимо, заявлені в статті питання стосуються індивідуумів, індивідуальних наративів та індивідуальних пам'ятей. У першу чергу, це визначається тим, що кінцевий масив інформації – свідчення очевидців, які становлять першочерговий інтерес для мене, можуть бути лише індивідуальними.

Щодо віднесення до колективу лише скажемо, що у даному випадку колективна пам'ять розуміється як сукупність індивідуальних пам'ятей (collected memory), що організуються в певний спосіб. Власне, в останньому випадку йдеться про форми репрезентації, будь-то за допомогою медій, символічних практик чи створення культурного ландшафту.

Таким чином розуміємо, що колективні травматичні образи можуть спричиняти переживання індивідуального травматичного досвіду. Як пише відомий психолог Вамік Волкан: «Хоча

кожен індивідуум в травматизованій великій групі має свою власну унікальну ідентичність і особисту реакцію на травму, все ж всі члени групи поділяють ментальні репрезентації трагедії, що випала на її долю. Їхній ушкоджений образ власного «Я» пов'язується із ментальними репрезентаціями спільної травматичної події» [31].

Проте, передусім зміст культурних репрезентацій має зводитись на фундаменті індивідуальних пам'ятей. Іншими словами, робоча гіпотеза полягає в тому, що індивідуальні пам'яті та культурні репрезентації, які не в останню чергу надають форму колективній пам'яті, перебувають у безпосередньому зв'язку. Наближення до розуміння цього зв'язку та того, який шлях проходить індивідуальна пам'ять до свого колективного відповідника, сприятиме кращому осягненню вченими того як влаштований соціальний світ людського суспільства.

Фокус на травматичних подіях, на мою думку, дозволить більш опукло розглянути порушені вище питання, чому стане в нагоді, по-перше, надзвичайно багата спадщина дослідження травми і травматичної пам'яті в психології, а по-друге, дискусії, щодо особливого статусу травматичної пам'яті по відношенню до іншої – нетравматичної*. Очікується, що все це дозволить, більш чітко простежити ланцюжок «подія – її наслідки – пам'ять – культурна репрезентація».

Наслідки травми на психіку людини

Варто розпочати із наявного на сучасний день розуміння впливу травматичної події на людину, її пам'ять, психіку та поведінку. Як ці поняття співвідносяться між собою та яке місце при цьому займає пам'ять? Що дозволяє взагалі визначити індивідуальну психологічну травму? Як людина реагує на реальну травматичну подію, наприклад війну, природні і техногенні катастрофи і інші травматичні події і як вони відображаються у пам'яті?

У сучасній психологічній літературі наслідки впливу травматичного фактору діагностуються та класифікуються за допомогою поняття посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) (posttraumatic stress disorder or PTSD). Ця діагностична категорія для визначення симптомів травми, яка зараз користується загальною популярністю серед психологів, вперше з'явилася у 1980 році у Посібнику з діагностики і статистики психічних розладів (ДСМ III) (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders III).

* Дискусія щодо того чи існує відмінність між пам'яттю як такою і травматичною пам'яттю представлена у статті Д. Кільстрома (Kihlstrom J.) та К. Шобе (Shobe K.) [15].

Травматичний фактор у ДСМ III класифіковано як травматичну подію, що знаходиться поза рамками нормального щоденного людського досвіду. Іншими словами, ПТСР можуть спричинити природні катастрофи, автомобільна аварія, геноцид, але не депресія, нещасливе кохання, погіршення настрою через погоду. Діагноз ПТСР ґрунтується на симптомах.

Відповідний діагноз може бути поставлений лише тоді, коли ці симптоми мають сильний ефект на здатність людини соціально та професійно функціонувати. За часовим компонентом виділяють гострий (більше 30 днів), хронічний (більше ніж три місяці), запізнілий (симптоми з'являються більше ніж через 6 місяців) ПТСР.

Джудіт Херман (Herman J.) та інші провели розрізнення між простим і комплексним ПТСР. Простий ПТСР зазвичай, але не завжди, стосується одиничної події. Комплексний ПТСР стосується реакції на комплексні події, такі як війни або хронічне насилля. Звичайно, ми матимемо більше справу із комплексним ПТСР.

Структурно (за симптомами) ПТСР найчастіше поділяють на три частини: нав'язливе повторення (intrusive Re-experiencing), уникнення (Avoidance), збудження (Hiperarousal) і емоційна нечутливість (emotional numbing) [9, p. 57].

Типові симптоми **нав'язливого повторення** включають нав'язливі думки, мрії або нічні кошмари, епізоди повернення до минулого, розлади, спровоковані спогадами. У таких випадках пережите насильство постає як таке, що трапляється знову і знову.

Симптоми **уникнення** включають дисоціацію, амнезію, відчуття відчуження і оціпеніння (numbness) і брак здатності виражати емоції. В такому разі, особа свідомо чи несвідомо уникає всього, що може нагадати про травму.

До діагнозу ПТСР зараз включають як нав'язливі спогади, так і більш специфічні феномени, такі як амнезію, витіснення (repression)* та дисоціативні розлади (dissociation)**.

Суб'єкти також відчувають симптоми **збудження**, такі як труднощі із сном, проблеми із концентрацією, схильність до

* За Фройдом, витіснення – це акт пригнічення (inhibition) або подавлення (suppression), що приводить особистість до стану амнезії по відношенню до події. Ця пам'ять повністю не зникає, а зберігається на підсвідомому рівні, і виражається у формі симптомів істерії. Витіснення мотивується міркуваннями захисту; його мета – завадити нам усвідомити загрози та імпульси, що можуть спричинити велику тривогу.

** Дисоціація відноситься до феномену двох або більше психічних процесів, які відбуваються одночасно без того, щоб бути інтегрованими в свідомість. За Жане, дисоціація трапляється як результат певної слабкості або надмірної напруги. Проте і Жане і Фройд погоджувалися, що травматичні спогади проявляються несвідомо у формі симптомів, снів і т.д.

раптових проявів гніву і фізіологічні симптоми посиленого збудження, зокрема посилене серцебиття, пітливість тощо.

Незважаючи на постійні дискусії щодо конструкту ПТСР, та критику на його адресу, це поняття на сьогодні найбільш точно відображає наслідки історичних травм на психіку і поведінку людей в цілому. Задля подальшого руху вперед я мушу прийняти це ствердження, хоча і розумію, що представники різних культур, відмінних від західної, та в різний історичний час, по різному сприймають травматичний досвід. Перевагою застосування поняття ПТСР є чітке відділення травматичної події від її впливу.

Водночас дати однозначну відповідь на питання чи психологічні розлади є звичайним наслідком історичної травми чи радше винятком неможливо. Радше ми маємо погодитися, що мають місце різні психологічні і поведінкові прояви травми із явною симптоматикою або із її відсутністю. Проте маємо погодитися, що ті, хто пережили історичну травму не можуть автоматично вважатися особами, що страждали і продовжують страждати на ПТСР або інші психічні розлади. Також наявність травматичних симптомів не може автоматично означати, що в минулому мало місце насильство та травматичні спогади про нього.

Наслідки травми на поведінку людини. Особливості реакції на травму

Історична травма – жахлива подія, яка залишає глибокий слід у свідомості та пам'яті індивіда і групи та змінює їхню ідентичність у фундаментальний та безповоротний спосіб.

Численні дослідження підкреслюють, що травма може мати доволі різні наслідки для індивіда. З одного боку, багато авторів підкреслюють, що більшість, пройшовши травматичну подію, здатні подолати травму. Так, висновки одного із досліджень осіб, постраждалих під час Голокосту, свідчать, що дві третини чоловіків та одна третина жінок, що постраждали від нього, не мали симптомів «психічних порушень». Вони мали здатність до значно вищого рівня психологічної адаптації ніж контрольна група*. Вони мали «вищі прибутки, кращі резюме, кращі житлові умови та нижчий рівень розлучень і більшу активність у їх громадах, [демонструючи] вищий рівень альтруїзму»[10, p. 7].

* Залишається відкритим питання про те, чи за умови відсутності явних проявів психологічних симптомів, мова йде про відсутність травматичного ефекту на людей як такого, чи про успішне подолання травми, в першу чергу завдяки суспільній підтримці, особливо близьких людей.

Дослідження дітей, які вижили під час Голокосту, демонструють, по-перше, що вони мають великі труднощі із підтримкою узгоджених і незалежних особистих наративів, а по-друге те, що опірність багатьох дітей робить можливим успішний розвиток їх кар'єр, успішне одруження і вдалі шлюби [21]. Так само М. Московіч (M. Moskovitz) [23] на основі 23 інтерв'ю дітей, що вижили після Голокосту з'ясував, що вони мають позитивний погляд на життя, стійкість характеру, бажання мати стабільне сімейне життя і бути включеним в соціальне життя.

Інші праці навпаки підкреслюють більший рівень ворожості, депресії, психосоматичних хвороб у свідків травматичної події. Багато людей мають значні психологічні проблеми – прямий наслідок війн та іншого насильства над ними. Травматичні події, особливо рукотворного характеру, здебільшого справляють руйнівний вплив на психіку і життєдіяльність людини.

Незважаючи на неоднозначні наслідки травми на психіку і поведінку людини, варто погодитись і з тим, що ці наслідки завжди матимуть місце. Травма не може пройти безслідно, проте може не мати травматичного ефекту на поведінку та психіку людини.

Нав'язлива пам'ять вторгається в повсякденне життя вижившиx, вона набуває такого значення, що вони не в змозі припинити думати про неї. Багато людей страждають від кошмарів та снів. Вони уникають думати про неї, зосереджуючись на роботі або сім'ї. Свідки травматичної події застосовують декілька способів адаптації: обробку досвіду (processing), уникнення чи соціальну підтримку. Найбільш поширеною стратегією є уникнення.

Справедливою є пряма закономірність – чим сильніший шок від травматичних подій, тобто розрив між звичним середовищем і умовами, викликаними травматичними подіями, тим сильніший вплив травми. Тому «людські» катастрофи наносять більшу емоційну шкоду ніж природні, адже особисте і соціальне обезцінення, тортури і жорстоке винищення однієї групи іншою руйнують фундаментальну людську довіру [27, p. 151].

Руйнівний ефект травми сильніше проявляється у дітей, ніж у дорослих, адже фізичний організм молодої людини є тендітним, а його психологічний розвиток незакінченим. Чим раніше нанесено шкоду, тим більшою вона є. Дитяча травма «формує схеми пам'яті» і може стати «організуючим принципом» та «організатором майбутнього досвіду» [10, p.5].

Щодо впливу травми на жінок і чоловіків, то тут погляди дослідників розходяться. Одні автори пишуть про більший показ-

ник травматичності у жінок [26], а інші не бачать різниці у ступіні і проявах ПТСР за гендерною ознакою [11].

Разом з тим, як з'ясували Лев-Візель і Амір (Lev-Wiesel and Amir), опитавши 97 дітей – жертв Голокосту, чим вищий рівень особистих ресурсів, соціального та духовного капіталу, тим менші страждання від ПТСР [22, p. 248–263].

Раз переживши травму люди стають більш чутливими до зовнішніх стимулів, які нагадують їм про травматичні події, та при повторенні умов травми, мають більше навичок і готовності протистояти негативним зовнішнім умовам.

Разом з тим у літературі наводиться чимало прикладів того, що жертви травми настільки ж вразливі в часовій перспективі, як і відразу після травматичної події. Дослідження 80-ти ветеранів голландського руху опору періоду Другої світової війни показало, що більш важкі симптоми ПТСР проявилися не відразу, а пізніше, у часовому проміжку від 18 до 39 років після закінчення війни [10, p. 3].

Багато людей, які пережили великі катастрофи, зазначають, що коли вони стають старшими, їхня пам'ять про ці події сильнішає. З віком можуть зростати і психологічні труднощі, пов'язані із травмою. У першу чергу це можна пояснити тим, що люди мають звичку з часом повертатися і переглядати найважливіші події у своєму життя, з метою надати їм смислу. Неминуче вони фокусуються на найбільш складних періодах життя.

Американський психолог турецького походження Вамік Волкан узагальнює наслідки соцієтальних (історичних) травм на віктимізовані групи:*

1) загальні відчуття сорому, приниження, дегуманізації та вини. Досвід сорому та приниження психологічно важко переноситься, і травмовані особи вдаються до різних психологічних механізмів захисту. Також, коли суспільство перенесло важку травму, віктимізовані дорослі можуть відчувати сором, приниження і вину, що робить неможливим піклування про своїх дітей достойним чином. Для дітей у свою чергу ускладнюється ідентифікація із своїми батьками, і навпаки зростає із гнобителями;

2) загальна нездатність відчувати впевненість. Життя під тоталітарними режимами провокує невпевненість та безпомічність.

* У даному випадку я схильний до ототожнення проявів травми в індивідуальному вимірі і колективному, адже зрозуміло, що і індивідууми мають відчувати ті, відчуття, які будуть описані нижче. Звернемо увагу, що ці відчуття хоча і є колективними, проте, наскільки я можу зрозуміти В.Волкана, формуються здебільшого без допомоги таких медіумів пам'яті як медії, символічні практики тощо. Якоюсь мірою вони підсвідомо колективні.

«Бути впевненим означає знаходження «нормальних» каналів для вираження агресії. Коли вони є недосяжними, віктимізовані члени групи повертають свою агресивність всередину. Це призводить до безпомічної злості і того, що називають соціальним мазохізмом. Прямі прояви гніву до групи гнобителів залишаються небезпечними для життя і психологічно неможливими. Тому у багатьох випадках пряме насилля трапляється між членами віктимізованої групи, що називається соціальним садизмом» [31];

3) загальна ідентифікація із насильником, яка довго не зникає, навіть якщо з часом політика і закони стають гуманними;

4) загальні труднощі чи навіть нездатність оплакати втрати (mourn losses). Групова жалоба є центральним концептом у поясненні В. Волканом соцієтальних процесів, які мають місце після травматичної події. Втрата близької людини викликає горе і жалобу, злість і сум. Звичайний прояв горя займає декілька місяців і зникає, можливо періодично з'являючись в річниці втрати. Жалоба більш латентний і внутрішній феномен. Вона розпочинається, коли особа все ще відчуває горе і звичайно триває роками. Коли процес жалоби закінчується, ми робимо з практичних міркувань свідомі репрезентації втраченої особи позбавленими майбутнього. Можна сказати, що ми «хоронимо» втрачених осіб, назавжди їх відпускаємо, надаючи тим самим сенсу їхній смерті.

Вамік Волкан у цьому контексті говорить про «постійних плакальщиків» (perennial mourners), які настільки пов'язані з процесом жалоби, що не в змозі позбавитись нав'язливого образу втрати. Протягом щоденної діяльності їх розум знову і знову звертається до образу втраченої людини. Він посилається на Вільяма Нідерланда (William Niederland), який зазначає, що ті, хто вижили, відчувають сором через те, що саме вони вижили, та гнів і невдоволення, через те що не змогли захистити рідних*. З'являється почуття вини через те, що не вдалося захистити, тих хто помер [31].

5) транспоколіннєва передача травми, до якої я ще повернуся окремо.

Розглянувши вплив травматичної події на психіку та поведінку людини, важливо з'ясувати, за допомогою яких механізмів цей вплив здійснюється. Центральним концептом, що опосередковує психіку, поведінку та травматичну подію є пам'ять. В енциклопедії «Наука пам'яті: концепти» під пам'яттю розуміють збереження в часі залежних від досвіду (experience-dependent) внутрішніх

* Тут у нагоді може стати концепт навмисного забування (directed forgetting) [2, p. 366-369.].

репрезентацій або здатності реактивувати чи реконструювати такі репрезентації [26, p. 11]. Дане визначення, з одного боку, підтримує класичний погляд на пам'ять як результат індивідуального досвіду, що змінює індивідуальну поведінку, а з іншого надає важливого значення «репрезентаційному» компоненту, вираженому поняттям «внутрішні репрезентації». Внутрішні репрезентації закодовують подію у вигляді певної системи. У випадку нервової системи, це – зокрема, нейронно закодована та структурована версія світу, що потенційно може керувати поведінкою [26, p. 14]. Таким чином, внутрішні репрезентації, закодовані на нейтронному рівні, в кінці-кінців знаходять вираження у поведінці. Отже, саме пам'ять (тобто знання про подію, а не сама подія) впливає на психіку та поведінку людини.

Травма і особистий наратив

Тепер увагу звернемо на особливості відображення травматичної пам'яті в особистому нарративі. Він як основа для створення персональної ідентичності повинен відігравати роль посередника на шляху до виникнення культурних репрезентацій.

Чимало теорій травми пояснюють особливий статус травматичних свідчень через важливу роль особистої життєвої оповіді (наративу). Ще французький психолог П'єр Жане на початку XX століття вважав, що позбавлення травматичного досвіду стосується перетворення травматичної пам'яті в наративну, тобто перетворення пам'яті, що непокоїть і не дає спокою в пам'ять, інтегровану в історію життя. А зробити це завжди складно, адже в травматичній пам'яті переважають емоційні і чуттєві компоненти, які важче інтегрувати до свідомої оповіді, оскільки вони звичайно не вербалізуються. Тільки з часом індивідуум може надати сенсу своєму травматичному досвіду.

Оповідь супроводжує людину все її життя, яка вибирає та організовує свою пам'ять з метою творення ідентичності та побудови зв'язного «Я». Автобіографічна пам'ять (як ми пам'ятаємо наше власне минуле) – це частина оповіді про себе, що відображає наші погляди про нас самих. Оповідь передбачає розвиток зв'язного минулого, що означає перенаголошення на ролі одних подій і зневаження інших (тих, яких ми соромимося або які не відповідають нашому теперішньому розумінню самих себе)[4]. Як говорить відомий афоризм – ми є історіями, які ми розповідаємо про своє життя. Наша особиста історія – це і є наша ідентичність, і без неї ми втрачаємо життєві орієнтири.

За Брокмеєром (Brockmeier) ці історії – це «оповіді, розказані згідно принципам лінеарності, наступності, закінченості та всезнання (omniscience) ... і часто розглядувані як напівприродні передумови наративу [5, p. 28]. Звичайно, це історії з початком, серединою та кінцем. Оскільки наші життя змінюються, інколи драматично, то ми постійно обновляємо наш особистий наратив.

Якщо удару зазнає автобіографічна пам'ять, неминуче зазнає руйнування і персональний наратив. Травматична пам'ять не тільки його руйнує, вона, за висловом Агамбена (Agamben G.), є особистою «катастрофою», а як людина може описати свою катастрофу? Адже ці свідчення – пустий контейнер опису, того що сталося. Агамбен зазначає, що значення таких спогадів не у тому, що сказано, а в тому, що взагалі щось було сказано. Вміст такого свідчення – пустота. «Можливо, саме ця часова шизофренія одночасної замкнутості в минулому і усвідомлення того, що той час не є цим часом, робить травматичні спогади настільки складними для артикуляції» [3, p. 159].

Травматичні події фундаментальним чином змінюють спосіб, в який люди думають, вірять в те, як інші мають діяти, і світ як такий, позбавляють його сенсу та попереднього значення. Як наслідок травматизовані люди втрачають зв'язність їхніх наративів. Тому їм так складно висловитися із приводу травми.

Травматична пам'ять за визначенням руйнує тяглість ідентичності і власного «Я» (травма як розрив). Розрив збільшується через брак визнання або заперечення того, що сталося, так і через неможливість постраждалих визнати чи дати свідчення про свої страждання.

Л. Ленджер пише, що у мові жертви Голокосту він «встановлює відмову від усього лексикону понять, спрямованих на посилення інтегральної самості, таких як вибір, воля, самовпевненість, покладання на очікування» [16, p. 177]. Такий стан людини він характеризує як пошкоджену самість (diminished self).

А. Асман дає чудове визначення позиції Л. Ленджера. «Пошкоджена самість є наслідком травми, яку жертви Голокосту не можуть перевести в рятівні символи. В результаті досвіду, ексцес якого перевищує психофізичну здатність засвоєння, порушується можливість інтегральної здатності до самоконституювання. Травма стабілізує недоступний для свідомості досвід, закріплюючись у тіні цієї свідомості як латентна присутність» [1, с. 275].

Проте як пояснити нездатність жертви травми вербалізувати свій досвід?

Ван дер Колк для цього спеціально вводить поняття імпліцитної пам'яті (implicit memory) (несвідома пам'ять) та експліцитної пам'яті (explicit memory) (свідома пам'ять)*. Імпліцитна пам'ять належить до системи пам'яті, що контролює умовні емоційні рефлекси, навички, звички, сенсомоторні сприйняття, що відносяться до досвіду [28, p. 258]. Ван дер Колк стверджує, що стрес призводить до зростання кортикостероїдів, що створює перешкоди у функціонуванні гіппокампа, тобто сховища експліцитної пам'яті про травматичну подію; проте не має впливу на вміст імпліцитних спогадів, що опосередковується амигдалою. Таким чином, вербалізована експліцитна пам'ять, що має розповідати про контекст події, не може виникнути та не підлягає локалізації в часі і просторі. Наративна пам'ять про травматичні події або не виникає взагалі, що дозволяє нам говорити про амнезію**, або виникає пізніше, внаслідок проробки свого травматичного досвіду. Натомість інформація про травму зберігається на сенсомоторному рівні без зв'язку з місцем або часом.

Травматична пам'ять насамперед доступна в якості ізольованих, невербальних, емоційних фрагментів, симптомів, що знаходять своє вираження в «пам'яті тіла». Як невіддільна частина людини травма залишається не асимільованою до структури особистості та свідомості, а закарбовується на поверхні тіла, внаслідок чого досвід не підлягає мовній чи інтерпретаційній обробці*** [1, с. 277]. Ось що робить таким важким переклад їх на мову символів і виголошення мовними засобами.

Американський психолог Дорі Лауб пише, що «у дуже важливому сенсі, травматична подія взагалі не проживається» [18, p. 257]. Травму не варто розуміти як приховану або втрачену пам'ять, яка лише чекає на звільнення. Навпаки: «Постраждалі від

---

* Розрізнення «імпліцитна» та «експліцитна» пам'ять було б коректно порівняти із розрізненням «енграма» та «пам'ять» у обґрунтуванні, наприклад, М. Московіча (M. Moscovitch). Так, «енграма» - це уявно фізичні сліди у мозку, що з'являються як результат досвіду, і в певний спосіб є важливими для пізнішого вираження пам'яті. «Пам'ять», навпаки, є більш нейрокогнітивним процесом, за допомогою якого репрезентації досвіду виражаються у мові і інших проявах поведінки [26, p.31].

** Цікаво, що клінічні дослідження підкреслюють, що стрес і емоційний сплеск пов'язуються із покращенням пам'яті, а не погіршенням і тим більше з амнезією. Проте, варто враховувати висновки ван дер Колка, який зазначив, що клінічні дослідження щодо порушення пам'яті у звичайних людей не можуть бути релевантними і слугувати показником для травматичних пам'ятей [29, p.506].

*** За цією логікою треба визнати, що імпліцитна пам'ять може бути законсервованою на десятки років. Натомість експліцитна пам'ять має властивість переформатовуватися і перетворюватися, про що зазначають конструктивісти та когнітивні психологи.

травми живуть не з пам'яттю про минуле, а із подією, яка не могла та не дійшла до свого завершення, не має кінця, і тому завжди присутня у теперішньому [19, с. 69].

Неймеєр виділяє (Neimeyer) декілька форм наративних порушень, які характеризують вплив травматичної пам'яті на особистий наратив. Дизорганізовані наративи (disorganised narratives) втягують індивідів в перцептивні елементи травматичного досвіду, проте не в змозі звести їх воєдино*. Дисоціативні наративи (dissociated narratives) – це безмовні історії, в яких особи нездатні встановити відношення до соціальної ситуації, і нарешті домінантні наративи (dominanted narratives) мають дуже сильний пояснювальний ефект, що нівелює реальну історію. При позитивній адаптації від травми такі наративні порушення або не простежуються взагалі або з часом зникають, замість яких приходить більш ефективний наратив. За Неймеєром постравматична адаптація передбачає здатність індивіда асимілювати свої втрати в існуючі наративи в спосіб, що не змінює радикально існуючі погляди на життя та ключові теми особистих життєвих історій [24].

Таким чином, варто визнати, що наратив про травму є фрагментованою оповіддю, позбавленою зв'язності та позначеною розломами. Травматична пам'ять спочатку згадується в якості роз'єднаних мнемонічних образів і емоційних елементів. І лише з часом виникає травматичний наратив як зрозумілий і інтегрований особистий наратив, в якому індивід надає смислу своєму досвіду і розміщує його у минулому. Це положення є ключовим у моєму баченні появи особистої пам'яті про травматичну подію та на її основі виникнення зовнішніх репрезентацій.

Отже, мабуть, варто визнати, що якщо ми маємо достатньо підстав наголосити на особливостях травматичної пам'яті по відношенню до нетравматичної, то у випадку створення на їх основі зовнішніх культурних репрезентацій, відмінність зникає, адже смисл, який надається травматичній події, змінює акцент із імпліцитної пам'яті та експліцитну (механізм цього процесу залишається незрозумілим). В такому разі, історія травми інтегрується до особистого наративу як одна із його складових.

* Мабуть, тут мова йде про фрагментовану оповідь, що стосується двох процесів – наративної зв'язності (cohesion) і наративної узгодженості (coherence) або концептуальної організації. Вони демонструють різні способи, в які наративи можуть фрагментуватися. Зв'язність стосується темпорального і причинного взаємозв'язку, тобто між словами і зворотами, тобто між базовими блоками мови, в той час як наративна узгодженість полягає у зв'язку мети, дій, тем і подій, тобто ґрунтуючись радше на значенні, аніж на структурі. Колеман (Coleman) іде далі, вважаючи що зв'язність містить правду, інтерпретації, емоції, значення і єдність/інтеграцію як головні її характеристики [6, p. 133–9].

Травматична пам'ять втрачає свою загрожуючу і підсвідому природу, постаючи експліцитною, емоційною і важливою пам'яттю, що відноситься до іншого життєвого досвіду. Ясно, що надання смислу травматичній події відбувається далеко не завжди.

Центральним у цьому процесі вивільнення травматичної пам'яті є свідчення очевидців, що дозволяють швидше інтегрувати травматичну пам'ять до особистого «я-наративу». Власне, свідчення очевидців є необхідним елементом створення культурних репрезентацій.

Для того, щоб усвідомити свою повну історію та її вплив на життя, необхідно розповісти пережите і побачене, в першу чергу самому собі. Подолати внутрішню безмовність означає сформувати варту розповіді історію із розколотих відчуттів, яким бракує когнітивного і емоційно свідомого досвіду. Лише в процесі нарації або свідчення історія травми приходить до життя. Звільнення від травми означає надати їй смислу знову, навчитися розуміти світ в світлі травматичної події та включити травматичну інформацію у власну оповідь. Розвиток оповіді відбувається різними шляхами. Вона можуть конструюватися через розмови з іншими, роздуми наодинці, власні записи, малювання, відвідування психіатра. Деякі люди «працюють» із своїми травматичними спогадами, інші використовують стратегії уникнення, що дозволяє жити, на перший погляд, нормальним життям.

Джудіт Херман наголошує, що «ніхто не може звернутися обличчям до травми на самоті» [8, p. 153]. Необхідна наявність «іншого адресата». «Відсутність симпатизуючого слухача чи навіть більше, відсутність «іншого адресата», іншого, який може вислухати біль чиїхось спогадів і таким чином прийняти і визнати їх реальність, знищує розповідь» [19, p. 68]. Свідок-оповідач, з одного боку, та слухач з іншого, створюють умови для відновлення позиції розповідача як свідка правдивої історії та формують колектив свідків-постраждалих, чия ідентичність закорінена в дискурсі спогадів. Таким чином, приватна травма і особиста пам'ять пов'язуються із публічною і колективною пам'яттю, що сприяє як взаємному усвідомленню серед носіїв спогадів історичного і колективного контексту травми, так і загальному визнанню травми у суспільстві [20, p. 16-75].

Транспоколіннєва передача травми

З'ясувати як формуються репрезентації травматичної події неможливо без розуміння того чи передається образ травми через

покоління, і якщо так, то які механізми при цьому застосовуються*. Дане питання переважно знайшло вираження у дослідженнях, присвячених впливу травми Голокосту на друге та третє покоління виживших, тому я також посилатимусь у своєму аналізі здебільшого на цей масив праць. Їх висновки стверджують, що травматичний досвід концентраційних таборів і геноциду передався тисячам членів єврейської національної групи, їх дітям та навіть правнукам [14]. Проте, цей висновок, як і щодо впливу травми на психіку та поведінку осіб, що зазнали травматичного досвіду, не стосується, по-перше, усіх постраждалих від Голокосту, а тим більше їх дітей. По-друге, якщо жертви Голокосту страждають від психологічних розладів, то виною цьому автоматично не може бути вплив транспоколіннєвої травми.

Проведені клінічні дослідження здебільшого підкреслюєть, що діти осіб, що постраждали від Голокосту, мають такий же рівень емоційного пристосування, як і їхні ровесники [17, p. 267-283]. Водночас, коли діти постраждалих від Голокосту мають серйозні психічні порушення, лікарі-психологи констатують, що історії хвороб, трапляється, мають симптоматику ПТСР, пов'язану із Голокостом. Наскільки часто трапляються такі випадки, визначити навряд чи можливо.

Втім такі автори як Д. Кестенберг, Є. Фогельман [13;7] зазначають, що на персональному рівні неможливо визначити психологічний вплив травми на друге та третє покоління. Діти жертв Голокосту зазвичай не переживають персональний синдром, на кшталт ПТСР. Радше мова йде про психологічний процес, під який підпадають свідомо чи несвідомо усі діти жертв масивної травми. Ефект травми на них визначається, по-перше, динамікою спілкування із батьками, а по-друге, процесом жалоби (що його було вже описано у баченні В. Волкана), що може продовжуватися у наступному поколінні.

Ізраїльський дослідник Н. Келлерман виділяє 4 моделі перенесення травми на наступні покоління. **Психодинамічна модель** відноситься до процесу жалоби і несвідомого перенесення травматичних образів батьків.

Батьки, якщо відчувають, що не в змозі самі справитися із своїм тягарем, вкладають у своїх дітей травматичні особисті образи. Перекладаючи на своїх дітей жахи Голокосту, батьки таким чином

* За цією логікою треба визнати, що імпліцитна пам'ять може бути законсервованою на десятки років. Натомість експліцитна пам'ять має властивість переформатовуватися і перетворюватися, про що зазначають конструктивісти та когнітивні психологи.

підсвідомо позбавляють себе від вирішення «своїх» завдань, з якими вони не можуть дати собі раду. Звичайно, реакція на таке вкладення залежить від кожного конкретного випадку та індивідуального психологічного становлення дитини. Якщо індивіди поділяють спільні травматичні психічні репрезентації, то виникає груповий феномен транспоколіннєвої передачі тривалих «завдань», своєрідне групове увічнення циклів соцієтальної травми. Якщо наступне покоління не може виконати, покладене на нього «батьківське» завдання, то це завдання переходить до третього покоління і т.д. Вамік Волкан пише, що такі передумови створюють потужну невидиму мережу сотень, тисяч, мільйонів людей [31]. Транспоколіннєва передача призводить до виникнення того, що Волкан називає обраною травмою (a chosen trauma) – обраною, бо група несвідомо вибирає окремі трагедії з власної історії та додає психічні і ментальні репрезентації цієї трагедії до своєї ідентичності. Обрана травма відноситься до спільної ментальної репрезентації події в історії групи, в якій вона пізнала катастрофічні втрати, приниження і відчуття безпомічності перед лицем ворога. З часом вибрана травма стає важливим маркером групової ідентичності та здатна існувати століттями, перебуваючи у відкритому чи сплячому стані, або в обох поперемінно [31].

Що стосується психодинамічної моделі у трактовці Н.Келлермана, то він поширює її межі лише на дітей жертв Голокосту, тобто друге покоління виживших, а не усіх, хто знаходиться під національною чи етнічною парасолькою як у Волкана. Діти виживших перебувають під впливом нездорових відносин зі своїми батьками, з якими вони одночасно намагаються встановити тісні зв'язки, щоб стати «нормальною» сім'єю, та відокремити себе від них, щоб стати «нормальною» дитиною.

Соціокультурна модель перенесення травми та модель соціалізації зосереджується на передачі соціальних норм і уявлень від одного покоління до іншого, зокрема на тому, як діти жертв Голокосту формують свій власний образ завдяки піклуванню батьків, заборонам, табу, страхам. На відміну від психодинамічної моделі, яка за своєю суттю є психоаналітичною та опирається на несвідомий та непрямий вплив, соціокультурна модель наголошує на свідомому та прямому ефектові батьків на дітей. Він може проявлятися як у вигляді, наприклад, прямих заборон типу «Не довіряй нікому», що призводить до появи у дитини відчуття постійної небезпеки, так і наслідуванні поведінки та рольових моделей батьків [12].

Третю **модель комунікації і сім'ї,** за Н. Келлерманом, я б об'єднав із другою, бо обоє вони представлені в рамках сімейного

середовища і мають основою втручання минулого батьків в поточне життя їхніх дітей, що їх подеколи важко відділити, а дітям досягнути незалежності від цього минулого та історій своїх батьків. **Генетична модель** базується на припущенні, що гени передають системні елементи від батьків до дітей. Припускається, що і генетичний код пам'яті травматизованих батьків передається до дітей у спосіб, подібний до захворювання на спадкову хворобу. У цьому контексті йдеться про «передзаданість» до ПТСР тих дітей, чиї батьки страждали від сильної психічної травми. Наведене вище схиляє до думки, що розуміння інтегративної суті транспоколіннєвого перенесення травми було б найбільш продуктивним.

Висновки

На основі наведеного вище та інших матеріалів можна зробити декілька висновків та припущень:

- для визначення перебігу «процесу створення травми» (trauma process) варто враховувати характер травматичної події. Індивідуальна пам'ять формується за допомогою внутрішніх репрезентацій, що беруть начало від подій. Оскільки в нашому житті трапляються різні події, то різні внутрішні репрезентації відображають різну пам'ять, яка проте сильно відрізняється не лише змістовно, а й за характером збереження, перетворення, вивільнення;.
- поняття ПТСР на сьогодні найбільш надається до розуміння наслідків дії травми на поведінку та психіку травмованої особистості, що необхідно враховувати при аналізі особистого наративу свідка травматичної події та свідчень очевидців;
- прояви травматичної події на психіку та поведінку людини можуть досить сильно варіюватися. Травма може призводити і до соціального зростання, проте звичайним наслідком травми на психіку людини є важке психічне сум'яття, яке, проте, далеко не завжди проявляється в явних симптомах;
- саме індивідуальна пам'ять (тобто знання про подію, а не сама подія) впливає на психіку та поведінку людини;
- наслідки травми для індивідуума, його сприйняття травматичних імпульсів не зникають за одну ніч навіть за умови політичних і соціальних змін. Залежно від глибини травматичних подій, їхньої тривалості, вплив спільної травми на індивідів, а також віктимізовані групи і їхніх нащадків може продовжуватися десятиліттями;
- травматична пам'ять важко надається до створення зв'язного вербального наративу. І лише з часом може виникнути травматичний

наратив як зрозумілий і інтегрований особистий наратив, в якому індивід надає смислу своєму досвіду і розміщує його у минулому;

- вивчення культурних репрезентацій певної події (в даному випадку травматичного характеру) буде неповним без розуміння того, що індивідууми знають про це минуле.

Список використаних джерел:

1. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / А. Ассман. – Ніка-Центр, 2012. – 440 с.
2. Anderson M. Suppressing unwanted memories by executive control // Nature. – 410 (15 March). – Pp. 366-369.
3. Andrews M. Beyond narrative: The shape of traumatic testimony // Beyond narrative coherence / Ed. by M. Hyvarinen. – Amsterdam, 2010. – 196 p.
4. Bartlett F. Remembering: A Study in Experimental and Social Psychology / F. Bartlett. – Cambridge University Press, 1932.
5. Brockmeier J. Language,experience, and the 'traumatic gap' // Hydén L., Brockmeier J. (Eds.). Health, illness and culture: Broken narratives. – London: Routledge. 2008. – Pp. 16 – 35.
6. Coleman P. Creating a life story: the task of reconciliation // The Gerontologist. – 1999. – № 39. – Pp. 133–139.
7. Fogelman E. Impact on Second and Third Generations // Kestenberg S., Kahn C. Children surviving persecution: An international study of healing and trauma. – Westport: Praeger,1992 – Pp. 82-89.
8. Herman J. Trauma and recovery / J. Herman. – New York, 1992. – 153 p.
9. Hunt N. Memory, War and Trauma / N. Hunt. – Cambridge University Press, 2010. – 232 p.
10. Kestenberg S., Kahn C. Children surviving persecution: An international study of healing and trauma. – Westport: Praeger, 1992. – 264 p.
11. Kang H., Dalager N., Mahan C. and Ishii E. The role of sexual assault on the risk of PTSD among Gulf War veterans // Annals of Epidemiology. – 2005. – № 15. – Pp. 191–195.
12. Kellermann N. Transmission of Holocaust Trauma [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www1.yadvashem.org/yv/en/education/languages/dutch/pdf/kellermann.pdf
13. Kestenberg J. Transposition Revisited: Clinical, Theraupeutic, and Developmental Considerations // Healing Their Wounds: Psychotherapy with Holocaust Survivors and Their Families, ed. Paul Marcus and Alan Rosenberg. – New York: Praeger, 1989, - Pp. 67-82.
14. Kestenberg S., Brenner I. The last witness: The child survivor and the Holocaust. Washington, D.C.: American Psychiatric Press., 1998. – 238 p.

15. Kihlstrom J., Shobe K. Is the traumatic memory special // Current Directions in Psychological Science. – 2000. – № 6. – Pp. 70-74.

16. Langer L. Holocaust Testimonies. The Ruins of Memory / L. Langer. – New Haven and London 1991. – 336 p.

17. Last U., Klein H. Impact of Parental Holocaust Traumatization on Offsprings'. Reports of Parental Child-Rearing Practices // Journal of Youth and Adolescence. – 1984. – № 4. – Pp. 267-283.

18. Laub D. From Speechlessness to Narrative: The cases of Holocaust Historians and of Psychiatrically Hospitalized Survivors // Literature and Medicine. – 2005. – Pp. 24, 2.

19. Laub D. Bearing Witness or the Vicissitudes of Listening" // Testimony. Ed. Shoshana Felman, Dori Laub. – London: Routledge, 1992. – Pp. 57-74.

20. Laub D. Truth and Testimony: The Process and The Struggle // Caruth C. Trauma: Explorations in Memory. – Baltimore, MD, 1995. – Pp. 16-75.

21. Lev-Wiesel R. and Amir M. 2001. Secondary traumatic stress, psychological distress, sharing of traumatic reminiscences and marital quality among spouses of Holocaust child survivors // Journal of Marital and Family Therapy. – 2001. – № 27(4). – Pp. 297–308.

22. Lev-Wiesel R. and Amir M. Growing out of the ashes: posttraumatic growth among Holocaust child survivors – is it possible?' // Calhoun L. G. and Tedeschi, R. G. (eds.) Handbook of Posttraumatic Growth: Research and Practice. – New York: Lawrence Erlbaum, 2006. – Pp. 248–63.

23. Moskovitz S. 1983. Love Despite Hate / S. Moskovitz. – New York: Norton, 1983. – 256 p.

24. Neimeyer R. Meaning Reconstruction and the Experience of Loss / R. Neimeyer. – Washington, DC: American Psychological Association, 2006. – 157 p.

25. Nemeroff C. B., Bremner J. D., Foa E. B., Mayberg H. S., North C. S. And Stein M. B. 2006. Posttraumatic stress disorder: a state-of-the-science review' // Journal of Psychiatric Research. – 2006. - № 40. – Pp. 1–21.

26. Science of memory: Concepts / Roediger III Henry L. (Editor). – Washington University, 2007. – 484 p.

27. Solomon Z. Coping with War-Induced Stress / Z. Solomon. – New-York, 1995. – 234 p.

28. Van der Kolk. The body keeps the score: Memory and the evolving psychobiology of posttraumatic stress // Harvard Review of Psychiatry. – 1994. – № 1. – Pp. 258-275.

29. Van der Kolk, B. A., Fisler R. Dissociation and fragmentary nature of traumatic memories: overview and explanatory study // Journal of Traumatic Stress. – 1995. – № 8. – Pp. 505-525.

30. Volkan V. Transgenerational transmissions and chosen traumas [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.vamikvolkan.com/Transgenerational-Transmissions-and-Chosen-Traumas.php

31. Volcan V. The next chapter: consequences of societal trauma [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.trc10.co.za/docs/NEXTchapter.pdf

Огиенко В. И. Травматическое событие, индивидуальная память о нем и персональный нарратив: между травматическим событием и репрезентацией.

Прослежена связь между индивидуальной памятью и частным нарративом в свете теории травмы. На основании анализа влияния исторических травм на поведение и психику человека, отображения травмы в свидетельствах очевидцев сделана попытка приблизиться к пониманию того, как формируются репрезентации.

Ключевые слова: *травматическое событие, индивидуальная память, частный нарратив, свидетельства очевидцев, репрезентации, историческая травма.*

Ogiienko V. I. Traumatic event, individual memory about it and personal narrative: between traumatic event and representation.

The connection between individual memory and personal narrative on evidence of trauma theory is traced. On the ground of analysis of historical traumas impact on human behavior and mind as well as trauma image in testimonies, an attempt of approaching to understanding how are representations created is made.

Keywords: *traumatic event, individual memory, personal narrative, testimonies, representations, historical trauma.*

УДК 930.1 + 81:1

Штоквиш О. А.

МОВА І ПАМ'ЯТЬ. ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМАТИКИ MEMORY STUDIES

У статті здійснено аналіз співвідношення між історичною пам'яттю та мовою народу, обгрунтована теза про можливість розгляду мови як пам'яті спільноти та значимість лінгвокультурологічних підходів для досліджень пам'яті.

***Ключові слова**: історична пам'ять, мова, лінгвокультурологія, національна ідентичність, мовна картина світу, фразеологія, лінгвістичний поворот.*

З моменту проголошення незалежності у 1991 р., вже понад 20 років в українському суспільстві точаться так звані війни національної пам'яті, тобто конфлікти різного ступеню інтенсивності, які спалахують в різних сферах суспільного життя: науковій, політичній, культурній. Яблуком розбрату в них слугують ті чи інші фрагменти національної історії, які учасниками конфліктів тлумачаться діаметрально протилежно. Поряд з цим і за участі, посуті, тих самих діючих осіб, ведуться «війни за мову», тобто спроби одних сил надати статусу державної, окрім української, ще одній або декільком іншим мовам. У свою чергу противники цього намагаються зберегти статус-кво.

Характерно, що у розпалі боротьби, представники обох ворожих станів апелюють до одних і тих же понять: історичної справедливості, збереження національної культури, прав людини тощо. Мова при цьому вважається фундаментом національної ідентичності, берегинею національного характеру, скарбницею національної культури та історичного досвіду народу, «генетичним кодом нації, який поєднує минуле з сучасним, програмує майбутнє і забезпечує буття нації у вічності» [1, с. 76].

Цікаво, що ті ж самі характеристики можна з повним правом віднести до історичної пам'яті народу, більш того, саме мову часто називають засобом збереження національної пам'яті, хоча частіше це сприймається більше як високопарне висловлювання, аніж як наукова констатація. Але як справді співвідносяться мова і історична пам'ять? Чи є між ними зв'язок, і якщо так, то якого характеру? Яке справжнє значення цих феноменів для творення національної

ідентичності? Де саме зберігається досвід суспільства? В історичній пам'яті, чи його закодовано і зафіксовано в мові, в її словнику, граматиці, фраземіці тощо? [1, с. 86].

Отже метою даної статті є з'ясування питання: чи можна мову розглядати як пам'ять суспільства, спільноти чи це неспіввідносні поняття?

Для досягнення цієї мети необхідно вирішити наступні завдання:

1. Проаналізувати наукові коцепції, які стосуються ролі мови в контексті memory studies та проблем взаємозв'язку мови і культури у лінгвістичних теоріях XIX – XX століть.

2. Визначити чи дійсно функцією мови є трансляція культурних знань, суспільного досвіду, кодів національної ідентичності і якщо це так, то з'ясувати механізм передачі подібного культурного спадку.

Джерельну базу дослідження складають, перш за все праці класиків напрямку memory studies М. Хальбвакса та Я. Ассмана, крім цього роботи вчених-новаторів, творців низки теорій в галузі лінгвістичних та культурологічних дисциплін – В. Гумбольдта, Й. Гердера, Е. Сепіра, Б. Уорфа, Л. Вайсгербера, Й. Тріра, сучасних вітчизняних і зарубіжних дослідників зазначеного спрямування Б. Серебренникова, В. Кубрякової, Г. Брутяна, В. Маслової, В. Телія та інших.

При розгляді витоків проблематики історичної пам'яті вже хрестоматійним стало звернення науковців до спадщини фундатора цього напрямку М. Хальбвакса, і це не викликає особливого здивування, оскільки, глибина порушеної ним проблеми є настільки значною, що цілком може таїти відповіді на безліч питань, які постійно бентежать дослідників цього напрямку. Лінгвістичний же аспект існування історичної пам'яті посідає в концепції М. Хальбвакса чільне місце. Як відомо, М. Хальбвакс доводив, що існує два види пам'яті: індивідуальна та колективна, причому друга обумовлює першу. Індивідуальна пам'ять можлива завдяки наявності колективної пам'яті, втіленої в традиціях, соціальних інститутах тощо, а соціальна взаємодія і ритми соціального життя – важливий фактор запам'ятовування. Соціальне середовище впорядковує спогади в просторі і в часі, служить джерелом як самих спогадів, так і понять, в яких вони фіксуються. У даній констатації примату колективного, соціального над індивідуальним виразно прослідковується вплив французької соціологічної школи, започаткованої Е. Дюркгеймом, представником якої був і М. Хальбвакс.

Продовжуючи аристотелівську традицію, Е. Дюркгейм стверджував, що людина по природі своїй – соціальна істота, для якої суспільство інших людей є необхідним природним оточенням. Людина не може жити поза суспільством і стає такою, яким робить її соціальне середовище. Соціальна поведінка людини обумовлюється не її індивідуальними уявленнями, а уявленнями колективними, які Е. Дюркгейм називає соціальними фактами. Зрозуміло ці уявлення не існують поза людською свідомістю, але окремі індивідууми сприймають їх як незалежну від них, об'єктивну реальність, яка детермінує їх поведінку, «примушує» діяти тим чи іншим чином. Соціальний факт чинить «примус» в тому сенсі, що не породжується волею індивіда і не узгоджується з нею, а, навпаки, регулює його поведінку ззовні [2].

Кожний індивід, зазначав Е. Дюркгейм, при народженні застає соціальну реальність готовою, яка функціонує незалежно від нього. Індивід не створює *мови*, якою розмовляє, а навчається їй у ході своєї соціалізації; не винаходить методів праці, а набуває їх від соціального оточення; не вигадує власної релігії, а визнає одну з уже існуючих. Отже, свої способи мислення, почування та дії індивід повинен пристосувати до способів, які вже існують і визнані суспільством. Вже у ранніх творах французького соціолога міститься класифікація фактів колективної свідомості, яка згодом частково збереглася, а частково була модифікована і доповнена.

Згідно з нею, перший клас складають загальні ідеї та почуття (народні легенди, релігійні традиції, *мова* тощо), які «передаються від одного покоління до іншого». На противагу груповій психології малих груп вони народжуються від взаємодії великої кількості умів багатьох поколінь і поділяються всіма членами суспільства, забезпечуючи наступність колективного життя. Отже мова, за Е. Дюркгеймом, є одним з найголовніших соціальних фактів, утворюючих суспільство [2, с. 190].

Суголосно Е. Дюркгейму, М. Хальбвакс теж розуміє мову, як соціальний факт, яким детермінується індивідуальна пам'ять. «Щоб воскресити в пам'яті власне минуле, людині часто доводиться звертатися до чужих спогадів. Вона покладається на опорні точки, які існують поза нею і встановлені суспільством. Більш того, функціонування індивідуальної пам'яті неможливо без цих інструментів – *слів та ідей* (курсив наш – *О. Ш.*), не придуманих індивідом, а запозичених їм з його середовища», зазначає він у роботі «Колективна та історична пам'ять» [3]. У іншій одній із перших праць «Соціальні рамки пам'яті» М. Хальбвакс ще

категоричніше висловлювався щодо залежності пам'яті від мови. «Слід відмовитися від думки, що минуле зберігається незмінним в пам'яті індивідів, наче з нього робиться стільки ж знімків, скільки є індивідів. Люди, що живуть в суспільстві, користуються словами і розуміють їх зміст – така передумова колективного мислення. А кожне слово (якщо ми його розуміємо) супроводжується спогадами, і немає таких спогадів, яким ми не могли б поставити у відповідність деякі слова. Перш ніж викликати в пам’яті спогади, ми їх проговорюємо...» [4, с. 325 – 326].

У «Соціальних рамках пам’яті» не раз повторюється думка про роль мови як соціального факту в мисленні і пам'яті людей: «словесні конвенції утворюють одночасно і саму елементарну, і саму стійку рамку колективної пам'яті...», «...мова є не просто знаряддя думки, вона обумовлює весь комплекс наших розумових функцій», «...люди спільно мислять за допомогою мови» [4, с. 118, 87, 103].

У другому розділі «Соціальних рамок ...» М. Хальбвакс, спираючись на досліди англійського психіатра Генрі Хеда, демонструє роль мови в роботі пам’яті від протилежного – через вивчення афазичних порушень. Афазія дозволяє змоделювати ситуацію, коли людина адекватно розуміє те, що відбувається і знає, що вона хотіла б сказати, але не пам'ятає слів, за допомогою яких це можна було б сформулювати. Її пам'ять порушена, але лише частково. «Вона схожа на людину в чужій країні, мовою якої вона не говорить, зате знає її історію і не забула своєї власної історії» [4, с. 116]. Аналізуючи один з дослідів Г. Хеда, М. Хальбвакс відзначає висновок англійського вченого: «... нездатність [хворого] виконати або повторити жест, коли він має місце, є результатом не руйнування образів, а «браку слів» [4, с. 107]. Розлад мови впливає навіть на виконання жестів, які, здавалося б, здійснюються без всякої мови, – а це означає, що насправді вони все-таки включають в себе розуміння, тобто момент мислення і внутрішнього мовлення. «Коли у людини більше немає слів, у неї як би ламаються зчленування думки» [4, с. 111]; афазику не вистачає слів як соціальних рамок, куди поміщалися б його спогади – хай то згадка про простір (розстановка предметів у приміщенні) або про тілесні рухи (наприклад, малювання).

Для М. Хальбвакса мова – не просто інструмент, а й передумова розумової діяльності людини, при пошкодженні мовлення вся ця діяльність порушується, а проте, при цьому важливою є наявність мови взагалі, а не її специфічно внутрішній устрій. Суспільство дає людині слова, але не зобов'язує її мислити з їх допомогою саме так,

а не інакше. Тобто М. Хальбвакс розуміє мову як необхідний компонент оформлення спогадів, передумову існування пам'яті, але не розвиває питання про мову як різновид пам'яті.

Проблема примусовості мовних структур, що детермінують характер мислення тієї чи іншої культури, з вельми різних позицій обговорювалася лінгвістами ще з часів В. фон Гумбольдта (про що мова далі), але М. Хальбвакс не торкається цієї проблеми, як не користується він і поняттями «культура» і «мовна структура». Таким чином, мовна діяльність для М. Хальбвакса – це процес, для якого суспільство дає індивіду швидше засоби, ніж правила; його дослідження пам'яті не заглиблюється в проблематику співвідношення мови і культури, яка саме набувала актуальності.

Але вже у послідовника М. Хальбвакса Я. Ассмана зазначені ідеї зв'язку мови і пам'яті, через посередництво культури, набувають розвитку. У 3 розділі «Культурна ідентичність і політична уява» своєї широковідомої праці «Культурна пам`ять: Письмо, пам'ять про минуле і політична ідентичність у високих культурах давнини», він розглядає мову, пам'ять і культуру як підставу і спосіб існування колективної ідентичності. «Свідомість соціальної приналежності, те, що ми називаємо «колективною ідентичністю», заснована на участі в загальному знанні і загальній пам'яті, які передаються через мовлення однією мовою або, кажучи ширше, через використання загальної системи символів. Адже мова йде при цьому не тільки про слова, речення та тексти, але також і про обряди і танці, візерунки і орнаменти, костюми і татуювання, їжу і пиття, пам'ятники, картини, ландшафти, дорожні вказівники і межові камені. Все це може стати знаком, який кодує спільність. Важлива не матеріальна оболонка, а функція символу і структура знака. Ми назвемо цей комплекс, який передається в символах спільноти, «культурою», або, точніше, «культурною формацією». Культурній ідентичності відповідає, обгрунтовуючи і насамперед відтворюючи її, культурна формація. Культурна формація – це те, завдяки чому створюється і зберігається в зміні поколінь колективна ідентичність» [5, с. 149 –150].

Розглядаючи культуру як захисну систему для певної ідентичності, Я. Ассман описує спосіб її функціонування по аналогії з біологічним організмом, уподібнюючи при цьому лінгвістичний канал передачі культурноспадкової інформації – генетичному каналу.

«Ми визначаємо культуру як свого роду імунну та ідентифікаційну систему групи; задамося тепер питанням про спосіб її функціонування. Тут також у наявності разюча аналогія

з біологічною імунною системою. Адже спосіб функціонування культурної імунної системи найкраще описується поняттям циркуляції.

Так як взаємодія фіксованих і рухомих клітин створює і підтримує (відтворює) тілесну ідентичність, тобто завдяки невпинному встановленню безлічі контактів створює когерентність і органічну Я-інтеграцію, так і соціальна ідентичність створюється і відтворюється через взаємодію. У цій взаємодії циркулює *закодований і виражений загальною мовою, загальним знанням і загальною пам'яттю культурний зміст, тобто запас загальних цінностей, даних досвіду, очікувань і тлумачень, який утворює «символічний світ смислу» або ж «картину світу» даного суспільства* (курсив наш – *О. Ш.)*» [5, с. 150–151].

З даного уривку видно, що Я. Ассман, намагаючись розв'язати проблему культурної пам'яті, виходить на проблематику співвідношення мови і мислення, мови як транслятора культури, співвідношення мовної та інших картин світу, іншими словами намагається розглянути досліджувану проблему в лінгвокультурологічному аспекті. Зазначимо, що дана проблема була поставлена задовго до Я. Ассмана, і до її вирішення були запропоновані різноманітні підходи. Розглянемо коротко самі найважливіші.

Перші спроби розглянути проблему в саме зазначеному зрізі припадають на злам XVIII – XIX століття у, так званий, період Романтизму, і пов'язані з іменами таких німецьких учених-романтиків як Й. Г. Гердер та В. Гумбольдт. В рамках філософії мови Й. Г. Гердером висувається теза про первинність мови по відношенню до мислення, її активну формуючу роль відносно світогляду певного народу. Мова, за Й. Гердером, це форма будь-якої людської думки, яка визначає, певною мірою, і сам її зміст. У мові відбивається характер певного народу [6, с. XXIII; 7, с. 239].

Подібні ідеї послідовно розвиваються В. Гумбольдтом, основні положення концепції якого можна звести до наступного: 1) мова є опосередкована ланка між людиною і навколишнім світом, 2) мова є «народний дух», вона є «саме буття» народу, 3) культура являє себе насамперед у мові 4) будь-яка культура національна, її національний характер виражений у мові за допомогою особливого бачення світу, 5) мова є фіксований погляд культури на світобудову й себе саме, 6) мові властива специфічна для кожного народу внутрішня форма (ВФ), яка є вираженням «народного духу», його культури. Слово може спонукати створювати поняття і визначати як це зробити, завдяки своїй внутрішній формі. Згідно В. Гумбольдту, «мовна

внутрішня форма» не є елементом мови, або властивістю окремих мовних утворень, а є самою суттю мови, вона і є творчою формуючою силою в процесі «перетворення світу у власність духу». Це не що інше, як національно-своєрідний спосіб уявлення предметів зовнішнього світу, що знаходиться між ним і людиною, і створює особливий «мовний світогляд» кожного народу [8, с. 46–47; 9, с. 10, 12–13].

При цьому важливим є той момент, що мова виконує подвійну функцію стосовно означеного національного «мовного світогляду»: по-перше, вона його фіксує і передає у спадок від поколінь минувших поколінням прийдешнім, а по-друге, вона, так би мовити, «нав'язує» його новим поколінням, або говорячи дюркгеймівською термінологією чинить «примус», є соціальним фактом. «Якщо подумати про те, як на кожне покоління народу, формуючи його, впливає все, що засвоїла за минулі епохи його мова, і як всьому цьому протистоїть тільки сила одного-єдиного покоління, та й то не в чистому вигляді, тому що пліч-о-пліч живуть, змішуючись одна з одною, підростаюча і зникаюча зміни, то стає ясно, до чого незначною є сила одинака перед могутньою владою мови» [8, с. 84].

Мова і національна культура знаходяться в нерозривному діалектичному зв'язку, у стані постійного взаємовпливу. «Характер – природний наслідок безперервного впливу, який чинить на мову духовна своєрідність нації. Сприймаючи загальні значення слів завжди одним і тим же індивідуально-неповторним чином, супроводжуючи їх однаковими відчуттями і обертонами сенсу, слідуючи одній і тій же спрямованості при зв'язку ідей, користуючись саме тим ступенем свободи при побудові мовлення, яку допускає інтелектуальна сміливість народного розуму, співвимірна з його здатністю розуміння, нація поступово додає мові своєрідного забарвлення, особливого відтінку, а мова закріплює в собі ці риси і починає в тому ж сенсі впливати на народне життя» [8, с. 167–168].

Дещо з іншого боку підходить до з'ясування ролі мови в пізнанні минулого ще один представник німецьких романтиків, історик Йоган Густав Дройзен (1808–1884), який був також оригінальним і новаторським філософом історії, зокрема, у сфері методології. Відправним пунктом «Історії» Й. Дройзена є аналіз залежності людського пізнання від засобів здобуття знання, свідчень, досвіду, з якої випливає суб'єктивність, тобто можливість отримання тими хто пізнає різних образів реальності на підставі тих самих емпіричних елементів. Історична наука базується на використанні певних реш-

ток (реліктів) минулого, емпіричного матеріалу, присутнього в сучасності, в духовних покладах нашого Я. На думку Й. Дройзена, головним інструментом вираження духовного життя людини, який слід зрозуміти, є мова. Вона відрізняє людину від тварини, лише через мову можна виразити цілісність нашого Я, у зв'язку з чим історичне розуміння схоже на розуміння людей, що розмовляють. Й. Дройзен не визнає погляду ніби мова є своєрідним нейтральним передавачем того, що ми пізнаємо; він радше передчував, що у випадку мови маємо справу з чинником, котрий бере активну участь у процесі пізнання, упорядковуюючи роздуми про світ формою, тісно пов'язаною зі змістом. Услід за Й. Гердером і В. Гумбольдтом він стверджував, що мова – дух народу. «Цілий світ думки представлений у мові. Кожна мова, хоч яка бідна чи багата, є повним і завершеним поглядом на світ. Ніхто не може мислити інакше, аніж так, як дозволяє його мова» [10, с. 33-49]. Протягом століття ідеї німецьких романтиків періодично потрапляли в поле зору талановитих науковців як, наприклад, О. Потебні, І. Бодуена де Куртене, але серйозного розвитку не мали. Вибух уваги до них припадає на XX століття, коли вони були своєрідно інтерпретовані в рамках так званої «гіпотези лінгвістичної відносності». Дана гіпотеза була висунута приблизно у 1930–х роках XX ст. американськими вченими-лінгвістами Е. Сепіром і Б. Уорфом.

За Е. Сепіром, кожна людина з дитинства виховується і мислить в певній лінгвістичній системі, якою є мова. Усвідомити дійсність без допомоги мови вона не може, і тому мова відіграє не тільки комунікативну роль, але весь «реальний світ» людини будується нею підсвідомо, згідно з мовними нормами певної групи. Різні людські спільноти розрізняються за своїми мовами, а відповідно розрізняються і ті картини світу, які побудовані на їх основі. Чим більше відмінні мови певних спільнот, тим більше різняться погляди на світ їх представників [11, с. 114].

Розвиваючи ідеї Е. Сепіра, Б. Уорф сформулював принцип лінгвістичної відносності, який є центральним пунктом гіпотези: «ми членуємо природу в напрямку, який підказаний нашою рідною мовою. Ми виділяємо в світі явищ ті чи інші категорії і типи зовсім не тому, що вони самоочевидні, навпаки, світ постає перед нами як калейдоскопічний потік вражень, який мусить бути організований нашою свідомістю, а це значить в основному – мовною системою, яка зберігається в нашій свідомості. Ми членуємо світ, організуємо його в поняття та розподіляємо значення так, а не інакше, в основному тому, що ми учасники угоди, яка предписує подібну

систематизацію. Ця угода має силу для певного мовного колективу і закріплена в системі моделей нашої мови» [12, с. 174–175].

У своїй діяльності людина керується знаннями про світ, які закріплені в системі мовних значень, а оскільки ці значення засвоюються людиною з дитинства, і розрізняються в різних мовах, то, відповідно, поведінка члена певної етнічної спільноти, його реакція на ті чи інші явища детермінується мовною картиною світу цієї спільноти, з чого й складається той специфічний психоповедінковий інваріант або менталітет народу.

Схожі ідеї висувалися і представниками так званого неогумбольдтіанського напрямку в лінгвістиці (німецькі лінгвісти Л. Вайсгербер і Й. Трір). Л. Вайсгербер вважав, що кожна мова унікальна і в кожній мові закладена своя так звана картина світу – культурноспецифічна модель. Тому можна говорити про те, що спосіб мислення народу визначається мовою, тобто про свого роду «стилі присвоєння дійсності» за допомогою мови. Саме Л. Вайсгербер увів поняття «мовної картини світу», яке стало популярним у сучасній лінгвістиці.

Своєрідність даної картини світу визначається тим, що в ній опредмечується індивідуальний, груповий та національний (етнічний) вербальний і невербальний досвід. Проте національна своєрідність мовної картини світу розглядається неогумбольдтіанцями не як результат тривалого історичного розвитку, а як споконвічно дана властивість мов. На їхню думку, люди за допомогою мови створюють свій особливий світ, відмінний від того, який їх оточує. Картина світу мовця, дійсно, суттєво відрізняється від об'єктивного опису властивостей, предметів, явищ, від наукових уявлень про них, бо вона є «суб'єктивним образом об'єктивного світу». Однак не сама мова створює цю суб'єктивну картину світу.

Критики зазначених підходів в основному зосереджуються на недопустимості ототожнення мови і мислення – це дві самостійні сфери, хоча і тісно між собою пов'язані. Відповідно до цього положення розрізняються і дві картини світу – концептуальна і мовна. Концептуальна картина світу є багатшою мовної, оскільки у її створенні беруть участь різні типи мислення, у тому числі і невербальні. Мовна картина світу виконує дві основні функції: 1) означування основних елементів концептуальної картини світу і 2) експлікація останньої мовними засобами [13, с. 6]. Картина світу, яку можна назвати знанням про світ, лежить в основі індивідуальної і суспільної свідомості. Мова ж виконує вимоги пізнавального процесу. Концептуальні картини світу у різних

людей можуть бути різними, наприклад, у представників різних епох, різних соціальних, вікових груп, різних областей наукового знання тощо. Люди, що говорять на різних мовах, можуть мати, за певних умов, близькі концептуальні картини світу, а люди, що говорять однією мовою, – різні. Отже, в концептуальній картині світу взаємодіє загальнолюдське, національне і особистісне.

Таким чином, гіпотеза лінгвістичної відносності оцінюється сучасними вченими далеко не однозначно. Проте до неї звертаються всі дослідники, які серйозно займаються проблемою взаємовідношень мови та культури, мови і мислення, оскільки саме за допомогою цієї гіпотези можуть бути осмислені такі факти мови, які важко пояснити яким-небудь іншим способом.

Сьогодні вчені зосереджені не на тому, щоб доводити або викривати гіпотезу Сепіра-Уорфа. Замість цього вони досліджують відносини між мисленням, мовою та культурою і описують конкретні механізми взаємовпливу. Більш того, паралелі між мовою і мисленням, встановлені в останні десятиліття, справляють враження навіть на фахівців. Суперечки і дискусії з приводу гіпотези Сепіра-Уорфа виявилися надзвичайно плідними для розвитку не тільки лінгвістики, а й багатьох гуманітарних наук. Можна сказати, що поява гіпотези лінгвістичної відносності і зростання уваги до неї з боку широких кіл науковців, призвели, врешті решт, до парадигмальних змін в лінгвістиці і близьких до неї дисциплінах.

«Звернення до теми людського фактору в мові свідчить про важливе методологічне зрушення, яке намітилося у сучасній лінгвістиці, – про зміну її базисної парадигматики і перехід від лінгвістики «іманентної» з її установкою розглядати мову «у самій собі і для себе» до лінгвістики антропологічної, якою передбачається вивчати мову у тісному зв'язку з людиною, її свідомістю, мисленням, духовно-практичною діяльністю» [13, с. 8].

Основні напрями у сучасній лінгвістиці, які формуються в рамках даної парадигми, – це когнітивна лінгвістика та лінгвокультурологія, яка повинна бути орієнтована на культурний фактор у мові і на мовний чинник в людині. Нас, насамперед у межах нашого дослідження, приваблює лінгвокультурологія – продукт антропоцентричної парадигми в лінгвістиці, яка розвивається в останні десятиліття.

Лінгвокультурологія – це галузь лінгвістики, що виникла на стику лінгвістики і культурології і досліджує прояви культури народу, які відбилися і закріпилися в мові. З нею тісно пов'язані етнолінгвістика і соціолінгвістика. Термін «лінгвокультурологія»

з'явився в 90-і роки XX ст., у зв'язку з роботами фразеологічної школи, очолюваної В. Телія, роботами Ю. Степанова, А. Арутюнової, В. Воробьева, В. Маслової та інших дослідників.

Якщо культурологія досліджує самосвідомість людини по відношенню до природи, суспільства, історії, мистецтва та інших сфер її соціального і культурного буття, а мовознавство розглядає світогляд, який відображається і фіксується в мові у вигляді ментальних моделей мовної картини світу, то лінгвокультурологія має своїм предметом і мову і культуру, що знаходяться в діалозі, взаємодії. Лінгвокультурологія вивчає мову як феномен культури. Це певне бачення світу крізь призму національної мови, коли мова виступає як виразник особливої національної ментальності.

Якщо традиційний спосіб осмислення проблеми взаємодії мови і культури полягає в спробі вирішити лінгвістичні завдання, використовуючи деякі уявлення про культуру, то в лінгвокультурології вивчаються способи, за допомогою яких мова втілює у своїх одиницях, зберігає і транслює культуру. Вся увага в лінгвокультурології приділяється людині в культурі і її мові, тут потрібно дати відповіді на багато питань, в числі яких наступні: яким бачить людина світ, яка роль метафори та символу в культурі, яка роль фразеологізмів, які утримуються в мові століттями, в репрезентації культури, чому вони так потрібні людині? З огляду на мету нашого дослідження, питання яким чином мова втілює у своїх одиницях, зберігає і транслює через віки культуру певної спільноти, є ключовим.

З матеріального погляду в мові, що реалізується в мовленні, немає нічого, крім звуків, які комбінуються у слова, речення тощо. Але за цими комбінаціями криється величезний світ значень – фонетичних, лексичних, граматичних, стилістичних. Саме в них відображені знання народу – носія мови – про світ, його структуру, ставлення людей до нього. Це обумовлюється системністю мови, оскільки, вона не є простим словником назв об'єктів реальності, застиглим інвентарем, створеним з комунікативною метою, – в останньому разі людську мову можна було б уподібнити комп'ютерній. В дійсності ж мова – це надзвичайно складна система, кожна одиниця (елемент) якої, знаходиться в зв'язку з безмежною кількістю інших одиниць.

У вже згадуваній роботі В. Гумбольдт порівнював мову «з величезною тканиною, всі нитки якої більш-менш помітно пов'язані між собою і кожна – з усією тканиною в цілому. З якого б боку до цього не підходити, людина щоразу торкається в мові лише якоїсь окремої нитки, але, спонукувана інстинктом, вона постійно

здійснює це так, як ніби в даний момент їй відкрита вся основа, до якої неминуче вплетена ця окрема нитка» [8, с. 88].

Скажімо ми промовляємо «сніг», і, зрозуміло, для нас і для того хто нас чує, промовлене (сукупність звуків) означає конкретне природне явище, поняття якого ми маємо в нашій свідомості. Але попри це, значення даного слова, як при ланцюговій реакції, приводить в дію цілу низку інших значень, асоціацій, відношень, які так чи інакше пов'язані з цим словом. Адже кажучи «сніг», ми, водночас, маємо на увазі, що він білий, пухнастий, холодний, настала зима, скоро Новий рік тощо. І подібні семантичні зв'язки між словами не перерахувати, проте навіть з поверхового аналізу можна дійти висновку, що у народів різних кліматичних зон, кількість асоціацій, пов'язаних зі снігом, буде різнитися. Наприклад Б. Уорф зазначав, що в ескімоських мовах є кілька різних слів для позначення різних видів снігу, а в англійській, всі вони об'єднані в одному слові snow. Дана особливість не буде видаватися дивною, якщо враховувати важливість того чи іншого явища в соціально-практичній діяльності того чи іншого народу. «Мовою охоплюються переважно об'єкти, які входять до кола потреб і інтересів («практика» у широкому розумінні) людини, і відбиваються не стільки чисто субстанціональні властивості позамовного світу, а, радше, відношення людини до нього» [9, с. 13-14]. Тобто йдеться про здатність мови фіксувати і передавати у спадок ціннісне ставлення до предметів оточуючої дійсності, яке саме по собі сформувалося в процесі довготривалої соціально-культурної практики багатьох поколінь.

«У результаті соціально-історичного досвіду людина, перетворюючи речі, їх властивості в предмет своєї праці, формує нові поняття про соціальне призначення, соціальні властивості і функції цих речей, разом з продуктами праці формує і нові поняття, уявлення, даючи кожному своє ім'я». [13, с. 116] Результатом цієї діяльності є лексика, словниковий склад будь-якої мови, який складають слова і певна кількість словосполучень. Лексичне значення слова можна визначити як концепт, зв'язаний знаком. «Зміст центральної лексичної одиниці – слова – носить комплексний характер. Слово як будівний елемент мовної системи є одночасно основною когнітивною одиницею, яка має декілька видів семантичної значимості: граматичне (внутріструктурне) значення, лексичне (речове) і прагматичне значення, яке виступає у вигляді різноманітних конотацій (оціночних, культурно-історичних, національно-географічних та інших знань), накопичених носіями мови в результаті сприйняття ними різних аспектів зовнішнього світу» [13, с. 118].

Велике значення для трансляції мовою культурної спадщини мають саме конотації – супутні значення мовних одиниць, різновиди прагматичної інформації, що відображає не самі предмети і явища, а певне ставлення до них.

Конотація включає додаткові семантичні або стилістичні елементи, стійко пов'язані з основним значенням у свідомості носіїв мови. Вона призначена для вираження емоційних або оціночних відтінків висловлювання і відображає культурні традиції суспільства. Наприклад, з назвами таких тварин як «заєць», «лисиця», «свиня», «ведмідь» в українській культурній традиції асоціюються такі властивості як боягузтво, хитрість, неакуратність, вайлуватість. В інших культурах ті ж самі денотати можуть мати зовсім інші конотації.

Або інший приклад: співробітника спецслужби, який займається збором таємної інформації, можна називати як розвідником, так і шпигуном, у денотації ці слова тотожні. Але за суспільною традицією, розвідником іменують співробітника власної вітчизняної спецслужби, шпигуном – іноземної, підкреслюючи негативний відтінок цього поняття. Аналогічно співвідносяться і поняття «партизани» (якщо свої), тобто нерегулярні військові угруповання, які діють у тилу ворога і «бандформування» (якщо ворожі).

Особливої уваги, з огляду на лінгвокультурологічний аналіз співвідношення мови і культурної пам'яті, потребує такий мовнокультурний феномен як фразеологізм. Фразеологізмом або ідіомою, ідіоматичним зворотом називається стійке словосполучення, яке являє собою змістову цілісність і відтворюється в процесі мовлення. Наприклад: *пошитися в дурні; передати куті меду; як рак свисне* тощо. Фразеологічний (ідіоматичний) фонд мови – найцінніше джерело відомостей про культуру та менталітет народу, в них як би законсервовані уявлення народу про міфи, звичаї, обряди, ритуали, звички, мораль, побутові норми, правила поведінки. Фразеологізми завжди побічно відображають погляди народу, суспільний лад, ідеологію своєї епохи. Й. Г. Гердер називав фразеологізми (в оригіналі – ідіоматизми) «споконвічними окрасами мови», які жоден народ-сусід не в змозі викрасти за допомогою перекладу. «Окраси ці увійшли у саму душу мови, і будь-яка спроба вирвати їх звідти неминуче викличе їх руйнування; крізь шати мови проглядають ці принади, неначе груди Фріни (відома давньогрецька гетера – *О. Ш.*) – крізь прозорий шовк…» [14, с. 123 –124].

Фразеологізми, з одного боку, мають ознаки, спільні зі словами, словосполученнями і реченнями, а з іншого – відрізняються від них.

На відміну від слів, фразеологізми:

1) складаються із самостійних одиниць мови – слів, які найчастіше функціонують окремо та мають відповідні форми;

2) мають сталу конструкцію, одні й ті ж компоненти, заміна чи доповнення руйнує їх;

3) відрізняються більшою точністю значення, яке частіше, ніж у словах, супроводжується образною характеристикою.

На сьогодні немає усталеної загальновизнаної класифікації фразеологічних одиниць. Широкого визнання у вітчизняному й світовому мовознавстві здобула семантична класифікація, опрацьована В. В. Виноградовим. В основу його фразеологічної теорії покладено ступінь видозміни значення слова у різних синтаксичних і стилістичних умовах фразоутворення. В. Виноградов розрізняє три групи фразеологічних одиниць – фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності і фразеологічні сполучення [15].

Генетична класифікація, що передбачає групування фразеологічного матеріалу за джерелами походження, найбільш детально опрацьована в дослідженнях Л. А. Булаховського, який визначає такі групи:

1) прислів'я і приказки;

2) професіоналізми, що набули метафоричного вжитку;

3) усталені вислови з анекдотів, жартів тощо;

4) цитати й образи з «Старого» і «Нового» завітів;

5) численні ремінісценції античної старовини;

6) переклади поширених іншомовних висловів;

7) крилаті слова українських та іноземних письменників;

8) влучні фрази видатних людей [16, с. 52].

Фразеологія є фрагментом мовної картини світу. Фразеологічні одиниці (ФО) завжди звернені на суб'єкта, тобто виникають вони не стільки для того, щоб описувати світ, скільки для того, щоб його інтерпретувати, оцінювати і висловлювати до нього суб'єктивне ставлення. Саме це відрізняє фразеологізми від інших номінативних одиниць.

З давніх-давен народ із покоління в покоління передавав усталені звороти – чудові перлини народної мудрості. Серед фразеологізмів можемо знайти такі, що прийшли в українську мову ще із часів середньовіччя (*згинули як обри; незваний гість гірше татарина*) і засвоєні зовсім недавно (*вийшов у тираж; цирк*

на дроті; добирався на автопілоті). Зрозуміло, що кожна ФО є віддзеркаленням якогось фрагменту соціально-історичного досвіду певної спільноти: конкретної життєвої ситуації, властивості речі, прояву людського характеру, поведінки тварин тощо, підмічених представниками соціуму і закріплених у певній словесній формулі. Причому інтерпретація, оцінка того чи іншого моменту відбувається у звичних для творця ФО ціннісно-світоглядних координатах із застосуванням зрозумілих стереотипних шаблонних уявлень про світ, правил життя, шаблонів поведінки (*козак чорту не брат; козацькому роду нема переводу*).

Таким чином, у самому формуванні фразеологізмів, тобто у відборі образів, простежується їх зв'язок з культурно-національними стереотипами і еталонами. Ця інформація потім наче б воскресає в конотаціях, які відображають зв'язок асоціативно-образної основи з культурою (еталонами, символами, стереотипами). Вже як культурний спадок ці фразеологізми, що відображають типові ситуації і уявлення, починають самі виконувати роль символів, еталонів, стереотипів культури, виконуючи роль регуляторів соціальної діяльності. В. Телія пише, що фразеологічний склад мови – це «дзеркало, в якому лінгвокультурна спільність ідентифікує свою національну самосвідомість» [17, с. 85], саме фразеологізми як би нав'язують (згадаймо Е. Дюркгейма!) носіям мови особливе бачення світу, ситуації. Фразеологічні одиниці, відображаючи у своїй семантиці тривалий процес розвитку культури народу, фіксують і передають від покоління до покоління культурні установки та стереотипи, еталони і архетипи. Фразеологізми, по Ф.І. Буслаєву, – своєрідні мікросвіти, вони містять в собі «і моральний закон, і здоровий глузд, виражені в короткому вислові, які заповідали предки в керівництво нащадкам» [18, с. 37]. Це душа всякої національної мови, в якій неповторним чином виражаються дух і своєрідність нації.

Отже, фразеологізми прямо (в денотаті) або опосередковано (через співвіднесеність асоціативно-образної основи з еталонами, символами, стереотипами національної культури) несуть в собі культурну інформацію про світ, соціум. Тому ФО – свого роду «джерело премудрості» народу, яке зберігає і відтворює його менталітет, його культуру від покоління до покоління.

Народна фразеологія є дзеркалом національного характеру. Надзвичайно емоційна і колоритна українська народна фразеологія рясніє жартом, безжурним гумором, а нерідко з ущипливою, нищівною іронією. З цього погляду в народній українській мові

глибоко і прозоро відображається одна з типових рис національного характеру народу.

Предмет інтересу лінгвокультурології становить також «культурна пам'ять» фразеологізму. Це ті асоціації, які задаються ФО і тягнуться з її минулого вживання, організовуючи сучасне значення. Адже будь-яке слово нашої мови, перш ніж отримати сучасне значення, пройшло складну семантичну історію, що приводить нас в кінцевому рахунку до початкових словотворчих зусиль людини. Окрім того, що ФО є пам'яттю народу, так би мовити функціонально, вони ще й можуть й «прямо» вказувати на ту чи іншу сторінку його історії. Фразеологія кожної мови – це скарбниця народу, здобуток його мудрості й культури, що містить багатий матеріал про його історію, боротьбу з гнобителями й нападниками, про звичаї, ідеали, мрії й сподівання. Так, в усталених зворотах: *висипався хміль із міха та й наробив ляхам лиха; пропав, як швед під Полтавою; Іван носить плахту, а Настя – булаву; Катерина – вража баба, що ти наробила,* – звучить відгомін боротьби з чужинцями, проступають крізь пітьму віків її драматичні епізоди.

Цікаво, що ще на світанку Київської Русі, коли тільки-но почала складатися давньоруська народність, автор першого хронологічного викладу подій, пов'язаних з виникненням цієї держави – «Повісті минулих літ», намагався у цьому творі історично тлумачити низку фразеологізмів, які були тоді відомі (та й досі живі), але походження їх було вже призабуто. «І досі є притча на Русі, пропали наче обри, – провадить він і виводить із пітьми віків назву забутого племені. *Біда як у Родні; піщанці вовчого хвоста бояться*, – ці та інші вирази автор Повісті порахував за потрібне проінтерпретувати у такому серйозному історичному документі, оскільки, як це слідує з його викладу, на той час ці фразеологізми являли собою пам'ять про минуле, а вони ж живі і по-сьогодні! [19, с. 15, 16, 65].

Розглядаючи мову як культурну пам'ять спільноти, доцільно, на нашу думку, хоча б побіжно торкнутися питання, яке хоч і не стосується напряму магістральної лінії дослідження, але усе ж таки має «точки перетину» з заявленою тематикою «Мови і Пам'яті», а саме питання впливу мовного чинника на теорію історіописання.

Наприкінці 1970-х – на початку 1980-х рр. відбувається зміна поглядів на теорію історіописання, так званий «лінгвістичний поворот» (Linguistic turn). Одним з його наслідків стало посилення уваги до мовних засобів, якими історик користується для презентації своїх результатів дослідження, тобто до лінгвістичного аспекту

історичних пошуків. Представниками нової течії вважають, насамперед, М. Фуко, Р. Барта, Г. Вайта, Ж. Дерріда, П. Рікера. Дані ідеї, з певними обмовками, можна вважати продовженням роздумів щодо природи історіописання, які зустрічаються ще у Й. Дройзена.

Відповідно до нового бачення, текст джерела сприймається як певна «лінгвістична реальність» – відбиток засвоєного людиною за посередництва мови досвіду, що, у свою чергу через ту ж таки мову «думає замість людини»: диктує певні мовленнєві штампи та готові мовні конструкції, зумовлюючи зміст описуваного. За такого підходу інтерпретоване істориком минуле є не стільки наслідком його вміння застосовувати необхідні методологічні прийоми, а, значною мірою, результат прихованого впливу на його свідомість мовного чинника.

Особливу роль для розуміння саме такого стану справ відіграла праця американського історика Гейдена Вайта «Метаісторія. Історична уява в Європі XIX століття» (1973 р.). Г. Вайт вважає, що історія є доступною тільки через мову. Вона є різновидом дискурсу, специфічним вживанням мови, яка завжди означає більше, ніж буквальне мовлення, і має при цьому метафоричний характер. Історичні факти в жодному сенсі не є «даними» історикові, але є ним установлені. Він наголошує, що «факт» є твердженням про подію і в цьому сенсі він є явищем суто мовним. Факт і подія належать до двох відмінних царин: подія – до минулого, а факт – до дискурсу. Операція, яка перетворює «факти» на «події», є наративізація або «фікціоналізація». Отже, історики займаються не минулим як таким, а власне текстами, які розповідають про минуле.

Алгоритм подібного «створення» (конструювання) минулого, згідно з Г. Вайтом виглядає наступним чином. Спершу оповідь про минуле формується в голові історика, зазнаючи певного логічного впорядкування в неусвідомлено притаманних людині засобах образного мовлення – тропах (метафора, метонімія, синекдоха, іронія). На цьому позасвідомому рівні, який Г. Вайт називає метаісторичним, відбувається «префігурація» або «попереднє впорядкування» історичного поля, тобто надання минулому певних змістів, потім зафіксованих у побудові сюжету й оснащених аргументами, висновками тощо. У свою чергу, дані змісти вкладаються в схему одного з чотирьох видів сюжету (роману, трагедії, комедії та сатири), чим історичним подіям надається зв'язність наративної белетристики.

Г. Вайт висуває припущення, що головний троп (метафора, метонімія, чи інший) впливає на відбір того, що являтиме собою

відповідну подію, до початку самого дослідження. Недостатність критичної рефлексії дозволяє історикам вважати, що вони «відкривають», а не вигадують зв'язні історичні структури; проте словесні вигадки, які вони створюють, мають більше спільного з літературою, ніж із наукою. Якщо ми візьмемо до уваги, що події можна описувати зовсім по-різному, то стає очевидно, що читачі можуть віддавати перевагу іншим версіям, виходячи з моральних та естетичних міркувань, а не об'єктивних історичних причин. Відтак думка історика, за Г. Вайтом, є «в'язнем мови», що диктує «передкритичну» матрицю дискурсу, накинуту поза історикoвою волею і свідомістю – під впливом естетичних, ідеологічних чи моральних критеріїв культури, частиною якої він є [20, с. 216]. Іншими словами під впливом ціннісно-світоглядних координат, які зафіксовані у мовній картині світу певного народу.

«Після лінгвістичного повороту – зазначає видатний польський дослідник Є. Топольський – мову вже не можна трактувати як прозору структуру, розташовану між дослідником та дійсністю. Мову (нарацію, дискурс, текст тощо) розуміємо вже не як інструмент, що уможливлює «об'єктивний» опис реального світу, а як інструмент, необхідний для конструювання образів світу («можливих світів»). Використання цього інструменту дає можливість лише часткового володіння світом» [10, с. 24].

Як стверджує той же Є. Топольський, одним із складників лінгвістичного повороту виявилося «лавиноподібне зростання інтересу до проблематики метафори в гуманітарних науках» [10, с. 188]. Метафора не є суто лінгвістичною прикрасою людського мовлення або літературним прийомом, хоча це один із основних тропів поетичного мовлення. Але водночас вона є фундаментальною властивістю людської свідомості, яка уможливлює проектування одних форм людського досвіду на інші. Визнання метафоричності мислення людини має велике значення для розвитку науки в будь-якій області, зокрема історичній, оскільки, метафора не тільки відображає наше мислення, але і формує його. На розумінні метафори як «знаряддя мислення, форми наукового мислення» наголошує Х. Ортега-і-Гассет. Метафора, на думку філософа, служить тим знаряддям, за допомогою котрого нам вдається досягнути найвіддаленіших ділянок нашого концептуального поля. Об'єкти, що є близькими до нас, легко досягаються, відкривають думці доступ до далеких понять. Метафора ніби продовжує «руку» інтелекту. Х. Ортега-і-Гассет підсумовує, що «метафора розширює кордони мислення» [21, с. 72].

Метафора, вдало підібрана для позначення будь-якого нового явища, може стати імпульсом до побудови нових припущень і висновків на основі системних зіставлень двох з'єднаних метафорою явищ. Метафоризація являє собою процес активної часткової трансформації одного поняття під впливом іншого. Таким чином метафори дають нам можливість побачити який-небудь предмет або ідею «у світлі» іншого предмета чи ідеї, що дозволяє застосувати набуті знання та досвід для освоєння нового і для вирішення завдань в інших областях. «Використовуючи ті чи ті усталені в практиці історіописання метафори історик, з одного боку, «заощаджує час», себто звільняє себе від потреби щоразу вдаватися у широку аргументацію понять, якими оперує, а з другого – задає читачеві певний кут зору на описуване, оскільки, цілий шерег окремішніх епізодів уподібнює до чогось сталого, одного й того самого» [20, с. 274].

Крім цього, такий стан речей таїть у собі й інші негаразди. Наприклад, Є. Топольський зазначає, що серед функцій метафори найголовнішою є не когнітивна, а переконувальна, причому, ця «переконувальність» може забезпечуватися, виключно, впливом на почуття читача. Таке переконування може носити ідеологічний характер («революції – локомотиви історії», «загнивання капіталістичного суспільства»), котре доносить до читача переконання історика, його світогляд [10, с. 201-202]. Все це актуалізує вивчення проблематики, пов'язаної з лінгвістичними аспектами досліджень минулого.

Спробуємо підвести деякі підсумки. З усього сказаного вище випливає, що мова є своєрідною загальною теорією, що описує і пояснює дійсність. З її допомогою людині задається першопочаткова класифікація і осмислення явищ природи і суспільства, причому все це здійснюється значною мірою без суб'єктивно-особистісних переваг і обумовлюється загальною для людини умовою з іншими людьми – бути носієм певної мови. Мова, засвоєна людиною в дитинстві, набуває для неї (людини) унікального значення, її називають рідною.

Засвоєння лексики відбувається ассоціативно-ситуативним чином. Кожен предмет дійсності для дитини отримує назву (номінативна функція мови). Але мовна картина світу не є застиглим інвентарем чи номенклатурою. Зв'язок слів з нелінгвістичною реальністю відбувається як за рахунок співвідношення деяких мовних одиниць з об'єктами реальної дійсності, так і завдяки зв'язкам слів всередині мови як цілісної системи. Діти в процесі

оволодіння мовою засвоюють не тільки назви предметів або дій, але й їх етнічно-соціальне значення, відношення до них представників даної культури. Це відбувається завдяки накладенню мовної картини світу певного народу на дійсність і асоціюванню смислових одиниць з зовнішніми об'єктами. Розкриваючи перед дитиною світ як світ свого народу, дорослі методами табуювання та популяризації і заохочення певних дій, вчинків розвивають у дитини те чи інше відношення до об'єктів реального світу.

Знайомство дитини з лексичним матеріалом відбувається як засвоєння ціннісно-світоглядних координат. На цьому етапі інтерпретація світу відбувається аналогічно за типом міфологічно-образного способу мислення з застосуванням бінарних опозицій типу «вірно-невірно», «добре-погано» і т. ін. Пізніше людина засвоює і понятійно-логічний спосіб, але, як вважає на сьогодні переважна більшість антропологів, ці способи взаємодоповнюють один одного. Ті особливості, які обумовили ту чи іншу і єрархію цінностей в мовній картині світу певного народу, трансформувались у ній у ті чи інші зв'язки між словами, в певне ціннісне забарвлення понять живої буденної мови. Засвоєння їх людиною поряд з іншими, невербальними формами, такими як обряд, ритуал тощо, сприяє утворенню того специфічного стереотипу поведінки, яким і характеризується представник певного етносу.

Отже, окрім передачі інформації в суспільстві (зовнішня семантика), мові властива ше й внутрішня семантика: окремі мовні елементи комбінуючись між собою в нескінченно якісно і кількісно неоднакових послідовностях, створюють певний текст «етнічно-генетичної інформації». В цьому тексті імпліцитно містяться алгоритми поведінки, які засвоює людина, оволодіваючи даною мовою.

З огляду на це, на нашу думку, мову цілком корректно розглядати як культурну пам'ять етнокультурної спільноти (етносу, нації), яка фіксує, зберігає і транслює етнічно-генетичну інформацію, необхідну для збереження і відтворення цієї спільноти як собі тотожної, що водночас означає і творення фрагменту всесвітньої культури як досконалого стану розвитку матеріально-духовної сфери людства в її національно-самобутній модифікації. Зрозуміло, культурна пам'ять спільноти не обмежується мовою. Велике значення мають і невербальні засоби пам'яті: пам'ятники старовини, різноманітні артефакти, предмети мистецтва тощо. Але за відсутності мови вони мертві, це усього-навсього «німа пам'ять століть». Адже, як ще зазначав М. Хальбвакс, пам'ять є неможливою без такої соціальної рамки як мова.

Таким чином, гадаємо, що до складу проблематики з досліджень пам'яті доцільно включати питання, пов'язані з її мовним аспектом, а у свою чергу лінгвокультурологічні студії – особливо, стосовно історії походження номінативних одиниць мови (слів і фразеологізмів) – логічно вважати одним із аспектів memory studies. І, наостанок, хотілося б навести цитату з твору Вільгельма Гумбольдта, в якій він висловлював подяку мові за те, що вона дає можливість «відчути, як навіть віддалене минуле все ще присутнє в сьогоденні – адже мова насичена переживаннями колишніх поколінь і зберігає їх живе дихання, а покоління ці через звуки материнської мови, які і для нас стають вираженням наших почуттів, пов'язані з нами національними й родинними узами» [8, с. 82].

Список використаних джерел:

1. Іванишин В. Мова і нація / В. Іванишин, Я. Радевич-Винницький. – Дрогобич: Вид. фірма «Відродження», 1994. – 218 с.

2. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод и предназначение / Э. Дюркгейм; [Пер. с фр., составление, послесловие и примечания А. Б. Гофмана]. – М.: Канон, 1995. – 352 с. – (История социологии в памятниках).

3. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память / М. Хальбвакс // Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре. – 2005. – № 2–3 (40-41). Режим доступу: http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/

4. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / М. Хальбвакс; [Пер. с фр. и вступительная статья С.Н. Зенина]. – М.: Новое издательство, 2007. – 348 с.

5. Ассман Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Ян Ассман. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 368 с.

6. Жирмунский В.М. Жизнь и творчество Гердера / В.М. Жирмунский // Гердер И.Г. Избранные сочинения. – М.– Л.: Гос. издат. художественной литературы, 1959. – С. VII–LIX.

7. Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества / И.Г. Гердер; [Пер. и примеч. А.В. Михайлова]. – М.: «Наука», 1977. – 703с. – (Памятники исторической мысли).

8. Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества / Вильгельм фон Гумбольдт // Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – С. 37 – 297.

9. Рамишвили Г.В. Вильгельм фон Гумбольдт – основоположник теоретического языкознания / Г.В. Рамишвили // Вильгельм фон Гумбольдт Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – С. 5–33.

10. Топольський Є. Як ми розуміємо і пишемо історію? Таємниці історичної нарації / Є. Топольський. – К. : «К.І.С.», 2012. – 400 с.

11. Звегинцев В. А. Теоретико-лингвистические предпосылки гипотезы Сепира-Уорфа / В. А. Звегинцев // Новое в лингвистике. – Вып. 1. – М., 1960. – С. 111–134.

12. Уорф Б.-Л. Наука и языкознание / Б. Уорф // Новое в лингвистике. – Вып. 1. – М., 1960. – С. 135–198.

13. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / [Б. А. Серебренников, Е. С. Кубрякова, В. И. Постовалова и др.]. – М.: Наука, 1988. – 216 с.

14. Гердер И. Г. О новейшей немецкой литературе / И. Г. Гердер // Гердер И. Г. Избранные сочинения. – М.– Л.: Гос. издат. Художественной литературы, 1959. – С. 117 – 132.

15. Виноградов В. В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке / В. В. Виноградов // Виноградов В. В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. – М.: Наука, 1977. – С. 140 –161.

16. Булаховский Л. А. Курс русского литературного языка / Л. А. Булаховский. – М.: Наука, 1989. – Т.1. – 214 с.

17. Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб, заведений / В. А. Маслова. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 208 с.

18. Буслаев Ф. И. Русские пословицы и поговорки, собранные и объясненные / Ф. И. Буслаев. – М., 1954. – 158 с.

19. Повість минулих літ. Літопис / [переклад В. Близнеця].– К.: Веселка, 1989. – 224 с.

20. Яковенко Н. М. Вступ до історії / Н. М. Яковенко. – К.: Критика, 2007. – 376 с.

21. Ортега-и-Гассет Х. Две великие метафоры / Х. Ортега-и-Гассет // Теория метафоры: Сб.: [Пер. с англ., фр., нем., исп., польск. яз.]. – М.: Прогресс, 1990. – 512 с.

Штоквиш А. А. Язык и Память. Лингвокультурологический аспект проблематики memory studies.

В статье проведен анализ соотношения между исторической памятью и языком народа, обоснован тезис о возможности рассмотрения языка как памяти общности и значимости лингвокультурологических подходов для исследований памяти.

***Ключевые слова**: историческая память, язык, лингвокультурология, национальная идентичность, языковая картина мира, фразеология, лингвистический поворот.*

Shtokvish A. A. Language and Memory. Linguistic and cultural aspects of memory studies issues.

The article analyzes the correlation between the historical memory and the "peoples" language, grounded thesis on the possibility of consideration the language as a community memory and the importance of cultural and linguistic researches for memory studies.

***Key words:** historical memory, language, linguistic and cultural studies, national identity, language picture of the world, phraseology, linguistic turn.*

УДК 947.7.084.8:930.2 *Яременко В. М.*

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ СПАЛЕНИХ УКРАЇНСЬКИХ СІЛ (1941–1944 рр.)

Розглядаються джерельні можливості українських архівних фондів та опублікованих документів з проблеми спалених у 1941–1944 рр. українських сіл, у першу чергу – внаслідок нацистських каральних акцій. Також аналізується історіографія даного питання, починаючи з перших публікацій воєнних років, і донині. Історіографічний екскурс супроводжується оглядом загальних тенденцій політики пам'яті в СРСР і сучасній Україні стосовно спалених сіл.

***Ключові слова**: Друга світова війна, спалені села, нацистська окупаційна політика, каральна акція, комеморативні практики.*

Під час Другої світової війни Україна перебувала в епіцентрі жорстокого протистояння між нацистською Німеччиною та Радянським Союзом. Найтрагічнішими наслідками воєнних років стали мільйони людських жертв, серед яких значний відсоток припадав на знищених цивільних громадян. Нацистські каральні акції проти беззбройних жителів України розкривають одну зі сторінок воєнного травматичного досвіду. Подібні заходи окупанти застосовували у всіх регіонах, якими їм вдалося заволодіти. Каральні акції стали відповіддю нацистів на прояви саботажу, відмову їхати на роботи до Німеччини, дії партизан чи підозру в співпраці з ними місцевого населення. Вони передбачали як розстріл певної кількості заручників чи осіб, на яких падала підозра, так і знищення всіх жителів населеного пункту, включно з малолітніми дітьми, та спалення – часткового чи повного – самого села, хутора або містечка. Подібна доля спіткала відомі всьому світові французький Орадур-сюр-Глан, чеське Лідіце, білоруську Хатинь. В Україні рахунок населених пунктів, знищених саме внаслідок нацистських каральних акцій, іде на сотні, хоча їх назви для багатьох лишаються невідомими.

Загалом у СРСР проблема спалених разом із жителями сіл почала артикулюватися на загальнодержавному рівні з кінця 1960-х – початку 1970-х років та досягла свого апогею у 1980-х. Вона стала складовою жертовно-героїчного партизанського дискурсу, що саме тоді почав увиразнюватися. За символ спалених сіл радянське

керівництво обрало білоруську Хатинь, ідея меморіалізації якої з'явилася у 1966 р., а врочисте відкриття збудованого грандіозного меморіалу – 1969 [78]. В Радянській Україні робилися спроби ввести у символічний ряд власний населений пункт – чернігівське містечко Корюківку, де в березні 1943 р. нацистські карателі провели масову страту набагато більшої кількості цивільних жителів – близько 7 тис. осіб. Проте довгий час цей факт лишався поза фавором основних репрезентацій. У 1977 р. у районному центрі спорудили Меморіал на честь героїчного опору жителів Корюківщини гітлерівським загарбникам. У першій половині 1980-х років з'явилася ідея та розроблявся проект будівництва Меморіального комплексу, який мав вшанувати пам'ять 259 спалених українських сіл [3, с. 47]. Проте згаданий задум не втілили в життя, за офіційною версією – через Чорнобильську катастрофу. Замість нього було створено «Парк пам'яті селам Чернігівщини, спалених німецькими окупантами 1941–1943 рр. в період Великої Вітчизняної війни» [76, с. 97]. В той самий час, у 1970-х – 1980-х рр., у Радянській Україні розпочалося вивчення проблеми спалених сіл, що вилилося у декілька масштабних видавничих проектів [3; 31-35].

Із моменту розпаду СРСР і до останніх років згадана тема зійшла з передовиць як у комеморативних практиках, так і в дослідницькому історичному полі. Аж у 2011 р. Президент України Віктор Янукович підписав Указ «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Корюківської трагедії»: вшанування пам'яті цієї сторінки історії вперше знайшло свій вияв на вищому державному рівні. Треба зазначити, що ініціатива введення до комеморативних практик цього «місця пам'яті» йшла від Українського інституту національної пам'яті. Поряд із цим, останнім часом можна зауважити й зацікавленість дослідників темою. Отож, нині знову актуалізувалася проблема спалених українських сіл у воєнні роки і на науковому, і на політичному рівнях. З огляду на це, важливо проаналізувати як спектр можливих джерел, які, бодай на дещицю, дозволять наблизитися до подій більш ніж півстолітньої давнини, так і результати дослідницьких потуг, що, у свою чергу уможливлять подальше розуміння та увічнення пам'яті про цивільних жертв Другої світової війни.

Джерельна база

Дослідження проблеми спалених сіл неможливе без залучення максимальної кількості документів, які перебувають на зберіганні як в архівних установах України, так і поза ними.

У **Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України** зберігаються документи фонду 3538 «Українська республіканська комісія зі встановлення збитків та злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками (1943–1945 рр.)» (далі УРК). Комісію створили на початку 1943 року. Після звільнення Лівобережної України вона практично припинала своє існування. Рішенням РНК УРСР від 12 листопада 1943 року повторно створено робочу групу УРК при Управлінні Державними Архівами НКВС УРСР. Функції Української республіканської комісії були достатньо обмеженими. Вона виконувала роль посередника між місцевими комісіями (обласними, районними, міськими тощо) і Надзвичайною державною комісією зі встановлення і розслідування злодіянь німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам СРСР (НДК)*. Діяльність УРК була швидше представницькою [65, арк. 85]. Керівник НДК М. Швернік дав наказ місцевим комісіям надсилати первинні документи-звіти безпосередньо в Москву. До УРК надходили тільки узагальнені матеріали, які послугували для створення підсумкового звіту про збитки та злочини, заподіяні нацистами. «Методичне керівництво і практичну допомогу» комісіям на місцях, зокрема обласним комісіям, надавала також НДК. Основна робота УРК полягала в «зведенні зведених даних по республіці та постачанні інструкціями та формами обліку НДК місцеві комісії» [90, арк. 6]. Однак у фонді 3538 (Українська республіканська комісія), окрім узагальнених звітів, зберігаються й первинні документи, які сприяють вивченню злочинів нацистів на території окупованої України, зокрема спаленню населених пунктів.

Даний фонд складається з одного опису, в якому відклалися 89 архівних справ. Матеріали Комісії зі встановлення збитків можна умовно розподілити на три основні групи. До першої відносяться документи, які висвітлюють організаційні питання в процесі

* Документи НДК зберігаються в Москві, в Державному архіві Російської Федерації (ДАРФ), фонд Р-7021 «Чрезвычайная государственная комиссия по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причиненного ими ущерба гражданам, коллективным хозяйствам (колхозам), общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям СССР (ЧГК)». Документи цього фонду складають 43 305 одиниці зберігання за 1941-1951 рр. У складі фонду – 54 тис. зведених актів про злодіяння та збитки, завдані німецькими загарбниками та понад 250 тис. протоколів опитувань свідків та особистих заяв, близько 200 тис. опитувальних листів із розслідування злодіянь нім.-фаш. загарбників по відношенню до цивільного населення та військовополонених; поіменні списки розстріляних, закатованих та забраних примусово до Німеччини радянських громадян [65].

створення та діяльності Комісії. До другої групи належать справи, що стосуються підрахунку матеріальних збитків, завданих економіці та громадянам Радянської України. Третя група представлена матеріалами про злочини нацистів на окупованих теренах. Серед документів УРК містяться дані про злочини в Миколаївській, Сталінській, Ворошиловградській, Харківській, Дніпропетровській, Полтавській, Чернігівській та Рівненській областях. Справа 56 «Копії актів про злочини німецько-фашистських загарбників по Херсонській, Сумській, Житомирській і Кіровоградських областях УРСР» втрачена. В одиницях зберігання підшиті копії актів, складених місцевими комісіями, про економічні збитки та злочини нацистів, свідчення очевидців, протоколи допитів свідків, а також висновки судово-медичних експертиз. Матеріали про злочини представлені свідченнями і заявами очевидців. Окрім того, поміж документами, які використовували для фіксації факту злочину віднаходимо й протоколи допитів свідків, проведених представниками радянської військової прокуратури. Акти про злочини складалися на основі перерахованих документів. Вся згадана документація в подальшому послужила для висунення звинувачення в ході Нюрнберзького процесу.

Документи Комісії тільки частково дозволяють побачити картину всіх злочинів та руйнувань, які були завдані населенню окупованих українських територій. Джерельна база фонду допомагає встановити, що знищення населених пунктів, чи конкретно – їх спалення, разом із цивільним населенням чинилися як помста за дії партизан, а також при наближенні Червоної армії, коли ставало зрозумілим, що доведеться відступати.

Так, приміром, справа, яка містить документи по Чернігівській області, представлена головним чином даними про економічні збитки [93]. Разом з цим, віднайдено лише один акт про знищення нацистськими карателями 28 грудня 1942 р. села Пісок Новобасанського району: «Перш у село пішли факельщики, автоматчики та які підвозили і підносили набої. Заходячи в кожен двір виганяли худобу, запалювали усю постройку, а людей, які попадались на очі, розстрілювали на місці або ж заганяли в одну хату по 50-60 душ і там убивали і спалювали. У церкву, яка стояла серед села, карателі ізвезли машинами більше 200 душ людей різного віку і спалили живими. Де і загинула племяниця з своїми двома дітьми нашого українського письменника П. Г. Тичини.

Цілий день тяглася розправа над мирними жителями села нашого. Не скінчили спалити усього села за один день, то на другий

день допалили до одної постройки і добили людей, які залишились у селі ранені і не змогли утікати з села. За ці два дні німецько-фашистського розгулу зникло наше село з лиця землі і убито більшу половину жителів села.

З усієї кількості тих, що загинули, більша половина була спалена в огні. Трупи убитих (і не згорівших в огні) лежали по селу до весни, бо не було можливостей хоронить, поскільки в село щодня наїжджали поліцаї і німці, і кого заставали у селі убивали на місці. А тим часом трупи з'їдали собаки, коти, і птиця...» [93, арк. 13]. Місцева комісія намагалася встановити й винуватців страшного злочину: «Найпершими виновниками у всіх цих злодіяннях, злочинах є:

1. комендант Зіферт, комендант Штарк
2. зрадники батьківщини поліцаї: Мазур Павло Миронович
3. Базик Петро Павлович
4. Латишко Кузьма Григорович.

Які увесь час до спалення села вимагали виклику карального отряда...» [93, арк. 13зв.].

Документи УРК містять повніші відомості про спалення населених пунктів та нищення мешканців Рівненщини. Карателі жорстоко розправилися із жителями села Борщівка 3 березня 1943 р. Загін близько 100 чоловік розділився на три групи. Перша розстрілювала людей у будинках і на вулицях, друга – грабувала, третя – палила. Село знищили повністю [95, арк. 10]. Така доля спіткала також інший населений пункт Рівненщини – с. Малин Острозького району [95, арк. 10-11]. Тут працювала дещо інша схема знищення цивільного населення. Чоловіків загнали в школу й церкву, а дітей – в сарай, потім підпалили не тільки будівлі з людьми, а й усе село... У вогні загинуло 603 чоловіків, жінок та дітей. Серед документів по Рівненській області є свідчення про повне спалення разом із людьми села Ремель Олександрійського району, часткове спалення села Глінки Рівненського району [95, арк. 11]. По Рівненській області у фонді УРК подано загальну статистику знищення населених пунктів: Гощанський район – 39, Здолбунівський – 18, Клеванський – 20, Клесівський – 6, Корецький – 25, Костопільський – 64, Людвипольський – 13, Мижиріцький – 15 [95, арк. 13]. Подібна доля спіткала містечка й села інших областей. На Полтавщині в с. Великі Липняги Семенівського району військова частина із позначкою на рукаві «СС-63» розстріляла й спалила 371 жителя, в тому числі 125 дітей [91, арк. 10].

У документах фонду відклалися відомості про знищення в 1943–1944 рр. населення та спалення населених пунктів за відмову

евакуйовуватися разом із німецькими військами або й просто, щоб залишати для радянських військ випалену землю. Подібні злочини, зокрема спалення населених пунктів, зафіксовані по Запорізькій [94, арк. 5-6] та Дніпропетровській областях (с. Попасне, Котівка, м. Новомосковськ) [92, арк. 8, 10, 12, 15, 16, 31, 32].

На підставі опрацьованих даних УРК склала підсумковий звіт про злочини нацистів на окупованих територіях УРСР, де, зокрема, зазначалося, що вони зруйнували й спалили близько 28 тис. сіл. Зважаючи на цифру, яка, вірогідно, наближається до загальної кількості сіл на території України, можемо припустити, що йшлося про всі населенні пункти, які зазнали бодай якихось руйнувань у роки війни.

Серед документів **Центрального державного архіву громадських об'єднань України** у фонді 57 «Колекція документів з історії Комуністичної партії України», міститься підбірка повідомлень 1963–1967 рр. про «Велику Вітчизняну війну» з обласних архівів, зібрана на прохання Інституту історії партії ЦК КПУ (опис 4) [96]. З названої проблеми матеріали фонду подають, у більшості випадків, зведену кількісну інформацію, яка зовсім не розкриває перебігу злочину та не сприяє розумінню як причин, так і конкретних наслідків акції спалення. До категорії «спалених» нацистами могли потрапляти населені пункти, знищені у наслідок бойових дій. Однак за наявності інформації про трагедію населеного пункту разом із цивільними громадянами з інших джерел, дані матеріали можуть слугувати як допоміжні.

Інформаційний потенціал українських обласних архівів є важливою складовою у вивченні проблеми. Майже в кожному з них зберігаються фонди обласних комісій сприяння роботі НДК, які збирали та надсилали інформацію про злочини та збитки, заподіяні нацистськими окупантами [2]. Розглянемо документальні зібрання з даного питання на прикладі Київської області.

Державний архів м. Києва має у своїй колекції фонд Р-1265 «Київська обласна і міська комісія сприяння Надзвичайній державній комісії по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників і їх спільників та заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і закладам СРСР (під час війни 1941–1945 рр.), м. Київ», в якому відклалося 62 справи [8]. На відміну від матеріалів більшості обласних комісій у сприянні НДК, справи цього фонду вкомплектовані тільки актами збитків, заподіяних нацистами під час окупації, та не сприяють висвітленню досліджуваного питання.

Відразу по закінченню війни в радянській України планували видати «Хронологічні довідники» по кожній з окупованих областей. Відповідно на місцях (у сільських, селищних, міських радах) місцеве керівництво готувало та подавало довідки про окупацію до обласних відділів держархівів УНКВС. Проте світ побачили тільки видання по Чернігівській та тогочасній Ізмаїльській областях [88; 89]. Зібрані матеріали з інших областей лишилися неопублікованими та стали складовою Національного архівного фонду. Так, у **Державному архіві Київської області** зберігається фонд Р-4758 «Колекція хронологічних довідок про тимчасову німецько-фашистську окупацію», що складається з двох описів. Перший опис містить справи з анкетами жителів Києва, Харкова та Миколаєва, які співпрацювали з німцями чи добровільно виїхали до Німеччини, біографії членів організації «Молодь України», довідки про партизанський рух у Київській області, списки підпільно-диверсійних груп та партійно-комсомольських організацій, які діяли в період окупації на території Київської області тощо. Другий опис згаданого фонду, що містить 54 одиниці зберігання, складається зі 53 справ, у які увійшли хронологічні довідки про німецьку окупацію населених пунктів Київської області та їх звільнення Червоною армією (дані подаються по районах області відповідно до тогочасного адміністративно-територіального поділу). Лише справа 54 має назву «Хронологічний довідник про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Київської області та звільнення їх Червоною Армією (1941–1944 рр.). Том І». Частина з тогочасних районів у подальшому потрапила до утвореної 1954 р. Черкаської області: Бабанський, Буксьский, Вільшанський, Городищенський, Жашківський, Звенигородський, Канівський, Катеринопільський, Корсунь-Шевченківський, Ладиженський, Лисянський, Маньківський, Мокро-Калигірський, Ротмистрівський, Смілянський, Тальнівський, Уманський, Христинівський, Черкаський і Шполянський. Інша частина районів і деякі населені пункти зазнали укрупнення та перейменування [62]. Внаслідок вищезгаданих процесів матеріали даного фонду допомагають у висвітленні проблеми спалених сіл не лише у сучасній Київській, але й у Черкаській областях.

Справи фонду, окрім хронологічних довідок, містять листування представників Відділу Держархівів УНКВС по Київській області, які координували видання довідника, зі співробітниками архівів по районах. У ньому часто йшлося про недоліки роботи: незадовільне оформлення довідок, невчасне їх виконання, недостатню чи помилково подану інформацію [10, арк. 2-4; 18, арк. 1].

Хронологічні довідки про тимчасову окупацію різнорідні як за своєю формою, обсягом, так і за змістовним наповненням. Тобто, виконувалися вони в довільній формі, однак часто по одному району мали схожий формуляр. Отже, можемо припустити, що саме районне керівництво розсилало певні зразки чи вимоги до оформлення документів. Проте всі довідки, як правило, містять обов'язкову інформацію про час зайняття населеного пункту німцями та звільнення Червоною армією, часто – про партизанський рух чи його відсутність поблизу населеного пункту, кількість загиблих та вигнаних на примусові роботи місцевих жителів, спалених та знищених будівель у селі. Інформація про ці події подавалася як мовою статистики, так і розгорнуто, з ретельним детальним описом подій. Частина довідок, що містять лише статистичну інформацію про той чи інший населений пункт, не дозволяє встановити точного перебігу подій та вичленувати факт каральної акції проти цивільних громадян зі спаленням. Траплялося, що автори вдавалися до художніх літературних управлянь під час творення документу. Однак у об'ємних за змістом довідках не завжди можна зустріти важливу інформацію про окупацію, зокрема про знищені населені пункти. Так, приміром, у справі 5, що стосується окупації населених пунктів Богуславського району, практично відсутні дані про будь-які злочини нацистів, натомість хронологічні довідки більше скидаються на радянські агітки, наповнені хвалебними одами на честь Червоної армії [11]. У справі 10 по тогочасному Бишівському, зараз – Макарівському, районі немає даних про спалені села, однак довідки подають цікаве бачення окупації, матеріали про діяльність оунівців, відомості про настрої населення [15].

Джерельна база фонду Р-4758 дозволяє розкрити ряд фактів спалення населених пунктів разом із жителями внаслідок каральних акцій. Так, інформацію про подібні злочини нацистів віднайдено по селах тогочасного Чорнобильського району. 25 квітня 1943 р. німецький каральний загін із 300 осіб повністю спалив х. Заглиб'я (88 будинків) та розстріляв 4 його жителів [25, арк. 16зв.]. Того ж дня нацисти знищили с. Ладижичі з хуторами (316 дворів) та 40 жителів цієї місцевості [25, арк. 81]. В травні того самого року було повністю спалено внаслідок відплатної акції проти партизан с. Теремці та розстріляно 56 цивільних громадян, у тому числі п'ятеро дітей віком до 15 років [25, арк. 40-40зв][*]. Дати знищення

[*] Згадані села Чорнобильського району, який було ліквідовано після аварії на однойменній атомній електростанції, зараз виключені з адміністративно-територіального переліку населених пунктів України та відносяться до Чорнобильської зони відчуження, хоча у деяких із них залишилися мешканці. Так, приміром, у вже згаданих Теремцях станом на 2010 р. їх налічувалося 34.

населених пунктів говорять про одну, спільну, нацистську каральну акцію проти партизан, заручниками якої стали жителі ближніх сіл.

Матеріали фонду містять кількісні характеристики злочину німців у с. Раска Бородянського району, внаслідок якого загинув 421 житель, спалено 110 житлових та 97 господарських будівель [13, арк. 87], а також у с. Мірча того ж району, де було спалено 45 мешканців у одному зі сільських будинків [13, арк. 67].

Серед іншої інформації – дані про спалення під час каральної акції с. Борщів (110 житлових будинків, знищено 17 жителів, з яких 2 – діти) [9, арк. 8] та с. Острівець (75 житлових будинків, 137 жителів, з яких також 2 – діти) тоді – Бабанського району, зараз у Черкаській області; х. Краснянки Великополовецького, тепер – Сквирського району (33 будинки, спалено живими 85 жителів, з них – дітей до 16 років – 28 осіб, а також 21 партизана, які перебували на цей момент у селі) [16, арк. 33]; с. Боденьки тоді – Вищедубичанського, тепер Вишгородського району, (210 із 214 будинків села, 50 жителів, яких розстріляли (30) й спалили (20) у лісі та на болотах, де вони пробували переховатись) [17, арк. 3]; с. Заруддя Розважівського, тепер – Іванківського району, (475 будинків, 56 осіб, з них – 35 жінок та дітей) [23, арк. 29]. Село Кодру Макарівського району Київської області за зв'язок із партизанами нацисти спалили повністю – «всплошну» (813 будинків), як коротко написано про цей факт у документі [20, арк. 25], так само як і хутір Красний Посьолок тоді – Ново-Шепелицького раону (60 житлових будинків та 70 господарських будівель) [21, арк. 59]. Село Жукин Вищедубечанського району, тепер Вишгородського району, спалили повністю у два етапи – в лютому та травні 1943 р., під час каральних акцій загинуло понад 150 жителів [17, арк. 3]. Двічі в цьому районі палили й с. Новосілки-на-Дніпрі*. 13 лютого 1943 р. карателі за списками, отриманими від старости, спалили 15 жителів у 13 будинках. 11 травня 1943 р. «власівці», як зазначено в документі, після бою (з партизанами?) спалили майже все село – 316 хат та розстріляли в лісі, де переховувалися люди, 221 жителя [17, арк. 34зв].

Документи фонду фіксують факти спалення громадян у власних будівлях через відмову їхати на примусові роботи до Третього

* Село відродилося, але згідно з рішенням Київської обласної Ради трудящих від 5 листопада 1964 р. у зв'язку з будівництвом Київського водосховища жителів Новосілок-на-Дніпрі переселили в с. Синяк Києво-Святошинського району, с. Горби Бориспільського району та ін. населені пункти. Зараз на місці села – Київське водосховище [3, с. 352, 366-369].

рейху. Так, жителів, серед яких були й діти, с. Рогізна Великополовецького, тепер – Сквирського району, після відмови їхати на роботи до Німеччини, втеч і переховувань, каральний загін живцем спалив у 18 будинках [16, арк. 33].

Інформацію про повне або часткове спалення сіл напередодні чи під час відступу Вермахту також зафіксовано у хронологічних довідках. Відступаючи, нацисти евакуйовували або ж знищували місцевих жителів, намагаючись не лишати людського потенціалу своєму супротивнику. Також підлягали знищенню господарчі та житлові будинки певного населеного пункту. Таких випадків багато описано в документах по Бориспільському, Броварському та Києво-Святошинському районах [12; 14; 19]. Джерела дозволяють встановити, що при відступі та знищенні/спаленні села нацисти часто розправлялися і з цивільним населенням. Так, у с. Калинівка Чорнобильського району німці під час відходу розстріляли 21 жителя та спалили 25 будинків [25, арк. 18], с. Ротичах того ж району – 17 жителів та 213 дворів [25, арк. 38зв, 109]. Село Княжич Броварського району нацистська кінна частина при відступі 21 вересня 1943 р. почала палити та розстрілювати чоловіків, жінок і дітей, унаслідок чого загинуло 34 мешканці [14, арк. 18]. Жорстоко розправилися німці із жителями с. Малополовецьке, що знаходилося у Великополовецькому, зараз – Фастівському, районі Київської області. Під час повторного зайняття села вони зібрали все чоловіче населення (189 осіб) та розстріляли його з кулеметів в урочищі Широка Криниця, село запалили. Вогонь знищив 144 будинки та 13 господарських будівель. Окрім того, розстріляли та спалили дружину і двох дітей Андрущенка Пантелеймона – учасника підпільної групи, що діяла у цій місцевості [16, арк. 19зв].

Прикладом знищення людей за відмову евакуюватися може слугувати випадок у с. Верем'я Обухівського району. Німці наказали місцевому населенню відступати разом з ними. Після відмови частини жителів п'ятьох чоловіків було розстріляно, а 85-річного чоловіка облили бензином та підпалили. Опісля запалили село, в огні знищено 110 житлових будинків і колгоспний двір [22, арк. 121].

Серед документів відклалася довідка про нищення жителів с. Полковничий Хутір (Полковниче) Ставищанського району, яка містить детальний опис нацистського злочину та може слугувати зразком, коли протипартизанська каральна акція поєднувалася із відступом Вермахту в 1943 р.:

«…І от 31 грудня 1943 року настав самий страшний день для жителів с. Полковничий Хутір.

Разом зі сходом сонця змучене тривогами населення побачило село оточене німецькою кіннотою, поліцаями.

Гестаповці з групою поліцаїв ходили з хати в хату, робили обшук, забирали все, що подобалось. Поліцаї гнали всіх чоловіків з 15 років до школи. По списку, який був даний старостою Гринюком Данилом Андрійовичем, викликали Бомка Микиту Савича, Рохманюка Тимона Григоровича, Рохманюка Володимира Ільїча в окремий клас і розстріляли. Під охороною поліції чоловіків тримали в школі.

А тим часом німці на бронемашинах поїхали в ліс. Відбувалася сутичка з партизанами, в якій загинуло 4 німця.

Розлютовані німці почали криваву розправу з мирним населенням.

Для такої страшної екзекуції було зігнано все населення на вигін.

Не дивлячись на мороз, сніг озвірілі кати гнали маленьких дітей і старих бабусь босих і роздягнених; чоловіків поставили в три ряди, жінок та дітей поставили з боку і оточили всіх кулеметами, гестапівцями і поліцаями.

Людей охопив жах. Перед народом виступив німецький кат і ламаною українською мовою сказав: «За те, що ви скривали партизан, їм допомагали, ваших чоловіків всіх розстріляємо, хати спалимо, а далі побачите».

Піднявся крик, плач, зойки.

І почалось щось страшне й сумне.

Першого розстріляли Назарчука Левка Климовича, 75 річного старика. Рівночасно гестапівці підпалювали хати. Все покрилось димом. Чоловіки почали тікать. Стріляли прямо в натовп. Жінки падали на землю. Від крику не чути було пострілів. Поліцаї доганяли й добивали людей. Так загинуло 71 чоловік. Але розправа до кінця не доведена. Німецький розвідчик приніс звістку, що в Богатирці наша рідна, всіма любима, довгожданна Червона Армія.

І ці відлюдки, шкідливі як коти і полохливі, як зайці, кинувши все і, підібравши поли, втекли. А люди бідні, перелякані люди кинулись до трупів своїх рідних.

Отак німці закінчили своє панування, залишивши в серцях людей ненависть навіть до слова – німець» [24, арк. 56зв, 57].

Вищенаведений аналіз українських архівних матеріалів демонструє недостатній потенціал для всебічного вивчення проблеми. Частково прогалини можуть заповнити й опубліковані документи, зокрема, акти про злочини нацистів, які складалися для НДК.

Ще до завершення війни, у 1942 р., Військове видавництво народного комісаріату оборони розпочало друк серії «Зверства немецко-фашистских захватчиков. Документы». Частина випусків цього видання містить матеріали, що стосуються знищення населених пунктів України. Так, у 13-му випуску, що побачив світ 1945 року, представлені акти про злочини нацистів по тогочасних Київській, Вінницькій, Кам'янець-Подільській, Житомирській, Миколаївській, Дніпропетровській, Кіровоградській та Одеській областях. Дані документи публікувалися для унаочнення злочинної діяльності нацистів, видавці не прагнули до повного і ретельного висвітлення питання. Так, приміром, подано акт по вже згадуваному с. Малополовецькому, де було розстріляно і спалено близько 600 цивільних громадян [44, с. 3-4]. Кількісні показники жертв у цьому документі відрізняються від тих, які подало сільське керівництво до планованого «Хронологічного довідника по Київській області». Подібні документи вміщено й щодо інших населених пунктів зазначених областей. Вони не фіксують усіх випадків, але дозволяють отримати додаткову інформацію, доступ до актів про злочини, яких бракує.

Збірник документів і матеріалів «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні» був першим документальним виданням у СРСР про окупаційний режим на всіх українських землях. Його оприлюднили в 1951, а в 1963 р. побачило світ друге видання, розширене та доповнене [75]. Поряд із іншими документами, які мали сприяти висвітленню злочинного нацистського режиму, до нього потрапили окремі матеріали про спалення населених пунктів України разом із його мешканцями. Проте, на наш погляд, упорядники видання зовсім не переслідували мету глибокого висвітлення болючої травматичної проблеми. Вони оприлюднили лише певні ілюстративні матеріали, які слугували радше пропагандистським цілям та побіжно увиразнювали один із людоненавсницьких проявів нацистської окупаційної політики. Так, у згаданому збірнику, як і в більшості наступних опублікованих збірниках документів про німецький окупаційний режим в Україні, вміщено повідомлення командира дивізії німецьких окупаційних військ про спалення сіл Баранівки і Великої Обухівки на Полтавщині [28], оголошення шепетівського гебітскомісара про знищення населення і спалення сіл Вульки і Губельців (зараз – села Волиця та Губельці Славутського району Хмельницької області) за допомогу партизанам [27], а також акт про злочини нацистів у с. Копище Олевського району Житомирської області, який склали бійці Червоної армії на момент визволення села [26].

Інший збірник документів про злочинну окупаційну політику в Україні в роки «Великої Вітчизняної війни», який побачив світ у Радянському Союзі вже всередині 80-х років, – тобто тоді, коли тема спалених сіл вже перебувала у фаворі тогочасного історичного наукового дискурсу – «Історія застерігає. Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни» умістив документи, які відібрали та оприлюднили з фонду КМФ-8, що зараз зберігається у ЦДАВО (у радянський час – Центральному державному архіві Жовтневої революції – ЦДАЖР). Поміж іншим до цього документального видання ввійшли матеріали, які сприяють висвітленню загальних настанов нацистського керівництва щодо окупаційної політики на зайнятих радянських територіях та «пацифікації» місцевого населення. Витяги з таємної Директиви головного командування сухопутних військ Німеччини, яку нацистське керівництво прийняло ще напередодні нападу на СРСР – 3 квітня 1941 р., допомагають з'ясувати першопочаткові настанови щодо ставлення до цивільних радянських громадян: «Активний чи пасивний опір цивільного населення слід придушити в зародку найсуворішими заходами покарання. Упевнена поведінка і нещадні дії щодо ворожих елементів будуть завжди важливим попереджувальним заходом» [39]. Вже після нападу на Радянський Союз, 23 липня 1941 р., чергова директива нацистської верхівки, у даному випадку – в особі Кейтеля, проголошувала: «п. 6. Військ, які є для забезпечення безпеки у завойованих східних областях, зважаючи на обширність цього простору, виявиться достатня кількість тільки в тому випадку, коли будь-який опір буде зломлений не шляхом юридичного покарання винуватців, а тим, що окупаційні власті вселятимуть той страх, який єдиний здатний відбити у населення будь-яке бажання чинити опір. Відповідні командуючі разом з підлеглими їм військами повинні нести відповідальність за спокій у їх районах. Не у використанні додаткових військових частин, а в уживанні додаткових драконівських заходів командуючі повинні знаходити засоби для підтримання порядку й безпеки в своїх районах» [36]. Серед документів зустрічаються конкретні вказівки, коли потрібно знищувати цивільних жителів і частково або повністю спалювати населений пункт: «Якщо… буде знайдено зброю, винні будуть покарані за партизанщину згідно з директивами смертною карою. Якщо вірогідною є участь великого кола осіб або якщо будуть виявлені склади зброї, то за наказом офіцера на посаді не нижче командира батальйону, повинно бути проведене колективне

покарання, наприклад розстріл великої кількості жителів, і часткове або повне спалення сіл. Про останній захід може йтися лише в тому випадку, якщо тим самим не буде завдано шкоди розквартируванню своїх військ» [4, с. 33] та ін. [43; 82]. Командучі армій видавали, відповідно до основних керівних директив, власні накази: «В усіх селах і хуторах, у яких партизани знаходять притулок або одержують продовольство, відбирати всі продовольчі запаси, спалювати будинки, розстрілювати і вішати всіх посібників, якщо саме населення не виступить проти партизанів і не сприятиме в їхньому знищенні» [41, с. 52]. Також документи збірника унаочнюють нацистську тактику «спаленої землі» під час відступу: «Кожну ділянку території, яку прийдеться залишити, необхідно приводити в повну непридатність для використання противником. Кожен населений пункт, не дивлячись на населення, повинен бути спалений і зруйнований з метою позбавити противника можливості розквартируватися» [45, с. 178] та ін. [71; 70; 42]. Цинізмом у ставленні до людського життя просякнуті інші документи збірника: «…на вказаних територіях людське життя нічого не варте, і залякуючого впливу можна досягти тільки надзвичайною жорстокістю» [69, с. 38].

Як конкретні приклади, у книгу потрапили «традиційні» документи – оголошення про спалення сіл Баранівки та Великої Обухівки Полтавської області [77; 81]. Цінними для ретроспективи подій знищення у ході каральних акцій українських населених пунктів є відомості в донесенні польової жандармерії про спалення сіл Клюси і Раківка Чернігівської області [38]. Даний документ складений ретельно, у формі звіту, відразу по свіжих слідах злочину, та містить точну інформацію, яку не можуть надати ні акти НДКУРК, ані свідчення очевидців. Отож, розглянемо детально межі інформативності вищезазначеного джерела. Причини знищення населеного пункту: «8 серпня 1942 р. біля населеного пункту Клюси партизани здійснили напад на патруль поста польової жандармерії з Городні у складі 3 німецьких жандармів і близько 16 службовців охоронної поліції: убито 3 жандарми і 4 службовці охоронної поліції, 6 службовців охоронної поліції поранено» [38, с. 104]. Виконавці злочину: «Для охорони і оточення під час каральної операції крім жандармерії і охоронної команди була залучена група польової жандармерії гарнізонної комендатури у складі одного офіцера і трьох рядових, а також 21 службовець допоміжної охорони. Усією каральною операцією керував начальник військ СС і поліції Чернігова оберфюрер військ СС Шмельхер» [38, с. 104]. Дата та перебіг зло-

чину: «13 серпня 1942 р. за розпорядженням начальника військ СС і поліції Чернігова у вигляді покарання були спалені населені пункти Клюси і Раківка, а їхні жителі розстріляні. [...] Коли оперативна команда прибула в Клюси, то з'ясувалося, що більшість жителів залишили населений пункт і розбіглися по навколишніх селах. Як було встановлено, партизани заздалегідь вигнали всю велику худобу і коней. Зіткнень з партизанами не було» [38, с. 104]. Унаслідок каральної акції нацистам все ж вдалося знищити 136 жителів згаданих сіл. Окрім того, у зведенні зроблені певні настанови для більшої ефективності під час проведення подібних акцій: «Слід зауважити, що озброєння польової жандармерії і допоміжної охорони зовсім недостатньо для проведення таких операцій. Допоміжна охорона повинна бути обов'язково одягнута у форму. Їхній нинішній одяг (цивільний) під час таких операцій може привести до сплутування їх з партизанами» [38, с. 105].

Документ особового походження – лист єпископа Кременець-Рівненської єпархії Платона до митрополита української автокефальної церкви – у згаданому збірнику також містить інформацію про спалення населених пунктів Волині разом із людьми. У згаданому его-документі йдеться про злочин «державної поліції» (так автор називає виконавців каральної акції, інших даних у листі немає, в заголовку до листа радянські упорядники написали: «…про звірства українських поліцаїв проти мирного населення Західної України») [40]. Єпископ Платон повідомляв, що йому доповіли, поміж іншим, про «жахливу подію», яка трапилася у с. Малин Острозького району, на той час – Дубенської округи (зараз село Млинівського району Рівненської області) 14 липня 1943 р., де вчинено «нечуване мордування українського і чеського населення: людей загнано до місцевої дерев'яної церкви і спалено. Тих, що не вмістилися в церкві, загнано в помешкання гміни та по клунях і теж спалено. Разом спалено близько 850 осіб» [40, с. 237]. Про факт знищення разом із населенням с. Малин Острозького району вже згадувалося у даній статті, коли велася мова про документи УРК, які зберігаються у ЦДАВО. Щоправда, в Акті про руйнування, грабунки та масові вбивства німецько-фашистськими загарбниками і їх спільниками радянських громадян у м. Ровно і Ровенській області винуватцями трагедії названо «німецько-фашистських варварів», а дату злочину – 13 липня того ж року. Цей документ також подавав іншу кількість жертв – 603 осіб: чоловіків, жінок і дітей, фіксував повне спалення села у кількості 168 житлових будинків, 131 сараїв, 54 комор, однієї школи та церкви [95,

арк. 10-11]. Володимир Трофимович у статті «Роль Німеччини та СРСР в українсько-польському конфлікті 1939–1945 рр.» навів витяги із публікацій підпільної націоналістичної преси часів Другої світової війни, де згадувалося й про каральну акцію в с. Малин. Змістовно – і навіть стилістично – уривок нагадує лист єпископа Платона, фактичні дані про кількість загиблих та дата трагедії Малина збігаються. Проте подано іншу, чи детальнішу, інформацію про виконавців злочину: «Польська поліція й відділи узбеків під німецькою командою загнали людей до місцевої дерев'яної церкви, до шкільного будинку і до клунь і всіх їх живцем спалили»[86, с. 127]. Автор статті свідчить, що подібні випадки, а цей зокрема, свідчать про використання польських поліційних загонів у поглиблені українсько-польського конфлікту, які тягнули за собою відповідні відплатні акції полякам з боку УПА. Тобто питання спалених під час війни сіл втягує дослідників у нерозв'язану й понині проблему українсько-польського конфлікту часів Другої світової війни, особливо – його загострення в 1943 році. Не дивлячись на те, що документи радянської УРК представили трагічну сторінку Малина як злочин «німецько-фашистських варварів» проти радянського мирного населення, вона не має таких однозначних відповідей. Окрім того, трагедія цього села на сьогодні набула міжнародного резонансу*. Тож лист зі збірника «Історія застерігає» додає певні штрихи чи погляди до розкриття проблемних сторін у нашій темі, які часто важко з'ясувати, зважаючи на віддаль часу, інколи – брак документів та вплив різних політичних потреб і нашарувань.

У радянський час також було видруковано збірники документів по окремих областях УРСР, в яких трапляються матеріали, що допомагають висвітлити окреслену проблему. Для прикладу розглянемо такий збірник по Сумській області, яка чи не найбільше постраждала від каральних протипартизанських акцій у роки війни. У виданні тематично домінують документи, які висвітлюють діяльність партизанів на Сумщині, та не вміщено жодного акту про знищення того чи іншого населеного пункту. Зустрічаються окремі згадки про злочини нацистів у т. зв. «партизанських селах». Так, побіжно

* Сьогодні трагедія 1943 р. с. Малина хвилює чеську громаду. В інтернет-публікації «Český Malín (1871 – 13.7.1943)» подано дату каральної акції – 13 липня 1943, яку здійснили німецькі військові частини у кількості 1,5 тис. чоловік. Знищували – в основному спалювали – як українське, так і чеське населення села. Малин горів тиждень, доки не вигорів увесь. За даними статті відомості про жертв наступні: вбито та спалено 374 чехів, з них 104 чоловіків, 161 жінку, 65 хлопчиків та 40 дівчаток до 14 років, 26 поляків, 132 українців. Тобто, загальна кількість жертв становила 532 особи. Чехи поставили злочин у с. Малин в один жертовний пам'ятний ряд поряд із Лідіце [102].

згадуються села Хільчицького та Середино-Будського районів, спалені нацистами впродовж 10 днів: Велика Берізка, Зноб-Трубчевськ, Лукашенкове, Нова Гута, Гаврилова Слобода, Лісне [80]. В іншому «партизанському» документі, окрім переліку постраждалих населених пунктів, подано відомості про кількість знищеного місцевого населення у Путивльському районі: «С 28 мая по 7 июля (1942 р. – *В. Я.)* гитлеровцы зверски замучили 735 мирных жителей и сожгли 1098 домов: в Новой Слободе – 670, Спадщине – 78, Старой Шарповке – 60, Новой Шарповке – 64, Литвиновичах – 150, Яцыно – 70. Кровавую расправу учинили гитлеровцы над жителями с. Новая Слобода, где зверски замучили 586 человек детей, стариков, женщин» [37, с. 130]. На цьому інформативність даного збірника документів вичерпується. Подібна фрагментарність притаманна й іншим обласним документальним виданням [84].

На сьогодні українські обласні архіви також вдаються до публікації документів періоду Другої світової війни, зокрема й зачіпаючи проблему спалених сіл. Проте такі випадки нечисленні, а підібрані документи лише частково сприяють вивченню питання [74].

Підсумовуючи вищенаведені приклади інформативності джерел, можемо з певністю припустити, що найбільш повним та репрезентативним щодо проблеми спалених разом із цивільним населенням сіл, є фонд Р-7021 «Чрезвычайная государственная комиссия по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и причинённого ими ущерба гражданам, коллективным хозяйствам (колхозам), общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям СССР (ЧГК)», який міститься в Державному архіві Російської Федерації (ДАРФ) у м. Москві та чекає на свого дослідника…

Історіографія

Звернення до проблеми спалених разом із жителями сіл, зокрема внаслідок каральних акцій, розпочалося, паралельно із публікаціями документів НДК, ще в роки війни. Окрім газетних матеріалів пропагандистського змісту із радянської преси, 1944 р. з'явився перший нарис про знищення полтавського села Баранівки [59]. Його створено на основі свідчень очевидців – жителів села, що пережили трагедію, та документальних матеріалів, зокрема наказу генерала фон Кросінка про знищення села [59, с. 4]. Баранівка стала першим спаленим селом на окупованих землях Радянського Союзу: нацисти знищили її 11 листопада 1941 р. Щоправда, вже

наступного дня, 12 листопада того ж року, запалало інше полтавське село у Миргородському районі – Велика Обухівка [30, с. 35-61]. Автор брошури про Баранівку, Яків Клименко, вдруге вдався до публікації свого нарису в книзі «Земля чудес», що побачила світ вже 1960 року [58]. В цьому виданні не додано фактів для розкриття самого злочину, проте з'явилася інформація про спорудження пам'ятника на братській могилі загиблих від німецького каральнoго загону. Інформація про полтавську Баранівку потрапила до більшості видань, присвячених періоду Другої світової/«Великої вітчизняної війни» [3, с. 326, 331-337; 7, с. 80; 29, с. 25-37; 30, с. 9-33; 60, с. 43; 85, с. 88].

Нарис про знищення ще одного українського села – житомирського Копища – вміщено в книзі Анатолія Шияна про партизанську боротьбу на окупованій території України, виданій відразу після війни, у 1946 р. автору довелося опинитися серед партизанів, які діяли в районі, де було знищене село [101]. Інформація про трагедію подана в літературній формі, як спілкування зі свідками, що вижили.

Одними із перших видань, які частково зачіпають проблему спалених в Україні під час нацистської окупації сіл, стали вже згадувані хронологічні довідники. Наприклад, «Хронологічний довідник про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Чернігівської області», виданий у 1947 р. подає інформацію про початок і закінчення нацистської окупації, кількість розстріляних та знищених цивільних громадян, примусових робітників, вивезених до Німеччини, число спалених дворів у кожному населеному пункті [89].

У наступні двадцять років тема спалених українських сіл опинилася на маргінесі як офіційної політики пам'яті, так і наукових розвідок. Приміром, вона не знайшла відображення у монументальному шеститомному виданні 1961 р. «История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941–1945». Хронологічний принцип викладу матеріалів шеститомника передбачав би розкриття проблеми на сторінках 2-го та 3-го тому.

У другій половині 1960-х років, відколи почали масово з'являтися публікації, присвячені Великій Вітчизняній війні загалом та партизанському рухові зокрема, у них траплялися згадки і про спалені села. В радянському енциклопедичному виданні «Історія міст і сіл Української РСР», перші томи якого побачили світ у 1967 р., вміщено інформацію про більшість населених пунктів України. Як правило, в довідках на окремі населені

пункти викладалася й історія воєнного часу, зокрема зазначалися факти злочинів нацистів. Приміром, у томі, присвяченому історії поселень Полтавської області, згадано про трагічну долю спалених сіл Великої Обухівки, Баранівки, Сокалівки, Панасівки, Великих Липнягів [49, с. 49]. Окрім констатації факту про злочин, дещо більше інформації подано про Великі Липняги та Велику Обухівку: дату знищення (Велика Обухівка – 12 листопада 1941 р., Великі Липняги – 19–23 вересня 1943 р.), кількість жертв (Великі Липняги – 371, Велика Обухівка – 269 осіб) [49, с. 49, 50, 662]. Подібні факти викладено майже в усіх обласних томах «Історії міст і сіл Української РСР» [46, с. 214, 264, 353; 47, с. 308, 312, 468, 514, 595-596, 671-672; 48, с. 267, 268, 269, 491, 511, 517, 519, 523, 539-540; 50, с. 431, 725; 51, с. 140, 199, 303, 424, 541; 52, с. 473-474, 539, 543, 545-546, 594; 624-625; 53, с. 414; 54, с. 292, 293, 458; 55, с. 426, 427, 448, 594, 595, 648, 649, 687; 56, с. 361-363, 509, 513, 514, 591, 735, 736]. Так само інформація про спалені села з'явилася в другому томі видання 1968 р. «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941–1945 рр.» [87]. Для ілюстрації трагедії згадано села Козари, Піски, Мочалище, Нову Басань, Ядлівку, Вороньки, хутір Новоселицю Чернігівської, Борщівку, Малин Рівненської, Словечне, Бугунь, Городець, Кам'янку, Тхорин, Верхню Рудню, Середню Рудню, Нижню Рудню, Юрове, Хочине, Пергу, Копище Житомирської, Волицю й Губельці Хмельницької, с. Бандурове Кіровоградської областей [87, с. 129, 132-134]. Поміж тим зазначено, що «в Криму в листопаді того ж року [1943 – *В. Я.*] війська генерала Швабе під час каральної експедиції проти партизанів спалили 81 населений пункт» [87, с. 134].

Найбільша кількість публікацій, присвячених населеним пунктам, що були стерті з лиця землі в роки нацистської окупації, з'явилася протягом 1970–1980-х років, тобто часу, коли ця тема стала однією з провідних для радянського меморіального дискурсу.

Документальні й публіцистичні розвідки, присвячені окремим поселенням, що постраждали внаслідок каральних акцій, почала друкувати періодика Української РСР. У журналі «Пам'ятники України» у 1970-х роках існувала окрема рубрика «Пам'яті спалених сіл». У ній розміщували невеликі нариси про населені пункти, подавали скупі факти нацистського злочину та інформацію ще про встановлення радянської влади, післявоєнну відбудову [61; 63; 97; 98; 99; 100]. Інші періодичні видання, наприклад, журнали

«Вітчизна» та «Київ», також надрукували ряд розвідок на вшанування пам'яті спалених в Україні сіл [5; 6]. Публікації, присвячені трагедії, з'явилися як у газетах місцевого підпорядкування, так і республіканського рівня.

У зазначений період, як і в 1940-і роки, друкувалися окремі брошури та книги про спалені села. Брошура про знищення 23 вересня 1942 р. українського села Кортеліси вийшла 1978 р. Її матеріали дозволяють встановити винуватців злочину: його згідно з наказом командира 3-го батальйону 15-го поліцейського полку майора Голлінга здійснили «...жандармські роти, мотовзвод 16-го полку, кілька бронеавтомобільних підрозділів. […] Прибули сюди, зокрема, шуцмани полковника Шалиги-Марковського на чолі з сотником Семенюком»[67, с. 4]. У результаті проведеної каральної акції «...за п'ять днів – з 23 по 27 вересня 1942 року – в Кортелісах загинуло 2875 жителів, з них 1620 дітей. […] Як і Кортеліси, були повністю зруйновані сусідні хутори Запоківне, Ягідкове, Тепечець, Косиці, Сніжки, Дорошів, Тарасове, Соснівка, Хомут» [67, с. 5].

Поміж іншими подібними виданнями, як приклад можна згадати книгу-посвяту знищеним населеним пунктам Полтавщини – Великій Обухівці, Баранівці та Великим Липнягам «Сестри твої, Хатинь», написану Ганною Дениско [30] та ін. [83; 72].

У сьомому томі восьмитомномника «Історія Української РСР» 1978 р. видання [57], присвяченому періодові війни, тему спалених унаслідок каральних акцій сіл розкрито на вже раніше використовуваних прикладах. Окрім того, визначено загальну відповідальність за злочини як окупаційних органів, так і Вермахту: «У перший період війни масовим винищенням населення окупованих областей займалися, в основному, каральні органи, підпорядковані Гіммлеру. Після корінного перелому в ході війни для каральних функцій, як в оперативних тилах армій та груп армій, так і в глибокому тилу, фашистське командування дедалі частіше використовувало регулярні військові частини» [57, с. 298]. Цікавою є спроба публікації, швидше за все першої, у згаданому томі карти «Злочини німецько-фашистських окупантів на території Української РСР» [57, с. 297]. Проте зорієнтуватися за нею, так само, як і провести будь-які підрахунки, досить складно. На карті не зазначено назв сіл, є лише їх умовні позначення: чорний круг на позначення населеного пункту – повністю знищені села разом із населенням, напівчорний – повністю знищені села і частково населення, білий круг – частково знищені села і частково населення. За цим ілюстративним матеріалом можна, хіба-що встановити область з

найбільшою кількістю руйнувань. Як не дивно, але такою виглядає Київська. Тобто, упорядники карти нанесли на неї всі відомі нищення в роки війни, без розподілу на спалені внаслідок каральних акцій чи тих, які горіли під час відступу німців, а чи тих, які потрапили в епіцентр бойових дій.

У 1985 р., на пікові зацікавлень спаленими селами, в Україні вийшов бібліографічний покажчик під назвою «Навічно в пам'яті народній» [68]. Упорядник видання Людмила Петрівна Александрова зробила спробу звести публікації, що стосувалися проблеми спалених сіл, включно з газетними та журнальними статтями. Проте покажчик не охопив перших видань повідомлень НДК. Того ж року, вийшла книга Тамари Степанівни Першиної про злочинну діяльність нацистів на окупованій українській території, в якій вона звернулася й до проблеми спалених сіл [79].

Важливим моментом для увічнення пам'яті про спалені українські села став друк у київському видавництві «Радянський письменник» під головуванням колишнього партизана, Героя Радянського Союзу, письменника Юрія Збанацького п'ятитомного збірника художніх та документальних творів «Дзвони пам'яті». Книги комплектувалися за областями та охопили Київську, Сумську, Чернігівську, Волинську, Житомирську, Рівненську, Вінницьку, Тернопільську, Хмельницьку, Полтавську, Харківську, Ворошиловградську(нині–Луганську)таДонецькуобласті[31;32;33;34;35].Для прикладу розглянемо першу книгу, присвячену Київській області. Збірник містить список спалених сіл області, проте у передмові відсутні критерії їх відбору. За списком спалених сіл на Київщині – 60, але нариси-розвідки вміщені про Криву Гору, Ладижичі, Теремці і Копачі, хутір Заглиб'я у тогочасному Чорнобильському районі, якого на сьогодні не існує, с. Полковниче Ставищанського району, с. Козаровичі та Ясногородку Вишгородського району, с. Рожни, Плоске і Богданівку Броварського району, с. Вигурівщину та Троєщину, що нині поглинув Київ, с. Кодру Макарівського та с. Раску Бородянського районів. Книга складається з документальних та художніх творів, споминів очевидців.

Наступним кроком у вивченні та вшануванні пам'яті стало видання в 1988 р. кгиги-меморіалу «Вінок безсмертя», авторський колектив якого очолив Володимир Маняк, а головою редколегії був двічі Герой Радянського Союзу, відомий партизан Олексій Федоров. У цій книзі її творці намагалися звести всі свідчення та документальні матеріали про спалені села України в роки Другої світової війни: «Книга має стати ще однією хвилюючою

сторінкою у вогненному літописі Великої Вітчизняної війни. У ній зроблено першу спробу зібрати воєдино й увічнити на «Меморіальних Плитах Пам'яті» усі багатостраждальні українські села, що зазнали варварського насильства за участь їх жителів у всенародному русі опору так званому «новому порядку» [3, с. 11, 12]. Книга розпочинається канонічними радянськими статистичними даними щодо жертв і втрат, яких зазнала Україна від німецьких військ під час Другої світової війни: «На тимчасово окупованій території Радянської України загинуло понад 5 265 000 мирних громадян і військовополонених. Фашисти зруйнували і спалили 714 міст і селищ, 28 000 сіл та хуторів, залишивши без даху над головою 10 000 000 людей» [3, с. 2, 3]. Упорядники видання запропонували класифікацію знищених населених пунктів:

- села, спалені дотла;
- села, спалені разом із населенням;
- села, спалені частково;
- села, спалені повністю, але населення попереджене партизанами про каральну акцію, переховалося і уникло покарання [3, с. 566].

Також упорядники зробили спробу підрахунку кількості сіл, які постраждали внаслідок нацистських каральних акцій, навівши кілька чисельних даних спалених сіл: 256, 300, 320 [3, с. 566]. Проте й це видання не змогло розставити крапки над «і» чи, принаймні, дати вичерпні відповіді на питання винуватців злочину в кожному окремому випадку каральних заходів, як і укласти повний список знищених населених пунктів. Попри монументальність і емоційне навантаження «Вінка безсмертя», в радянській Україні не було видано ґрунтовної наукової розвідки, присвяченої проблемі спалених сіл. Натомість у Білоруській РСР у 1984 р. вийшла книга «Нацистська політика геноциду та «випаленої землі» в Білорусії (1941–1944)», в якій перший розділ присвячено спаленим поселенням. Упорядники розподілили знищені населені пункти на 4 категорії:

- населені пункти, знищені разом із жителями й не відновлені після війни;
- населені пункти, знищені разом із жителями та відновлені після війни;
- населені пункти, знищені разом із частиною жителів і не відновлені після війни;
- населені пункти, знищені разом із частиною жителів і відновлені після війни.

Окрім того, у кінці запропонованого дослідження подано таблицю знищених населених пунктів із вказівкою дати знищення, кількісних показників трагедії та виконавців злочину [73].

Повернення до проблеми спалених сіл у науковому історичному дискурсі вже в незалежній Україні здійснили дослідниці Любов Легасова та Марина Шевченко в 2010 р. Їхня стаття «Спалені села (1941–1944 рр.): український вимір трагедії» [64] привернула увагу до проблеми, що так і не знайшла свого повного й неупередженого вивчення у радянські часи. Авторки звернулися до сіл, спалених унаслідок каральних акцій проти партизан. У цьому ключі вони побіжно проаналізували політику й заходи нацистських окупаційних властей, а також зазначили, що відповідальність за каральні акції несуть не лише безпосередні виконавці чи німецьке керівництво, яке віддавало відповідні накази. Опосередкованими винуватцями, провокаторами відповідних заходів названо радянських партизан, «які не мали особливих сентиментів до власних громадян, а тому зовсім не цуралися атакувати німців на відпочинку в селах, прирікаючи місцевих мешканців на подальші репресії з боку гітлерівців» [64, с. 154]. Важливим внеском авторок у дослідження проблеми спалених сіл є їхня подальша евристична робота з виявлення нових джерел. Так, інформація про знищення жителів хутора Довгополівського (колгосп ім. Тельмана) Володарського району Київської області (нині – с. Нове Життя Лобачівської сільської ради) практично фігурує вперше. Під час трагедії каральний загін спалив у трьох хатах близько 140 осіб жителів села [64, с. 164-165]. Про цю подію не згадано в жодному документальному виданні, присвяченому подіям війни, як і в доступних автору цієї розвідки архівних матеріалах. У публікації Легасової і Шевченко наведено кількісні показники по знищених населених пунктах, віднайдені у Центральному державному архіві громадських об'єднань (про документи ЦДАГО стосовно проблеми спалених сіл див. вище).

Подальші розвідки про спалені села пов'язані з діяльністю Українського інституту національної пам'яті [1; 66]. Оприлюднення певних напрацювань у дослідженні проблеми спалених сіл в цілому, а масштабної Корюківської трагедії зокрема, відбулося, але процес дослідження ще вимагає тривалої й копіткої евристичної роботи як в українських архівах і бібліотеках, так і поза межами нашої держави. До того ж дане питання не має такого однозначного вирішення, яке йому намагалися дати у радянський час. Зокрема, вивчення спалених під час Другої світової війни сіл виявляється тісно пов'язаним із проблемою українсько-польських стосунків та

волинської трагедії 1943 р., вивченням ролі партизан (їх провокативних чи, навпаки, захисних учинків) і, відповідно до цього, встановленням винуватців злочинів – опосередкованих та безпосередніх.

Список використаних джерел:

1. Актуальні проблеми партизансько–підпільного руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни: Матеріали Міжнародної наукової конференції, м. Корюківка, 14 грудня 2011 р. / Чернігівська обласна державна адміністрація, Український інститут національної пам'яті. Упоряд.: С. Бутко, Р. Пилявець. – Чернігів: Десна Поліграф, 2012. – 143 с.

2. Архіви окупації. 1941–1944 / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. – К.: Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2006. – 872 с.

3. Вінок безсмертя: Книга–меморіал / Редкол.: О. Федоров (голова), В. Маняк (керівник колективу авт.–упоряд.) та ін. – К.: Політвидав України, 1987. – 578 с.

4. Вказівка командуючого оперативним тиловим районом груп армій «Південь» польовим і гарнізонним комендатурам про вилучення зброї у населення на окупованій території і застосування масових розстрілів і спалення населених пунктів у випадку її виявлення // Історія застерігає. Трофейні документи про злочини німецько–фашистських загарбників та їх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни / Кер. кол. упоряд. В. Немятий. – К.: Видавництво політичної літератури, 1986. – С. 33–34.

5. Горлач Л. Вогонь у «мокрому мішку» / Л. Горлач // Київ. – 1983. – № 8. – С. 129–136.

6. Горлач Л. Подвиг і трагедія Кодри / Л. Горлач // Вітчизна. – 1983. – № 6. – С. 154–159.

7. Горпиненко Н. Розгортання партизанського руху на Полтавщині: реалії народної боротьби / Н. Горпиненко // 1941–й рік на Полтавщині: людський вимір трагедії та героїзму. Збірник статей за матеріалами Всеукраїнської наукової конференції. – Полтава, 2011. – С. 76–83.

8. Державний архів м. Києва. – Ф. Р–1265. – Оп. 1.

9. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. Р–4758. – Оп. 2. – Спр. 1. – 39 арк.

10. ДАКО. – Ф. Р–4758. – Оп. 2. – Спр. 3. – 58 арк.

11. ДАКО. – Ф. Р–4758. – Оп. 2. – Спр. 5. – 108 арк.

12. ДАКО. – Ф. Р–4758. – Оп. 2. – Спр. 6. – 109 арк.

13. ДАКО. – Ф. Р–4758. – Оп. 2. – Спр. 7. – 108 арк.

14. ДАКО. – Ф. Р–4758. – Оп. 2. – Спр. 8. – 57 арк.

15. ДАКО. – Ф. Р–4758. – Оп. 2. – Спр. 10. – 45 арк.

16. ДАКО. – Ф. Р–4758. – Оп. 2. – Спр. 12. – 48 арк.
17. ДАКО. – Ф. Р–4758. – Оп. 2. – Спр. 14. – 60 арк.
18. ДАКО. – Ф. Р–4758. – Оп. 2. – Спр. 23. – 45 арк.
19. ДАКО. – Ф. Р–4758. – Оп. 2. – Спр. 25. – 143 арк.
20. ДАКО. – Ф. Р–4758. – Оп. 2. – Спр. 29. – 66 арк.
21. ДАКО. – Ф. Р–4758. – Оп. 2. – Спр. 33. – 112 арк.
22. ДАКО. – Ф. Р–4758. – Оп. 2. – Спр. 34. – 46 арк.
23. ДАКО. – Ф. Р–4758. – Оп. 2. – Спр. 39. – 70 арк.
24. ДАКО. – Ф. Р–4758. – Оп. 2. – Спр. 43. – 109 арк.
25. ДАКО. – Ф. Р–4758. – Оп. 2. – Спр. 52. – 118 арк.
26. 22 жовтня 1943 р. – Акт, складений бійцями Радянської Армії про злодіяння німецьких загарбників під час тимчасової окупації села Копище Олевського району Житомирської області // Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. / За ред. П. Костриби та ін. Передмова Ф. Шевченка. – К.: Держполітвидав УРСР, 1963. – С. 250–251.
27. 25 січня 1943 р. – Оголошення шепетівського гебітскомісара про знищення населення і спалення сіл Вульки і Губельці за допомогу партизанам // Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. / За ред. П. Костриби та ін. Передмова Ф. Шевченка. – К.: Держполітвидав УРСР, 1963. – С. 184–185.
28. 28 листопада 1941 р. – Повідомлення командира дивізії німецьких окупаційних військ про розстріл населення та спалення сіл Баранівки і Обухівки // Німецько–фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. / За ред. П. Костриби та ін. Передмова Ф. Шевченка. – К.: Держполітвидав УРСР, 1963. – С. 59–60.
29. Дениско Г. Двічі спалена, довік нескорена. Баранівка / Г. Дениско // Дзвони пам'яті: Книга про трагедію міст і сіл Полтавщини, Харківщини, Ворошиловградщини та Донеччини, сплюндрованих фашистами у роки війни / Редкол. Ю. Збанацький (голова) та ін. Уклад.: Гнатишин Р. та ін. – К.: Рад. письменник, 1988. – С. 25–37.
30. Дениско Г. Сестри твої, Хатинь: Докум. нарис / Г. Дениско. – Х.: Прапор, 1982. – 90 с.
31. Дзвони пам'яті: Книга про трагедію міст і сіл Полтавщини, Харківщини, Ворошиловградщини та Донеччини, сплюндрованих фашистами у роки війни / Редкол. Ю. Збанацький (голова) та ін. Уклад.: Р. Гнатишин та ін. – К.: Рад. письменник, 1988. – 250 с.
32. Дзвони пам'яті: Книга про трагедію сіл Волині, Житомирщини та Рівненщини, знищених фашистами у роки війни. Художні та документальні твори / [Упоряд.: О. Богачук та ін.; Редкол.: Ю. Збанацький (голова) та ін.]. – К.: Рад. письменник, 1987. – 230 с.

33. Дзвони пам'яті: Книга про трагедію сіл Київщини, знищених фашистами у роки війни. Художні та документальні твори / [Упоряд.: Л. Горлач, Я. Пальчик; Редкол.: Ю. Збанацький (голова) та ін.]. – К.: Рад. письменник, 1985. – 206 с.

34. Дзвони пам'яті: Книга про трагедію сіл Сумщини та Чернігівщини, знищених фашистами у роки війни. Художні та документальні твори / [Упоряд.: Л. Горлач та ін.; Редкол.: Ю. Збанацький (голова) та ін.]. – К.: Рад. письменник, 1985. – 279 с.

35. Дзвони пам'яті: Книга про трагедію сіл, знищених фашистами у роки війни на території Вінницької, Тернопільської, Хмельницької областей. Художні та документальні твори / [Упоряд.: Г. Петрук–Попик; Редкол.: Ю. Збанацький (голова) та ін.]. – К.: Рад. письменник, 1990. – 204 с.

36. Додаток Кейтеля до директиви № 33 про вжиття жорстоких заходів щодо населення, яке чинить опір окупаційним властям // Історія застерігає. Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни / Кер. кол. упоряд. В. Немятий. – К.: Видавництво політичної літератури, 1986. – С. 29–30.

37. Донесение штаба Путивльского объеденённого партизанского отряда начальнику украинского штаба партизанского движения Т.А. Строкачу о зверствах немецко-фашистских оккупантов над мирным населением Путивльского района // Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза. (1941–1945 гг.) Сборник документов и материалов / В. Полохов, И. Авраменко. – Х.: Кн. изд., 1963. – С. 130–132.

38. Донесення польової жандармерії гарнізонної комендатури 1/743 про розстріл гітлерівцями мирних жителів і спалення сіл Клюси і Раківка Городнянського району Чернігівської області // Історія застерігає. Трофейні документи про злочини німецько–фашистських загарбників та їх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни / Кер. кол. упоряд. В. Немятий. – К.: Видавництво політичної літератури, 1986. – С. 104–105.

39. З директиви головного командування сухопутних військ фашистської Німеччини про забезпечення тилу діючої армії і нещадне придушення опору радянських людей на території СРСР, яка підлягає окупації // Історія застерігає. Трофейні документи про злочини німецько–фашистських загарбників та їх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни / Кер. кол. упоряд. В. Немятий. – К.: Видавництво політичної літератури, 1986. – С. 20–21.

40. З листа єпископа Кременець–Ровенської єпархії Платона митрополиту православної автокефальної церкви про звірства українських поліцаїв проти мирного населення Західної України // Історія застерігає.

Трофейні документи про злочини німецько–фашистських загарбників та їх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни / Кер. кол. упоряд. В. Немятий. – К.: Видавництво політичної літератури, 1986. – 237–238.

41. З наказу командуючого 6–ю німецькою армією про додаткові каральні заходи по боротьбі з партизанами // Історія застерігає. Трофейні документи про злочини німецько–фашистських загарбників та їх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни / Кер. кол. упоряд. В. Немятий. – К.: Видавництво політичної літератури, 1986. – С. 52–54.

42. З протоколу наради командуючого оперативним тиловим районом групи армій «Південь» з рейхскомісаром України з питання здійснення тактики «спаленої землі» у ході відступу гітлерівських військ // Історія застерігає. Трофейні документи про злочини німецько–фашистських загарбників та їх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни / Кер. кол. упоряд. В. Немятий. – К.: Видавництво політичної літератури, 1986. – 209–211.

43. З розпорядження командира 376–ї піхотної дивізії вермахту генерал–майора Дагіельса про застосування репресій проти радянських людей за антифашистську діяльність // Історія застерігає. Трофейні документи про злочини німецько–фашистських загарбників та їх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни / Кер. кол. упоряд. В. Немятий. – К.: Видавництво політичної літератури, 1986. – С. 95–96.

44. Зверства немецко-фашистских захватчиков. Документы / Народный комиссариат обороны. – М.: Военное издательство народного комиссариата обороны, 1945. – Вып. 13. – 84 с.

45. Із вказівок командування групи армій «Південь» командуючим 6, 11, 17-ї польових та 1-ї танкової армії, 4-го повітряного флоту і командуючому оперативним тиловим районом про наказ Гітлера застосовувати тактику «спаленої землі» при відступі фашистських військ // Історія застерігає. Трофейні документи про злочини німецько–фашистських загарбників та їх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни / Кер. кол. упоряд. В. Немятий. – К.: Видавництво політичної літератури, 1986. – С. 178–179.

46. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область / Ред. кол. тому А. Олійник (гол. ред.) та ін. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. – 778 с.

47. Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область / Ред. кол. тому І. Клімаш (гол. ред.) та ін. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1970. – 746 с.

48. Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область / Ред. кол. тому П. Тронько (гол. Гол. редкол.). – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1973. – 726 с.

49. Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область / Ред. кол. тому П. Тронько (гол. Гол. редкол.). – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1967. – 1028 с.

50. Історія міст і сіл УРСР. Київська область / Ред. кол. тому П. Тронько (гол. Гол. редкол.). – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1971. – 791 с.

51. Історія міст і сіл УРСР. Ровенська область / Ред. кол. тому П. Тронько (гол. Гол. редкол.). – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1973. – 655 с.

52. Історія міст і сіл УРСР. Сумська область / Ред. кол. тому П. Тронько (гол. Гол. редкол.). – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1973. – 694 с.

53. Історія міст і сіл УРСР. Тернопільська область / Ред. кол. тому П. Тронько (гол. Гол. редкол.). – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1973. – 973 с.

54. Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область / Ред. кол. тому П. Тронько (гол. Гол. редкол.). – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1971. – 706 с.

55. Історія міст і сіл УРСР. Черкаська область / Ред. кол. тому П. Тронько (гол. Гол. редкол.). – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. – 787 с.

56. Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область / Ред. кол. тому П. Тронько (гол. Гол. редкол.). – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. – 788 с.

57. Історія Української РСР. У 8–ми т. 10–ти кн. / Голов. ред. кол. А. Шевелєв (голов. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1977. – Т. 7. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945). Ред. кол. В. Клоков (відп. ред.) та ін. – 536 с.

58. Клименко Я. Баранівка. З літопису одного села на Полтавщині / Я. Клименко // Клименко Я. Земля чудес. Нариси. – Київ: Рад. письменник, 1960. – С. 11–27.

59. Клименко Я. Баранівка. Розділ до літопису одного села на Полтавщині / Я. Клименко. – К.: Укр. держ. вид., 1944. – 13 с.

60. Коваль М. Історія пам'ятає! (Кривавий шлях фашистів на Україні) / М. Коваль. – К.: Політвидав України, 1965. – 113 с.

61. Конопля М. Великі Липняги / М. Конопля // Пам'ятники України. – 1979. – № 4 (42). – С. 35–36.

62. Корінний М. З історії становлення сучасного адміністративно–територіального устрою Київської області / М. Корінний // Архіви України. – 2012. – Вип. 1 (277). – С. 45–62.

63. Кочин О. Березники / О. Кочин // Пам'ятники України. – 1978. – № 4. – С. 23.

64. Легасова Л., Шевченко М. Спалені села (1941–1944 рр.): український вимір трагедії / Л. Легасова, М. Шевченко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / Відп. ред. О. Лисенко. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип. 13. – С. 154–169.

65. Максимчук Є. Діяльність державних комісій з розслідування злочинів нацистів на території України (1941–1951 рр.): типово–видовий склад і інформаційний потенціал джерельного комплексу. 07.00.06. / Є. Максимчук. – К., 2007. – 224 арк.

66. Мартиролог встановлених жертв Корюківської трагедії 1943 року. Довідник / Український інститут національної пам'яті, Чернігівська обласна державна адміністрація та ін.; Упоряд.: С. Бутко, О. Толкачова. – Чернігів: Десна Поліграф, 2011. – 220 с.

67. Марценюк П. Кортеліси: Ілюстр. нарис / П. Марценюк. – Львів: Каменяр, 1978. – 23 с.

68. Навічно в пам'яті народній. Бібліографічний покажчик про знищені гітлерівськими окупантами села Української РСР та їх відродження у післявоєнний період / Упор. Л. Александрова / Міністерство культури Української РСР. – К., 1985. – 71 с.

69. Наказ начальника штабу верховного головнокомандування фашистської Німеччини про придушення «Комуністичного повстанського руху» // Історія застерігає. Трофейні документи про злочини німецько–фашистських загарбників та їх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни / Кер. кол. упоряд. В. Немятий. – К.: Видавництво політичної літератури, 1986. – С. 37–39.

70. Наказ рейхсфюрера СС Гіммлера вищому керівництву військ СС і поліції на Україні про зруйнування Донбасу і тотальне спустошення території, що залишається // Історія застерігає. Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни / Кер. кол. упоряд. В. Немятий. – К.: Видавництво політичної літератури, 1986. – С. 207, 208.

71. Наказ фашистського командування військовим частинам про повне руйнування господарських споруд і знищення майна у ході відступу // Історія застерігає. Трофейні документи про злочини німецько–фашистських загарбників та їх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни / Кер. кол. упоряд. В. Немятий. – К.: Видавництво політичної літератури, 1986. – С. 206–207.

72. Наріжний Б. Горобинова заграва: Розповідь–документ про трагедію Корюківки / Б. Наріжний. – К.: Молодь, 1979. – 144 с.

73. Нацистская политика геноцида и «выжженой земли» в Белоруссии (1941–1944) / Редкол.: Лобанок В. и др. – Минск: Беларусь, 1984. – 271 с.

74. Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині, 1941–1944: док. і матеріали / упоряд. М. Вавринчук [та ін.]; відп. ред. О. Завальнюк; Хмельницька обласна держ. адміністрація, Кам'янець–Подільський національний ун–т ім. Івана Огієнка, Державний архів Хмельницької області. – Кам'янець–Подільський: Оіюм, 2009. – 574 с.

75. Німецько–фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. / За ред. П. Костриби та ін. Передмова Ф. Шевченка. – К.: Держполітвидав УРСР, 1963. – 488 с.

76. Огієнко В. Корюківська трагедія 1943 року: меморіалізація та офіційні репрезентації / В. Огієнко // Актуальні проблеми партизансько–підпільного руху в Україні в роки Великої Вітчизняної війни: Матеріали Міжнародної наукової конференції, м. Корюківка, 14 грудня 2011 р. / Чернігівська обласна державна адміністрація, Український інститут національної пам'яті. Упоряд.: С. Бутко, Р. Пилявець. – Чернігів: Десна Поліграф, 2012. – С. 90–100.

77. Оголошення командуючого оперативним тиловим районом групи армій «Південь» (Фредеріці) про розстріл мирних жителів і спалення с. Баранівка Полтавської області // Історія застерігає. Трофейні документи про злочини німецько–фашистських загарбників та їх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни / Кер. кол. упоряд. В. Немятий. – К.: Видавництво політичної літератури, 1986. – С. 57-58.

78. Официальный сайт: Мемориальный комплекс «Хатынь». Режим доступа: http://khatyn.by

79. Першина Т. Фашистский геноцид на Украине. 1941–1944 / Т. Першина. – К.: Наукова думка, 1985. – 172 с.

80. Письмо партизан области центральному комитету ВКП(б) в связи с 25–летием советской власти на Украине // Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза. (1941–1945 гг.) Сборник документов и материалов / В. Полохов, И. Авраменко. – Х.: Кн. изд., 1963. – С. 142–144.

81. Повідомлення командира дивізії німецько–фашистських військ про спалення сіл і розстріл мешканців за допомогу партизанам // Історія застерігає. Трофейні документи про злочини німецько–фашистських загарбників та їх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни / Кер. кол. упоряд. В. Немятий. – К.: Видавництво політичної літератури, 1986. – С. 60–61.

82. Розпорядження командуючого оперативним тиловим районом групи армій «Південь» про порядок знищення населених пунктів у ході

каральних експедицій окупантів проти партизанів // Історія застерігає. Трофейні документи про злочини німецько–фашистських загарбників та їх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни / Кер. кол. упоряд. В. Немятий. – К.: Видавництво політичної літератури, 1986. – С. 101.

83. Рубашов М. Копищанська трагедія / М. Рубашов. – К.: Веселка, 1970. – 117 с.

84. Сообщение Совинформбюро о зверствах и грабежах немецко-фашистских захватчиков в с. Усовка Березанского района // Киевщина в годы Великой Отечественной войны. 1941–1943. Сборник документов. – К.: Киевское областное книжно-газетное издательство, 1963. – С. 253.

85. Супруненко Н. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза. (1941–1945 гг) / Н. Супруненко. – К.: Госполитиздат УССР, 1956. – 427 с.

86. Трофимович В. Роль Німеччини та СРСР в українсько-польському конфлікті 1939–1945 рр. / В. Трофимович // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 2003. – № 28. – С. 118–146.

87. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941–1945 рр. / Ред. кол.: І. Назаренко (голова) та ін. – К.: Політвидав України, 1968. – Т. 2. – 519 с.

88. Хронологический справочник о временной оккупации немецко–румынскими захватчиками Измаильской области и освобождении ее Красной Армией (1941–1944 гг.). – Измаил, 1950.

89. Хронологічний довідник про тимчасову окупацію німецько–фашистськими загарбниками населених пунктів Чернігівської області і визволення їх Червоною Армією (1941 – 1943 рр.) – Чернігів: Деснянська правда, 1947. – 323 с.

90. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 3538. – Оп. 1. – Спр. 1. – 25 арк.

91. ЦДАВО. – Ф. 3538. – Оп. 1. – Спр. 48. – 12 арк.

92. ЦДАВО. – Ф. 3538. – Оп. 1. – Спр. 53. – 63 арк.

93. ЦДАВО. – Ф. 3538. – Оп. 1. – Спр. 54. – 13 арк.

94. ЦДАВО. – Ф. 3538. – Оп. 1. – Спр. 55. – 8 арк.

95. ЦДАВО. – Ф. 3538. – Оп. 1. – Спр. 57. – 54 арк.

96. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 57. – Оп. 4.

97. Цокота В. Малин / В. Цокота // Пам'ятники України. – 1975. – № 3. – С. 28.

98. Цокота В. Рудня Бобровська / В. Цокота // Пам'ятники України. – 1975. – № 2. – С. 42–43.

99. Цокота В: Козари / В. Цокота // Пам'ятники України. – 1975. – № 4. – С. 28–29.

100. Цокота В: Червоні Партизани / В. Цокота // Пам'ятники України. – 1976. – № 1. – С. 43.

101. Шиян А. Копищанська трагедія / А. Шиян // Шиян А. Партизанський край. – К.: Українське державне видавництво, 1946. – С. 240–247.

102. Český Malín (1871 – 13.7.1943). Режим доступу: http://www.valka.cz/clanek_11445.html

Яременко В. Н. Источники и историография проблемы сожженных украинских сёл (1941–1944 гг.).

Рассматривается потенциал источников украинских архивных фондов, а также опубликованных документов по проблеме сожжённых в 1941–1944 гг. украинских сёл, в первую очередь – в последствии нацистских карательных акций. Также анализируется историография данного вопроса, начиная с первых публикаций военных годов, и до нынешнего времени. Историографический экскурс сопровождается осмотром общих тенденций политики памяти в СССР и современной Украине относительно сожженных сёл.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, сожженные сёла, нацистская оккупационная политика, карательная акция, коммеморативные практики.*

Yaremenko V. N. Source base and historiography of the problem of burnt villages in Ukraine (1941–1944).

The study deals with potential resources of Ukrainian archiving funds and published documents which reveal the problem of burnt Ukrainian villages (mainly in Nazi punitive actions) in 1941–1944. Historiography of this issue is analyzed from the first publication. Historiographies excursus is represented with the review of general tendencies of commemorative practices dedicated to burnt villages in USSR and modern Ukraine.

Key words: *Second World War, burnt villages, Nazi occupation policy, punitive actions, commemorative practices.*

ДИСКУСІЇ

УДК 355.34:94] [477] "1939/1945"

Вєдєнєєв Д. В.

ДОКУМЕНТАЛЬНА СПАДЩИНА ДРАМАТИЧНОГО ЧАСУ. РОЗДУМИ ІСТОРИКА ЩОДО РОСІЙСЬКОГО ДОКУМЕНТАЛЬНОГО ВИДАННЯ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛІЗМУ

У статті проведено археографічний аналіз та рецензування виданого в Росії двотомника документів «Українські націоналістичні організації в роки Другої світової війни». Аналізується стан історико-гуманітарної політики в сучасній Російській Федерації, підходи російських та українських дослідників до вивчення історії українського націоналістичного руху, місце цих проблем в ідейно-політичному житті України, стан вітчизняної археографії історії ОУН та УПА.

Ключові слова: *український націоналістичний рух, ОУН (Б), ОУН (М), український повстанський рух, УПА, НКВС, НКДБ, спецслужби, партизанський рух, колабораціонізм, археографія, гуманітарна політика, історична пам'ять.*

22 червня 2012 р. у Москві (26 вересня у Києві) відбулися презентації солідного двотомного науково-документального видання «Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны» [1]. Одразу ж хотілося б зауважити, що це, по суті, перше російське документальне видання, яке має академічний характер і прагне достатньо комплексно висвітлити мовою документів різноманітного походження, ґенезу, ідеологію, стратегію і тактику, провідні напрями діяльності, місце у міжнародних відносинах українського націоналістичного руху (передовсім – «Революційної ОУН», або ОУН (С. Бандери), та його збройних формувань, насамперед – Української Повстанської Армії).

Про науково-організаційний рівень цього видання свідчить хоча б те, що головою редакційної колегії двотомника виступив керівник Федерального архівного агентства Росії, доктор історичних наук Андрій Артизов.

Наукове товариство може тільки вітати зусилля російських колег з більш повного відтворення, у контексті тогочасних міжнародних

процесів, документальної картини минулого націоналістичного руху як одного із ключових воєнно-політичних явищ історії України XX століття, пам'ять про яке залишається одним із контрверсійних чинників суспільної свідомості в сучасній Україні.

Річ у тім, що попередні документальні видання цілеспрямовано зосереджувалися навколо документів про оперативно-бойові заходи органів та військ НКВС-НКДБ-МДБ-МВС СРСР із придушення озброєних формувань та підпілля українського та прибалтійських націоналістичних рухів [див. наприклад: 2-5]. Щоправда, зрозумілу стимулюючу роль (запозичення бойового досвіду та пошук моральних чинників для виховання особового складу силових структур, передовсім – Внутрішніх військ) публікації документів щодо «боротьби з політичним бандитизмом» відіграла і війна («контртерористична операція») Росії проти транснаціональних незаконних озброєних формувань на Північному Кавказі (сама війна за збереження територіальної цілісності РФ перетворилася на потужний фактор формування змістовних настанов кінематографу, публіцистики, художньої літератури).

Слід зауважити, що упорядники розширено тлумачать поняття «український націоналістичний рух», відтак до збірника увійшли не тільки документи щодо ОУН (Б) або ОУН (А. Мельника), але й українських еміграційних націонал-республіканських груп (політичних нащадків Української Народної Республіки 1917–1920 рр.), консервативно-гетьманських формувань (прихильників Української Держави гетьмана П. Скоропадського 1918 р.), Українського національного об'єднання та інших націонал-патріотичних об'єднань антирадянського спрямування.

Крім політично підпорядкованої ОУН (Б) Української Повстанської Армії (УПА) чимало місця відведено збройним формуванням Тараса Боровця-Бульби («Поліська січ», УПА, УНРА), українським поліційним формуванням на службі рейху, а також формуванню 14-ї дивізії військ СС «Галичина» (наголос на колабораційних формуваннях, що не мали відношення власне до бандерівців обумовлено цільовими настановами упорядників, про які йдеться у Вступі).

Хронологічні межі подій, які відображені в оприлюднених документах, охоплюють період з вересня 1939 р. до травня 1945 р. Водночас, для кращого розуміння ґенези руху українських націоналістів, його програмних засад, еволюції стратегії і тактики, особливостей їх діяльності у контексті світової воєнної драми, до двотомника включені і документи, датування яких

виходить за межі зазначеного періоду (перша половина 1939 р., 1946–1953 рр.).

Капітальне документальне видання містить 506 документів чотирма мовами оригіналів з 15 архівів (використано майже 50 фондів та колекцій) Росії, України, Німеччини, Польщі та Білорусі, що робить двотомник безпрецедентним за охопленими архівосховищами та фондами друкованим джерелом з історії українського націоналістичного руху часів Другої світової війни. 390 документів опубліковано уперше, понад половини з них оприлюднені повністю, решта – із мотивованими й позначеними вилученнями тексту.

Використані архіви розподілилися таким чином:

- **Російська Федерація:** Державний архів Російської Федерації, Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСПІ), Російський державний військовий архів (РДВА); відомчі архіви РФ: Архів Президента Російської Федерації, Центральний архів Міністерства оборони (ЦАМО), Центральний архів Федеральної служби безпеки (ЦА ФСБ), Архів Служби зовнішньої розвідки (СЗР);
- **Федеративна Республіка Німеччина:** Федеральний архів Німеччини, Федеральний військовий архів, Політичний архів МЗС;
- **Україна:** Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ), Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ);
- **Республіка Польща:** Архів актів нових;
- **Республіка Білорусь:** Національний архів Республіки Білорусь.

Самостійний науково-пізнавальний інтерес становить Вступ до двохтомника, автором якого виступила кандидат історичних наук Олена Борисьонок. О. Борисьонок працює завідувачем відділу східного слов'янства, спеціалізується на новітній історії Чехословаччини та України, зокрема, відома своєю монографією з історії радянської українізації. По суті, її праця є оглядом основних віх історії руху українських націоналістів та УПА із наголосом на їх воєнно-політичну діяльність, місце у системі міжнародних відносин та протиборстві великих держав часів передодня та розгортання Другої світової війни. Акцент у Вступі зроблений на викладі процесу співробітництва націоналістів та командування УПА з німецькими спецслужбами та союзниками Німеччини, пошуку нових патронів серед потенційних переможців на Заході, а також висвітленню диверсійно-терористичної діяльності повстансько-підпільного

руху, застосування ним репресій проти партійно-радянського апарату, активу, нелояльних мешканців та для залякування мирного населення від співробітництва з владою.

Приємно, що російська вчена продемонструвала фахове знання використаних нею праць українських дослідників історії ОУН та УПА А. Кентія, А. Боляновського, П. Гай-Нижника, В. Дзьобака, В. Іваненка, І. Ілюшина, О. Лисенка, О. Марущенка, І. Патриляка, Я. Примаченко, О. Романіва, І. Федущак, В. Якуніна та інших.

Археографічну передмову підготувала Т. Царевська-Дякина (відповідальний укладач збірника документів). Не можна не висловити поваги до професіоналізму й наукової сумлінності колективу упорядників, які супроводили документальну частину томів розлогими Примітками, які несуть чимало наукової, історико-довідкової та біографічної інформації, і стануться в пригоді не тільки тим читачам, які мають загальне уявлення про минуле ОУН та УПА, але й фаховим дослідникам.

Другий том завершують старанно укладені Біографічні довідки на сотні лідерів й функціонерів націоналістичного руху, командирів УПА, партійно-радянських діячів та апаратників, чиновників рейху, командний та оперативний склад радянських та німецьких спецслужб, інших фігурантів опублікованих документальних артефактів. Думається, залучення до укладення біографічних довідок та науково-довідкового апарату українських дослідників дозволило б зняти чимало із знаків запитання, які поставлені упорядниками.

Говорячи про джерельні можливості збірника, відзначимо, передовсім, значну групу документів, які являють собою узагальнюючі інформаційні документи щодо руху ОУН та УПА, адресовані вищому партійному керівництву СРСР. Зрозуміло, що керівники спеціальних структур та периферійних партійних органів намагалися подати в них найбільш перевірену (наскільки це можливо було за умов поточного протиборства та достатньо сильно поставленої в націоналістичному русі конспірації), синтезовану інформацію. У цьому відношенні доцільно згадати вдало підібрані документи РДАСПІ (утвореного на базі фондів Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС і Центрального архіву ВЛКСМ, директор – кандидат історичних наук, лауреат Державної премії РФ в області науки і техніки, Генеральний директор видавництва «Російська політична енциклопедія» Андрій Сорокін). Серед них – спецповідомлення органів НКВС-НКДБ до ЦК ВКП (б), Українського штабу партизанського руху до Центрального штабу партизанського руху та інші інформативні документи.

Однією із вартих позитивної згадки особливостей збірника є те, що у ньому широко представлені документи спецслужб СРСР (ще відносно недавно затаємнені), Німеччини, довоєнної Польщі, породжені у ході їх протиборства з націоналістичним рухом або оперативного моніторингу середовища ОУН та УПА, а також «трофейні» документи самого націоналістичного руху з архівів спецслужб. Ця обставина дозволяє віднести збірник і до продуктивного джерела з вивчення історії спецслужб СРСР та Німеччини, механізму вивчення ними українського націоналістичного руху, протиборства з ним, а також особливостей форм і методів оперативно-службової діяльності розвідки та контррозвідки цих держав, їх своєрідного протистояння на «полі бою» за середовище націоналістичного руху, який значною мірою став заручником глобального протистояння доби Другої світової війни.

Звернімо увагу на особливості документів спецслужб як історичного джерела. На їх пізнавальних можливостях відбилося те, що вони визначалися не для пропагандистського «таврування буржуазних націоналістів», а для доповіді політичному керівництву та організації подальших розвідувальних та контррозвідувальних заходів, що потребувало гранично адекватного вивчення та оцінки процесів у середовищі противника. В екстремальних умовах воєнного часу повідомлення спецорганів та тісно пов'язаної з органами НКВС-НКДБ партизанської розвідки (у т.ч. – щодо ситуації на окупованій території УРСР) перетворювалися на ледве не єдине джерело інформування партійного та військового керівництва СРСР про діяльність ОУН та УПА.

Правда, слід враховувати доволі низький рівень постановки аналітичної роботи у серйозно ослабленому незаконними репресіями НКВС, відсутність вузьких спеціалістів по лінії ОУН у передвоєнний період (недарма, як свідчать документи збірника, один із керівників зовнішньої розвідки НКВС-НКДБ, розвідник-нелегал в закордонних центрах ОУН Павло Судоплатов, в серцях навіть називав підлеглих «плутаниками» за погане знання середовища ОУН).

Водночас документи спецслужб потребують ретельного співставлення з документами іншого походження, джерелами з політичної та соціально-економічної історії, адже ці проблеми об'єктивно залишаються поза увагою спецслужб, але не можуть не бути враховані при відтворенні цілісної історії націоналістичного руху. Їм властивий, за визначенням, конфронтаційний дух, адже йшлося про противників по безкомпромісному протиборству, і

з'ясування витоків походження тих чи інших ворожих Кремлю або Берліну явищ не входило до завдань спецслужб.

Підлягає урахуванню і те, що документи створювалися за умов низького, в цілому, освітнього рівня оперативного складу. Так, станом на 1 січня 1946 р. в Наркоматі держбезпеки УРСР повну і незакінчену вищу освіту мало 6,3% співробітників, середню – 30, незакінчену середню – 33, нижчу – 30,7 %. У Львівському УНКДБ вищу освіту мало 4,3% офіцерів, середню – 31,6%, незавершену середню – 38,6%, початкову – 21,2%. У 1947 р. понад половини начальників рай-міськапаратів МДБ УРСР не мали повної середньої освіти, до 50% офіцерів не пройшли спеціальної підготовки [6; 7, с. 78].

У збірнику широко використані можливості ГДА СБУ. Тематику українського націоналістичного руху, боротьби з ним органів держбезпеки широко відображено у справах фонду 16 (документальні матеріали таємного діловодства Секретаріату ДПУ-КДБ УРСР, фонд охоплює документи 1930–1991 рр.). У цьому вельми інформативному для дослідників фонді зберігаються, зокрема, доповідні записки, спецповідомлення, оперативні зведення про діяльність загонів УПА на території звільнених від нацистів областей УРСР та роботу оперативних груп НКВС-НКДБ на цих теренах по лінії протиборства з націоналістичним підпіллям. Продуктивною для упорядників виявилася багатотомна справа № 376 з фонду 13 ГДА СБУ (Колекція друкованих видань КДБ СРСР) з добірками оригіналів документів ОУН (у свою чергу, сформовану як додаток до також використаної упорядниками багатотомної справи № 372 – Колекції документів з історії ОУН та УПА 1940–1950-х рр., упорядкованої робочою групою при Голові КДБ при РМ УРСР для дальшого використання в оперативній та науково-пропагандистській діяльності). Залучено і низку припинених провадженням архівних кримінальних справ з фонду 6 ГДА СБУ [8, с. 42, 108].

Вміщено чимало документів з ЦА ФСБ (яка в останні роки відзначилася активною археографічною роботою). Тут пізнавальну цінність становлять, зокрема, спецповідомлення по лінії ОУН до вищих партійних інстанцій, матеріали 3-го (контррозвідувальна робота) та 4-го Управлінь НКВС СРСР (зафронтова розвідувально-диверсійна робота), протоколи допитів захоплених функціонерів ОУН та командирів УПА.

Особливий інтерес дослідників викликають агентурні повідомлення та інформаційно-аналітичні документи з Архіву

Служби зовнішньої розвідки Росії (на те, що відповідні агентурні розробки розвідки НКВС і нині зберігають певне оперативне значення, вказує те, що у збірнику не наводяться навіть реєстраційні реквізити цих справ). На нашу думку, цінність такого роду документів для істориків обумовлена, передовсім, тим, що конфіденційні джерела, чиї повідомлення покладені в основу, оберталися на вищих щаблях проводу ОУН та у керівних колах III рейху. Згадаємо, хоча б, українського розвідника і знаного художника Миколу Глущенка, чий талант особисто цінував фюрер, і який мав неабиякі знайомства серед верхівки Німеччини, інформуючи у 1940 р. Центр про майбутній напад на СРСР за кілька місяців до Рихарда Зорге (імовірно, він проходить під зміненим упорядниками псевдонімом «Художник», адже на час співробітництва з розвідкою ОДПУ-НКВС з 1926 р. він отримав псевдо «Ярема»).

Хотілося б сподіватися, що приклад такого співробітництва з істориками та археографами наслідує і Служба зовнішньої розвідки України, де також наявний солідний масив документів міжвоєнного та післявоєнного періодів щодо розробки українських еміграційних націонал-патріотичних організацій та закордонних центрів ОУН (що, власне, і становило спеціалізацію 1-го Управління (зовнішня розвідка) НКДБ-КДБ УРСР [див. докладніше: 9, с. 156-160].

Новаційним явищем є публікація документів Головного розвідувального управління Генштабу Червоної Армії з фондів ЦАМО РФ.

Оприлюднено (переважно – уперше) значну кількість документів з архівів ФРН, породжених діяльністю військової розвідки нацистської Німеччини – Абвера, Головного управління імперської безпеки (РСХА), поліції безпеки і СД. Вміщено і низку документів II-го відділу (розвідки та контррозвідка) Генштабу та Корпусу прикордонної охорони Другої Речі Посполитої

Що стосується центральних державних архівів України, то упорядниками залучені документи фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГОУ, колишній Партійний архів ЦК КПУ), де зосереджена значна кількість документів з історії руху українських націоналістів та УПА 1920–1960-х рр., протиборства з ними радянських силових структур. Найбільша кількість відповідних документів зосереджена у використаному упорядниками фонді 1 (Центральний Комітет Компартії України, передовсім – Оп. 22 – документи особливого сектору і організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У про підпільно-партизанський рух в Україні; Оп.23 – документи загального відділу

(особливого сектору) ЦК КПУ (секретна частина) тощо). До нього увійшли повідомлення, довідки Українського штабу партизанського руху, НКВС-НКДБ, регіональних партійних органів про диверсійно-терористичну діяльність УПА та підпілля ОУН, оригінали й переклади документів ОУН та УПА.

Продуктивними виявилися документи фонду 62 ЦДАГОУ (Український штаб партизанського руху). Зокрема, опис 1 (відділи Українського штабу партизанського руху) містять спадщину розвідувального та інформаційного відділів цього керівного органу. Вони дають уявлення про ОУН та УПА через призму партизанської розвідки та контррозвідки. Велика група документів являє собою розвідувальні повідомлення та зведення партизанських формувань щодо діяльності підрозділів УПА, осередків ОУН. Проблематика боротьби з ОУН та УПА, нейтралізації їх розвідувально-підривної активності широко представлена у листуванні УШПР з ЦШПР, НКВС, НКДБ, ГУКР НКО СРСР «СМЕРШ» та його фронтовими органами, ЦК КП(б)У, армійськими політичними органами.

В двотомнику представлені документи ОУН та УПА з Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ, в якому вони зосереджені у шести фондах, утворених територіальними формуваннями ОУН та УПА). Упорядниками опрацьований, насамперед, фонд 3833 (Крайовий провід ОУН на західноукраїнських землях), де зберігаються документи осередків ОУН різних рівнів – від крайового до районного, а також певних з’єднань і загонів УПА, а також фонди 3836 (З’єднання західних груп Української повстанської армії «УПА-Захід»), 3959 (Український Центральний Комітет Краків (Польща), 4628 (колекція трофейних документів про співробітництво українських націоналістів та керівників УПА з нацистам).

Приблизно п’ята частина документів передрукована (у перекладі) із зарубіжних (для Росії) збірників документів. Чимало документів, що увійшли до збірника, передруковані із капітальних документальних видань, раніш підготовлених й виданих в Україні [див. наприклад: 10-17].

Рецензувати документальні видання – справа невдячна у тому розумінні, що доводиться вести мову про документальні пам’ятки, до виникнення яких упорядники не мали жодного відношення. Отже, скоріше йтиметься про критерії відбору документів, їх структурування та своєрідну пропорційність подання або, навпаки, ухилення від розміщення (у крайньому варіанті заангажованості – замовчення), що само по собі корегує погляди науковця (читача),

спрямовує дослідження історичного явища у завданому «документальному коридорі».

Викликає професійну повагу те, що колектив упорядників відверто заявив про критерії відбору документів. Вони свідомо зосередили увагу на «сюжетах, які викликають найбільш гострі суперечності… Серед таких сюжетів – тактика ОУН… з питань партнерства з нацистами, участь націоналістів у збройних формуваннях і збройній боротьбі з Червоною армією, в репресіях проти цивільного населення». На повноті поданої документальної картини позитивно позначилося і прагнення російських істориків та архівістів подати ставлення до ОУН радянської, польської та німецької сторін.

Водночас навряд чи можна визнати достатнім пояснення мовою документів мотивів співробітництва з Німеччиною. Утім, документи видання наштовхують на думку, що цей феномен чекає пояснення через з'ясування співвідношення як кон'юнктурних потреб боротьби за відновлення незалежної й соборної Української держави, так і впливу глибинного цивілізаційного розламу по Збручу. До слова, і у наведених у збірнику меморандумах ідеологів українського націоналістичного руху чітко артикулюється перманентна ворожість до *будь-якої за суспільним ладом* російської централізованої держави та «російського месіанського імперського духу».

Крім того, подаючи масу документів «викривального» характеру про жорстокість націоналістів, упорядники мовою документів дають зрозуміти і протестну мотивацію населення Західної України, яка спонукала взятися за зброю (до речі, опубліковані в Росії документи і наукові праці з історії селянської «герільї» в різних регіонах Росії проти свавілля радянської влади часів «воєнного комунізму» або примусової колективізації також демонструють жорстокий характер помсти представникам влади та тим, хто був звинувачений у співробітництві з нею).

У збірнику, зокрема, подані звіти німецьких спецорганів про вакханалію терору проти в'язнів у Західній Україні в перші дні війни («чистка тюрем»), документи про численні факти «порушення соціалістичної законності» (безчинства, кримінальні злочини по відношенню до українського населення) після повернення «советів» в Західну Україну. Подаючи документи до 1953 р. включно, упорядники могли б включити рішення та матеріали Пленумів ЦК КПРС та ЦК КП України літа 1953 р., де відверто констатувалися системні порушення законності, прав людини, масові репресії та

брутальний характер радянізації вельми специфічного у цивілізаційному відношенні західноукраїнського регіону.

Випадок із ненасильницьким опором англійським колонізаторам в Індії під духовним проводом Махатми Ганді виглядає ледве не поодиноким щасливим виключенням. У переважній же більшості таких історичних прецедентів протиборство велося силою зброї, а обопільні криваві ексцеси набували системного характеру. Підкреслимо, що рідкісні історичні приклади народних антиурядових рухів обходилися без державного терору й відплатного тероризму пригноблених, масового насильства, бузувірства. «Брати, – зверталися в 1956 р. до алжирських повстанців, що боролися проти колоніальної залежності від Франції, студенти медресе при мечеті Ес-Сітуна в Тунісі, – не вбивайте просто! Нівечте ворогів, вичавлюйте їм очі, відрізайте руки! Вороги – не люди, а дикі звірі, що знають лише закон джунглів». Під час повстання племені кікуйю в Кенії (1952–1956 рр.), різавших білих й лояльних до них африканців буквально на шматки, їх лідер Варухіу Ітоте розробив для повстанців таку жахливу присягу, що англійський парламент заборонив оголошувати її з трибуни та публікувати.

При найближчому розгляді збройних конфліктів внутрішнього характеру постає вкрай неприглядна картина їх перебігу: взаємне оскаження, кров, підступи, насильство по відношенню до мирного населення. Навряд чи доводиться сумніватися, що у всіх випадках, коли народ стає об‘єктом насильства, то певна його частина вдається до радикальної реакції, застосування крайніх засобів, що не залишають місця для норм моралі. Це закономірність світової історії, і Україна тут не виключення – згадаємо криваві ексцеси доби Хмельниччини або Коліївщини.

«Дика ярість, небачені бузувірства і жорстокість, – писав сучасний російський дослідник К. Лагунов, – ось що відзначало селянське повстання 1921 року... Комуністів не розстрілювали, а розпилювали навпіл пилами або обливали холодною водою і заморожували. А ще розбивали дубцями черепи; живцем спалювали; розпорювали животи, пхаючи в порожнину збіжжя і м’якину; тягли за конями; проштрикували кілками, вилами, розпеченими піками; розбивали молотками статеві органи; топили в ополонках і колодязях. Важко уявити і описати всі ті нелюдські муки і тортури, через які на шляху до смерті пройшли комуністи і *всі ті, хто хоч якось виявив доброзичливе ставлення до Радянської влади* (курсив наш – *Д. В.*)...». В даному випадку описані ексцеси під час антирадянського селянського повстання в Сибіру (Тобольське повстання); воно

значно гірше відомо у порівнянні з менш масштабним повстанням на Тамбовщині того ж року під проводом отамана О. Антонова, якого із жахом згадували очевидці) [18, с. 223]. Про подібні бузувірства тогочасних повстанців в Україні писали інші автори [19].

Згадаємо слова учасника повстанського руху на Волині 1940-х рр. М. Подворняка: «Не було тоді в людей жодного милосердя, не було найменшої іскри сумління, бо з людей стали звірі. Здавалося, що диявол зо своєю темною силою вийшов з безодні й опанував людськими серцями...» [20, с. 175].

Такі протистояння треба в будь-якому разі розглядати як трагедію для нації (народів), де обидві сторони не зупинялися перед антигуманними методами. І лише потім сторона, яка перемогла, пропагандистськими засобами й тотальним переписуванням (замовченням) історії створює вигідну для себе інтерпретацію подій, глорифікуючи себе й усіляко демонізуючи противника.

Утім, наукові праці сучасних українських авторів зовсім не приховують не тільки репресивних методів радянської сторони [21], але й терористичну практику ОУН та УПА [22, с. 548-590, 596-698, 744-772; 23; 24].

Відзначимо, що творчий колектив збірника достатньо «дає слово» оригінальним документам націоналістичного руху – від меморандумів вищих провідників ОУН до звітів польових командирів УПА та низових ланок підпілля. Поряд з цим, вміщуючи чимало документальних свідчень про насильство й бузувірство УПА та місцевих селян-«сокирників» по відношенню до польської цивільної людності в ході сумнозвісної «Волинської різанини» 1943–1944 рр., упорядники не подбали про пояснення користувачам мотивів та багатовікових (без перебільшення) причин трагедії, винищення десятків тисяч поляків (та терору польської Армії Крайової та інших формувань проти місцевих українців).

Сподіваємось, що оприлюднені у двотомнику документи як цінне історичне джерело будуть не тільки використані українськими дослідниками, але й піддані спеціалістами поглибленому археографічному аналізу. Принагідно слід відзначити, що в Україні стан археографічних та джерелознавчих в цілому студій навколо історії ОУН та УПА помітно відстає від загального ступеня розвитку досліджень з цієї ж проблематики як такої.

Здобуття Україною державного суверенітету, формування демократичних підвалин життя суспільства, заборона ст. 15 Конституції України обов'язкової ідеології й поширення ідейно-духовного плюралізму, зростання інтересу до суперечливих

проблем вітчизняної історії, отримання дослідниками доступу до раніш прихованого величезного масиву архівних матеріалів та праць зарубіжних авторів створили сприятливі передумови для всебічного дослідження різних аспектів проблеми. Тільки у 1991–1998 рр. в Україні побачило світ близько 1250 публікацій з історії націоналістичного руху [25, с. 67, див. також: 26-27].

Проте джерелознавство історії українського націоналістичного руху ще потребує адекватного розвитку. Зазначимо, що тут ми, власне, ведемо мову про дефіцит *спеціальних археографічних праць* з історії руху ОУН та УПА, адже елементи археографічного аналізу того чи іншого обсягу та глибини наявні у відповідних монографічних, дисертаційних працях, передмовах до збірників документів (зокрема – «Нової серії» «Літопису УПА») тощо [див. наприклад: 28-29].

Виключення складають праці відомих вчених-архівістів А. Кентія, Г. Папакіна, публікатора й дослідника документів УПА О. Вовка, а також П. Кагуй, присвячені джерельної бази дослідження українських «визвольних змагань» 1939–1956 рр., аналізу інформаційних можливостей архівних фондів з вивчення діяльності ОУН та УПА, класифікації та змісту повстанських документів, характеристиці джерел з історії націоналістичного руху в окремих архівах України тощо [30-35]. Співробітник відомого державного архіву СБУ О. Іщук дослідив особливості формування радянськими органами держбезпеки багатотомних документальних колекцій документів ОУН та УПА [36-37]. Автором рецензії здійснені джерелознавчі дослідження з проблеми розвідувальної та контррозвідувальної діяльності націоналістичного руху та його збройних формувань [38-41].

Рідким є систематичне дослідження джерел з історії ОУН та УПА на шпальтах періодичних наукових видань. Серед таких небагатьох назвемо збірник наукових праць Центру дослідження визвольного руху Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України «Український визвольний рух» (у ньому запроваджено постійну рубрику «Джерела до історії визвольного руху») та науковий і документальний квартальник «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» (імовірно, єдине спеціалізоване видання на пострадянському просторі, де друкуються науково-документальні та документальні матеріали з історії радянських спецслужб та українського визвольного руху).

Розмірковуючи про порушені документальною мовою збірника проблеми, не можна не згадати про особливості висвітлення історії українського націоналістичного руху в російській історіографії

та науково-популярних виданнях. Так, у державі – стратегічному партнері сучасної України – Російській Федерації, ставлення до українського націоналізму є складовою громадської свідомості, неоднозначного сприйняття української державності як такої (що спричиняє політичну актуалізацію проблеми). На думку українського філософа І. Лосєва, можна говорити про «бандерофобію» як складову міфів російської масової свідомості на українську тематику. Під нею розуміється набір міфологем, ірраціональних схем мислення, що склався за радянських часів, спрямованих на формування ворожнечі до українського націоналізму на рівні фізіологічних рефлексів [42].

На жаль, тема ОУН та УПА активно використовується російськими націоналістами для формування негативного іміджу України. Зауважимо, що при цьому ефективно використовуються прикрі русофобські висловлювання окремих українських націонал-радикалів, упереджені публікації з історії ОУН та УПА українських авторів. Наведемо характерний пасаж із книги пропагандиста відродження сильної імперської Росії з потужним ВПК М. Калашнікова (В. Кучеренка): «Ледве не до середини 50-х у густих борах Західної України діяли чудово організовані, законспіровані, озброєні групи слов'янських мутантів – бандерівців... Бандерівцями управляв Центральний провід в Мюнхені, який висилав для підтримки дисципліни «есбеков» – загони суперпідготовлених особистів зі Служби безпеки… Переодягнувшися у форму російської армії, вони вирізали цілі селища... Серед них практикувалися темні сатанинські обряди дохристиянської епохи... Окремі бандерівці їли людські серця, входячи у транс, вигукували заклинання на демонічній мові» [43 с. 142]. Навіть автору рецензії, який за багато років вивчив значний масив архівних матеріалів про справді моторошне збройне протистояння в Західній Україні та захистив докторську дисертацію з історії Служби безпеки ОУН та УПА важко зрозуміти походження таких екстравагантних тверджень (хоча, к щастю, не такі праці визначають обличчя сучасного російського українознавства).

Російські спеціалісти з історії спеціальних служб, перебуваючи загалом на прогресивних позиціях (засуджують, зокрема, репресивну політику сталінізму), коли йдеться про спеціальну діяльність УВО, ОУН та УПА одразу ж переходять на тон звинувачення («бандити», «терористи», противники «братньої сім'ї народів» тощо), застосовують войовничі штампи радянських часів, обходять причини появи націоналістичного руху, хоча він типологічно нічим

не відрізнявся від національно-визвольних рухів багатьох інших народів світу та колишнього СРСР. На рух ОУН та УПА переносять ставлення до діяльності незаконних збройних формувань чеченських сепаратистів, що штучно формує відразу до «бандерівців» серед пересічних росіян, ускладнює творення позитивного мікроклімату у стосунках народів, які мали багато в чому спільну історію за часів Російської імперії та СРСР [див. наприклад: 44-50].

Водночас у сучасній Росії намагаються дати виважену оцінку власним антирадянським силам («білий рух», антирадянські повстанські рухи часів громадянської війни, збройне співробітництво з нацистською Німеччиною тощо), однак аналогічні антибільшовицькі прояви в Україні сприймаються стримано, а інколи і відверто вороже. При достатньо поблажливому ставленні (подекуди – глорифікації) до власних «антирадянських сил» (наприклад – антирадянського повстанства, збройного опору насадженню комуністичної системи влади і господарювання, утискам Православної Церкви тощо) дедалі більше заохочується та поширюється у працях істориків негативне ставлення до однотипних, за великим рахунком, явищ української історії, особливо якщо відповідні воєнно-політичні сили ставили за стратегічну мету творення самостійної Української державності.

До слова, і сама створена у 1991 р. некомерційна громадська організації – асоціація «Російська політична енциклопедія», яка видала даний 2-томник документів, реалізує науково-видавничий проект «История сталинизма» (вийшло близько сотні книг російських та зарубіжних авторів, які б ще відносно недавно отримали або мали тавро «махровых антисоветчиков»). Проект здійснюється спільними зусиллями РОСПЕН та Фонду Першого Президента Росії Б. М.Єльцина. За задумом ініціаторів згаданого видавничого проекту, він покликаний, передовсім, «сприяти *подоланню радянської ідеологічної й політичної спадщини* (курсив наш – *Д. В.)*, без чого неможливе становлення в Росії цивілізації сучасного типу». Передбачається «імплементувати результати наукового аналізу радянської епохи, основаного на досягненнях так званої «архівної революції», в рамках якої російськими істориками опубліковані мільйони раніш засекречених документів» [51].

Подвійний стандарт проявляється і в інших моментах. Скажімо, справедливе та обґрунтоване прагнення пояснити об’єктивними безвихідним обставинами міжнародного життя радянсько-німецьке дипломатичне й військово-економічне зближення 1939 року межує із беззастережним засудженням кон’юнктурного співробітництва

українського націоналістичного руху із Німеччиною, яке з початку 1920-х рр. розгорталося під впливом драматичних обставин загибелі української національної державності 1917–1920 рр. та територіального розчленування України (і за умов Другої світової війни де-факто привело ватажків обох гілок ОУН та командування УПА у стан противників Антигітлерівської коаліції).

Нема де правди діти, що значна частина публікацій з історії ОУН та УПА (як в Росії, так і в Україні), для авторів яких властива політизована оцінка цього явища, знаходяться під сильним впливом кліше радянської історіографії, або практично калькування її підходів, зокрема таких:

- твердження про те, що націоналізм – продукт політичної волі «експлуататорських класів», «запеклий ворог трудящих», «реакційна» течія тощо;
- поширення уявлень про рух ОУН та УПА як виключно «колабораційне» явище, прислужників спецслужб держав – противників СРСР («фашистські запроданці», «зрадники», «найманці світової реакції»);
- розгляд повстанського руху (масового військово-політичного явища з широкою участю селянства) як політичного або кримінального бандитизму, в якому брали участь лише представники заможних верств населення або «спантеличені націоналістичною пропагандою», громадянсько нерозвинуті, а то й взагалі патологічні особи;
- наголос на ворожому ставленні націоналістів до ряду інших етносів (росіян, поляків, євреїв) ;
- навмисне акцентування уваги на ексцесах, репресивно-терористичних акціях, впровадження у підсвідомість аудиторії виключно крайніх проявів збройної боротьби ОУН та УПА («різуни з тризубом», «звірі», «відлюдки» тощо).

Поза полем зору радянських авторів залишалася сукупність історичних причин, що викликали виникнення згаданого руху – втрата національної державності, територіальне розчленування українських земель, утиски у суспільно-економічній, національно-культурній, релігійній сферах. Ігнорувалася або компрометувалася стратегічна мета ОУН та УПА – відродження суверенної держави на етнічних українських землях. Відкидався насильницький характер радянізації Західної України, котрий супроводжувався масовими репресіями, замовчувалися численні прояви жорстокості з радянського боку (серед них – і злочини створених органами держбезпеки з числа колишніх учасників ОУН та УПА агентурно-бойових груп). Украй однобічно

висвітлювався перебіг кривавого українсько-польського конфлікту 1943–1944 рр., заперечувалися факти протистояння між ОУН та УПА з німецькими окупантами. Приховувався широкий характер антирадянського руху опору, його справжній соціальний склад, наявність солідної бази підтримки серед населення. Контакти з іноземними спецслужбами розглядалися не як закономірний за тих військово-політичних реалій засіб послаблення противників, а ледве не як основна мета існування руху націоналістів.

Заради справедливості слід визнати, що з іншої сторони, апологетичні по відношенню до «героїв визвольних змагань» та не менш політично забарвлені праці в Україні перебувають під відчутним впливом стереотипів та настанов діаспорних істориків, що орієнтувалися на закордонні центри українських націоналістів та відображали дух «холодної війни». Типовими рисами діаспорних студій з минулого націоналістичного руху та їх однодумців (послідовників) в сучасній українській історіографії стали практично повне замовчення окремих «політично незручних» його сторін і явищ, котрі мають безпосереднє відношення до історії ОУН та УПА, зокрема:

- участь УПА в етнічних чистках польського та єврейського населення Волині, Холмщини та Підляшшя, знищенні радянських військовополонених, представників цивільної адміністрації та активу, осіб, що співчували радянській владі;
- організація фізичних «чисток» у лавах ОУН та УПА, багато в чому примусовий характер мобілізації до УПА та забезпечення її матеріального постачання цивільним населенням;
- замовчення внутрішнього кровопролитного конфлікту між самими мешканцями Західної України на ґрунті ставлення до політики радянської влади та до націоналістичного підпілля;
- співробітництво у розвідувально-диверсійній сфері зі спецслужбами Німеччини та її сателітів, а також бойових дій з Червоною Армією, яка вела антигітлерівський наступ (пропагується теза про бойові дії виключно з «каральними військами НКВД», що суперечить численним документальним свідченням про бої та диверсійно-терористичні акції проти армійських частин);
- підконтрольність зарубіжним спецслужбам закордонних центрів націоналістичного руху та їх активне використання у розвідувально-підривних заходах «холодної війни».

Принагідно зазначимо, що у низці опублікованих у збірнику політико-пропагандистських документів ОУН доби війни уже можна побачити тези та підходи, якими керувалася повоєнна

діаспорна історична наука при висвітленні українсько-російських відносин, певних ключових подій історії українських земель та української державотворчої традиції від княжої доби та козацько-гетьманського періоду. Радикальні відмінності в оцінках теорії і практики українського націоналістичного руху в пострадянських демократичній Україні та демократичній Росії зайвого разу довела первинність глибинних геополітичних та ментально-цивілізаційних кодів перед формальними ідеологічними конструкціями.

Коріння розбіжностей та суперечностей у сфері історичної пам'яті сягають, звісно, особливостей державного ладу, офіційної гуманітарної політики (при всій її еклектичності та плюралізмі підходів гуманітаріїв з різними концептуальним поглядами, політичною ангажованістю, адресністю «служіння» та зовнішньою орієнтацією). Змістовні настанови сучасних праць російських істориків, присвячених історії феномену українського націоналізму та його збройної боротьби, а також критерії відбору для публікації відповідних документів навряд чи можуть бути зрозумілі без урахування особливостей ідеологічної ситуації та гуманітарної політики в Російській Федерації (яка, по суті, 12 червня 1990 р. першої «відокремилася від України», решти союзних республік, проголосивши свій суверенітет та обравши інститут президентства).

На найвищому рівні РФ неодноразово підкреслювала свою безумовну відданість підписаним угодам і глибоку повагу до чинних, юридично оформлених і визнаних Росією кордонів України. При цьому Концепція зовнішньої політики РФ і Стратегія національної безпеки РФ містять чіткі формулювання щодо російських інтересів в Україні. Ідеться насамперед про недопущення вступу Києва до НАТО, «захист інтересів російськомовного населення» тощо. В РФ оформився комплексний підхід у визначенні офіційного курсу по відношенню до України, який включає, поряд із наявними важелями впливу в енергетичній, економічній, суспільно-політичній, роботу у гуманітарно-інформаційній сфері України.

3 вересня 2012 р. на нараді керівників представництв Федерального агентства РФ у справах СНД, співвітчизників, що мешкають за кордоном, і гуманітарного співробітництва (рос. абревіатура – Россотрудничество) прем'єр-міністр Росії Дмитро Медведєв заявив про необхідність зайняти «наступальну позицію» з поширення російської мови у світі, активізувати роботу із всебічного захисту прав та інтересів тієї категорії громадян країн СНД, яка в РФ офіційно іменується «співвітчизниками»,

співпрацю з «російськими співвітчизниками за кордоном та глобальним «Русским миром» [52].

«Росія зосереджується» – ці слова глави МЗС Російської імперії О. Горчакова (про намір відродити позиції після поразки у Кримській війні 1853–1856 рр.) повторив тоді ще кандидат у президенти Росії В. Путін. Активна гуманітарна діяльність РФ та російських неурядових організацій на пострадянському просторі поступово перетворюється на важливу складову, *реальний фактор* її зовнішньої політики, і без урахування цього навряд чи можливе адекватне розуміння міжнародної політики Кремля, її спрямувань та змісту. Складається враження, що наполегливі заклики з української сторони лише «говорити про газ та економічні питання» у міждержавному діалозі свідчать скоріш про небажання визнавати нові реалії, неповне розуміння партнера – прагнення РФ наповнювати реальним змістом свій статус великої держави (досвід наступальної інформаційно-культурної політики США свідчить, що такі важелі приносять дивіденди, які раніш досягалися прямою агресією або державними переворотами).

Зрозуміло, що однією із пріоритетних складових «гуманітарного наступу» виступає формування російської «офіційної пам'яті» (за визначенням американського соціального психолога Ричарда Лейбоу), яка співіснує з «пам'яттю угруповань» плюралістичного суспільства) [53].

Українські політологи нерідко звертають увагу на відмінності між Росією, що демонструє великодержавну активність, та внутрішньо хиткою Україною: «РФ сьогодні – це не розгуляй-демократична єльцинська Росія із сентиментальним ставленням до молодшої сестри, а зла, драйвова, зосереджена на просуванні своїх інтересів наднаціональна держава, котра претендує на домінування в прикордонному регіональному просторі. Однак РФ не настільки сильна, щоб бути наддержавою, але й не настільки слабка, щоб бути просто нацією-державою західного типу… Україна через відсутність національної проектності виявилася затиснутою між двома цивілізаційними ідентичностями. З одного боку, європейська ідентичність, яка спирається на правові та демоліберальні основи, а з іншого – російська ідентичність, яка ставить основним завданням державно-владну і гуманітарно-культурологічну спільність. Саме за ставленням до цих двох ідентичностей будується ставлення «свій» – «чужий», а країна виявляється розколотою по лінії геополітичного вибору. Нестійка, плаваюча, гібридна ідентичність … призвела до того, що Україна застрягла в глухому куті

вибору… Українська держава досі не вичленована з російського геополітичного і геогуманітарного простору… Різні ідеологічні бази російського і українського політичних процесів доволі цікаво відбиваються в інтерпретаціях подій Другої світової війни. Якщо в Україні з приводу тих подій ведуться запеклі суперечки різних політичних сил і громадських діячів, у розпорядженні яких є всі можливості відстоювати свою точку зору в ЗМІ, – то в російському інформаційному просторі все переважно зводиться до звинувачень Києва в «героїзації посібників фашизму» [54].

Як зазначають спеціалісти-міжнародники, подолавши або пригальмувавши на початку 2000-х років загрози розпаду держави та неконтрольовані процеси соціальної деградації, адміністрація РФ, яку ототожнюють з В. Путіним, зробила ставку на відновлення авторитарної моделі управління, доклала зусиль до відновлення боєздатності армії та інших силових структур. «Загалом-то Росія поки що не прагне відновлення глобальних позицій, а концентрується на вирішенні невідкладних питань, переважно регіонального характеру. Ключовим із зовнішньополітичних завдань слід вважати приборкання Києва. Підпорядкування України, або принаймні її південно-східної частини, Кремлю має істотно поліпшити ситуацію в РФ. Зокрема, …унеможливити отримання США територіального плацдарму у безпосередній близькості від Москви та інших ключових районів федерації, нейтралізувати потенційну ідеологічну загрозу авторитарному режимові (успішна демократична Україна) тощо… Навіть кардинальна зміна Україною політичного курсу не призведе до істотної корекції російської політики та не відмінить уже визначених цілей». Одночасно такий зовнішньополітичний курс з початку 2000-х рр. супроводжувався дедалі повнішою «інкорпорацією елементів радянської символіки та ідентичності у державну російську ідеологію». Віхами цього стали відновлення старого радянського гімну (2000 р.), проголошення моделі енергетичної наддержави (2003 р.), квазіізоляціонізм і рішучі заходи з припинення іноземної розвідувальної діяльності (2005–2007 рр.), достатньо сувора заявка на обстоювання національних інтересів (Мюнхенська промова В. Путіна, 2007 р.), проголошення пострадянського регіону зоною інтересів РФ (2008 р.), більш виважене, а то й поважне ставлення до діяльності Й. Сталіна (2007–2009 рр.) [55].

Хоча і суперечливо, через запекле ідейно-інформаційне протиборство між станом «демолібералів-західників» та «патріотико-великодержавницьким» провладним табором, в Росії цілком органічно та очікувано з геополітичного та традиціоналістсько-

управлінського поглядів почали утверджуватися елементи ідеократичного стилю державного управління, який у першу чергу апелює до духовно й функціонально потрібних пластів та подій російської історії. Дало взнаки і явище суспільної психології, влучно сформульоване професором Наталією Нарочницькою: «Суспільство втомилося ставитися з презирством до своєї Вітчизни» [56, с. 16].

Думається, що на ставленні до українського націоналізму позначився і загальний стан російської державної (при всій відносній умовності такого поняття в сучасних мовах) гуманітаристики. За умов обрання РФ статусу правонаступника СРСР його «історико-інформаційне підживлювання» конструювалося із доволі еклектичної мозаїки селективно відібраних явищ і подій дореволюційної (від княжої доби до 1917 р.), радянської та поточної російської історії. Однією із цементуючих конструкцій цього механізму державотворення й конструювання нової російської громадянської спільноти стало виявлення «історичних ворогів великої Росії», до реєстру яких закономірно потрапили нерадянські державні утворення 1917–1940 рр., та центробіжні націоналістичні рухи (України, Прибалтики, Північного Кавказу, які вели збройну боротьбу проти Москви та, як правило, мали за стратегічну мету творення власної національної державності).

Оскільки пострадянська гуманітаристика воліє не давати сутнісні оцінки характеру суспільно-економічного ладу нових держав – уламків СРСР, не зайвим буде навести визначення ідеологічної ситуації в Росії, яку дав визначний соціальний філософ Олександр Зинов'єв. Він запропонував термін «пострадянізм» у значенні – «соціальна організація, яка в основних рисах склалася в Росії в результаті антикомуністичного перевороту». Його ідейно-духовні основи, на думку вченого, складалися «як гібрид радянізму (комунізму), західнізму і національно-російського (дореволюційного) фундаменталізму… Пострадянізм є гібридом як в цілому, з погляду комбінації інгредієнтів, так і в кожному із інгредієнтів окремо… По всіх трьох лініях має місце лише імітація явищ, які пропагандуються… Творці пострадянізму порушили закон одноякісності компонентів соціальної організації, намагаючись поєднати взаємовиключні риси комуністичної влади, капіталістичної економіки і феодальної ідеології, зліпивши нашвидкуруч соціального монстра» [57, с 420-421, 426, 428].

В ідеологічній сфері Росії «пострадянізм» обернувся химерною еклектикою експансії західних ідеологічних течій та масової культури, певних елементів оспівування дореволюційного минулого,

одночасного співіснування цілком справедливої гордості, звеличення пам'яті про Перемогу у Великій Вітчизняній війні і прищеплення негативного ставлення до «сталінізму» (по суті – тодішнього державного ладу, який і виніс тягар війни), апологетика воєнно-політичних досягненнь радянського ладу і одночасно романтизація антикомуністичного «білого руху» та антирадянського спротиву селянства в різних регіонах Росії, звернення до героїчних сторінок військової історії Давньої Русі, 1612 та 1812 років і нігілістичне ставлення до національних традицій.

Водночас варто враховувати і те, що для правлячих верств пострадянських держав (включаючи, зрозуміло і РФ, і Україну) прищеплення суспільній свідомості огульно негативного, відразливого й некритичного (принаймні, в цілому) ставлення до радянської епохи в історії народів колишнього СРСР виступає дієвим засобом виправдання демонтажу СРСР та легітимізації власних владних повноважень та існуючого розподілу національного багатства.

При цьому ж, об'єктивно, з погляду політичної прагматики (недопущення позбавлення Росії статусу великої держави з подальшим імовірним розпадом або розчленуванням), боротьба за обстоювання/дискредитацію історичної спадщини перемоги у Великій Вітчизняній та Другій світовій війні і в цілому перетворилася на ключову позицію захисту легітимності та територіальної цілісності Росії (зауважимо, що і суверенної України так само), а також статусу РФ як члена «клубу держав-переможниць», що дає особливий статус у післявоєнній системі міжнародних відносин. Сприйняття Війни і Перемоги одночасно стало ледве не єдиним ідейно-духовним елементом, який ще в змозі «возз'єднати у душах людей, а значить, і потенційно у державному майбутньому розірвану, здавалося б, навіки нить російської та радянської історії» [58, с. 10].

Наведене помітно контрастує із ситуацією у сфері національної (історичної) пам'яті в Україні. Упродовж періоду розвитку України як суверенної держави політика національної пам'яті, як складова гуманітарної політики, творилася здебільшого ситуативно, зазнавала впливу політичної кон'юнктури, корпоративних інтересів. В її основу не було покладено прийнятних для суспільства, науково обґрунтованих, закріплених у нормативно-правовому відношенні принципів і настанов розробки та реалізації політики національної пам'яті як цілеспрямованого й безперервного комплексу заходів, що розробляються і здійснюються органами влади (за участю об'єднань громадян) з метою формування колективної пам'яті через систему засобів масової інформації,

освіти, науки, культури, комемораційної діяльності тощо. Формуванню громадянські лояльної моделі пам'яті серйозно перешкоджає і відсутність чітко артикульованої загальнодержавної доктрини (концептуального бачення) перспективного суспільного розвитку («національної ідеї»), як базового документу, що визначає і пріоритети політики національної пам'яті.

Крім того, внаслідок тривалого бездержавного існування України, наявності суттєвих регіональних, соціокультурних, етноконфесійних відмінностей, різкого соціального та партійно-політичного розшарування суспільства, негативних зовнішніх інформаційних впливів національна пам'ять українського народу набула порубіжного, строкатого, транзитного характеру. На її формування та функціонування багато у чому впливає конфліктний характер моделей пам'яті (передовсім – «української радянської» та «української національно-громадянської» моделей), відсутність у певної частини населення усвідомленої громадянської самоідентифікації, або перевагу локальної ідентичності над загальнодержавною. Концептуальна невизначеність та організаційно-правова неврегульованість політики національної пам'яті та її наукових засад є серйозною перешкодою для зміцнення легітимності національної державності, мобілізації духовних сил українського народу на розв'язання стратегічних проблем розвитку України.

Слід зауважити, що посилення ідеологічного протистояння між Україною доби президенства Віктора Ющенка та Російською Федерацією, припало саме на той час, коли РФ, хоч і суперечливо, але поверталася до традиційної, «органічної» авторитарної системи управління й відродження доктрини захисту геополітичних інтересів великої держави (значно скромніших, ніж у СРСР). Тоді прикрим явищем українсько-російських відносин (всупереч почуттям й бажанням переважної більшої народів обох країн) стали «війни пам'яті» – цілеспрямоване насадження у масову свідомість та практику міждержавних стосунків конфронтаційних поглядів на до недавнього спільну історію, прямий вплив гуманітарної контрверсійності на атмосферу міждержавних стосунків [див. наприклад: 59].

Ці обставини неминуче породжували в Росії зростання інтересу саме до тієї документальної спадщини, яка «дискредитувала» український націоналістичний рух. Треба зважати, що оцінка минулого руху українських націоналістів відіграє не останню роль у визначенні духовного мікроклімату в українсько-

російських відносинах. Ситуація особливо загострилася у 2005–2009 рр., коли адміністрація Президента В. Ющенка докладала цілеспрямованих зусиль до досягнення «точки неповороття» у міждержавних стосунках України та Росії (і, що ще більш прикро, у стосунках між східнослов'янськими титульними народами обох країн) не в останню чергу через свідому конфронтацію в історико-гуманітарній сфері («війну пам'ятей»). В центр політики формування національної пам'яті (як її базові конструкції та предмет національної гордості) свідомо ставилися саме ті події та постаті історії, які загострено сприймалися в Росії, і за задумом ідеологів та «технологів» мали призвести до невідворотних змін у ставленні українців до Росії та російського народу на користь євроатлантичного вибору (який не поділяло понад 60%, а схвально оцінювало 20–25% опитаних громадян України, попри відчутні зусилля офіційної пропаганди).

Обрана «президентом-месією» В. Ющенком модель політики національної пам'яті іманентно включала «антиімперскість», русофобію та антирадянізм (останній в уявленнях певних ідейно-політичних кіл Росії – як спадкоємиці СРСР – нерідко зливався в єдиний виклик по відношенню до «великої Росії»). При цьому надання руху ОУН та УПА статусу однієї з провідних конструкцій громадянської ідентичності, почало відігравати роль фактору розколу суспільства за регіональною та партійно-політичною ознаками. Негативного ефекту відторгнення у свідомості мешканців південно-східних (переважно – російськомовних) регіонів надавав масований інформаційно-адміністративний пресинг при «утвердженні» аксіологічно забарвленої історії націоналістичного руху в якості наріжного явища української історії та «стовпа» громадянської ідентичності.

Для ілюстрування наведемо соціологічні дані щодо різниці негативних та позитивних оцінок історичних постатей громадянами різних регіонів України та вікових груп (у %, за даними «Юкрейніан соціолоджі сервіс», «Українське демократичне коло», 2006 р.), причому соціологи ставлення до ОУН та УПА віднесли до числа проблем, які найбільш розколюють сучасне українське суспільство [60; див. також: 61-63].

Львівський історик Василь Расевич, розмірковуючи про наріжні етоси історичної пам'яті та самоідентифікації людності Західної України (населення якої має стійкі риси субетноса українського народу) слушно виділяє Греко-католицьку церкву, Січових стрільців, Західноукраїнську Народну Республіку з Українською галиць-

Скажіть, якою мірою, негативно чи позитивно Ви ставитесь до кожного з них?	Україна в цілому	Регіони України				Вікові групи		
		Західна Україна	Центральна Україна	Південний Схід	Донбас та Крим	18–29	30–54	55 і старші
I. Дорадянський період 1.1. Богдан Хмельницький	+61,6	+66,4	+49,8	+68,3	+67,0	+62,0	+62,7	+57,8
1.2. Петро I	+43,1	–16,2	+39,9	+64,3	+75,0	+40,3	+44,0	+43,2
1.3. Іван Мазепа	+9,5	+49,4	+13,9	+3,1	–26,2	+21,4	+8,7	+2,2
II. Період УНР 2.1. Михайло Грушевський	+37,2	+60,4	+42,6	+30,5	+20,2	+45,8	+37,5	+33,6
2.2. Павло Скоропадський	+13,6	+30,6	+14,4	+6,9	+4,9	+17,6	+13,9	+9,8
2.3. Симон Петлюра	–20,8	+31,7	–15,2	–39,6	–50,9	–8,8	–22,3	–27,9
III. Радянський період 3.1. Володимир Ленін	–1,6	–53,8	–1,5	+21,9	+15,9	–15,3	–7,2	+18,1
3.2. Йосип Сталін	–35,8	–71,3	–37,7	–16,3	–26,1	–47,7	–40,4	–19,4
3.3. Микита Хрущов	+15,5	–11,1	+18,3	+30,7	+15,4	+7,6	+16,0	+24,1
3.4. Леонід Брежнєв	+24,8	–19,1	+24,5	+40,3	+44,1	+5,4	+26,6	+28,4
3.5. Михайло Горбачов	–23,7	+0,7	–23,6	–26,1	–44,1	–20,9	–23,4	–28,1
IV. ОУН-УПА 4.1. Степан Бендера	–19,9	+42,1	–13,7	–41,9	–58,8	–5,3	–19,9	–31,2
V. Період незалежності України 5.1. В'ячеслав Чорновіл	+29,1	+54,5	+32,4	+23,8	+6,6	+29,8	+30,0	+27,7
5.2. Леонід Кравчук	–30,6	–55,2	–32,4	–20,1	–19,0	–30,5	–30,6	–30,9
5.3. Леонід Кучма	–54,6	–69,1	–58,8	–46,6	–46,2	–56,7	–54,0	–54,1

кою армією, «однозначно» ОУН та УПА, постаті С. Бандери, А. Мельника, Р. Шухевича. Вони для місцевої людності визначають «українство». Проте «всі ці місця пам'яті є для східних українців не просто чужими, вони є антагоністами, оскільки колективна свідомість мешканців Сходу України належить до цілком іншої історичної та культурної традиції. Це зовсім неприйнятні на Сході України моменти історії. З іншого боку, місця пам'яті східних українців… виходять з російської культурно-історичної традиції, плюс до того ж величезний пласт радянської історії» [64].

Нарешті, профіль роботи Українського інституту національної пам'яті зобов'язує автора торкнутися і питання про можливості опублікованих архівних матеріалів як одного із джерел формування історичної (національної) пам'яті українського народу. Останнім часом, через праці окремих зарубіжних авторів в українському гуманітарному просторі спостерігається намагання утвердити поняття «пам'ять» у значенні «пам'ять історична».

Це породжує небезпеку розмивання явлення саме про історичну пам'ять як важливу складову соціокультурної свідомості, національної та громадянської ідентифікації людини (людських спільнот). При цьому виникає ризик «відмежування» історичної пам'яті від таких провідних джерел її творення як «подієве» минуле конкретної нації (іншої спільноти); історична наука; система передачі знань про минуле через освіту, культуру, різноманітні форми соціальної комунікації (включаючи і обов'язкову для відтворення й збереження нації спілкування поколінь передачу аксіологічно забарвленої ретроспективної інформації).

Штучне виведення історії, історичної науки та історико-документальної спадщини за лаштунки пам'яті суспільств відкриває тривожну перспективу перетворення цієї сфери у поле для маніпуляцій за допомогою інформаційних технологій, коли пресловуте «винайдення традиції» стане виключно штучним продуктом переформатування свідомості.

Відтак професійне співтовтовариство істориків має лише вітати вихід солідних документальних видань, чиї матеріали відображають саме ті події, які нині найчастіше стають предметом кон'юнктурних перекручень, політично заангажованих маніпуляцій з масовою свідомістю. «Інформаційний продукт», напрацьований сумлінними професійними істориками в результаті вивчення документальної спадщини повинен залишатися одним із провідних джерел формування історичної свідомості та національної пам'яті громадянства, слугувати одним із запобіжників дераціоналізації

мислення людей, позбавлення їх навичок аналізу явищ минулого та сучасного суспільно-політичного життя.

На завершення зазначимо, що фахово виконаний збірник документів «Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны» займе своє належне місце у джерельній базі дослідження історії українського націоналістичного руху та низки суміжних проблем доби Другої світової війни. Сподіваємося, що рецензування та обговорення істориками Росії та України цього капітального видання стане однією із доречних нагод для вироблення конструктивного погляду на гострі питання спільної історії, запобігання поширенню конфронтаційного духу у стосунках народів двох стратегічних партнерів та споконвічних сусідів.

Список використаних джерел:

1. Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: в 2 т. Т.1: 1939–1943 / под ред. А. Н. Артизова. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. – 878 с.: ил.; Т.2: 1944–1945 / под ред. А. Н. Артизова. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. – 1167 с.: ил.

2. Бандеровщина. – М.: Эксмо; Алгоритм, 2005. – 304 с.

3. НКВД-МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике (1939–1956) / Сборник документов – М.: Объединенная редакция МВД России, 2008. – 640 с.

4. НКВД–МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженными националистическими формированиями / Сборник документов – М., 2008. – 540 с.

5. Теория и практика западно-украинского национализма в документах НКВД, МВД и МГБ СССР / Сборник документов – М., 2010. – 509 с.

6. Галузевий державний архів СБУ. – Ф.13. – Спр. 372. – Т.55.

7. Сергійчук В. І. ОУН –УПА в роки війни: нові документи і матеріали / Сергійчук В. І. – К.: Дніпро, 1996. – 496 с.

8. Галузевий державний архів СБУ: Путівник. – Харків: Права людини, 2009. – 136 с.

9. Вєдєнєєв Д. В., Биструхін Г. С. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки: Монографія. – К.: К.І.С., 2007. – 568 с.

10. Україна в Другій світовій війні у документах. 1941–1945. – Львів, 1997. – Т.1–383 с.; Т.2–384 с.

11. Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 р.: Зб. документів і матеріалів. – Львів; Київ, 2001. – 558 с.

12. Документы изобличают (Сборник документов и материалов о сотрудничестве украинских националистов со спецслужбами фашистской Германии). – К., 2004. – 316 с.

13. ОУН у 1941 році. Документи. – К., 2006. – Ч.1 – 336 с.; Ч.2 – 281 с.

14. ОУН у 1942 р. Документи. – К., 2006. – 243 с.

15. Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р. Документи ГДА СБ України. – К., 2009. – 1009 с.

16. Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки. – К., 2009. – Т.1 – 640 с.; Т.2 – 584 с.

17. «Особые папки» Сталіна і Молотова про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944–1948. – Львів, 2010. – 594 с.

18. Кожинов В. Россия. Век XX-й. 1901–1939 / В. Кожинов. – Краматорськ: Тираж-51, 2002. – 428 с.

19. Коваль Р. Отамани гайдамацького краю / Р. Коваль. – К., 1998– 312 с.; Його ж: Отаман святих і страшних. – К., 2000. – 286 с.

20. Подворняк М. Вітер з Волині. Спогади / М. Подворняк. – Вінніпег: Б.в., 1981. – 242 с.

21. Репресивно-каральна система в Україні. 1917 – 1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – К.: Либідь; Військо України, 1994. – Кн.1. – 432 с.

22. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст. Історичні нариси. – К.: Наукова думка, 2002. – 980 с.

23. Вєдєнєєв Д. В. Прояви тероризму в Україні (остання чверть XIX – початок XXI ст.). Навчальний посібник / Д.В. Вєдєнєєв. – К.: Вид-во НА СБ України, 2005. – 162 с.

24. Вєдєнєєв Д. В. Внутрішній терор в УПА та Організації українських націоналістів в 1944 – 1950 рр. // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць – К.: Ін-т історії України НАН України – 2003. – Вип. 7. – С. 421–429.

25. Гриневич Л. В. Історія ОУН, УПА на тлі політичної боротьби в сучасній Україні // Протистояння. Звернення, заяви, листи громадських організацій, політичних партій, громадян України до Комісії з вивчення діяльності ОУН-УПА. 1996 – 1998 рр. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 405 с.

26. Здіорук С. І., Гриневич Л. В., Здіорук О. І. Покажчик публікацій про діяльність ОУН та УПА (1945 – 1998 рр.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 172 с.

27. Лисенко О. Є., Марущенко О. В. Організація Українських Націоналістів та Українська Повстанська Армія. Бібліографічний покажчик публікацій 1998–2002 років. – К., 2002. – 199 с.

28. Шаповал Ю. Війна після війни // Літопис УПА. Нова серія. – К.– Торонто, 2001. – Т.3. – С.9–42.

29. Сергійчук В. І. Правду відкрили спецхрани // Літопис УПА. Нова серія. – К.–Торонто, 2002. – Т.4. – С. 9–28.

30. Кентій А. Джерела з історії ОУН-УПА у фондах державних архівів України // Документи з історії національно-визвольного руху в Україні ХХ ст.: Інформ. бюл. / НАН України; Інститут української археографії. – 1-е вид. – К., 1994. – Вип. 1. – С. 17–21.

31. Папакін Г. Передмова // Фонди з історії Української повстанської армії в державних архівосховищах України. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1999. – Вип.1. – С. 3–4.

32. Папакін Г. В. До питання опрацювання джерельної бази дослідження українських визвольних змагань 1939–1956 // Архіви України. – 2000. – № 1–3. – С. 15–21.

33. Папакін Г. В. Джерела з історії ОУН та УПА: проблеми класифікації, зміст документів повстанського походження // Український історичний журнал. – 2012. – № 4. – С. 154–171.

34. Вовк О. Д. Колекція документальних матеріалів ОУН та УПА, діявших на території Рівненської обл. // Фонди з історії Української повстанської армії в державних архівосховищах України. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1999. – Вип.1. – С. 35–38.

35. Кагуй П. Матеріали до історії УПА, ОУН у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України // Україна в минулому / АН України. Інститут української археографії. Львівське відділення. – Київ; Львів, 1992. – Вип.3. – С. 7–9.

36. Іщук О. Узагальнення органами КДБ УРСР досвіду боротьби з підпіллям ОУН та УПА: до створення відомчої тематичної колекції архівних документів (1959–1964 рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2009. – № 1. – С.87–119.

37. Іщук О. Колекція документів з історії ОУН і УПА в ГДА СБУ: ретроспектива і сучасність / О. Іщук // Мандрівець. – 2011. – № 1, 2. – С. 91–101.

38. Вєдєнєєв Д. В. Спеціальні підрозділи руху українських націоналістів та Української повстанської армії: нотатки до історії та археографії // Підрозділи спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії: документальна спадщина / Вєдєнєєв Д. В. – К.: Видавництво Національної академії СБ України, 2004. – С. 3–37.

39. Вєдєнєєв Д. В. Археографія діяльності спеціальних підрозділів руху українських націоналістів та УПА // Науковий вісник Національної академії СБ України. – 2005. – № 22. – С. 241–249.

40. Вєдєнєєв Д. В. Історіографія та бібліографія діяльності підрозділів розвідки та контррозвідки руху українських націоналістів та Української повстанської армії. 1945 – початок 2000-х років. Навчальний посібник /

Вєдєнєєв Д. В. – К.: Видавництво Національної академії СБ України, 2005. – 62 с.

41. Вєдєнєєв Д.В., Биструхін Г.С. «Повстанська розвідка діє точно і відважно…». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення ОУН та УПА. 1940–1950-ті роки. – К.:К.І.С., 2006. – 568 с.

42. Лосєв І. Явище «бандерофобії» в російській свідомості // Сучасність. – 2001. – № 4. – С. 54–55.

43. Калашников М. Битва за небеса / М. Калашников. – М.: Форум, 2001. – 796 с.

44. Бандитская армия // Независимое военное обозрение. – 2002. – 20 декабря.

45. Кильчицкий М. Украина: мифы и реальность // Русский вестник. – 1992. – № 15.

46. Колпакиди А. И., Прохоров Д. П. КГБ: Спецоперации советской разведки / А.И. Колпакиди, Д.П. Прохоров. – М.: «Олимп», «Астрель», АСТ, 2000.

47. Колпакиди А. И., Серяков М. Л. Щит и меч. Энциклопедический справочник / А.И. Колпакиди, М.Л. Серяков. – М.: ОЛМА-ПРЕСС; СПБ: Нева, 2002. – 542 с.

48. Аптекарь П. НКВД против расшитых сорочек // Родина. –1998. – № 8. – С. 126 – 130.

49. Органы и войска МВД России. Краткий исторический очерк. – М., 1996. – 462 с.

50. Богданов В. Н. и др. Борьба с украинским повстанческим движением // Малая война (Организация и тактика боевых действий малых подразделений). –Мн.: Харвест, 1998. – 512 с.

51. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rosspen.su/ru/catalog/.briefly/id/56/limit/0.20.1./

52. Синдюков І. Пам'ять як ресурс впливу / Ігор Синдюков // День. – 2009. – 29 вересня. – С.4.

53. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kpravda.com/tag/rossotrudnichestvo/

54. Карасьов В. Україна–Росія: несиметричне партнерство // Дзеркало тижня. – 2010. – 20–26 березня.

55. Горбулін В., Литвиненко О. Великий сусід визначився. Що Україні робити далі? // Дзеркало тижня. – 2009. – 19–25 вересня.

56. Нарочницкая Н. А. Россия и русские в современном мире / Н. А. Нарочницкая. – М.: Алгоритм, 2009. – 416 с.

57. Зиновьев А. А. Фактор понимания / А.А.Зиновьев. – М.: Алгоритм; Эксмо, 2006. – С.420–421, 426, 428.

58. Нарочницкая Н. А. Великие войны XX столетия. За что и с кем мы воювали / Наталия Нарочницкая. – М.: Айрис-пресс, 2007. – 232 с.

59. Бордюгов Г. А. «Войны памяти» на постсоветском пространстве / Г. А. Бордюгов . – М.: АИРО-XXI, 2011. – 255 с.

60. Вишняк О. І. Дослідження історичної свідомості та національної пам'яті в українській соціології: підсумки та пріоритети. Аналітична доповідь. – К.: Український інститут національної пам'яті, 2012 // http://www.memory.gov.ua/ua/publication/content/1607.htm

61. Вишняк О. І. Соціокультурна динаміка політичних регіонів України. Соціологічний моніторинг: 1994–2006 / О. І. Вишняк. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2006.

62. Стегній О. Регіональні особливості розвитку політичної культури українського суспільства // Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2004. – С. 243–253.

63. Вишняк О. Політична типологія регіонів України: динаміка та фактори змін // Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2008. – С. 331–342.

64. Эксперт: если в Украине произойдет социальный взрыв, это будет хуже, чем в 2004 году [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vlasti.net/news/104645.

Веденеев Д. В. Документальное наследие драматического времени. Размышления историка относительно российского документального издания из истории украинского национализма.

В статье проведен археографический анализ и рецензирование изданного в России двухтомника документов «Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны». Анализируется состояние историко-гуманитарной политики в современной Российской Федерации, подходы российских и украинских исследователей к изучению истории украинского националистического движения, места этих проблем в идейно-политической жизни Украины, состояние отечественной археографии истории ОУН и УПА.

Ключевые слова: *украинское националистическое движение, ОУН(Б), ОУН(М), украинское повстанческое движение, УПА, НКВД, НКГБ, спецслужбы, партизанское движение, коллаборационизм, археография, гуманитарная политика, историческая память.*

Vedeneev D. V. Documentary heritage of dramatic time. Reflections Historian about the Russian documentary edition of the history of Ukrainian nationalism.

In the article was conducted the archeographic analysis and review published in Russia two volumes of documents «Ukrainian nationalist organizations in the Second World War.» It is analyzed the condition of the historical and humanitarian policy in modern Russia Federation, approaches the Russian and Ukrainian researchers to study the history of the Ukrainian nationalist movement, place these issues in the ideological and political life of Ukraine, the state of the domestic history of Archeology OUN and UPA.

Keywords: *Ukrainian nationalist movement, the OUN (B), the OUN (M), the Ukrainian rebel, UPA, NKVD, NKGB, special services, the insurgency, collaboration, archeography, humanitarian policies, the historical memory.*

УДК 94(=161.2) *Ганжуров Ю. С.*

КОНФЛІКТ ІНТЕРПРЕТАЦІЙ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

Розкривається сутність конфлікту інтерпретацій на основі аналізу природи історичних фактів. Обґрунтовується правомірність подієвої еволюції національної пам'яті, аналізуються складові процесу інтерпретації в законотворенні.

Ключові слова: *інтерпретація, комунікація, факти, національна пам'ять, історичний процес, законотворення.*

Процеси соціальної комунікації завжди перебувають в авангарді основних засобів формування гуманітарної складової суспільства. Комунікативні можливості політичних систем залежать від рівня організації ідентифікаційних засад самого суспільства. Сучасні держави використовують й одночасно оновлюють та посилюють такі ресурси механізмами політики пам'яті. Вивчення таких механізмів в контексті законів комунікації передбачає аналіз еволюції тезаурусів національної пам'яті, яка перебуває у перманетному стані еволюції як природної категорії розвитку суспільства, так і системи символів і знань, що є результатом цілеспрямованої діяльності суб'єктів комунікації для створення, вдосконалення чи зміні системи цивілізованих цінностей.

У цьому плані Україна набула традиційні преференції перспективного суспільства, оскільки вже понад двадцяти років має можливості вивчати і порівнювати той досвід, який для більшості європейських країн вже став «зводом традицій». Україна має можливість вчитися на помилках й здобутках, задокументованих світовим комунікативним процесом у різних формах історичної пам'яті.

Для українського народу процес збагачення процесу державотворення досвідом минулого важливий передовсім з огляду на актуалізацію процесів національної ідентифікації в європейському співтоваристві. Усвідомлення цього науковою елітою зумовило активізацію комунікативних діалогічних відносин у тематичному полі. В результаті доволі імпровізаційних етимологічних розвідок з'явилося чимало визначень поняття «національна пам'ять» в українській історіографії. З огляду на зазначену обставину вбачається доцільним оптимізувати базис дефініцій

визначенням зазначеного поняття, що його подає В. Солдатенко «як своєрідного феномену суспільної свідомості, селективно збережену нацією сукупність знань, уявлень та ціннісних оцінок тих подій минулого, які справили вирішальний вплив на її становлення, самоідентифікацію, державотворчі й цивілізаційні досягнення та консенсусно сприймаються у суспільстві як найбільш значущі для його самозбереження, консолідованого існування та конструктивного розвитку у майбутньому» [1].

Таким чином національна пам'ять виступає рушійною складовою процесу законотворення. Природно, що при її здатності до самовідтворення вона виступає одночасно як об'єктом, так й суб'єктом своєрідних психологічно-фактологічних ціннісних сполук, які утворюються в складній комунікативній системі багато у чому саме на рівні інтерпретацій. Спеціалісти в галузі комунікативістики відводять належну роль можливостям інтерпретації у формуванні сукупностей знань як у широкому, так й у вузькому значеннях. Само залучення інструментарних потенцій інтерпретацій стало можливим завдяки дослідженням філософії герменевтики, що розглядає інтерпретацію як роботу мислення, котра полягає у розкодуванні змісту, у виявленні рівней значень, що містяться у буквальному значенні [2]. Зазначена теза належить П. Рикеру, який доводить продуктивну сутність інтерпретації як засобу виявлення множинності та нескінченності процесу тлумачення у родо-видовій послідовності. Саме через це вивчення комунікативних можливостей інтерпретації дає можливості не лише пояснити, а, можливо, й спрогнозувати процеси еволюції та збагачення національної пам'яті. У зв'язку із цим вбачається важливим зазначити, що пам'ять як тезаурус мислення так само як й будь-яке інше формування психологічно-інформаційних масивів, при доволі усталеній, умовно кажучи, кількості фактів (у даному разі поняття «факт» ми розглядаємо в широкому розумінні) має практично необмежений потенціал їхнього, себто фактів, тлумачень. Іншими словами, інтерпретація фактів закладає основу інтерпретації інтерпретацій і виступає засобом формування нових знань про усталені факти. Це характерно для всіх класифікаторів пам'яті: індивідуальної (особистої, біографічної), групової, національної, яку структурує власне історичний процес. У цьому контексті доречною вбачається думка Р. Колінгвуда, котрий розглядав зазначений процес за наступними ознаками. По-перше, він започатковується з усвідомлення нашої необізнаності з якихось конкретних питань і розкриває їх суть. По-друге, розкриває дії лю-

дей, що відбулися в минулому. По-третє, історія – це інтерпретація свідчень. По-четверте, історія призначена для самопізнання людства, бо «вона показує нам, що людина зробила, а отже, й вчить нас, що таке людина» [3].

Тому така історія, на наш погляд, належить до механічного і лінійного типу, бо вона до одних подій арифметично додає інші, класифікує їх, залишаючи одночасно поза увагою «щілини», які містять матерію для наступної інтерпретації. Тому Р. Колінгвуд доходить висновку, що «історичний процес – це такий процес, де людина створює для самої себе той чи інший різновид людської природи шляхом повторного творення у своїй власній думці того минулого, спадкоємцем якого вона є» [4]. Проте плюралістична історія специфічна саме тим, що визнає природу людського роду, отже, й кожної людини, стабільною. Власне, якби природа людей змінювалася або її можна було створити за допомогою повторення минулого в особистій думці, котре успадковується тільки фрагментарно і супроводжується безвістю втрат, то ніяка б наука про природу людини була б неможливою. Нова природа вимагала б і нову медицину, психологію, антропологію тощо. Всі ці науки можливі саме тому, що природа людського роду постійна, а її вияви і способи реалізації змінюються.

Такий висновок робить А. Мельник, розкриваючи гносеологічні витоки усвідомлення сутності конфлікту інтерпретацій в історичному пізнанні, справедливо наголошуючи на тому, що в принципі предметну базу історичних досліджень утворюють артефакти, себто матеріальна база минулого: «Це археологічні знахідки, обмежене число письмових (літературних) текстів із згадками про авторів, твори яких взагалі не дійшли до сучасників, фрагменти окремих документів, легенди про події, які невідомо коли відбулися, тощо. Звичайно, все це досліджувалося і досліджується тепер не лише істориками, але й представниками інших гуманітарних наук. Проте обмеженість предметної бази змушує вчених доповнювати розриви у «складках» матеріалу власними гіпотезами, а то й вигадками, що надає історії легендарності, яка конфліктує із вимогами наукової об'єктивності і фактологічності» [5]. Закладена теза відносно конфлікту легендарності чи міфотворчості із вимогами фактологічності багато у чому розкриває перманетну сутність конфлікту інтерпретацій власне як чинника формування національної пам'яті – синтетичної категорії функціонування та взаємодії різних за походженням та статусним визначенням поняття факт як комунікативної категорії.

Має рацію В. Горбатенко, який зазначає, що ефективність комунікації тісно пов'язана із утворювачами подієвих символів (комунікаторами). Зазначене передбачає повагу до культури, звичаїв, переконань, цінностей, неприпустимість створення фальшивих спотворених образів у свідомості тих, на кого розрахована комунікативна дія [6]. У даному разі йдеться про якість комунікації, що механізмами інтерпретації може вийти на будь-який оцінювальний рівень. Маніпуляція як особлива форма інтерпретації фактів може бути виявлена у разі з'ясування природи фактів, їхньої внутрішньої еволюції та можливої трансформації через механізми зовнішніх впливів.

Зазначена обставина актуалізує проблему вивчення природи фактів та їх класифікаторів. В концепції національної пам'яті можна визначити принаймні три особливості факта як об'єкта інтерпретації. По-перше, фактом можна вважати певні взаємодії індивідів, соціальних, етнічних, професійних груп, а не власне статичні стани. Розглядаючи це середовище в цілому, себто як продукт причинно-наслідкового зв'язку в зафіксованому часовому інтервалі, можна одержати визначення факта як особливого виду соціальної діяльності. По-друге, діяльність, яку ми розуміємо як факт, має бути соціально значущою, коли наслідки призводять до зміни соціального середовища. По-третє, факт має розвиватися в часі й просторі у родо-видовій підпорядкованості й залежності: факт конкретизується власними складовими, які в свою чергу містять ресурс перманетної конкретизації від «загального» до «часткового». Скажімо, деталізація явища «українсько-російські взаємини 1657 – 1959 років в умовах цивілізованого розмежування на сході Європи» мають широку палітру атрибутивних фактів та різні напрями їх інтерпретації. І якщо через векторизацію фактичного матеріалу був сформований висновок про «українсько-російську війну» під знаком Конотопської битви 1659 р., то це власне й свідчить про множинність ресурсів форматизації національної пам'яті, яка, до речі, залишається відкритою до альтернативних інтерпретацій [7].

У зазначеному контексті вбачається слушною думка В. Кривошеї, який зазначає, що «у свідомості кожного етносу присутня радикальна, для якої характерна наявність ворога, і толерантна форми пам'яті. Держава має осуджувати і стримувати прояви радикальної форми, культивувати толерантну, йдучи по шляху становлення громадянського суспільства шляхом законодавчого, правового регулювання» [8]. У зв'язку із цим доречно провести паралелі щодо проблем правового регулювання знакових витоків національної

пам'яті українського народу – «земельне питання», складові добробуту (податки, житло) питання соціальної справедливості, права людини тощо, які висвітлювалися українською пресою у 1917 – 1921 роки. Аналіз тогочасних публікацій свідчить про високу спорідненість минулого буття із сучасністю [9].

Таким чином йдеться про своєрідну частотність виникнення у фактів спільного знаменника, а сама частотність може відкладатися в тезаурусі національної пам'яті за певною часовою послідовністю, а на рівні історичного пізнання – хронологією, утворюючи групи так званих статистичних фактів. Статистичні факти, що відносяться до однотипних соціальних, культурних, економічних явищ, дозволяють співставляти, здавалося б, неспівставні історичні епохи, культури, народи. В структурі системного пізнання статистичні факти можуть виступати як основа імпіричного контролю та перевірки обґрунтованості інтерпретацій, а також давати підстави для теоретичних обґрунтувань. При цьому важливо брати до уваги саму природу фактів. Йдеться про «прості» й «складні» факти. Позитивістське розуміння факту ґрунтується на тому, що в дійсності реальні лише поодинокі, окремі факти. Проте є очевидним існування сукупностей фактів – від найпростіших до найскладніших. Ми змушені повертатися до цієї вже артикульованої тези через потребу обґрунтування функціонування ієрархічної структурованості національної пам'яті, в основі якої перебуває співвідношення «простих» і «складних» фактів.

Відомо, що історична пам'ять багато у чому формується професіоналами, які оперують складними історичними фактами, що віддзеркалюють ходу багатоаспектних історичних процесів. Аналізуючи проблеми історіографічного освоєння процесів революційної доби 1917 – 1920 років в Україні, В. Солдатенко зазначає: «Карколомна метаморфоза на нинішньому щаблі історіографічного розвитку спродукувала непросту, проблемну ситуацію. Закономірно ставши самостійним, повноцінним об'єктом наукових досліджень, Українська революція в своїй абсолютизації доведена до зовсім невиправданого відриву від процесів, які не лише породили її як таку, стимулювали на різних стадіях розвитку, а й розвивалися у постійному органічному зв'язку, різному ступені впливу, домінування, протистояння, протиборства і т. ін.» [10].

У даному висловлюванні чітко діагностовані характерні складові об'єктивних проблем процесу пізнання, що формується у відомій гармонії «єдності та боротьбі протилежностей». Адже різноманітність та складність навіть простих історичних фактів

полягає в тому, що вони віддзеркалюють реальність з боку її об'єктивного змісту, себто сутності, а також з боку її суб'єктивного сприйняття сучасниками подій, що висвітлюються та узагальнюються сьогодні. Правомірність та методологічна обґрунтованість інтерпретацій минулого як форма формування нової якості знань складає засади еволюції національної пам'яті – вона живиться комунікативними коріннями історичної науки. За таких умов традиційно ефективною була і залишається методика моделювання історичної свідомості як відносно структурованого фрейму національної пам'яті. В принципі методика не змінюється залежно від політичних режимів – просто вона видозмінює тематику як вектор впливу. Через це важко однозначно погодитись із твердженням М. Михальченка про те, що «історичний матеріалізм, «науковий комунізм» відкинуті, але нової «теорії історії» або «історіософії поки не створено» [11].

Тут вбачається доволі умовною кореляція між «усунутими» та «нествореними об'єктами, оскільки така категорія як «теорія історії», що являє собою систему методології досліджень, є об'єктивною формою наукових знань. При цьому залишається доволі високою кон'юнктурна складова методики, коли запрограмований висновок передує результативному дослідженню, так само як вирок – судовому процесові. Якщо за таких умов функціонує механізм реалізації історичної політики національної пам'яті, центр її формування переміщується у площину з'ясування істини під знаком ситуативної доцільності. Порушення балансу об'єктивно-суб'єктивного бачення на користь будь-якої однозначності завдає відчутних дискредитацій явищам, котрі в основі національної історичної пам'яті мають болісно-чутливі сакральні окреслення. Моральність їхньої інтенсифікації видається суперечливою саме через сакральну тональність змісту, який вкрай небезпечно перетворювати на предмет експлуатації національної пам'яті.

Новітня історія України знає доволі красномовні приклади рішень у напрямі беззастережного функціонування історичної політики національної пам'яті. Активізація сюжетів національної пам'яті стала особливо помітним явищем в першому десятилітті 2000-х років. Вступ ряду держав Центрально-східної Європи та країн Балтії до ЄС замінило не лише геополітичну ситуацію в світі, а й вплинуло на ідеологічний баланс по відомій «лінії Керзона». Країни, що опинилися по інший (східний) бік «Європейського клубу» зіткнулися із природними викликами та потребами історичної ідентичності. Якщо Росія пішла звичним шляхом культу своєї

самобутності із реставрацією імперсько-радянської риторики та великодержавної символіки, то Україна обрала шлях у напрямку євроінтеграції зокрема й через історико-національну ідентифікацію. Приміром тема голоду в Україні в 1932 – 1933 роках, що була предметом спеціальних досліджень ще за радянських часів, набула інтенсивних інтерпретацій в період 2005 – 2010 років. З огляду на суспільно-політичний резонанс цього явища вбачається доцільним зупинитися на ньому докладніше.

Виходячи із відомої тези про те, що «закони роблять історію», логічно проаналізувати хронологію створення Закону України «Про Голодомор 1932 – 1933 років в Україні», що був прийнятий 28 листопада 2006 р., як результат концентрації політичної волі у напрямі структуризації національної пам'яті на рівні законотворення. У цьому плані базовим стало твердження про те, що Голодомор 1932 – 1933 років як явище геноциду підпадає під це означення, подане Конвенцією ООН від 9 грудня 1948 року «Про попередження злочину геноциду і покарання за нього». Так, стаття 2 цієї Конвенції визначає геноцид як будь-яке з діянь, яке вчиняється з наміром знищити повністю або частково національну, етнічну, расову чи релігійну групу, а саме: вбивство члена групи; заподіяння серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу членам групи; умисне створення для будь-якої групи таких життєвих умов, які розраховані на повне або часткове фізичне знищення її; заходи, розраховані на недопущення дітонароджування в середовищі групи; насильницька передача дітей з однієї групи до іншої». Введення до суспільної комунікації такого явища трагічної історії як Голодомор актуалізувало дії влади в плані тематичного законотворення. Постанова Верховної Ради України від 28 листопада 2002 р. № 258-IV «Про 70-ті роковини Голодомору в Україні» засудила «політику геноциду, що проводилась на державному рівні керівниками тоталітарного радянського режиму проти громадян України, національного духу, менталітету та генетичного фонду Українського народу», передбачила проведення конкурсу на кращий проект Меморіалу жертвам Голодомору в Україні 1932 – 1933 років для його спорудження у м. Києві, забезпечення спорудження пам'ятників жертвам Голодомору, зокрема й за кордоном у співробітництві з українською діаспорою, рекомендацію Міністерству закордонних справ України здійснити міжнародні заходи, спрямовані на визнання Голодомору в Україні 1932 – 1933 років державною політикою геноциду Українського народу, ініціативи визнання міжнародними організаціями Голодомору 1932 – 1933 років в Україні актом геноциду Українського народу,

запропонувати Генеральній Асамблеї ООН вшанувати пам'ять жертв Голодомору в Україні 1932 – 1933 років хвилиною мовчання перед початком одного з її засідань, сприяти створенню міжнародного музею Голодомору під егідою ООН. У розпорядженні Президента України Л. Кучми від 6 грудня 2002 р. № 393 «Про додаткові заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Голодомору в Україні», українському уряду доручалося розпочати проектування та спорудження Меморіального комплексу жертвам Голодомору 1932 – 1933 років, запровадити церемонію покладання вінків главами іноземних держав, главами парламентів, главами урядів іноземних держав під час їхніх візитів в Україну до Пам'ятного знака «Жертвам голодомору 1932 – 1933 років» та до Меморіалу пам'яті жертвам голодоморів та політичних репресій після його спорудження, Міністерству закордонних справ доручалося розпочати діяльність з міжнародного визнання Голодомору як геноциду Українського народу та злочину проти людства.

Діяльність парламенту України як єдиного законодавчого органу держави залишалася однозначною у зазначеному питанні. Зокрема, у відповідних Рекомендаціях Парламентських слухань в частині визначення заходів вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років, схвалених Постановою Верховної Ради України від 6 березня 2003 року № 607-IV, зафіксовано визнання Верховною Радою України Голодомору 1932 – 1933 років в Україні як акту геноциду Українського народу. Учасники парламентських слухань наголосили також на відсутності у законодавстві України будь-яких положень стосовно подолання наслідків Голодомору 1932 – 1933 років чи інших пов'язаних з ним питань.

Під час Парламентських слухань учасники висловили пропозиції у формі доручень вищим органам державної влади, зокрема: Верховній Раді України разом із Кабінетом Міністрів України порушити у встановленому порядку питання перед ООН про визнання Голодомору 1932 – 1933 років геноцидом Українського народу, прийняти в установленому порядку Закону України про визнання факту геноциду української нації у 1932 – 1933 роках, разом з Кабінетом Міністрів України забезпечити відповідно до законодавства передачу до Національного архівного фонду матеріалів Комісії Конгресу Сполучених Штатів Америки з розслідування Голодомору 1932 – 1933 років.

За результатами Спеціального засідання Верховної Ради України 14 травня 2003 року щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932 – 1933 років було прийнято Постанову від 15 травня

2003 року № 798- IV, яка схвалила Звернення до Українського народу із зазначенням характеру Голодомору 1932 – 1933 років як геноциду. Зокрема, у зазначеному Зверненні висловлювалося переконання, що в офіційному оприлюдненні правди про Голодомор 1932 – 1933 років провідна роль в умовах незалежності України відводиться державі; свідомо організований сталінським режимом Голодомор повинен бути публічно засуджений українським суспільством та міжнародним співтовариством як один з найбільших за кількістю жертв у світовій історії факт геноциду; надання політико-правової оцінки Голодомору 1932 – 1933 років є певною мірою виконанням громадського, патріотичного обов'язку перед пам'яттю мільйонів людей, перед підростаючим поколінням.

Таким чином, для домінуючого на той час суб'єкта права законодавчої ініціативи була створена ситуативна соціально-політична основа для прийняття парламентом Закону України «Про Голодомор 1932 – 1933 років в Україні». Питання розглядалося на тридцять сьомому засіданні другої сесії Верховної Ради України п'ятого скликання 28 листопада 2006 року. Законопроект представив виконуючий обов'язки голови Українського інституту національної пам'яті І. Юхновський, який зазначив: «Наші історики подали незаперечні докази навмисної організації Голодомору сталінським режимом. На основі цих доказів слід трактувати події останніх місяців 1932 року та першої половини 1933 року геноцидом. Ось одне з визначень геноциду, дане Міжнародною конвенцією ООН 1948 року: «геноцидом вважається таке діяння, яке вчиняється з наміром знищення повністю або частково якої-небудь національної, етнічної, расової чи релігійної групи як такої, а саме – навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, що розраховані на повне чи часткове фізичне її знищення». Як це починалося в Україні? Шляхом обкладання сіл України непомірно високими податками – майже 5–6 мільйонів, занесених на «чорну дошку». Селяни шукають порятунку в Росії і Білорусії. 21 січня 1933 року постановою ЦК ВКП(б) і РНК забороняється виїзд селян за межі України і офіційно забороняється продаж селянам залізничних квитків. Обкоми партії забороняють селянам входити в міста. Села вимирають голодною смертю. Республіка оточена і ззовні, і зсередини, окреслюється територія вимирання.

Є й політичний сарказм режиму. Голодуючі сім'ї могли купити хліб за золото, срібло, діаманти. Працювало 252 магазини «Торгсин», у яких торгували ювеліри, приймаючи золоті і срібні прикраси. Так, за 1932 – 1933 роки здано 71 тонну золота у вигляді

прикрас, срібла – 1 тисячу 440 тонн. Але вага сережки 5–6 грамів. Скільки ж було тих жертв?! Загальнолюдські втрати України можна приблизно оцінити, скориставшись даними переписів 1926 і 1939 років. У 1926 році населення України становило 31 млн, у 1939 році – 28 мільйонів. Середній приріст населення у СРСР за 12 років становив 12 відсотків. Це означає, що без Голодомору в Україні мало бути 36 мільйонів населення. Отже, мінімум 8 мільйонів втрачено. І це ще не все. Українському народу нанесена страшна незагоювана рана, подавлена гідність людини, здеформовано генетику нації. Цураються своєї рідної мови 30 відсотків українців. Тільки вкрай здеформовані люди можуть таке забути. Ці жертви вимагають від нас акту визнання і покаяння. Це справа честі всього Українського народу» [12].

З альтернативним законопроектом виступив народний депутат В. Забарський, який акцентував увагу на спільній заяві щодо Голодомору в Україні, котра була підписана у листопаді 2003 р. делегаціями України, Росії, США, Канади, Італії. Вона була зареєстрована як офіційний документ Генеральною асамблеєю ООН. У документі, як зазначив депутат, вперше в історії ООН Голодомор в Україні визнається трагедією, а термін «геноцид» у цьому документі не використовується [13]. Депутат В. Хара заявив, що при визнанні Голодомору фактом масового знищення людей немає юридичних підстав вважати його геноцидом. Його підтримав депутат П. Цибенко, котрий нагадав, що голод був не тільки в Україні, але й в Поволжжі, і на Кубані, і на Кавказі. Дискусія загострювалася. «Будь-які спроби уникнути відновлення історичної справедливості є глузуванням над пам'яттю мільйонів співвітчизників, які були замучені під час найбільшого в історії людства спланованого народовбиства», – обурювався з приводу спроб замовчати питання про голодомор депутат В. Коваль. «Метою голодомору було знищення стрижня нації», – підтримав його колега О. Турчинов. Він висловив думку про те, що голосування з цього питання стане для політичних сил «випробуванням на громадянство, зрілість і мужність». Водночас М. Кульчинський, опонуючи В. Забарському, звернувся до депутатського корпусу: «Але я хочу вас запитати, як українському представництву в ООН порушувати питання про визнання геноциду, коли Верховна Рада України не хоче визнати цього факту, який є абсолютно кричущим перед пам'яттю мільйонів загиблих?» [14].

Після обговорення Верховна Рада України не підтримала президентський («за» 198 голосів) та альтернативний законопроекти

(«за» 193 голоси). В кінцевому рахунку був прийнятий закон України «Про Голодомор 1932 – 1933 років в Україні» із урахуванням поправок, внесених О. Морозом, – «за» 233 голоси. Закон прийнятий в першому читанні і відразу в цілому. У ході виступів з мотивів голосування лідер комуністів П. Симоненко звинуватив головуючого в порушенні регламенту, зауваживши, що О. Мороз не доручив заблокувати картки відсутніх у залі депутатів, а сам закон може бути прийнятий лише у першому читанні, оскільки у фракції комуністів є серйозні зауваження до законопроекту.

Основним положенням Закону України «Про Голодомор 1932 – 1933 років в Україні» є визнання Голодомору 1932 – 1933 років в Україні актом геноциду української нації. У преамбулі Закону обґрунтовується необхідність його прийняття, зокрема надається інформація про міжнародну підтримку України у засудженні Голодомору 1932 – 1933 років. Закон кваліфікує Голодомор 1932 – 1933 років в Україні як геноцид української нації; забороняє заперечення факту Голодомору 1932 – 1933 років в Україні; визначає обов'язок органів державної влади та органів місцевого самоврядування України щодо увічнення пам'яті жертв та постраждалих від Голодомору 1932 – 1933 років в Україні; гарантує державну підтримку у проведенні досліджень та здійсненні заходів з увічнення жертв Голодомору 1932 – 1933 років в Україні на основі державної програми, яка затверджується Кабінетом Міністрів України; встановлює адміністративну відповідальність за публічне заперечення Голодомору 1932 – 1933 років в Україні.

Стислий виклад стенограми прийняття зазначеного закону дозволяє окреслити ряд проблемних питань, які залишаються відкритими багато у чому завдяки діалогічним можливостям інтерпретації. По-перше, видається такою, що вимагає конкретизації, адаптація визначених ООН ознак геноциду до українського Голодомору в частині визнання правомірним застосування відомого класифікатора органом, який має виключне право як єдиний нормотворець тлумачити обґрунтованість Голодомору 1932 – 1933 років в Україні як факт геноциду. По-друге, зберігає актуальність посилення аргументативної складової представлення зазначеного закону в парламенті з огляду, зокрема, на зазначену причинно-наслідкову залежність зубожілих селян від золотонакопичувальної діяльності «Торгсинів» тощо. Відкритим залишається й питання про кількість жертв Голодомору. Серійні видання потужних за обсягом «книг пам'яті» по регіонах України, покликаних дати на це відповідь, натомість створили додаткові проблеми, що, так

би мовити, виявилися історично-зворотним боком сумнозвісної практики «масової» колективізації. По-третє, викликає занепокоєння закладена в Законі норма щодо відповідальності за публічне заперечення Голодомору 1932 – 1933 років, яка не кореспондується із ст. 34 Конституції, яка гарантує кожному право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. У зв'язку із цим також доречно взяти до уваги й перспективи еволюції суспільно-політичної думки, яка в кінцевому рахунку є комунікативною складовою законотворення. Має рацію О. Ющик: «… Якщо законопроект винесено на обговорення громадськості, таке громадське обговорення стає складовою відповідного законодавчого процесу, оскільки з цим пов'язується наступна законодавча діяльність…» [15].

Відносна конкретизація викладу проблеми конфлікту інтерпретації історичних подій в контексті окремого закону видається доречною із урахуванням подальшої фрагментарності інтерпретацій національної пам'яті, що, на нашу думку, буде дедалі зростати через прецедентне право домінуючих суб'єктів політичної комунікації на ініціативи в галузі політики пам'яті. Звичайно, така практика не є новітньою для суспільно-політичного та культурного життя України, проте вона залишається доволі помітною. Хоча, як свідчить невмирущий досвід природного формування національної пам'яті українців, усталеною, себто такою, що має животворні сили, виступає традиційна національна пам'ять, яка не може бути піддана будь-яким зовнішнім кон'юнктурним інтерпретаціям. Саме вона залишає українському народові сакральні підвалини національної ідентифікації на тлі і героїчної, і багатостраждальної історії України.

Список використаних джерел:

1. Солдатенко В. Ф. Проблеми політики національної пам'яті та завдання її наукового забезпечення // Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. Національна та історична пам'ять. Зб. наук. праць. / Вип. 1. – К.: Стилос, 2011. – С. 15 – 16.
2. Рикёр П. Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике / Пер. с фр. и вступит. ст. И. Вдовиной. – М.: «КАНОН – пресс – Ц»; «Кучково поле», (серия «Канон философии»), 2002. – С. 44.
3. Колінгвуд Р. Ідея історії / Пер. з англ. О. Мокровольський. – К.: Основи. – С. 64.
4. Там само. – С. 302.

5. Мельник А. Поняття історії та його інтерпретація в європейській і українській соціально-філософській думці / w.w.w/inso-library.com.ua.

6. Горбатенко В. Суспільна трансформація новітнього часу як політологічна проблема: геополітичні та національні параметри // Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій / В. Ф. Солдатенко (кер.) та ін.. – Ін-т. політ. і етнонац. досліджень НАН України, 2009. – С. 16.

7. Бульвінський А. Українсько-російські взаємини 1957 – 1959 рр. в умовах цивілізованого розмежування на сході Європи / А. Бульвінський. – К.: Парламентське вид-во, 2008. – 680 с.

8. Кривошея В. Моделі пам'яті і державна політика пам'яті // Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу… – С. 29.

9. Почуття права (Законотворчість і законодавчий процес часів Української революції 1917 – 1921 років) / Вступ. слово В. М. Литвина, упоряд. О. П. Копиленко, І. М. Мищак. – Репринт. вид. – К.: Ін-тут законодавства Верховної Ради України, 2012. – 88 С.

10. Солдатенко В. Революційна доба в Україні (1917 – 1920 роки): логіка пізнання, історичні постаті, ключові епізоди / Солдатенко В. – К.: Парламентське вид-во, 2011. – С. 13.

11. Михальченко М. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / Михальченко М. – Дрогобич: ВФ «Відродження», 2004. – С. 18.

12. Верховна Рада України п'ятого скликання. Друга сесія. 15 листопада – 13 грудня 2006 року. Стенографічний звіт. – Т. 4. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – С. 235.

13. Там само. – С. 237.

14. Там само. – С. 239 – 252.

15. Ющик О. Теоретичні основи законодавчого процесу / О. Ющик. – К.: Парламентське вид-во, 2004. – С. 83.

Ганжуров Ю. С. Конфликт интерпретаций в контексте формирования национальной памяти.

Раскрывается сущность конфликта интерпретаций на основе анализа природы исторических фактов. Обосновывается правомерность событийной эволюции национальной памяти, анализируются составляющие процесса интерпретации в законотворчестве.

Ключевые слова: *интерпретация, коммуникация, факты, национальная память, исторический процесс, законотворчество.*

Ganzhurov Y. S. Interpretations' conflict in the context of national memory forming.

The entity of interpretations' conflict on the basis of historical facts analysis is being disclosed. The legality of national memory's evenful evolution is being validated, interpretation process' elements of lawmaking are being analysed.

Key words: *interpretation, communication, facts, national memory, historical process, lawmaking.*

ПЕРСОНАЛІЇ

УДК 930.1:94(477) "В. Б. Антонович"

Буряк Л. І.

ОБРАЗ В. Б. АНТОНОВИЧА У КОНТЕКСТІ КОМЕМОРАТИВНИХ ПРАКТИК XX СТОЛІТТЯ

Досліджується процес творення образу В. Б. Антоновича як органічної складової національної пам'яті. Аналізуються особливості, механізми, прийоми комеморативних практик. Конфігурація та метаморфози меморіального образу В. Б. Антоновича розглядаються у контексті соціокультурних та політичних трансформацій вітчизняної історії XX ст.

Ключові слова: *національна пам'ять, «місця пам'яті», модель колективної пам'яті, комеморативні практики, В. Б. Антонович.*

Неймовірні колізії, яких зазнала національна пам'ять в Україні упродовж минулого століття, змушують шукати відповіді на питання щодо розуміння та пояснення цього складного соціокультурного феномену. Пам'ять про В. Антоновича – історика і громадського діяча другої половини XIX – початку XX ст. являє собою багатогранну конструкцію, яка викристалізовувалась у процесі комеморації. Творення образу В. Антоновича завдяки механізмам та прийомам комеморативних практик, його кардинальні зміни відповідно до кон'юнктури соціокультурних та політичних процесів заслуговують на особливу увагу. У сучасній історіографії здебільшого поширене зацікавлення символічним образом історика, проте все ще поза науковим інтересом залишаються практики, що стоять за ним. Звернення до комеморації дозволяє наблизитися до вирішення питання щодо механізмів конструювання моделей пам'яті, розмаїття її форм, репрезентацій, носіїв і ретрансляторів.

Ім'я В. Антоновича як однієї з ключових постатей історіографії у різних вимірах було широко присутнім в українському соціокультурному та науковому просторі упродовж трьох десятиліть минулого століття. Казус моделі пам'яті, спричинений історичним контекстом, зумовив варіативність образів, у тому числі конфліктуючих, з елементами «негативної пам'яті» та подальшою деконструкцією. Піднятий на вершину національної пам'яті у процесі формування нового меморіального простору 1920-х років, він був викреслений з нього, з відповідними брутальними штампами,

вже на початку 30-х років XX ст. як представник буржуазного націоналізму і знову повернутий з проголошенням незалежної України.

Як відомо, «місце пам'яті» – широке поняття, яке має універсальний характер. Воно втілює у собі місце у персоніфікованому, географічному, часовому та змістовому значенні. Виступаючи певним символом, «місце пам'яті» дозволяє простежити складні метаморфози меморіальних образів у контексті просторово-часових трансформацій. Якщо пам'ять про вченого зазвичай локалізується у тих точках, де його постать та авторитет мали найбільше значення, тобто це сфера науки як професійної діяльності, то пам'ять про В. Антоновича, який поєднував у собі різні амплуа (історика, громадського діяча, професора, декана історико-філологічного факультету Київського університету, одного з організаторів і викладачів Вищих жіночих курсів тощо), має значно складніший формат. Відповідним чином визначається коло носіїв пам'яті, яка конструюється і ретранслюється: це – сам вчений; його найближче оточення (родина – дружина, діти); учні, представники «школи»; ідейні та наукові опоненти. Окрім того, нові шари пам'яті створюються тими, хто з різних причин звертався до спадщини та діяльності В. Антоновича, займаючись їхньою інтерпретацією.

Меморизація, пов'язана з іменем В. Антоновича, була активно розпочата ще за життя історика. Підставою для цього виступали ювілеї діяльності вченого, що свідчили про «організований» процес збереження пам'яті. У 1890 р. Київ і українська громадськість відзначали 25-літній ювілей наукової діяльності В. Антоновича, у 1895 р. – 25-ліття його професорства у Київському університеті. У зв'язку з останньою подією В. Антонович був удостоєний звання заслуженого професора. Упродовж наступних років відзначались 30, 35, 40, 45-ліття наукової, професорської та громадської діяльності вченого. Кожна з цих подій мала подвійні конотації, виступаючи водночас як заходом по вшануванню заслуг, так і кроком на шляху творення моделі пам'яті. Серед привітань, що надходили у різні ювілейні роки на ім'я В. Антоновича, були поздоровлення від наукових товариств Петербурга, Москви, Києва, XIII Археологічного з'їзду, Московського архіву міністерства юстиції, слухачок Вищих жіночих курсів, редакцій газет «Рада», «Нова громада», вірші Б. Грінченка, Дніпрової Чайки тощо. У Галицькому часопису «Правда» наголошувалось, що привітати «високоповажного ювіляра, щирого і чесного сина України–Руси, її славу, її гордощі» –

це не тільки моральний обов'язок, але й велика честь [1, с. 67]. Під час відзначення ювілейних дат конструювався образ В. Антоновича з рисами «славетного сина», «світоча науки», вченого, «яким міг би пишатися кожен європейський народ».

Одна з перших спроб концептуалізувати образ В. Антоновича на тлі подій епохи, дати узагальнюючу оцінку його ідеології, розставити акценти у дражливих сюжетах біографії, зокрема польській складовій, належала Б. Познанському. Це була його відповідь на мемуари Ф. Равіти-Гавронського про події 1863 р., який у різко негативній формі характеризував В. Антоновича та його найближче оточення, у тому числі Т. Рильського й самого Б. Познанського. У відповідь на випади з польської сторони Б. Познанський окреслив ті риси образу В. Антоновича, що склали основу меморіально-образної конструкції у її українсько-польському сегменті: «Антонович строго логичными выводами доказывал, что жить посреди украинского народа и не слиться с ним, не проникнуться его национальными идеями, значит быть тунеядцем, паразитом, что на Украине, Подолии и Волыни не может быть речи о преференции поляков, большею частью ополяченных русинов, как значительно меньшей части населения, что нигде так не совпадает идея национализма с демократизмом, как на Украине; быть демократом, стоять на стороне народных интересов и не быть патриотом-украинцем нельзя» [2].

У січні 1903 р. влада нагородила В. Антоновича орденом Станіслава І ступеня. З нагоди 45-літнього ювілею наукової та громадської діяльності у 1906 р. вийшло декілька праць, присвячених вченому. Того ж року відзначався 35-літній ювілей його професорства. До цієї дати був підготовлений збірник статей з промовистою назвою «Синові України». Авторами публікацій з проблем археології та історії, вміщених у збірнику, були Н. Дашкевич, М. Сумцов, І. Каманін, Д. Самоквасов, О. Грушевський, В. Данилевич, Д. Багалій.*

Під час організації ювілейних заходів на вшанування В. Антоновича було прийнято рішення виготовити мармуровий бюст вченого та започаткувати стипендію його імені в одному з навчальних закладів. Акції планувалося здійснити за участю широкої громадськості, залучаючи інтелігенцію різних міст України.

* У 1906 р. збірник був виданий у єдиному примірнику. Згадуючи про нього у 1929 р., Д. Багалій писав: «Бажано було тепер випустити у світ цей збірник, бо ми повинні шанувати пам'ять таких діячів, як незабутній В. Б. Антонович» [1, с. 126]. Факсимільне відтворення збірника «Синові України» було зроблено у 1993 р. під час повернення постаті В. Антоновича у поле національної пам'яті («Синові України»: Збірник статей 1906 р. на пошану проф. В. Антоновича / Упоряд. Кіржаєв С. М., Ульяновський В. І. – К., 1993. – 124 с.).

З цього приводу К. Мельник у листі до Д. Багалія писала: «Достать средства на эти предприятия должны не только его ученики, но и широкая публика – все люди, знакомые с его трудами и для которых имя Антоновича что-нибудь представляет. Каждый из нас по своему месту учительства и району своих сношений должен предложить подписку, кому найдет возможным» [3]. Припускалося, що витрати на прижиттєвий бюст В. Антоновича будуть невеликими, у межах 400 крб. Щодо запровадження стипендії, то пропонувалося організувати фонд і оголосити збір коштів [3]. У 1906 р. до міністра освіти надійшло прохання з приводу дозволу на відкриття публічної підписки з метою утворення фонду для заснування стипендії імені В. Антоновича. Процедура отримання дозволу завершилась позитивним висновком. Було прийнято рішення, що підстав для відмови не існує. Отже, завдяки зусиллям найближчого оточення ще за життя В. Антоновича були зроблені кроки до увічнення його пам'яті. Прижиттєвий образ, який творився і культивувався у ході урочистостей, позиціонував В. Антоновича, передусім, як ученого, дослідника, професора, «що створив круг себе цілу наукову школу, випустив багато талановитих учнів і наслідувачів» [25, с. 2].

Смерть В. Антоновича у 1908 р. мала широкий розголос і була тією межею, за якою розпочинався шлях до конструювання його образу на засадах величності. Водночас було покладено початок формуванню іншої складової образу, що укорінюється у колективній свідомості у наслідок заходів на вшанування пам'яті. «… Надто цікавий факт: – писав з цього приводу С. Єфремов, – помирає цей учений, – і враз робиться щось дивовижне … якраз не так наукові, як широко громадські круги були найбільш схвильовані цією подією, признаючись, що втратили навчителя саме в житті та керівника поколіннів» [25, с. 2]. Цей факт був надто промовистим і свідчив про появу нових тенденцій у меморіальному полі, що також підтвердилось й доповіддю про громадсько-політичну діяльність В. Антоновича, якою відкривалось засідання Археологічної секції, присвячене вшануванню його пам'яті.

На хвилі посмертного вшанування пам'яті В. Антоновича формується відповідний сегмент «місць пам'яті» – некрологи, поховальні промови, виступи на засіданнях наукових товариств, спогади, присвячені пам'яті «Учителя», «Сина України», «визначного громадянина», що роблять його об'єктом комеморативного поклоніння.

Некрологи з'явились у широкому спектрі видань – «Киевские вести», «Вестник Европы», «Исторический вестник», «Слово»,

«Русские ведомости», «Киевлянин», «Киевская мысль», «Южный край», «Новое время», «Московские ведомости» [4]. Перша реакція на вшанування пам'яті вченого свідчила про наміри оточення виробити конструкцію меморіального образу, який мав культивуватися у майбутньому. У некролозі професора Харківського університету М. Сумцова відображалися основні риси, що окреслювали ескіз майбутнього образу – пам'ятника у контексті національного наративу. Йшлося про В. Антоновича – людину і вченого. Отже, меморіальна модель повинна була вибудовуватися у відповідності до двох вимірів – людського та наукового. У образі В. Антоновича – людини виокремлювались такі риси, як чесність, доброта, великий моральний вплив, сила духу. В. Антонович – вчений поставав як людина глибоких знань, археолог, нумізмат, літературний критик, видатний професор, який розвивав навколо любов до наукової праці. Квінтесенцією образу мало бути усвідомлення того, що В. Антонович *«стал одним из лучших украшений своего народа, его научной гордостью и славой»* і *«как научная и общественная сила, он жив и глубоко жизненен, и жить будет долго в его ценных работах и в научно-общественной деятельности его многочисленных учеников» (*курсив – *Л. Б.)* [5].

С. Єфремов використав у посмертному образі В. Антоновича самоідентифікаційну оцінку – «син України», що стала його alter ego ще за життя вченого і перейшла у меморіальний простір ХХ ст. [6]. Вислів «син України» став домінантною образу вченого на тлі його посмертних комеморацій. Водночас, окрім національного забарвлення, важливим елементом образу, що конструювався, було його європейське маркування. С. Єфремов вважав за необхідне піднести В. Антоновича над обмеженістю національного простору і вписати його у світову наукову практику, зазначаючи, що як вчений у галузі історії та археології України, він набув європейського визнання і створив власну наукову школу.

У некролозі, надрукованому газетою «Слово», акцент було зроблено на демократизмі В. Антоновича, його політичній і громадській діяльності, нерозривному зв'язку з народом, стремлінням впливати на свідомість українського соціуму з метою просвітництва. У цьому випадку підкреслювались рішучість та сміливість як основні риси людини, що дозволили йому здійснити карколомний вчинок, зумовили «вступ шляхтича – поляка до української демократичної організації». У центрі уваги знову акцентувалась ідея, висловлена В. Антоновичем у «Сповіді», що «служити шляхті, котра живе з хлопів – українців і зневажає їх, він не має права, бо мусить нести

свою любов і свої сили народові, серед якого і на працю якого живе він і його родина» [4, арк. 16]. Ідея – рефрен, ідея – маркер, ідея – гасло поступово набувала домінуючого значення і на цьому етапі комеморації надавала образу міфологізованого забарвлення. Лише змінюючи лексичні форми, вона й надалі звучала у різних статтях та спогадах про В. Антоновича.

Дещо в іншій площині, поза національним контекстом, відповідно до ідеологічних засад, образ В. Антоновича окреслювався у некрологах, що були надруковані столичними виданнями. «Исторический вестник», визнаючи заслуги вченого, з повагою, але без зайвих емоцій та епітетів, у наближеній до лапідарності формі, репрезентував його як «одного из ярких представителей документального направления в разработке истории Юго-Западной России», «одаренного и разностороннего научного деятеля», вченого з багатою ерудицією, котрий здійснив «ценные исследования по истории юга России» [4, арк. 18].

З метою вшанування пам'яті В. Антоновича одразу після його смерті відбулися засідання наукових товариств у Києві. Промови вчених, виголошені під час засідання, були надруковані у спеціально випущених збірниках [7]. На засіданні Исторического общества Нестора Летописца прозвучали виступи В. Данилевича, М. Довнар-Запольського, В. Завитневича, І. Каманіна, Ю. Кулаковського, В. Щербини. Під час засідання Українського наукового товариства виступили М. Грушевський, А. Лобода, Г. Павлуцький, І. Стешенко.

Яскравою була доповідь М. Грушевського, котрий неодноразово звертався до образу свого вчителя, конструюючи його у різноманітних ракурсах, доповнюючи та корегуючи. Короткий зміст доповіді «Основні ідеї творчості Антоновича», проголошеної М. Грушевським на засіданні Українського наукового товариства, був спочатку опублікований у газеті «Киевские вести» і через деякий час у повному обсязі надрукований у збірнику Українського наукового товариства в Києві*. Навіть ці два тексти, що з'явились у короткий проміжок часу, відрізняються один від одного і у кожному з них образ В. Антоновича має свої особливі риси. У проголошеній промові акцент було зроблено на тому, що В. Антонович був людиною «с сильно развитым гражданским чувством; необыкновенно чуткий к вопросам справедливости, гуманности» [8]. Саме ці риси

* Оригінал тексту виступу не зберігся і М. Грушевський змушений був відтворити цей текст «по пам'яті» для публікації у «Записках Українського наукового товариства в Києві».

характеру, на думку М. Грушевського, зумовили відображення у науковій творчості В. Антоновича поступ історії у її культурному, етичному та гуманістичному вимірах. Ця думка мала вже дещо іншу конфігурацію у тексті, поданому до друку. Наголос робився на, так званій, прикладній спрямованості наукової діяльності вченого, нерозривно сполученої з суспільною. В. Антонович, як підкреслював М. Грушевський, «менше всього був істориком – академістом, прихильником науки для науки, якому чисто формальні вимоги наукових завдань чи якісь зверхні обставини диктують теми… Громадянські інтереси були сильно розвинені у нього і могутньо керували його науковими зайняттями» [9, с. 9].

У посмертних комемораціях, присвячених В. Антоновичу, практикувались різноманітні форми. Перш за все, робились спроби підготувати до видання твори вченого. Крім того, відзначались річниці смерті та друкувались статті, присвячені науковим інтересам історика. Вже у 1908 р., дбаючи про збереження пам'яті про вченого, К. Мельник порушила клопотання щодо видання його творів. За її ініціативою та за підтримки М. Грушевського і Д. Багалія було складено орієнтовний перелік праць історика, ініційовано створення редакційної колегії. За допомогою В. Данилевича – учня В. Антоновича, було підготовлено необхідні тексти перших кількох томів, проте Перша світова війна, подальші революційні події унеможливили втілити цей проект у життя*.

У першу річницю смерті В. Антоновича панахида проводилася у знаковому для українців місці – Софіївському соборі. На тлі цього комеморативного сакрального дійства вчений поставав у образі «незабутнього діяча», «найвірнішого сина України», «велетня рідної науки» [10].

Важливу роль у процесі вшанування пам'яті вченого відіграла Всеукраїнська академія наук, яка виступала ще одним «місцем пам'яті» – науковим центром, історичною і культурною традицією пов'язаним з його діяльністю. Вона взяла на себе ініціативу планування і здійснення комеморативних заходів – організації виставок, публікацію статей та видання спеціальних збірників з нагоди вшанування пам'яті вченого, відзначення ювілейних дат його наукової

* Наступна спроба видати праці В. Антоновича припала на 1919 р., коли було створено загальну комісію для видання творів видатних українців, у тому числі й В. Антоновича. Відповідальним редактором була призначена К. Мельник, але жоден з томів не був надрукований. У 1928 р. була створена нова комісія і відповідальними редакторами було призначено К. Мельник і М. Ткаченка (Антонович В. Моя сповідь: вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. – С. 746).

та громадської діяльності, видання творів. Як писав М. Грушевський, В. Антонович мав посісти «місце у першім ряді нашого національного пантеону» [11, с. 16].

З нагоди відзначення п'ятнадцятої річниці з дня смерті В. Антоновича у провідних академічних виданнях було надруковано ряд статей, присвячених життю та науковій спадщині вченого [12].

Одним з ключових етапів у процесі формування образу В. Антоновича був 1928 рік, коли відзначалась двадцята річниця смерті. До цієї дати Історична секція ВУАН організувала виставку пам'яті вченого, на якій були представлені рукописи, дипломи наукових товариств про обрання В. Антоновича почесним членом, конспекти лекцій, різні меморіальні речі. Знаковою подією комеморативних заходів стало розширення ареалу «місць пам'яті», зокрема передача К. М. Мельник багатої археологічної колекції вченого Лаврському музею.

Підготовка спеціального ювілейного випуску журналу «Україна» (1928 р., кн. 30, (№ 5), присвяченого В. Антоновичу, була переконливим підтвердженням того, що постать вченого мала зайняти у свідомості українського суспільства важливе місце, визначаючи його ціннісні пріоритети*. По суті, матеріал був розміщений у двох числах. Це так само було показовим з огляду на те, що журнал мав достатньо великий наклад (від 1700 до 5000 примірників) і за своїм призначенням виконував наукову, просвітницьку та науково-популяризаторську функції [13, с. 328].

Наративний комплекс ювілейного збірника вийшов під промовистою назвою «Дорогій пам'яті Володимира Боніфатієвича Антоновича в двадцятиліття смерти». За задумом проект підготовки та випуску ювілейних збірників спрямовувався на те, аби українські інтелектуали стали символами нації, виступали її уособленням та зайняли гідне місце у колективній свідомості. Структура ювілейного збірника сприяла найбільш повній, різноманітній та об'єктивній репрезентації постаті, яка мала увійти до складу національного пантеону. Серед представлених матеріалів були аналітичні статті, спогади, епістолярії, широкий спектр фотографій.

Місце В. Антоновича в українській історіографії висвітлювалося у статті О. Гермайзе. Епістолярна спадщина вченого з відповідними критичними коментарями представлялась листуванням

* У журналі після повернення М. Грушевського з еміграції у 1924 р. була запроваджена практика вшанування пам'яті видатних українських діячів. Стратегічною метою було формування нового пантеону національних героїв, до якого, окрім В. Антоновича, були включені Т. Шевченко, М. Драгоманов, П. Куліш, О. Лазаревський, М. Максимович, І. Франко.

з М. Костомаровим, Б. Познанським, А. Пипіним. Учень В. Антоновича і один з представників його школи В. Ляскоронський був автором статті, у якій аналізувалась археологічна діяльність вченого. Стратегічно і тактично зумовленою у ювілейному збірнику була стаття М. Кордуби, у якій аналізувалися зв'язки В. Антоновича з Галичиною. З огляду на те, що М. Грушевський, очолюючи історичні структури ВУАН, намагався формувати єдиний український науковий простір, було очевидним прагнення показати існуюче підґрунтя для цього у вигляді давніх наукових контактів, співробітництва, спільних дослідницьких устремлінь.

Спогади, без яких не обходився жодний ювілейний збірник «України», були представлені текстом С. Єгунової-Щербини. Поміж численних спогадів, які існували на той час про В. Антоновича, для публікації у ювілейному числі було обрано, і цілком невипадково, саме цей матеріал. «Сторінка споминів» С. Єгунової-Щербини не лише позиціонувала жіночу присутність у авторському чоловічому колі, хоча це теж було важливим для журналу, і для М. Грушевського особисто, який прагнув при формуванні змісту журналу широко залучати жіночі спогади*. У спогадах С. Єгунової-Щербини, образ В. Антоновича, перш за все, представлявся у розширеному географічному форматі, а саме, на тлі історії Одеської громади та одеського громадського життя, яке мало свої особливі, неповторні риси.

Наративний меморіальний образ В. Антоновича ювілейне видання «України» органічно довершило його візуалізованою формою, друкуючи серію унікальних фотографій. Вони демонстрували портрети вченого, у тому числі його зображення 1860-х років в українському вбранні. Решта фотографій представляли В. Антоновича в оточенні членів Київської та Одеської громад, з приятелями (Рильський, Познанський, Беренштам, Панченко), портрет В. Н. Вовка-Карачевського.

Ключові позиції стосовно загального образу, його концептуального сприйняття окреслювались у статті М. Грушевського, якою

* Збирання та видання під егідою ВУАН потужного масиву спогадів, авторами яких виступали жінки, було помітним явищем упродовж 1920-х років. У часопису «Україна» були надруковані спогади Марії Грінченко про І. Нечуя-Левицького (кн. 4, 1924 р.) та М. Ковалевського (кн. 6, 1925 р.), Олени Пчілки (кн. 2–3, 1926 р.) та Ірини Антонович (кн. 4, 1926 р.) про М. Драгоманова, Віри Мордовцевої-Александрової про М. Костомарова (кн. 5, 1927 р.) та Д. Мордовцева (січень – лютий, 1930 р.), а також низка спогадів Ганни Берло, у яких особливе місце відводилось П. Чубинському (кн. 4, 1928 р., кн.3, 1927 р., березень – квітень 1929 р.). Частина жіночих спогадів друкувалась у збірнику «За сто літ», у тому числі Софії Русової (кн. 2, 3, 1928 р.), Марії Беренштам-Кістяківської (кн. 3, 1928 р.), Людмили Мищенко (кн. 4, 1929 р.), Антоніни Трегубової (кн. 5, 1930 р.).

відкривалось ювілейне число «України». Метою М. Грушевського, як зазначалось, була необхідність надати «ідеологічний обрис Антоновича» [11, с. 15]. Намагаючись окреслити контури вшанування пам'яті вченого, його образу в умовах нових політичних реалій, М. Грушевський у своїх узагальненнях на цей раз зупинився на різних іпостасях В. Антоновича – дослідника, видавця історичних джерел, ідеолога, підкреслюючи, що вони були нерівнозначними за своїм потенціалом. Як вважав М. Грушевський, В. Антонович «писав небагато, і головно лишив пам'ять як видавець матеріалу, пізніше – як археолог» [11, с. 15]. Обґрунтовуючи своє розуміння образу цієї неординарної постаті, М. Грушевський, стверджував, що у творах В. Антоновича недостатньо узагальнень, вони не грають помітної ролі, губляться у масі фактичного матеріалу. Натомість, на думку М. Грушевського, В. Антонович був цікавим, яскравим і впливовим ідеологом. Вписуючи його образ у контекст, перш за все, «нової української демократії», інтересів «трудящого народу», М. Грушевський прагнув привернути увагу широкої громадськості до того, що ця людина прийшла до української спільноти, аби розділити з нею її багатостраждальну долю з надією, що українці визнають його своїм сином.

Дбаючи про те, аби образ вченого став органічною складовою колективної свідомості, М. Грушевський, особливо наголошував на необхідності вивчення В. Антоновича як історика, громадського діяча і людини. Робився наголос на його «недослідженості» та «неспопуляризованості» та закладалась програма на майбутнє. Зокрема, зверталась увага на те, що наближались нові дати, пов'язані з вшануванням пам'яті В. Антоновича, зокрема двадцять п'ять років з дня смерті та столітній ювілей народження. До образу В. Антоновича, представленого М. Грушевським, де пріоритет віддавався ідеологічному компоненту, Й. Гермайзе додав наукову складову. Акцент робився на заслугах В. Антоновича перед історичною наукою. Обґрунтовувалась думка про те, що це був «самостійний мислитель, оригінальний вчений, творець нових ідей» [14, с. 29]. Хоча Й. Гермайзе належав до представників «марксистського історичного фронту», у його статті домінував образ В. Антоновича – вченого, передусім «творця національно-української демократичної концепції історії України» [14, с. 29].

Продовженням ювілейного випуску було наступне число «України». Вміщені у ньому публікації мали інший заголовок – «Матеріали до біографії В. Б. Антоновича» [15]. Їх можна було розцінювати як оперативний відгук на заклик М. Грушевського

щодо необхідності вивчення та популяризації В. Антоновича. Матеріали представляли собою невидані рукописи вченого, спогади І. Каманіна, В. Ляскоронського, документи про відносини з М. Костомаровим та членами редколегії журналу «Киевская старина». Фотопортрет К. М. Мельник-Антонович, а також серія світлин під назвою «Приятелі В. Б. Антоновича» (Варвара Іванівна Міхель – перша дружина В. Антоновича, Тадей Рильський, Кость Михальчук, Борис Познанський, співробітники «Киевской старины») надавали уявлення, у тому числі, й про найближче оточення вченого, вводили у коло його приватного життя та дещо піднімали над ним завісу. Якщо спогади І. Каманіна носили більш інтимний характер, в них зокрема пригадувалось вінчання В. Антоновича з В. Міхель у Прозорівській церкві на Печерську, то у спогадах В. Ляскоронського робився наголос на тому, що це був «видатний вчений, талановитий та надзвичайно працьовитий, великий знавець історії, археології та етнографії, а до того ще переконаний українофіл і ліберал» [15, с. 70].

Образ В. Антоновича – вченого підтримувався, доповнювався, розвивався у публікаціях, що з'явились у великій кількості на хвилі вшанування пам'яті вченого у 1928 р. Окрім статті в «Україні», де особливо наголошувалось на його видатних заслугах перед археологічною наукою [16], вийшла окрема праця В. Данилевича, присвячена В. Антоновичу – вченому, що доклав багато зусиль до формування унікальної колекції археологічного музею Київського університету [17]. У статті В. Козловської наголошувалось, що В. Антоновича «цілком справедливо вважають за визначного історика другої половини XIX ст.» [18, с. IX]. Спроби осягнути його роль, значення та заслуги у галузі історичної географії були зроблені А. Синявським [19], що стало продовженням розвідки Л. Добровольського, який одним з перших проаналізував діяльність В. Антоновича у цій сфері історичної науки [20].

У 1929 р. на тлі вшанування пам'яті В. Антоновича у видавництві ВУАН вийшла праця Д. Багалія під назвою «Матеріали для біографії В. Б. Антоновича», де образ вченого поставав як квінтесенція попередніх комеморативних практик. Це була перша і водночас остання на тому етапі публікація, у якій робилась спроба здійснити узагальнюючий аналіз біографії історика з метою репрезентації образу у синтезованому вигляді та остаточного визначення його місця серед національних символів українського культурного і наукового простору. Підводячи підсумок щодо існуючого спектру думок, Д. Багалій висловив формулу, відповідно до якої В. Антонович мав пам'ятатися, по-перше, як «один з найвидатніших

діячів науки у різних її галузях» (українській історії, археології, історичній географії, етнографії), по-друге, – як «громадський діяч, що стояв у центрі думок кількох українських поколінь» [1, с. 5].

Мовним конструкціям надавалось особливого значення та відводилась важлива роль у безпосередній процедурі вшанування пам'яті вченого. Як зазначає П. Коннертон, у контексті комеморативних практик, мова виконує одну з ключових функцій і постає не як випадковий зовнішній словесний коментар до дії, а сама по собі є дією [21, с. 94]. Відповідно до окресленої моделі пам'яті був запропонований мовний алгоритм образу В. Антоновича – «апостола правди і науки», «властителя дум», «сина України» тощо [1, с. 76].

Меморіальна модель, яка репрезентувала на кінець 1920-х років образ В. Антоновича, була представлена варіативністю «місць пам'яті». Її основні елементи поставали у формі наявного на той момент історіографічного наративу та его-документів – листування, численних спогадів. Конструювання здійснювалось через комунікативні практики, передусім у формі ювілейних відзначень. «І я певен, що не у самого мене лишився в пам'яті чарівний образ «заразительного» … чоловіка, що якось мимоволі притягав до себе людей і переймав їх своїми думками і як організатор визначався великим хистом збирати коло себе й гуртувати людей, заражати їх своїм настроєм» [25, с. 10] – писав С. Єфремов з приводу беззаперечної харизматичності самого образу В. Антоновича.

«Все було тоді в Києві повне ім'ям Антоновича і вдячною пам'яттю про нього», – згадував О. Оглоблин [22, с. 288]. З присутністю та діяльністю вченого асоціювався цілий ряд установ, які плекали і підтримували традицію шанування його пам'яті. Серед них були ВУАН, Київський університет св. Володимира (на той час вже Інститут народної освіти) та його структури – бібліотека, музей археології, кабінет нумізматики, з якими безпосередньо була пов'язана багаторічна наукова діяльність вченого. «Місцями пам'яті» В. Антоновича у Києві залишались на той час Товариство Нестора літописця, головою якого він двічі обирався, Центральний Архів давніх актів, де зберігалися автографи вченого і в якому продовжували працювати до початку 1930-х років представники його школи, зокрема О. Андріашев. Важливим «місцем пам'яті» В. Антоновича у тогочасному київському просторі був Центральний історичний архів, якому було присвоєно ім'я вченого. Перед кабінетом директора архіву В. Міяковського стояв мармуровий бюст В. Антоновича «немов би на сторожі цих архівних скарбів римський genius loci» [22, с. 288].

Дім як місце, де живе пам'ять

Окремий блок «місць пам'яті» вченого складали будинки, пов'язані з його перебуванням у Києві. У моделі пам'яті, що формується довкола людини, її місце проживання – дім, відіграє одну з ключових ролей. Як зазначає І. І. Колесник, дім виступає маркером соціальних взаємин, соціального статусу та соціальної ієрархії суспільства [23, с. 194]. Просторово-часова модель будинку містить щонайменше три складові, а саме, соціокультурні елементи, побутовий простір, сімейно-родинний світ. Соціокультурні елементи – місто, місцевість, природа формують пам'ять про людину у системі урбаністичних процесів. Побутовий простір, характеризуючи інтер'єр – меблі, картини, бібліотеку, колекції, спрямовується на розкриття внутрішнього світу мешканців будинку, його ключової постаті зокрема. Людський простір дому репрезентований родиною, друзями, відвідувачами доповнює картину життєвого циклу, без якого моделі пам'яті виглядають аморфними, невиразними, нецікавими для суспільної свідомості. Дім з його тріадою складових вносить важливий елемент психологізму у модель пам'яті, що надає особливої привабливості, яскравості, а головне, людяності меморіальним образам.

З місцями проживання В. Антоновича у Києві було пов'язано декілька будинків. Їхня окреслена меморіальна присутність у міському просторі набула нового імпульсу з виходом у 1930 р. «Провідника» за редакцією Ф. Ернста, присвяченого Києву. «Провідник» був своєрідним підсумком багатолітньої дослідницької роботи Ф. Ернста, побачивши світ як один з останніх інтелектуальних здобутків попередньої доби*. Праця довідникового спрямування вміщувала багатий культурологічний матеріал, надавала унікальний матеріал про Київ дореволюційної доби, його вулиці, площі, парки, будинки, пам'ятники на тлі того міста, що постало внаслідок радянських комеморативних практик.

У контексті меморіальних студій видання, підготовлене Ф. Ернстом, має декілька конотацій. З огляду на інтерпретацію у сучасній літературі місць пам'яті, «провідник» виступав однією

* У 1933 р. Ф. Ернст був заарештований. Його арешт був продовженням репресій, розпочатих владою проти представників української наукової інтелігенції. У 1930 р. було заборонено видання часопису «За сто літ», який виходив під редакцією М. Грушевського. У тому ж році фактично припинив своє існування журнал «Україна», який, починаючи з 1924 р., був провідним друкованим органом Історичної секції ВУАН. Книга журналу за номером 44 виявилась останнім числом «України» М. Грушевського. Вона була надрукована, але у світ так і не вийшла. Перед тим у 1929 р. було заборонено видання журналу «Первісне громадянство та його пережитки на України», редактором якого була К. Грушевська.

з їхніх модифікацій. Він являв собою своєрідну карту локальних «місць пам'яті» Києва з характерними рисами та змінами, що сталися внаслідок соціокультурних та часових трансформацій. Пам'ятні місця, репрезентовані «Провідником», свідчили про те, які об'єкти обиралися особливо значущими для масової свідомості. Наклад видання у п'ять тисяч примірників, попри драматичний вимір часу, дозволяв сподіватися на його розголос.

У виданні фіксувалась присутність В. Антоновича у міському просторі як киянина, професора університету, члена Старої громади. Його образ вписувався у міський простір, ставав органічною та невід'ємною складовою Києва. Щоправда, у контексті місць пам'яті В. Антонович скромно називався «відомий історик, археолог та громадський діяч» [24, с. 261]. Така достатньо стримана форма презентації була зумовлена змінами, що вже намітилися як результат згортання політики українізації. Проте, наявність сюжетів сама по собі підтверджувала меморіальну присутність В. Антоновича, а фіксація місць пам'яті мала ефект її загостреної актуалізації та пролонгації.

У «Провіднику» будинки, пов'язані з перебуванням В. Антоновича, були представлені у відповідності до тенденції вшанування пам'яті вченого, яка у цей час все ще зберігалась завдяки зусиллям академічної спільноти. Ім'я В. Б. Антоновича згадувалось серед товариства, що збиралось у будинку професора Київського університету О. М. Новицького. Цей будинок, розташований на розі вулиць Л. Толстого і Тарасівської, перейшов у спадок сину Ізмаїлу Орестовичу, який був скарбником Старої громади. Будинок, на думку Ф. Ернста, представляв інтерес з різних точок зору. Люди, котрі бували у ньому, безпосередньо вписувались у його історично-культурологічну складову. Архітектурний проект будинку, автором якого був О. Беретті, жовто-білий колір, іонійські колони, що прикрашали фасад, були важливими елементами для створення цілісного образу помешкання одного з представників київської інтелектуальної еліти та його відвідувачів.

Три невеликі за обсягом статті у праці Ф. Ернста надавали уяву про місця, де безпосередньо мешкав В. Антонович. В одному з будинків спільними зусиллями членів Старої громади було створено нелегальну українську школу для селянських дітей. Інший будинок, що так само знаходився на вулиці Жилянській, напроти Паньківської, зберігав пам'ять про В. Антоновича і М. Драгоманова, які деякий час проживали у ньому. Цей будинок, як підкреслював Ф. Ернст, «зберігся у незіпсованому вигляді» [24, с. 262], що могло

би бути важливим підґрунтям для подальшого вшанування пам'яті у тогочасному київському просторі.

Центральним місцем пам'яті В. Антоновича поставав все ж таки будинок під номером 20 на розі вулиць Жилянської і Кузнечної, у якому історик прожив до останніх днів і який був відомий усім, хто був з ним знайомий*. Будинок вже тоді вважався «історичним» місцем, оскільки його стіни «бачили в собі і збори представників од усієї України, і студентські запальні зібрання, і тихі наради центрального органа, що потім директивами розходилися по громадах і керували їхньою роботою…» [25, с.10].

У стислій за обсягом статті вміщувалась різнопланова інформація, що надавала можливість скласти уявлення про дім вченого. Ф. Ернст зміг майстерно окреслити основні сюжети у відповідності до трьох складових, що презентують дім як уособлення і водночас форму відтворення пам'яті про його мешканців: особа господаря; коротка історія будинку; обриси його внутрішнього наповнення. Образ дому поставав як продовження і водночас органічна складова меморіального образу вченого. Деталізований опис земельної ділянки з будинком на тоді ще ледве заселеній околиці, який В. Антонович придбав у 1860-х роках, відомого киянам будинку, що постав на тому місці у 1880 р., і який на той час зберігся майже у незмінному вигляді, відігравав роль у формуванні загальної конструкції «місця пам'яті».

Важливими складовими цілісного образу будинку В. Антоновича як «місця пам'яті» була його бібліотека – «вийняткова добором літератури з питань історії, археології, українознавства», археологічна та нумізматична колекції. Як згадував Д. Багалій, бібліотека В. Антоновича включала «все, що було цінного і рідкого по усіх галузях українознавства, а не лише по українській і російській історії» [26]. В одному з листів до В. Антоновича Д. Багалій писав: «Ваша библиотека была как бы моею собственною, Вы сделали из меня библиомана» [27]. За його ініціативою бібліотеку, якій було присвоєно ім'я вченого, придбала ВУАН. На завідування нею було призначено К. М. Антонович-Мельник.

Образ будинку В. Антоновича на розі Жилянської і Кузнечної неодноразово поставав у різних спогадах його сучасників.

* У праці Ф. Ернста ці вулиці подаються під тими назвами, які вони мали після перейменування радянською владою. Вулиця Жилянська була перейменована на вулицю Жаданівського, вулиця Кузнечна – на Пролетарську. З часом абстрактна назва «Пролетарська» була персоніфікована. Ця вулиця дістала ім'я О. М. Горького, якого було прийнято вважати пролетарським радянським письменником.

Рефлексії з приводу сприйняття одного й того ж місця пам'яті ще раз підтверджують мінливість образів і ставлять під сумнів сталість конструкцій пам'яті. У пам'яті сина В. Антоновича Дмитра Володимировича родинний будинок асоціювався з насиченою і жвавою громадською діяльністю батька. Перш за все, у дитячій пам'яті, ретрансльованій у спогадах літнього віку, відбилось, що будинок, у якому спочатку жили Антоновичи, мало чим відрізнявся від сільської хати – «маленька, біла, мазана, з призьбою навколо» – і було незрозумілим, як там могло розміститися кілька десятків громадівців. «З цією хатою, – згадував Д. Антонович, – сполучено також багато, може ще більше спогадів у кількох поколінь українців. Тепер ця хата, через сорок років після свого збудування, виглядає дуже мізерно, оточена з усіх боків п'ятиповерховими кам'яницями. Але тоді, як її будовано, вона на цілу околицю виглядала дуже пишно, бо не замощені й не засаджені деревами вулиці навкруги виглядали зовсім по-сільському, з маленькими мазаними хатками в три віконечка на вулицю» [28, с. 204]. Провінційність міського простору виступала домінантою сюжету. На її тлі контрастував дім / «хата» Антоновичів з очевидними рисами символічного образу. Дім, як наголошувалось, став осередком духовної енергії не лише сучасників В. Антоновича, а декількох поколінь українців. У цьому контексті образ дому виходив за межі вузького родинного кола і сприймався як один з потужних інтелектуальних осередків.

У спогадах Г. Лазаревського навколишня природа, як елемент соціокультурного простору, поставала складовою образу дому Антоновичів. Крізь панораму природного ландшафту центральних кварталів міста образ самого вченого набував абсолютно іншого, загострено романтичного забарвлення. «Пахнув у Києві бузок, коли навесні 1879 року Лазаревський приїхав туди на цей раз уже з Ніжина, – згадував Г. Лазаревський, – …Треба було побачитися з Антоновичем, який все запрошував до себе поговорити у справі видання журналу.

У садках по боках мало забудованої ще Кузнечної вулиці тьохкали, свистіли і щебетали солов'ї. Після недавнього дощу пахло бузком, молодим листям, свіжо покопаною землею. Ліхтарник біг із своєю драбинкою, приставляючи її до вуличних ліхтарів та запалюючи рідкі гасові лампи. Візник звернув праворуч на Жилянську і зупинився біля під'їзду невеличкого сірого одноповерхового, з мезоніном, домика, що його не так давно збудував собі Антонович на розі Кузнечної і Жилянської вулиць. Лазаревський потягнув за ручку дзвоника. Двері йому відчинив сам Антонович,

дружньо вітаючись та запрошуючи до свого кабінету» [29, с. 442]. Розлогість цитати виправдовує уявна чарівність простору, що природним чином екстраполюється на образи будинку та його господаря.

Простір дому надає можливість реконструювати інші, не менш важливі елементи у моделі пам'яті щодо В. Антоновича. Наблизити її до більшої цілісності та завершеності дозволяють спогади Г. Лазаревського про інтер'єр будинку, доповнений чи не єдиним відомим описом родини вченого у її повному складі – доньок Ірини, Галини та синів – Івана, Дмитра. Особливий акцент зроблено на першій дружині – Варварі Іванівні: «В освітленій просторій їдальні, теж з портретами на стінках, біля самовару сиділа висока, повна, літня жінка з рожевим ще миловидним обличчям, одягнена у лілову сукню...» [29, с. 443].

У площині дому як маркера, що репрезентує пам'ять про родину Антоновичів, поставали стосунки між вченим та його першою дружиною. Відомо, що В. Антонович, був «офіційно одружений з Варварою Міхель (до її смерті у 1902 р.), але при тому близько двадцяти років має за дружину Катерину Мельник...» [30, с. 16]. Д. Антонович, опосередковано, але все ж таки торкається у своїх спогадах цієї проблеми. У «Спогадах» є філософсько-психологічний сюжет з приводу непростої конфігурації взаємин, що інколи складаються між чоловіком і дружиною. Абстрактні, на перший погляд, міркування Д. Антоновича, викликані були рефлексіями щодо можливих різних форм шлюбного союзу. Безпосередньою підставою для них слугували відносини між подружжям Зіберів. «Коли я звернувся до матері з деякими запитаннями з цього приводу, то мати мене сердито увірвала – згадував Д. Антонович. – Це, розуміється, не заспокоїло моїх думок. Але швидко мої очі розкривалися…» [28, с. 206]. Постає питання: що дає цей сюжет і чи доповнює він образ В. Антоновича у загальному контексті спогадів як одного з різновидів комеморативних практик і водночас «місця пам'яті»? Думається, що так. Принаймні, таким елементом як опозиційність консервативним усталеним нормам патріархального суспільства при одночасному культовому служінню родині.

Гримаси пам'яті або шлях до забуття

У меморіальній конструкції образу В. Антоновича переломним можна вважати 1930 р., коли у історіографічному просторі з'явились відповідні штампи та кліше. Щоправда, на межі

десятиліть вони не мали такого агресивного наповнення, яке буде дещо пізніше. Як зазначає П. Коннертон, лінгвістичні елементи, які позначають невизначеність, нерішучість, непевність «передають різні форми соціальної взаємодії» [21, с. 97]. Тогочасна характеристика В. Антоновича як «*яскравого й видатного ідеолога дрібнобуржуазної української інтелігенції (*курсив – *Л. Б.)*» [31, с. 10] звучала достатньо курйозно і відображала, скоріше, розгубленість самих авторів, які змушені були таким чином формулювати свої думки. Лінгвістична конструкція з елементами глорифікації «яскравий і видатний ідеолог» мало узгоджувалась з поняттям «дрібнобуржуазна українська інтелігенція», зміст якої апріорі передбачав негативні конотації. Тим більше, що автор тексту скоріш за все ідентифікував себе зі школою В. Антоновича*. Водночас подібні лінгвістичні парадокси свідчили про те, що вчений, по-перше, поки ще лишався одним із представників мнемонічного українського простору, по-друге, що намічались вже інші підходи в оцінках його діяльності.

Сигналом і водночас попередженням громадськості з приводу того, що усталений раніше образ В. Антоновича вже втратив свою актуальність, були події того ж року, які розгорнулись навколо бібліотеки ВУАН, зокрема її завідувачки – К. Мельник. У 1930 р. під час, так званої, чистки ВУАН К. Мельник разом з більшістю інших працівників, що працювали з М. Грушевським, було звільнено з роботи. За лаштунками дій по відношенню до вдови В. Антоновича недвозначно проявилось ставлення влади до пам'яті вченого, його ідеологічних уподобань та наукової спадщини.

Офіційною підставою для звільнення К. Мельник була негативна оцінка її роботи, що виглядало особливо образливим. Як зазначала К. Мельник у листі до Д. Багалія, їй «споганили трудового списку такою ганебною постановою», попри те що вона пропрацювала «чесно і самовіддано» на цій посаді дванадцять років [32]. Адже відомо було, що саме тоді вдова В. Антоновича проводила активну діяльність для збереження пам'яті свого чоловіка, всіляко ініціюючи багатотомне видання його творів, упорядковуючи та редагуючи їх. Зневажливе ставлення до К. Мельник, нехтування її життєвими проблемами, було маніфестацією зневажливості з боку влади по відношенню до пам'яті самого вченого. Розпочалось

* Автором цього «оригінального» штампу щодо В. Антоновича, був М. Горбань – учень Д. Багалія, випускник історико-філологічного факультету Харківського університету, історик, археограф і літератор. М. Горбань був заарештований у 1931 р. за звинуваченням по справі Українського національного центру.

поступове витіснення його імені з свідомості наукової громадськості і українського суспільства в цілому.

Для К. Мельник це обернулось тим, що з особливою гострою постала проблема її елементарного виживання*. У листі, з яким вона змушена була звернутися до Д. Багалія, відбилися обурення, відчай, але водночас й сила все ще нескореного духа. «Заслуговую від свого Відділу трохи ліпшої характеристики, ніж від якоїсь бригади, – з гіркою іронією писала К. Мельник до Д. Багалія. – Сподіваюсь, що Ви з свого боку, напевно, не відмовите, як перший і сучасний голова відділу, засвідчуючи мою чесну працю, ствердити мої пояснення, бо це матиме найбільшу вагу… Бо такого формуляру ніяк не можна подавати на пенсію… Доведеться піти за прикладом Щербаківського**, бо мені без пенсії нічим жити, а подавати запоганеного документу теж не можна, так само, як і заставляти його після себе і не мені *буде за те вічний сором (*курсив – *Л. Б.)*… Треба конче змінити таку несправедливу постанову і дати мені пристойно вийти на пенсію» [32]. Завдяки втручанню Д. Багалія проблему К. Мельник у короткий термін вдалося вирішити, про що вона писала у листі: «Я цілком певна, що то Ваша рука допомогла мені і прискорила справу і тому поспішаю висловити Вам найсердечнішу подяку» [33].

Наступним кроком на шляху тогочасного викривлення простору національного пам'яті, зокрема образу В. Антоновича, виявилась спроба з класових позицій оцінити наукову спадщину вченого та вписати її у вузькі рамки «марксо-ленінової науки». У 1932 р. вийшов довгоочікуваний перший і єдиний том з запланованого багатотомного видання «Творів» В. Антоновича. Його поява, без сумніву, була перемогою, як надалі виявилось, тимчасовою і нетривалою, над обставинами та спротивом, який чинився випуску творів. Розлогі коментарі – спогади К. Мельник до першого тому випуску творів, надавали важливу інформацію для подальшого

* З боку влади і раніше не відчувалось особливої проникливості й достатньої уваги до родини В. Антоновича. У 1925 р. його донька Ірина Антонович скаржилась у листі до Д. Багалія на те, що їй не нараховується пенсія через те, що за нею закріплений будинок. Тривалий час І. Антонович доводилось існувати на нестабільні кошти від приватних уроків. «Но ввиду того, что 30 марта 1922 г. у меня сгорели все постройки во дворе и самый дом обгорел со двора, этот дом мне не приносит никакого дохода…

Буду бесконечно Вам благодарна, если найдете возможность повлиять на успешный исход моего дела, так как с наступлением весны я теряю почти все мои уроки, и летом придется очень плохо без уроков и без пенсии» [ІР ЦНБУ ім. В. І. Вернадського. – Ф. І. – Спр. 45519].

** Доведений до відчаю наклепами, цькуваннями, переслідуваннями, Д. Щербаківський покінчив життя самогубством.

комплексного уявлення науково-творчої спадщини В. Антоновича, її глибинності, різноманітності, багатоаспектності.

Проте «переднє слово» відбивало риси зовсім іншого образу. Це був своєрідний синтез окремих попередніх характеристик і нових штампів, своєрідний компромісний варіант образу. Прояв роздвоєності між моральними зобов'язаннями і політичною кон'юнктурою був очевидним. Розуміння необхідності збереження наукової спадщини та гідного вшанування однієї з культових постатей українського гуманітарного простору наражалось на усвідомлення неможливості діяти у цьому напрямі. Образ, у якому напіввизначеність виступала домінантою, мав стриману характеристику з відчутною зміною тональності. В. Антонович вже без будь-яких епітетів позиціонувався як представник передреволюційної «буржуазної науки» другої половини XIX ст. Але оскільки вислів «буржуазна наука» ще не набув своєї гіпертрофовано зловісної інтерпретації, то В. Антонович мав право, як зазначалось, посідати «поважне», а «для певного періоду навіть чільне місце» [34, с. III] в історіографії. Більш того, наголошувалось, що він і його учні «не стоять осторонь тої класової боротьби, яка широко розгортається на Україні» [34, с. IV]. Обґрунтовуючи необхідність видання творів, автори намагались все ж таки «зберегти» образ В. Антоновича, хоча й суттєво змінений, у колективній свідомості. Вони ще раз привертали увагу до того, що праці вченого можуть бути використані дослідниками, оскільки в них знаходиться чимало важливих матеріалів «для вивчення соціально-економічних формацій на терені України». Запевнялось, що черговим завданням постає висвітлення постаті В. Антоновича, вивчення «за вимогами марксо-ленінової науки» його діяльності і наукової спадщини, визначення «чітко і ясно» місця в «буржуазній історіографії». Застережливо попереджалось, що «ми до нього підходимо не з тією ідеалізацією, що її виявляла та затушовувала нею свої інтереси українська буржуазія, висвітлюючи діяльність В. Антоновича» [34, с. IV].

Складна конфігурація образу В. Антоновича, запропонована у «передньому слові» до першого тому «Творів», була багато у чому зумовлена ситуацією, що склалась на той час в академічних колах у наслідок інспірованої справи СВУ та переслідувань науковців. З початку 1930-х років все більших обертів набирало згортання українізації, посилились утиски та переслідування української інтелігенції. Продовженням розпочатих процесів була постанова ЦК КП(б)У «В справі журналу «Україна», ухвалена на початку 1931 р., де вказувалось, що журнал ширить та пропагує

буржуазно-націоналістичні погляди, «одверто ігноруючи справи соціалістичного будівництва України». Товариству істориків-марксистів пропонувалось «організувати» низку наукових доповідей з критикою історичної продукції ВУАН, зокрема розгорнути критику журналу «Україна» та буржуазно-націоналістичних праць М. Грушевського [35, с. 362]. Це стало переломним моментом у процесі примусового переходу істориків до «марксівської методології», використання формаційного підходу та словосполучень на кшталт «клясова боротьба», «клясова суть». Вже у травні того ж року на засіданні «бригади по обслідуванню установ академіка М. Грушевського», С. Шамрай зізнавався, що історики, яких пропагував журнал «Україна», і серед них, звичайно В. Антонович, були буржуазними вченими, але класовий аналіз їх не здійснювався, оскільки необхідність цього стала зрозумілою лише завдяки методологічному переозброєнню «на шлях якого ми стали від початку цього року» [13, с. 334].

Проте зупинити машину, спрямовану на викривлення, а з часом, і знищення пам'яті про В. Антоновича, вже було неможливо. 1933 рік, як зазначає Н. Полонська-Василенко, виявився катастрофічним і для Академії Наук: «Боротьба з буржуазним націоналізмом збільшується. Приїзд в Україну 2-го секретаря ЦК КП(б)У П. П. Постишева, самогубство М. О. Скрипника, нові політичні процеси як УВО (Української Військової Організації) свідчили про дальше загострення політики більшовиків щодо України» [36, с. 21]. Під час чергової чистки ВУАН керівники Соціально-економічного відділу та його історичного циклу О. Камишан і П. Шуран, які відповідали за випуск першого тому «Творів» В. Антоновича, були «вичищені вже з партії» за те, що з їхнього «дозволу й допомоги … видано цілу низку шкідливої для нас «наукової» продукції» [37, с. 124].

Відтепер національна традиція, якій надавалось особливого значення у формуванні колективної свідомості упродовж другої половини 1920-х років, і яка займала пріоритетні позиції у моделі національної пам'яті, що вибудовувалась М. Грушевським, зараховувалась до розряду шкідливих. Наголошуючи на необхідності «подолати пережитки капіталізму в свідомості людей», було винесено вирок українській історичній науці: «*Виконуючи класове замовлення української буржуазії, українська буржуазна наука ставить своїм завданням донести, зберегти й передати новим поколінням «українську національну традицію» і ізо всіх сил пнеться – про які б часи вона не говорила – історично обґрунтувати й пропагувати основну ідею українського буржуазно-національного руху – ідею*

національного відродження та утворення української буржуазної держави, підпорядковуючи цій ідеї весь історичний процес на Україні» [38, с. 5].

Відповідно до цієї інтерпретації, вчені, котрі автоматично потрапляли у коло апологетів національної традиції, мали зазнати нищівної критики. Підтвердженням стали розгромні статті на адресу істориків, серед яких на перших позиціях опинилися М. Грушевський, М. Довнар-Запольський, В. Антонович [39]. Стаття І. Слизького* «Про націонал-фашистські настанови у виданні І тому творів В. Антоновича» була завершальним брутальним акордом у створенні образу вченого «з справжнім буржуазним єством», якого тепер вже «нікому не сховати» [37, с. 124]. В цілому матеріали першого тому «Творів» В. Антоновича разом з пояснювальними та редакторськими статтями до нього були затавровані як проникнуті «контрреволюційною фашистською суттю» [37, с. 155]. Після цього в радянській Україні очищення простору пам'яті від постаті В. Антоновича було справою нетривалого часу. Друк його творів припинився, ім'я було вилучено з установ, відзначення річниць стало неможливим, а праці про нього, як і самі твори вченого потрапили до спеціальних фондів.

Зауважимо, що стаття І. Слизького з'явилась саме у рік сторіччя від дня народження В. Б. Антоновича як своєрідна гримаса пам'яті. Особливо, якщо пригадати, що у 1928 р. М. Грушевський палко закликав: «…щоб у сі столітні роковини українські трудящі маси знали Антоновича як одного з найбільш заслужених діячів нашого національного відродження, як людину, що дійсно пожертвувала всім аби розділити долю сих трудящих мас» [11, с. 16].

Складне повернення

Упродовж першої третини XX ст. в українському просторі був зведений потужний і багатогранний образ-монумент В. Антоновича, у конструюванні якого брало участь багато людей, включаючи самого вченого, його найближче оточення, наукову спільноту, широку громадськість. Домінантою меморіального образу вченого, представленого різними щаблями пам'яті, була величність, що

* І. Слизький належав до авторів журналу «Україна», що був відновлений у 1932 р. після розгрому «України» М. Грушевського. У журналі авторству І. Слизького належали публікації з промовистими заголовками: «Про петлюрівсько-гетьманські настанови у виданні І-го тому В. Б. Антоновича» (1933, № 3), «Буржуазно-націоналістичні з проявом фашизму фальсифікати історичних подій середини XVII ст. на Україні (Про книжку В. Юркевича «Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького»)» (1933, № 4).

ґрунтувалась на його науковій та громадській діяльності. Нещадно зруйнований у рік столітнього ювілею вченого, цей образ був відроджений упродовж існування незалежної України. Науковці отримали широкий доступ до архівних документів, захищалися дисертації, друкувалися статті, монографії, присвячені науково-громадській діяльності В. Антоновича [40]. Була започаткована серія збірників під загальною назвою «Академія пам'яті В. Антоновича», яка виходила упродовж 1994 – 1999 рр. Уперше, після 1932 р. відбулося видання його творів [41]. На хвилі повернення В. Антоновича до пантеону національних героїв вийшло фундаментальне видання «Син України: Володимир Боніфатійович Антонович», у двох томах якого вміщено дослідницькі статті та документи про життя і діяльність вченого [42].

Але залишається, можливо, найбільш складна проблема – повернення цього образу у широкий простір національної пам'яті. Аби українські інтелектуали на кшталт В. Антоновича зайняли пріоритетні позиції у цьому просторі колективна свідомість повинна бути готовою ідентифікувати своїх національних героїв, сприйняти та відреагувати належним чином.

Проте, навіть історію з назвою вулиці В. Антоновича у Києві наразі не можна вважати вдало завершеною. Хоча з проголошенням незалежності України в пам'ять вченого вулиця, на якій він жив, була перейменована на його честь, й досі у її назві зберігається амбівалентність. Більшість киян все ще не ідентифікує її з ім'ям В. Антоновича. Значно частіше доводиться чути назву вулиці Горького, а не Антоновича. Більше того, навряд чи суттєвий відсоток перехожих зможе відповісти на питання щодо постаті, на честь якої перейменовано одну з центральних вулиць української столиці.

У 2008 р. лунали пропозиції науковців присвоїти ЦДІА в м. Києві ім'я видатного вченого, котрий був яскравим символом своєї доби і мав би виступати однією з ключових постатей сучасного мнемонічного простору. Незважаючи на те, що у цьому архіві зберігаються документи колишнього Центрального архіву давніх актів, у якому у свій час багато працював В. Антонович, що колись Центральний історичний архів носив його ім'я, присвоєння імені не відбулося. Немає меморіальних знаків, не говорячи вже про пам'ятник вченому. Отже, справжнє повернення В. Антоновича у київський простір, який колись був наповнений його присутністю, очевидно, ще попереду.

На цьому етапі багато що залежить від культурного рівня суспільства, освіченості людей, світоглядної складової,

небайдужості корпорації істориків, тобто того, про що колись мріяли В. Антонович і громадівці, будучи переконаними, що саме освіта, культура, знання дають людині відчуття свободи, гідності, гарантують цивілізовані умови життя.

Не слід недооцінювати й таку принципово важливу складову, як інтенсивність сучасних досліджень у сфері національної пам'яті. Напружена робота над теорією меморіальних студій, зусилля, спрямовані на їхнє методологічне оновлення в українському гуманітарному просторі, сприятимуть загостренню уваги громадськості та подоланню інтелектуального ізоляціонізму. Отже, перспектива успішного формування збалансованого простору національної нам'яті відкривається за умов органічного поєднання соціально-культурних практик з високим рівнем наукових розробок.

Список використаних джерел:

1. Матеріали для біографії В. Б. Антоновича (з приводу двадцятої річниці з дня його смерті). Зібрав і зредагував акад. Д. Багалій. – К.: ВУАН, 1929. – 129 с.

2. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. І. – Спр. 11055. – Арк. 9.

3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. І. – Спр. 45522. – Арк. 1.

4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. І. – Спр. 8074. – Арк. 12–36.

5. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. І. – Спр. 8074. – Арк. 26–27.

6. Ефремов С. Сын Украины / С. Ефремов // Киевские вести . – 1908. – № 68. – 9 марта. – С. 12.

7. Тексти доповідей В. Данилевича, М. Довнар-Запольського, В. Завитневича, І. Каманіна, Ю. Кулаковського, В. Щербини склали збірник «Памяти члена – учредителя Исторического общества Нестора Летописца» (К., 1909). До збірника «Записки Українського наукового товариства» (1909, кн. III) увійшли тексти промов М. Грушевського, А. Лободи, Г. Павлуцького, І. Стешенка. Тут же були надруковані інші матеріали, що торкалися В. Антоновича, зокрема нариси і спомини К. Болсуновського, В. Доманицького, Х. Верзілова, В. Ляскоронського, С. Томашівського, С. Шелухіна.

8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф.І. – Спр. 8081. – Арк. 12.

9. Грушевський М. Основні ідеї творчості В. Б. Антоновича / М. Грушевський // Записки Українського наукового товариства в Києві. – 1908. – Кн. 3. – С. 5 – 14.

10. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. І. – Спр. 8078. – Арк. 2.

11. Грушевський М. З соціально-національних концепцій Антоновича / М. Грушевський // Україна. – 1928. – Кн. 30 (№ 5). – С. 3–16.

12. Грушевський М. Пятдесят літ «Исторических песен малорусского народа» Антоновича і Драгоманова / М. Грушевський // Україна. – 1924. – № 1/2. – С. 97–109; Міяковський В. Нові сторінки з автобіографії В. Б. Антоновича / В. Міяковський // Україна. – 1924. – № 1/2. – С. 151–152; Єфремов С. Перед судом власної совісті / С. Єфремов // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – 1925. – Кн. V. – С. 1–12.

13. Юркова О. «Україна» на історичному фронті: від наукового часопису українознавства до журналу циклу наук історичних / О. Юркова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – № 16. – С. 327–355.

14. Гермайзе О. В. Б. Антонович в українській історіографії / О. Гермайзе // Україна. – 1928. – Кн. 5 (№ 30). – С. 17–32.

15. Україна. – 1928. – Кн. 6 (№ 31). – С. 48–83.

16. Ляскоронський В. Володимир Боніфатієвич Антонович як археолог / В. Ляскоронський // Україна. – 1928. – Кн. 5 (№ 30). – С. 88–93.

17. Данилевич В. Професор В. Б. Антонович та Археологічний музей І.Н.О. (К., 1928 (окремий відбиток) / В. Данилевич // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. – У 3-х т. – Т. 2. – К.: Заповіт, 1997. – С. 379–390.

18. Козловська В. Значіння професора В. Б. Антоновича в українській археології В. Козловська // Записки Всеукраїнського археологічного комітету. – К., 1930. – Т. 1. – С. ІХ – ХХІ.

19. Синявський А. Професор В. Б. Антонович як географ України (з нагоди 20-річчя смерті) / А. Синявський // Записки Українського інституту народної освіти. – К., 1928. – № 3. – С. 21–32.

20. Добровольський Л. Праця В. Б. Антоновича на ниві історичної географії / Л. Добровольський // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – 1925. – Кн. ІХ. – С. 185 – 207.

21. Коннертон П. Як суспільства пам’ятають / Пол Коннертон. Пер. з англ. С. Шліпченко. – К.: Ніка-Центр, 2004. – 184 с.

22. Оглоблин О. Володимир Антонович та його історична школа / О. Оглоблин // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – У 3-х т. – Т. 2. – К.: Заповіт, 1997. – С. 281–289.

23. Колесник І. І. «Повернення до речей» як перспектива історичних досліджень / І. І. Колесник // Український історичний журнал. – 2012. – № 3. – С. 183–209.

24. Київ. Провідник / За редакцією Ф. Ернста. – К.: ВУАН, 1930. – 797 с.

25. Єфремов С. Перед судом власної совісті / С. Єфремов // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – 1925. – Кн. V. – С. 1–12.

26. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. І. – Спр. 45060. – Арк. 4.

27. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. ІІІ. – Спр. 46837. – Арк. 1–3.

28. Антонович Д. Спогади / Д. Антонович // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський: У 3-х т. – К.: Заповіт, 1997. – Т.2. – С. 202–209.

29. Лазаревський Г. Київська старовина / Г. Лазаревський // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський: У 3-х т. – К.: Заповіт, 1997. – Т.2. – С. 442–445.

30. Ульяновський В.І. Син України. (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) / В. І. Ульяновський // Антонович В. Б. Моя сповідь: вибрані історичні та публіцистичні твори / Упоряд. О. Тодійчук, В. Ульяновський. – К.: Либідь, 1995. – 816 с.

31. Горбань М. Передмова / М. Горбань // Левицький О. По судах Гетьманщини. Нариси народнього життя Гетьманщини другої половини XVII віку // О. Левицький. – Харків: Рух, 1930. – С. 5–36.

32. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф.І. – Спр. 45526. – Арк. 4.

33. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф.І. – Спр. 45520. – Арк. 1.

34. Переднє слово //Антонович В. Твори / В. Антонович. – К.: ВУАН УСРР, 1932. – Т.1. – С. ІІІ – V.

35. Історія Національної академії наук України. 1929 – 1933: Документи і матеріали / [відп. ред. П.С. Сохань, упоряд. Т. В. Вересовська]. – К., 1998. – 542 с.

36. Полонська-Василенко Н. Д. Українська академія наук (нарис історії) / Н. Д. Полонська-Василенко. – К.: Наукова думка, 1993. – 414 с.

37. Слизький І. Про націонал-фашистські настанови у виданні І тому творів В. Антоновича / І. Слизький // Записки Історично-археографічного інституту. Вип. 1. – К.: Видавництво ВУАН, 1934. – С. 121–156.

38. Від редакції // Записки Історично-археографічного інституту. Вип. 1. – К.: Видавництво ВУАН, 1934. – С. 3–8.

39. У «Записках Історично-археографічного інституту» (1934, вип.1) окрім статті І. Слизького «Про націонал-фашистські настанови у виданні І тому творів В. Антоновича», були надруковані статті І. Кравченка «Фашистські концепції Грушевського і його школи в українській історіографії», Ф. Ястребова «Націонал-фашистська концепція селянської війни 1648 р. на Україні», О. Оглоблина «Буржуазна історична школа Довнар-Запольського (до генези блоку російського великодержавництва й місцевого націоналізму в українській історіографії)».

Киян О. Життєвий та творчий шлях В Антоновича / О. Киян // Український історичний журнал. – 1991. – № 1. – С. 64–76; Михальченко С. И.

Киевская школа в российской историографии (В.Б. Антонович, М. В. Довнар-Запольский и их ученики) / С. И. Михальченко. – Москва – Брянськ, 1997. – 546; Ричка В. М., Смолій В. А. В. Б. Антонович як історик українського козацтва / В. М. Ричка, В. А. Смолій // Український історичний журнал. – 1990. – № 9. – С. 109 – 115; Ульяновський В. І. Син України. (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) / В. І. Ульяновський // Антонович В. Б. Моя сповідь: вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. – К.: Либідь, 1995. – С. 5–76.

40. Антонович В. Б. Моя сповідь: вибрані історичні та публіцистичні твори / В. Б. Антонович / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. – К.: Либідь, 1995. – 816 с.

41. Син України: Володимир Боніфатійович Антонович / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський: у 3-х т.– К.: Заповіт, 1997. – Т. 1. – 448 с.; – Т. 2. – 448 с.

Буряк Л. И. Образ В. Б. Антоновича в контексте коммеморативных практик ХХ столетия.

Исследуется процесс создания образа В. Б. Антоновича как органичной составляющей национальной памяти. Анализируются особенности, механизмы, приемы коммеморативных практик. Конфигурация и метамарфозы мемориального образа В. Антоновича рассматриваются в контексте социокультурных и политических трансформаций отечественной истории ХХ ст.

Ключевые слова: *национальная память, «места памяти», модель коллективной памяти, коммеморативные практики, В. Б. Антонович.*

Buryak L. I. The image of V. B. Antonovych in the context of commemorative practices of the XX-th century.

The article investigates the process of V. B. Antonovych imaging as an integral part of the national memory. The features, mechanisms, methods of commemorative practices are analyzed. Configuration and metamorphoses of the memorial image V. B. Antonovych are considered in the in the context of socio-cultural and political transformation of national history of the XX-th centure.

Keywords: *national memory, «places of memory», the model of collective memory, commemorative practices, V. B. Antonovich.*

УДК 016

Орлова Н. І.

РЕАЛІЇ І ПЕРСПЕКТИВИ СТВОРЕННЯ БІБЛІОГРАФІЧНОГО ПОКАЖЧИКА «ШЕВЧЕНКО-ХУДОЖНИК: 1839–2012 рр.»: ДО 200-ЛІТТЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ

Розглянуто й проаналізовано стан малярської шевченкіани. Поставлено проблему створення бібліографічного тематичного покажчика «Шевченко-художник. 1839–2012 рр.» з метою глибшого вивчення малярсько-графічного доробку Тараса Шевченка, значення його творчості у розвитку українського, російського та європейського образотворчого мистецтва.

Ключові слова: *Шевченко-художник, бібліографічний тематичний покажчик, наукова бібліографія, шевченкознавство, мистецтвознавство, атрибуція, аналіз і семантика малярських творів Тараса Шевченка.*

Про Тараса Шевченка написано дуже багато. Цілі інститути й чисельні державні і недержавні організації займаються дослідженням життєвого і творчого шляху митця. Багато вчених в Україні й за кордоном присвятили своє життя вивченню його творчості. Декілька разів, починаючи з XX століття, перевидавалося повне зібрання творів, готується 12-титомне (7 томів видано), користуємося двотомним «Шевченківським словником», у стані підготовки «Шевченківська енциклопедія» у 6-ти томах, надруковано мільйони примірників «Кобзаря», видано й перевидано альбоми малярських творів Шевченка. Варто зауважити, що літературна творчість досліджена набагато ретельніше. В оцінці творчості митця надається перевага Шевченкові-поету, де він наділений іменами: Пророк, Провідник, Великий Кобзар, Духовний Батько нації.

Малярська творчість Шевченка-художника недостатньо відома широкому загалу і також недостатньо вивчена, хоча він був професійним художником. На це є свої причини. За життя у нього не було персональних виставок, окрім того, слава як поета, за оцінкою громадськості закріпилася за ним із виходом першої збірки поетичних творів «Кобзар» у 1840 р. і залишила у тіні його досягнення як художника. Опанас Сластьон у вступній статті «Шевченко в мистецтві» до першого випуску альбому «Малюнки

Т. Г. Шевченка», підготовленого разом з Василем Мате, зіставляючи поетичні й малярські твори зауважив, що слово має першочерговий вплив на людей: «Психологічний процес у сій праці зовсім інший – безпосередній, інтенсивніший і надзвичайно швидкий. Тільки тут поет без усяких традиційних пут виспівував, як пташка Божа!.. Його натхненні твори, одягнені у власні дорогоцінні шати, легко і жваво сягали до самих вершин всесвітнього артизму» [1, с. 5] і тут же наголосив: «Утяти» з такою міццю у малярстві він не міг – тому перешкоджала не тільки мертва наука академічного рутинства, але й сама суть мистецтва. Невпинна течія прогресу плине через думку, слово, літературу й тільки потім, уже на-швидко, через мистецтво» [2, с. 6].

Природний геній, аналітичний розум, глибока інтуїція, тонке відчуття дали можливість Шевченкові проаналізувати світову культуру, відчути дух романтичної епохи і створити відповідні образи, де слово трансформується у живописний образ і навпаки – візуальний образ трансформується у слово. На цьому наголошував І. Франко: «…і вихідна точка, і мета обох форм артистичної творчості однакові. Можна би додати, що потроху й одинаковий і спосіб, яким вони осягають сю мету» [3, с. 103].

Творчість Шевченка справедливо розглядається і вивчається як новаторство в українському літературному процесі, таким же новатором він був у малярстві: творець українського графічного портрета, національного краєвиду, митець, який увів нові соціальні теми в українське образотворче мистецтво, став першим в Україні академіком гравірування.

Ще далеко не поставлені крапки над дослідженням основних аспектів творчості: історії створення, атрибуції, семантики окремих творів, єдності образів поезії й малярства Шевченка, не достатньо висвітлені новаторські досягнення митця і їх роль і місце в українському, російському і європейському мистецтві.

Відсутність бібліографічного покажчика малярської спадщини митця значно ускладнює роботу шевченкознавців і мистецтвознавців, дослідників. Багато цінних публікацій у наукових збірниках і періодичних виданнях ними не використовується. Давно вже гостро постало питання про створення такого видання, яке показало б загальну картину стану джерел із даної теми, створило б кращі умови для розгляду і вивчення періодів творчої діяльності художника, окремих творів, їх творення, побутування, атрибуції, експонування, зв’язків Шевченка з російським і зарубіжним мистецтвом.

Питання про створення тематичного покажчика «Шевченко-художник» піднімалося відомим бібліографом Федором Сараною [4, с. 218]. На сьогодні стан загальної бібліографії шевченкіани уможливив здійснення такого важливого, разом з тим і складного завдання – створення тематичного покажчика «Шевченко-художник».

Частково матеріали з теми малярства Тараса Шевченка висвітлювалися у науковій бібліографії [5] шевченкіани М. Комарова «Т. Шевченко в литературе и искусстве» (1903); М. Ф. Яшека «Т. Г. Шевченко. Матеріали до бібліографії (1903–1921)»; «Т. Г. Шевченко. Бібліографія літератури про життя і творчість (1839–1959)» у 2-х томах; «Т. Г. Шевченко. Бібліографія бібліографії (1840–1960)»; М. І. Багрича «Т. Г. Шевченко. Бібліографічний покажчик (1917–1963)»; Ф. К. Сарани «Т. Г. Шевченко. Бібліографія ювілейної літератури (1960–1964)»; «Тарас Шевченко. Бібліографічний покажчик 1989–2003»; «Тарас Шевченко (1989–2004): Матеріали до бібліографії»; «Збірник праць наукових шевченківських конференцій (1952–2002): Покажчик змісту» та періодичних виданнях.

Малярські твори Шевченка були помічені критиками ще за час навчання в Петербурзькій Імператорській академії мистецтв. «Художественная газета», «Литературная газета», «Северная пчела» написали схвальні відгуки [6] на ілюстрації Шевченка «Католицький чернець» до твору М. І. Надеждіна «Сила воли» до альманаху «Сто русских литераторов», до повісті Квітки-Основ'яненка «Знахар» із випуску «Наши, списанные с натуры русскими», «Король Лір» до однойменної трагедії В. Шекспіра, виконана новою для Росії технікою гальванокаустики.

Про вихід у світ альбому офортів «Живописна Україна» широко інформувала тогочасна періодика [7] – «Северная пчела», «Литературная газета». Оглядач польського тижневика «Tygodnik Peterburski» Ромуальд Подберезький дав високу оцінку виданню й висловив надію, що розпочата серія «стане історичною, поетичною і образотворчою пам'яткою українського народу. «Треба бути філософом, поетом і малярем, – писав він про офорт «Судня рада», – аби уміти так майстерно, так влучно змалювати типи національності. Пан Тарас Шевченко, малоросійський Кобзар, або співець, у таких сценах є неперевершеним. Хто подорожував по Україні й зустрічав у маленьких корчомках у степу українських селян, тому ці сцени живо нагадають дорожні враження» [8].

Граверні твори художника, представлені на академічних виставках 1859 і 1860 років [9, 10; 22] у Петербурзі одержали неодно-

значну оцінку у пресі [10] «Русский инвалид», «Сын отечества», «Русский художественный листок», «Литературная газета». У листі Я. Полонський описав враження від виставки: «Я стал искать глазами все, что можно похвалить, и если хотите знать мое искреннее мнение – я нашел достойным внимания: … попытки г. Шевченко [знаменитого поэта малороссийского] гравировать на меди – eau forte, по способу, им самим изобретенному…» [11, с. 66].

Оцінка досягнень Шевченка-художника була озвучена його сучасниками в епістолярії, спогадах. Художник О. Агін відмічав, що кожне дерево у Тараса мало свій характер, І. Сошенко сердився на Тараса, що той замість того, щоб малювати, писав вірші. П. Куліш у листі до В. Тарновського дав високу оцінку казахським краєвидам Шевченка: «душа Тарасова в тих краєвидах так і сяє» [12, 25], І. Тургенєв назвав Шевченка «чудовим пейзажистом», Я. Полонський стверджував, що «як рисувальник… він міг би стати в ряд європейських знаменитостей» [13], приятель і послідовник Л. Жемчужников: «Як художник (у прямому значенні) він заслужив собі ім'я добре і чесне. І на цьому шляху він був одним із перших, хто звернувся до рідного… В народному мистецтві ніхто не виявив стільки сумління, стільки сили, як він» [14, с. 20]. Цілком зрозуміло, що такі оцінки були зроблені під враженням одного чи декількох, або невеликої кількості творів. Цілісного бачення досягнень Шевченка як художника не було. Мине немало часу, поки образотворча спадщина художника стане доступною для огляду і буде належно поцінована дослідниками.

Після смерті Тараса Шевченка, друзі покійного – українські громадівці у Петербурзі – вирішили зберегти спадщину Шевченка для нащадків, «домовилися зі своїх рук нічого не випускати» [15, с. 21], створити музей Шевченкові. Для цього за підписними листами зібрали кошти і в грошовому еквіваленті повернули спадщину родичам покійного, а малярські й літературні твори, небагате збіжжя поета залишили у своїх руках. Найбільші колекції малярських творів були у А. Козачковського, М. Лазаревського, В. Коховського – пізніше більшість малярства Шевченка була зосереджена у колекції В. В. Тарновського (молодшого). Перший огляд і опис колекції дали у своїх публікаціях В. Горленко [16] «Альбомы и рисунки Т. Шевченко в собрании В. В. Тарновского», «Иллюстрации Шевченко», «Картины, рисунки и офорты Шевченко», «Альбом офортов Шевченко» та О. Русов «Коллекция рисунков Т. Г. Шевченко» [17, с. 182-191]. Останній представив колекцію Козачковського-Коховського, що налічувала 281 експонат малюнків, рисунків,

начерків та ескізів. У 1891 році В. Тарновський видав альбом «Офорты Шевченко в коллекции В. Тарновского» [18] накладом 100 примірників (як подарункове видання для друзів), який тоді набув широкого розголосу. Належну оцінку напрацюванню Шевченка на основі цього випуску дав Євген Кузьмін у публікації «Т. Г. Шевченко как живописець й гравер» [19, с. 61-75].

У журналі «Киевская старина» діячі Громади започаткували подачу не тільки дослідницьких матеріалів про малярство, а й репродукування творів із коментарями до них. Цю ж ідею підхопив петербурзький журнал «Север», де було репродуковано більше десяти малюнків Шевченка із збірки Данила Мордовця. У вступній статті Н. Лишина [20, с. 279], що передувала цим публікаціям, Шевченко був названий видатним художником.

Значним кроком до ознайомлення глядача з творчістю Шевченка й дослідження його доробку були дати 50-річчя з дня смерті та 100-ліття від дня народження Шевченка. У 1911 р. в Москві, Петербурзі, Києві були організовані персональні виставки малярських творів Тараса Шевченка. Того ж року у Петербурзі вийшов перший випуск альбому «Малюнки Т. Г. Шевченка», підготовлений О. Сластьоном і В. Мате. У вступній статті «Шевченко у мистецтві» О. Сластьон дав високу оцінку досягненням Шевченка-художника, назвав його «першим російським офортистом» [21, с. 12] і вперше сформулював думку про єдність малярської і поетичної творчості Кобзаря.

За тим вийшла праця О. Новицького «Тарас Шевченко як маляр» [22], що стала наріжним каменем вивчення малярства художника. Автор не просто зробив мистецький аналіз і науковий огляд (розміри, техніку, час і місце виконання, наявність авторських чи інших написів на малюнку), а й подав репродукування, бібліографію, науковий реєстр відомих на той час творів Шевченка (понад 650 найменувань) за жанрово-тематичним принципом (13 реєстрів), виділивши приписувані. Це був перший крок. Подальшим кроком вченого-мистецтвознавця, який присвятив своє життя вивченню творчості Кобзаря, була робота над підготовкою Повного зібрання творів Тараса Шевченка під редакцією С. Єфремова, що його започаткувала Всеукраїнська Академія Наук у 1925 році. Вчений практично сам підготував 8 том – Коментарі до малюнків Т. Г. Шевченка, тираж якого був видрукуваний, але майже весь знищений [23]. Вцілілі примірники стали фундаментом для подальшого вивчення і впорядкування малярської спадщини Шевченка. О. Новицький використав усі відомі матеріали з малярства художника, хронологічно

їх вибудував, подав побутування й репродукування творів, участь у виставках. Окрім того, за жанрово-тематичним принципом текстового матеріалу були розміщені репродукції малюнків, картин, офортів. Тривалий час не було посилань на капітальні праці О. Новицького, оскільки його класифікували як «буржуазного націоналіста». Саме з цієї причини не має жодних посилань на капітальну працю вченого у 10-томному повному зібранні творів 1963–1964 рр., незважаючи на те, що принцип оформлення коментаря до малярського твору був запозичений в О. Новицького.

20 – 30-і роки XX століття ознаменовані сплеском надзвичайно цікавих досліджень про малярство Шевченка: М. Біляшівського, Ф. Ернста, П. Зайцева, В. Щавинського, Д. Щербаківського, С. Таранущенка, М. Макаренка та багатьох інших. Їх праці були дійсно проривом у шевченкознавстві. На жаль, імена цих вчених були проштамповані назвою «вороги народу». Як правильно зазначає В. Яцюк: «Такий стан речей призвів до фактичного припинення наукового вивчення художньої спадщини Шевченка на теренах Радянської України. Цю працю перебрали на себе науковці Західної України та емігранти» [24, с. 354]. За радянської доби їх дослідження використовувалися без посилань на авторів.

Українська діаспора згуртувалася навколо Українського Наукового Інституту у Варшаві. У 1932 р. УНІ розпочав повне видання творів Т. Шевченка (за ред. П. Зайцева). Вийшло 13 із запланованих 16 томів. Вагомим дослідженням малярства Шевченка був 12-й том «Пластична творчість Тараса Шевченка» [25], до якого увійшли наукові розвідки Д. Антоновича «Тарас Шевченко як маляр», В. Січинського «Шевченко-гравер», П. Зайцева «Різьбарська творчість Шевченка» та «Архітектурні проекти Шевченка». Нехай у цих розвідках зустрічаються помилки щодо фактажу чи хронології виконання робіт (як на сучасного дослідника, бо час не стоїть на місці, а наука йде вперед), але все це компенсується мистецьким аналізом малюнків, картин, офортів, введенням їх до історичного й художнього контексту, цікавими спостереженнями щодо змісту, часто важливими історіями побутування твору, ув'язкою з біографічними даними, місцем і роллю досягнень Шевченка у розвитку європейського мистецтва і розвої українського і російського мистецтва.

Шевченківські ювілеї характеризуються новою активізацією досліджень образотворчої спадщини художника. Так, до 125-річчя від дня народження митця з'явилися монографії [26] С. Раєвського «Життя і творчість художника Тараса Шевченка», М. Бурачека

«Великий народний художник», П. Говді «Т. Г. Шевченко-художник». У Росії на сторінках журналу «Искусство» виступив з невеликою за об'ємом, але цікавою публікацією мистецтвознавець О. Бєскін «Т. Г. Шевченко-художник» [27], в якій подав мистецький аналіз і оцінку новаторських досягнень Шевченка-художника. Вирізняється серед інших видань ґрунтовна праця ленінградської дослідниці М. Шагінян «Шевченко» [28]. Творчість Шевченка-художника висвітлювалася у працях російських мистецтвознавців [29] О. Сидорова, О. Скворцова, Г. Владимирського, О. Савінова.

Подальшому дослідженню й популяризації малярської спадщини Тараса Шевченка сприяли наукові збірники і конференції. Багато інформації щодо атрибутування, побутування й значення малярства Шевченка черпаємо із збірників, праць щорічних шевченківських конференцій [30], що були започатковані у 1952 році, наукових статтей у збірниках Державного музею Тараса Шевченка (нині Національний музей Тараса Шевченка) «Питання шевченкознавства» [31], «Мистецька спадщина Тараса Шевченка» [32], «Шевченко-художник» [33], де публікувалися статті Л. Владича, Я. Затенацького, Я. Галайчука, М. Мацапури, Г. Паламарчук, П. Білецького, Б. Бутника-Сіверського, В. Касіяна, Л. Внучкової, Є. Середи, В. Судак, П. Говді, Я. Затенацького та інших.

У ювілейний рік розпочалося видання Повного зібрання творів у 10-ти томах: VII–X томи – образотворча спадщина Тараса Шевченка – побачили світ у 1961–1963 рр. [34] Упорядники й редактори томів у вступній статті І тому задекларували: «Принципово новим у цих томах є те, що у них вперше повністю публікуються твори, розміщені у порядку хронології їх виконання, отже за послідовністю творчого розвитку Шевченка-художника» [35]. Досконале виконання поставлених завдань, окрім всього, надало б можливість ще й вивчити творчу лабораторію Шевченка-художника. Авторам видання не вдалося довести поставлені завдання до завершення, але вони зробили спробу розмежувати усі твори на завершені і незавершені. Завдання виявилося дуже складним. Не всі твори є підписними через різні життєві колізії, окрім того, мистецтвознавці теоретично не визначилися з критеріями щодо означення: завершений чи незавершений малюнок Шевченка.

Малярські твори розміщені у хронологічній послідовності, кожний том відповідає певному періоду життя Т. Шевченка, серії і альбоми показані цілісно із коментуванням у статтях історії створення, побутування. Представлений зоровий ряд і коментар до кожного малюнка. Виділені розділи сумнівних, безпідставно

приписуваних і незнайдених творів. Безперечно, що на сьогоднішній день – це найбільш повне науково досліджене й прокоментоване видання малярської спадщини художника. Це одне з найбільших досягнень шевченкознавців, яке стало подією в історії українського мистецтва. Було описано, досліджено і представлено читачу 835 малярських творів, 278 незнайдених і 257 приписуваних. Це дало можливість мистецтвознавцям і дослідникам доступу до паспортних даних кожного малярського твору митця. Звичайно, що шевченкознавство на місці не стоїть, відкриваються нові матеріали, що дозволяють деякі малюнки повернути пензлю Шевченка, або віднайти оригінали, які вважалися втраченими. Все це буде враховано у Повному зібранні творів Тараса Шевченка у 12 томах [36], який готує Національна академія наук України, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського, Національний музей Тараса Шевченка, видавництво «Наукова думка». У Передмові до видання зазначено: «Про особливості видання мистецьких творів див. у передмові до сьомого тому» [37, 69]. Але у 7 томі (першому томі малярської спадщини) Передмова взагалі відсутня. Він укладений згідно зі структурою, пропонованою В. Афанасьєвим «Про нове академічне видання художньої спадщини» [38, с. 284–292].

Упорядники нового видання, йдучи за хронологією, відмовилися від цілісного показу Шевченкових альбомів (у попередньому виданні їх структурно було виділено п’ять), резюмуючи: «Відмова від структурного виділення альбомних малюнків допоможе, по-перше, яскравіше представити досягнення Шевченка-художника, бо збільшиться основний корпус його завершених творів, по-друге, це допоможе переконливіше й наочніше розкрити творчий процес, оскільки послідовніше буде проведено хронологічний принцип у висвітленні мистецької спадщини» [39, с. 289]. Звичайно, що від розпорошених альбомів не збільшиться і не зменшиться кількість викінчених творів. Скільки їх створив Шевченко, стільки їх і буде. Але вибудувати малюнки у хронологічний ряд буде тяжко, бо, як відомо, альбоми охоплюють творчість декількох років і різних географічних місцевостей.

У 7 томі (1830–1843 рр.) малярської спадщини, уже виданому, твори і коментарі до них подаються у хронологічній послідовності за рубриками: Твори живопису і графіки (завершені); Твори, відомі за гравюрами і копіями; Ескізи, етюди, зарисовки, начерки; DUBIA, Незнайдені твори.

Звичайно ж, у дванадцятитомнику будуть враховані всі наробки дослідників-шевченкознавців.

У монографії А. А. Жаборюка «Мистецтво живопису і графіки на Україні в першій половині і середині XIX століття [40] головну увагу приділено розгляду малярської спадщини Тараса Шевченка – найвидатнішого українського художника першої половини XIX ст. на тлі історичного розвитку мистецтва живопису і графіки на Україні.

Спробу поставити проблему романтизму в українському мистецтві зробив Д.Степовик, розглянувши малярство Шевченка, визначив як одну з характерних ознак – органічний зв'язок з мистецтвом українського бароко у монографії «Українське мистецтво першої половини XIX ст.» [41]. Це питання ґрунтовно розробив В. Овсійчук у праці «Класицизм і романтизм в українському мистецтві» [42]. У своїй наступній монографії «Мистецька спадщина Тараса Шевченка у контексті європейської художньої культури» [43] автор, як ніхто до сьогодні, повно і вичерпно представив малярські досягнення Шевченка, його національну ідеологію втілену в художнє осмислення історичної пам'яті народу, його внутрішню зорієнтованість до національної свободи на тлі світової художньої культури. Автор синтетично розглянув постать Шевченка в усіх його проявах – громадянській, поетичній, малярській, що уможливило створити цілісний, повний образ митця.

Головним об'єктом дослідження графічно-малярського доробку Тараса Шевченка стали праці шевченкознавця В. Яцюка [44] «Живопис – моя професія: Шевченкознавчі етюди», «Віч-на-віч з Тарасом Шевченком», «Малярство і графіка Тараса Шевченка». Автор розглядає особливості творчого процесу художника, висвітлює історію творення ним картин і малюнків, уточнює час, місце їх виконання, по-новому прочитує загадкові сторінки творчого життєпису.

Значна кількість шевченкознавчої літератури присвячена вивченню й популяризації малярського доробку Шевченка за жанровим принципом. «Сьогодні Шевченка визнають не тільки як майстра модерного поетичного вислову, а й як основоположника новітнього гравірувального мистецтва у Східній Європі, художника, який стояв біля витоків українського жанру і який впритул підійшов до імпресійного живопису, випередивши французів на десять років» [45, с. 5].

Багато уваги приділено дослідниками творчості Тараса Шевченка як портретиста. Він одержав атестат на звання художника у класі історичного живопису і портретного жанру, у його доробку понад 150 зображень людей, виконаних різною технікою. Основу

складають камерні акварельні і олівцеві зображення, що стали новим явищем у розвитку портретного жанру в Україні.

Ґрунтовна праця Л. Владича «Автопортрети Тараса Шевченка» [46], в якій мистецтвознавець на основі біографічних матеріалів й глибокого дослідження малюнків, рисунків, начерків зумів донести широкому загалу бажання Шевченка розповісти про себе, про своє сповнене випробувань життя через автопортрети - сповіді, автопортрети - звинувачення, автопортрети - протести, автопортрети - заклики.

Шевченкознавець В. Яцюк завершив дослідження й огляд самозображень митця у монографії «Віч-на-віч із Тарасом Шевченком» [47], повернувши пензлю художника олійний «Автопортрет 1859 р.», увівши до наукового обігу нові автопортрети митця і довів їх кількість до 150 (збереглося понад 50).

Вивченням, атрибуцією й аналізом малярсько-графічного доробку Т. Шевченка у жанрі портрета займалися В. Афанасьєв, П. Говдя, В. Судак, К. Широцький, В. Шпак, Г. Паламарчук та ін.

Уважно вивчені і піддані найгрунтовнішому аналізові малярські і графічні напрацювання Шевченка у жанрі портрета у монографії Валентини Рубан «Український портретний живопис першої половини XIX століття» [48]. Доробок Шевченка розглядається на тлі розвитку художньої культури України в цілому. «Саме в цей час визрівають ті демократичні елементи, котрі з найбільшою повнотою і силою розкрилися у портретній творчості Т. Г. Шевченка» [49, с. 6]. Портрети розглядаються у взаємодоповненні різних складових, у співіснуванні різних течій, у поєднанні традиційних типів із новими зразками, у з'ясуванні національної специфіки українського портрета. Приділена увага і живописній системі портрета, збагаченню її формотворчих засобів.

Цікаві спостереження російського мистецтвознавця Олени Зінгер «Притча о блудном сыне» [50, с. 55–56]. Дослідниця встановлює послідовність розвитку сюжетів у «Притчі про блудного сина» і вперше проводить паралель між сепією «Серед розбійників» («Повернення до отця») і загибеллю героя повісті «Близнецы» Зосима Сокири, якого називає «блудным сыном». Ця гіпотеза була підтверджена й глибше розроблена у дослідженнях [51] Г. Паламарчук, П. Білецького, Д. Степовика, А. Жаборюка, В. Яцюка.

Узагальнююче дослідження Я. П. Затенацького «Тарас Шевченко і російське мистецтво» [52], в якому автор розкриває глибину творчих взаємозв'язків Тараса Шевченка із мистецтвом і культурою російського народу, роль Товариства заохочування художників,

таких митців як К. Брюллов і О. Венеціанов у формуванні таланту Шевченка. Інформативністю і належним місцем Шевченка в українському образотворчому мистецтві характеризується стаття цього ж автора у шеститомній «Історії українського мистецтва» [53, с. 148–171].

Майже половину художнього доробку Шевченка складають пейзажі, в яких художник не тільки розвинув жанр національного краєвиду, але й зробив значні кроки для розвитку пленерного живопису. Досягнення Шевченка - пейзажиста розглядали у своїх дослідженнях М. Макаров, Л. Владич, Д. Антонович, Г. Паламарчук, В. Касіян, Д. Степовик, В. Овсійчук, які висвітлюють малярство Шевченка як неповторне явище в процесі історичного і культурного розвитку українського і російського малярства.

Ґрунтовно досліджене малярство Шевченка періоду заслання у працях Л. Большакова, Г. Паламарчук [54]. Першими пройшли слідами геологічної експедиції в гори Каратау вчений А. Костенко та краєзнавець Е. Умірбаєв і описали в книжках «Оживуть степи…», «За морями, за горами…» [55].

Київські краєвиди Шевченка і дослідження про них представлене у працях П. Білецького «Шевченко у Києві», альбомах «Київ крізь віки», «Святий Київ наш великий» [56]. В останньому найповніше репрезентовано і досліджено київський доробок Тараса Шевченка 1843–1846 років, спроба реконструювати і втілити задум двох митців – Шевченка і Сажина – укласти альбом видів Києва.

Завершальним і могутнім акордом була творчість Шевченка-гравера, що принесла йому звання академіка і «російського Рембрандта». Інформативними у цьому плані є скомпонована за жанровим принципом праця Л. Владича «Живописная Украина» [57], в якій докладно проаналізовано серію. Автор вводить у творчу лабораторію Шевченка-гравера, на основі етюдів, ескізів розкриває історію створення «Живописной Украины» і вказує на місце і значення альбому офортів в історії українського і російського образотворчого мистецтва.

У цьому напрямку стала фундаментальною праця академіка В. Касіяна «Офорти Тараса Шевченка» [58]. Дослідник-митець описує всі створені Шевченком гравюри, їх творення й новаторські пошуки та відкриття, а також описує і вказує місце знаходження естампів.

Чимало досліджень і наукових розвідок присвячено окремим художнім творам: малюнкам, картинам, гравюрам: «Катерині» з

її глибинністю й багатошаровістю, загадковості «Портрету Каті» («Молитва за померлих»), імпресійним ефектам освітлення «На пасіці», «Селянській родині», «Далісман Мула-Аульє» та багатьом іншим.

Питання єдності й взаємозв'язку малярської і поетичної творчості Тараса Шевченка піднімалося О. Сластьоном, І. Франком, В. Бородіним, З. П. Тарахан-Березою. Дослідниця у монографії «Шевченко-поет і художник. (До проблеми єдності образного мислення)» [59] на основі значного фактичного матеріалу аналізує однойменні поетичні та малярські твори. Комплексне вивчення творчості Шевченка-поета і Шевченка-художника в нерозривній єдності його творчої природи, художнього мислення й реалізації таланту у ґрунтовній монографії Л. Генералюк «Універсалізм Шевченка: Взаємодія літератури і мистецтва» [60]. Авторка представляє постать українського поета-митця як знакову у контексті історії світової культури, еволюційний розвиток якої тяжіє до синкретизму, до створення полісинтетичних видів мистецтва. У роботі вперше досліджено міжвидову взаємодію мистецтв у доробку Шевченка, здійснено апробацію термінології на позначення причин і явищ літературно-мистецького інтеракціонізму, проведено зіставлення творчих досягнень Шевченка з творчістю західноєвропейських та російських митців, у тому числі митців універсального типу.

На сучасному етапі творчість Шевченка розглядається з різних аспектів. Заслуговує на увагу культурологічне дослідження семантики і числокодів творчості Шевченка у праці І. Мойсеєва «Космос Тараса Шевченка: поезія проза, образотворчість. Культурологічне дослідження семантики і число кодів» [61].

Все-таки, вивченням і дослідженням пластичної спадщини митця нині в Україні займається мало фахових дослідників. Значною мірою це зумовлено загальним станом сучасного мистецтвознавства. Про це йшлося на конференції в Академії мистецтв України, присвяченій цим проблемам [62]. Зокрема, у виступі О. К. Федорука зазначалося про «лакуни в шевченкознавстві на шляхах до створення Повного видання творів Т. Г. Шевченка» [63, с. 12]. Дослідник малярства Шевченка Володимир Яцюк справедливо зауважував, що «Перед Шевченком-художником сучасне українське мистецтво завинило» [64, с. 348].

До бібліографічного покажчика «Шевченко-художник» буде введено цілий ряд видань і публікацій, що були закриті щільною завісою ідеологічного диктату, який тяжів над шевченкознавством понад 70 років. У певних випадках це допоможе по-новому трак-

тувати історію створення, зміст і побутування деяких малюнків Шевченка.

Ми поставили собі завданням ознайомити читача із напрямками, проблемами і перспективами дослідження основних аспектів творчості Шевченка, бібліографії малярської шевченкіани. Це далеко неповний огляд мистецтвознавчої літератури про дослідження малярсько-графічного спадку Тараса Шевченка, який вповні може бути розкритий у бібліографічному покажчику «Шевченко-художник».

Список використаних джерел:

1. Сластьон О. Шевченко у мистецтві / О. Сластьон // Малюнки Т. Шевченка. – СПб.: Об-во имени Т. Г. Шевченко для вспомоществования нуждающимся уроженцам Южной России, учащимся в высших учебных заведениях С-Петербурга, 1911. – Вип. 1. – С. 1–14.

2. Сластьон О. Шевченко у мистецтві / О.Сластьон // Малюнки Т.Шевченка. – СПб.: Об-во имени Т. Г. Шевченко для вспомоществования нуждающимся уроженцам Южной России, учащимся в высших учебных заведениях С-Петербурга, 1911. – Вип.1. – С. 1–14.

3. Франко І. Із секретів поетичної творчості / І.Франко. – Твори у 50 т. - К.: Наукова думка, 1981. – Т. 31. – С. 45–119.

4. Сарана Ф. К. Стан і завдання бібліографії шевченкіани / Ф. К. Сарана // Збірник праць дев'ятої наукової Шевченківської конференції. – К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1961. – С. 212–218.

5. Комаров М. Т. Шевченко в литературе и искусстве. Библиографический указатель материалов для изучения жизни и призведений Т. Шевченка. / М. Комаров. – Одеса, 1903. – 143 с.; Яшек М. Ф. Т. Г. Шевченко. Матеріали до бібліографії (1903–1921) / М. Ф. Яшек. – Вип. 1. – Х. Держвидав України, 1921. – 104 с.; Т. Г. Шевченко. Бібліографія літератури про життя і творчість (1839–1959). – К., 1963. – Т. 1–2. – 422 с., 603 с.; Т. Г. Шевченкою. Бібліографія бібліографії (1840–1960), – К., 1961; Багрич М. І. Т. Г. Шевченко. Бібліографічний покажчик (1917-1963). Вступна стаття Ф. К. Сарани. – Х.: Редакційно-видавничий відділ Книжкової палати УРСР, 1964. – 154 с.; Сарана Ф. К. Т. Г. Шевченко. Бібліографія ювілейної літератури (1960-1964) / Ф. К. Сарана. – К., 1968. – 624 с.; Тарас Шевченко. Бібліографічний покажчик 1989-2003: До 190-річчя від дня народження. – Київ, 2004. – 238 с.; Тарас Шевченко (1989-2004): Матеріали до бібліографії. – Київ, 2005. – 299 с.; Збірник праць наукових шевченківських конференцій (1952–2002): Покажчик змісту. Т.1–34 / Ідея, ред., уклад. В. Т. Поліщук та ін. – Черкаси: Брама, 2002. – 187 с.

6. Художественная газета. – 09.07.1841; Литературная газета. –29.07.1841; Отечественные записки. – 1942. – № 2, отд. 6. – С. 45–46, № 12, отд. 6. – С. 40–154; Северная пчела. – 1842. – 07.11. (№ 250).

7. Северная пчела. – 1844. – 25 августа (№ 193); Литературная газета. – 1844. – 19 ноября (№ 41).

8. Tygodnik Peterburski. – 1844. – 5/17.11 (№ 95).

9. Указатель художественных призведений, выставленных в залах Императорской Академии Художеств. – СПб., 1859. – 20 с.; СПб., 1860. – 37 с..

10. Русский инвалид. – 1860. – 25 сентября. – С. 774–778; Искусство. – 1860. – № 2; Сын отечества. – 1860. – № 43; Русский художественный листок. – СПб, 1860. – № 36; «Русское слово». – 1860, ноябрь.

11. Полонский Я. // Русское слово. – 1860, ноябрь.

12. Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів. – Київ: Наукова думка, 1966. – 492 с.

13. Шевченко Т. Г. Кобзар: З додатком споминок про Шевченка писателів Тургенєва і Полонського. – Прага, 1876. – Т. І. – С. XIII–XXIII.

14. Жемчужников Л. Воспоминание о Шевченко: его смерть и погребение / Л. Жемчужников // Основа. – 1861. – № 3. – С. 1–21.

15. Жемчужников Л. Воспоминание о Шевченко: его смерть и погребение / Л. Жемчужников // Основа. – 1861. – № 3. – С. 1–21.

16. Горленко В. Альбомы и рисунки Т. Шевченко в собраниии В. В. Тарновского / В. Горленко // Киевская старина. – 1886. – № 2. – С. 407–408; Иллюстрации Шевченка // Киевская старина. – 1888. – № 1–3. – С. 8-11; Картины, рисунки и офорты Шевченко // Киевская старина. – 1888. – № 6. – С. 80–85; Альбом офортов Шевченко // Киевская старина. – 1891. – № 6. – С. 483–484.

17. Русов О. Коллекция рисунков Т. Г. Шевченка / О.Русов // Киевская старина. – 1894. – № 2. – С. 182–191.

18. Тарновський В. Офорты Шевченко в коллекции В. Тарновского / В. Тарновский. – Киев: Тип. Кульженко, 1891.

19. Кузьмин Е. Т. Г. Шевченко как живописець й гравер / Е. Кузьмин // Искусство и художественная промышленность. – 1900. – № 3. – С. 61–75.

20. Лишин Н. Тарас Григорьевич Шевченко как художник / Н. Лишин // Север. – 1901. – № 9. – С. 277–280.

21. Сластьон О. Малюнки Т. Г. Шевченка / О. Сластьон. – СПб.: Об-во имени Т. Г. Шевченко для вспомоществования нуждающимся уроженцам Южной России, учащимся в высших учебных заведениях С-Петербурга, 1911. – Вип. 1. – С.1–14.

22. Новицький Ол. Тарас Шевченко як маляр / Ол. Новицький. – Львів-Москва, 1914. – 90 с. + іл.

23. Новицький О. П. Коментар до малюнків Т. Г. Шевченка / О. П. Новицький // Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів. – Т. 8: Малярські твори. – К., 1932. – 613 с.

24. Яцюк В. Малярство і графіка Тараса Шевченка / В. Яцюк. – Київ: Рада, 2003. – 368 с. + іл.

25. Шевченко Тарас. Повне вид. творів: У 16 томах. – Варшава; Львів, 1936. – Т.12. – 454 с. + іл.

26. Раєвський С. Є. Життя і творчість художника Тараса Шевченка / С. Є. Раєвський. – Х.: Мистецтво, 1939. – 120 с. + іл.; Бурачек М. Г. Великий народний художник / М. Г. Бурачек. – [Х.]: Мистецтво, 1939. – 58 с. + іл.;

Говдя П. Т. Г. Шевченко-художник / П. Говдя. – К.: Мистецтво, 1955. – 42 с. + іл.

27. Бєскін О. Т. Г .Шевченко-художник / О. Бескин // Искусство. – 1939. – № 2. – С.1–58.

28. Шагінян М. Шевченко / М. Шагінян. – М.: Гослитиздат, 1941. – 272 с. + іл.

29. Владимирский Г. и Савинов А. Т. Г. Шевченко-художник / Г. Владимирский и А. Савинов. – Л.–М.: Искусство, 1939. – 50 с. + іл.; Скворцов А. А. Жизнь художника Тараса Шевченка / А. А. Скворцов. – М., 1929, 1941. – 116 с. + іл; Сидоров А. А. Рисунок старых русских мастеров / А. А. Сидоров. – М.: Академія наук СССР, Ин-т истории искусств, 1956. – 527 с. + ил.

30. Збірник праць першої і другої наукових шевченківських конференцій. – К.: 1954 р. – 340 с.

31. Питання шевченкознавства. – Вип.1. – К., 1958. – 174 с.

32. Мистецька спадщина Т. Г. Шевченка. (Матеріали, присвячені дослідженню творчості Шевченка-художника). – Вип. 1. – К., 1959. – 175 с.

33. Тарас Шевченко-художник. Матеріали наукової конференції, присвяченої 100-річчю з дня смерті Т. Г. Шевченка. – К.: Мистецтво, 1963. – 140 с.

34. Шевченко Т. Повне зібр. творів: У 10 т. / Т. Шевченко. – Т. VII-X. – К.: Видавництво Академії наук УРСР, 1961–1963.

35. Шевченко Т. Повне зібр. творів: У 10 т. / Т. Шевченко – К.: Видавництво Академії наук УРСР, 1939. – Т. 1. – V–XI, 606 с. + автопортрет.

36. Шевченко Т. Повне зібр. Творів: У 12 т. / Т. Шевченко. – Київ: Наукова думка, 2001–2005. – Т. 1–7.

37. Шевченко Т. Повне зібр. Творів: У 12 т. / Т. Шевченко. – Київ: Наукова думка, 2001. – Т. І. – 782 с. + автопортрет.

38. Афанасьєв В. Про нове академічне видання художньої спадщини / В. Афанасьєв // В сім'ї вольній, новій: Шевченківський збірник. – К., 1985. вип.2. – С. 284–292.

39. Афанасьєв В. Про нове академічне видання художньої спадщини / В. Афанасьєв // В сім'ї вольній, новій: Шевченківський збірник. – К., 1985. вип..2. – С. 284–292.

40. Жаборюк А. А. Мистецтво живопису і графіки на Україні в першій половині і середині XIX століття / А.А.Жаборюк. - Київ-Одеса: Вища школа, 1983. – С.67–155.

41. Степовик Д. Українське мистецтво першої половини XIX ст. / Д. Степовик. – К., 1982. – 192 с.

42. Овсійчук В. Класицизм і романтизм в українському мистецтві / В. Овсійчук. – К.: 2001. – С. 397–444 + іл.

43. Овсійчук В. Мистецька спадщина Тараса Шевченка у контексті європейської художньої культури / В. Овсійчук. – Львів, 2008. – 416 с. + іл.

44. Яцюк В. Живопис – моя професія: Шевченкознавчі етюди / В. Яцюк. – К.: Радянський письменник, 1989. – 306 + іл.; Віч-на-віч з Тарасом Шевченком: Іконографія 1838–1861 років. – Балтія друк, 2004 – 112 с. + іл.; Малярство і графіка Тараса Шевченка. – К.: Рада, 2003. – 368 с. + іл.

45. Андрущенко Т. Святеє сонечко загляне / Т. Андрущенко. – К., 2003. – 96 с. + іл.

46. Затенацький Я.П. Тарас Шевченко і російське мистецтво / Я.П.Затенанацький. – К.: Товариство «Знання» УРСР, 1964. – 40 с. + іл.; Владич Л. Автопортрети Тараса Шевченка / Л. Владич. – К., 1973. – 80 с. + іл.

47. Яцюк В. Віч-на-віч із Тарасом Шевченком / В. Яцюк. – К.: Балтія друк, 2004. – 112 с. + іл.

48. Рубан В. Український портретний живопис першої половини XIX століття / В. Рубан. – Київ: Наукова думка, 1984. – С. 297–332.

49. Рубан В. Український портретний живопис першої половини XIX століття / В. Рубан. – Київ: Наукова думка, 1984. – С. 297–332.

50. Зингер Е. Притча о блудном сыне / Е. Зингер // Искусство. – 1956. – № 2. – С. 55–60.

51. Паламарчук Г. Некорений Прометей / Г. Паламарчук. – К., 1968. – 112 с. + іл.; Білецький П. Скарби нетлінні: Українське мистецтво у світовому художньому процесі / П. Білецький. – К., 1974. – С. 142–143; Степовик Д. Українське мистецтво першої половини XIX ст. / Д. Степовик. – К., 1982. – 192 с.; Жаборюк А. Мистецтво живопису і графіки на Україні в першій половині XIX століття / А. Жаборюк. – Київ–Одеса. – 1983. С. 67–155; Яцюк В. Малярство і графіка Тараса Шевченка / В. Яцюк. – К.: Рада, 2003. 368 с. + іл.

52. Затенацький Я. П. Тарас Шевченко і російське мистецтво / Я. П. Затенанацький. – К.: Товариство «Знання» УРСР, 1964. – 40 с. + іл.

53. Історія українського мистецтва: У 6 т. – К., 1969. – Т. 4. – кн. І. – С. 148–171.

54. Большаков Л. Їхав поет із заслання / Л. Большаков. – К., Дніпро 1977. – 328 с. + іл.;. Літа невольничі. – К., Дніпро 1971. – 428 с.; Паламарчук Г. Нескорений Прометей / Г. Паламарчук. – К.: Мистецтво, 1968. – 112 с. + іл.

55. Костенко А., Умірбаєв Е. Оживуть степи… / А. Костенко, Е. Умірбаєв.– К.: Радянський письменник, 1977. – 264 с. + іл.; За морями, за горами…– К.: Радянськиц письменник, 1984. – 456 с. + іл.

56. Білецький П. Шевченко у Києві / П.Білецький. – К.: Художня література, 1962. – 64 с. + іл.; Белічко В. Ю., Підгора В. П. Крізь віки. Київ в образотворчому мистецтві XII-XX століть / В. Ю. Белічко, В. П. Підгора. – К.: Мистецтво, 1982. – 336 с.; Святий Київ наш великий. – К.: Мистецтво, 2004. – 176 с. + іл.

57. Владич Л. Живописная Украина / Л. Владич. – К.: Мистецтво, 1963. – 128 с. + іл.

58. Касіян В. Офорти Тараса Шевченка / В. Касіян. – К.: Мистецтво, 1964. – 160 с. + іл.

59. Тарахан-Береза З.П. Шевченко-поет і художник: До проблеми єдності образного мислення / З.П.Тарахан-Береза.–К.:Наукова думка,1985.– 185 с.+іл.

60. Генералюк Л. Універсалізм Шевченка: Взаємодія літератури і мистецтва / Л. Генералюк. – К.: Наукова думка, 2008. – 544 с. + іл.

61. Мойсеєв І. Космос Тараса Шевченка: поезія, проза, образотворчість. Культурологічне дослідження семантики і число кодів / І. Мойсеєв. – Київ: УкрСІЧ, 2008. – 389 с. + іл.

62. Сучасний стан українського мистецтвознавства та шляхи його подальшого розвитку: Матеріали наукової конференції / І. Ю. Безін (гол. ред..); Академія мистецтв України. – К.: ВПП «Компас», 2000. – 128 с.

63. Сучасний стан українського мистецтвознавства та шляхи його подальшого розвитку: Матеріали наукової конференції / І. Ю. Безін (гол. ред.); Академія мистецтв України. – К.: ВПП «Компас», 2000. – 128 с.

64. Яцюк В. Малярство і графіка Тараса Шевченка: спостереження, інтерпретації / В. Яцюк. – К.: Рада. 2003. – 368 с. + іл.

Орлова Н. И. Реалии и перспективы создания библиографического указателя «Шевченко-художник: 1839–2012 гг.»: к 200-летию со дня рождения.

Рассмотрено и проанализировано состояние живописной шевченкианы. Поставлена проблема создания библиографического тематического указателя «Шевченко-художник: 1839–2012 гг.» с целью углубленного изучения живописно-графического наследия Тараса Шевченка, значения его творчества в развитии украинского, русского и европейского изобразительного искусства.

***Ключевые слова**: Шевченко-художник, библиографический тематический указатель, научная библиография, шевченковедение, искусствоведение, атрибуция, анализ и семантика живописных произведений Тараса Шевченка.*

Orlova N. I. The realities and perspectives of creation the bibliography subject index «Shevchenko – artist: 1839–2012»: on the bicentennial birthday.

The paper deals and analyzes the condition of the bibliography of Taras Shevchenko's artistic legacy. The author focuses on the problem of creation the bibliography subject index «Shevchenko – artist: 1839–2012» with the aim of deeper study Taras Shevchenko's painting – graphic legacy and importance his creative works on development Ukrainian; Russian and European fine arts.

***Key words**: bibliography subject index, Shevchenko-artist, Shevchenko studies, art, attribution, analysis, semantics of Taras Shevchenko's painting works.*

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ КНИГ

Огієнко В. І.

РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ БАРРІ ШВАРЦА «АВРААМ ЛІНКОЛЬН В ПОСТ-ГЕРОЇЧНУ ЕРУ. ІСТОРІЯ І ПАМ'ЯТЬ В АМЕРИЦІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XX СТОЛІТТЯ». – ЧИКАГО, 2008. – 411 с.

(Schwartz Barry. Abraham Lincoln in the Post-Heroic Era. History and memory in late twentieth-century America. – The University of Chicago Press, 2008. – 411 p.)

Книга американського історика Баррі Шварца з'явилася відносно недавно, проте вже встигла завоювати собі репутацію класичної праці та бути включеною до списків літератури до спецкурсів, присвячених культурним та соціальним аспектам студій із дослідження пам'яті не тільки в США та Європі, а й на пострадянському просторі.

У фокусі уваги автора пам'ять про 16-го американського Президента Авраама Лінкольна – переможця у Громадянській війні між Північчю і Півднем та визволителя рабів, який загинув від кулі найманого вбивці у 1865 році.

Через цей статус класичної праці книга і була відібрана для рецензування. Дослідницькі підходи Б. Шварца, його методологічні новації, без сумніву стануть у нагоді українським авторам, які перейнявши цей досвід цілком можуть підготувати подібні праці про образи і пам'ять видатних осіб в українській історії. Власне, такі конкретно-історичні дослідження образів осіб, подій, користуючись поняттям П. Нора «місць пам'яті», зараз є найбільш затребуваними в Україні. Хоча інтерес до пам'ятевої тематики в Україні зростає, свідчення чому є поява великої кількості публікацій, праці, присвячені конкретним особам або подіям в «національній», «історичній», «соціальній» чи «культурній» пам'яті українців, можна перерахувати на пальцях двох рук. Адже, лише на основі конкретних досліджень можливо пройти далі у розумінні того, що ми розуміємо під пам'яттю взагалі, та українською пам'яттю зокрема. Без появи таких праць вдаватись до розумувань про специфіку та особливості української пам'яті, того як вона змінювалась та

еволюціонувала, власне її змісту та вмісту – даремна справа. Це нагадує переливання із пустого в порожнє, коли сперечаються про різні визначення або навіть домовляються про них без усвідомлення того, про що, власне кажучи, йдеться.

Цікаво, що складається враження, що сам Б. Шварц не особливо переймається як озаглавити концепт, з яким він працює. Так, у тексті він використовує словосполучення «американська пам'ять» та «національна пам'ять» (які є інтуїтивно зрозумілими для читачів), а в пасажах, які відносяться до теорії – «колективна пам'ять». Власне, колективна пам'ять по відношенню до національної групи і є в розумінні Б. Шварца «національною пам'яттю», набором знань національної групи про своє минуле, що визнаються всіма членами групи як сакральні.

Ця книга є чудовим прикладом дослідження, яке на фактичному матеріалі робить внесок в усвідомлення тих процесів, які щоденно видимо та невидимо формують сутність того, що М. Хальбвакс назвав колективною, Я. Асман – культурною, а конструктивісти всіх мастей називають соціальною пам'яттю. Можливо, саме такі праці найбільше впливають на обриси та вигляд студій із досліджень пам'яті в комплексі.

Разом з тим, текст Б. Шварца не є простим описом згадок про Лінкольна в американській пресі або художній літературі. Він з успіхом використовує сучасні досягнення студій із досліджень пам'яті у своїй роботі. Так, «промову у Геттінзберзі» він аналізує як наділений пам'яттю самодостатній символічний об'єкт, який сам по собі є носієм пам'яті, яка проте зовсім не є постійною, а навпаки мінливою та змінною величиною.

Цікавим є розрізнення між «престижем» і «репутацією», що дозволяє повніше осягнути вагу Лінкольна в американському суспільстві. Престиж – це аура певної, відмінної від інших, особи, що складається не лише на основі раціональних оцінок, а й емоцій. Репутація, навпаки, стосується персональних рис характеру і вказує на те, що вона досягається радше когнітивно, ніж емоційно чи шляхом моралізування. Престиж і репутація разом складають образ Лінкольна.

В роботі використовується генераційний (за поколіннями) підхід, що веде свій початок ще із робіт К. Мангейма. Нагадаємо, що К. Мангейм вважав, що покоління утворюються людьми, які проходять через різні фази персонального розвитку. Втім, незважаючи на суб'ктивні відмінності, ті, хто живуть в один і той же час переживають одні і ті ж події і є частиною одного історичного процесу.

Для Шварца репрезентації Лінкольна не є голим конструктом, йому важливо знати якомога об'єктивнішу історію Лінкольна, щоб мати можливість збагнути масштаб пізніших викривлень. Хоча звичайно розуміє, що залежно від інтерпретації Лінкольн постане набожним расистом, який звільнив афро-американців з метою зберегти білий Союз, або, наприклад, прагматиком, чия головна мета – забезпечити демократію наступним поколінням.

До аналізу образу Лінкольна в американській пам'яті залучено декілька загальнонаціональних опитувань, що дозволяє враховувати пам'ять і знання індивідуумів про Лінкольна. Шварц погоджується із тим, що без даних, що американці думають і як оцінюють Лінкольна, неможливо осягнути його постать в американській пам'яті. До слова, сучасні стандарти проведення конкретних досліджень пам'яті передбачають здійснення опитувань, інтерв'ю та використання анкет. Таким чином, до аналізу текстів та комеморативних об'єктів додаються знання, що звичайні люди поза межами науки і артистичних кіл думають про своє минуле.

Передусім Шварца цікавить внутрішня динаміка пам'яті про Лінкольна в американському суспільстві й причини мінливості цієї пам'яті та зміни популярності Лінкольна в США впродовж XX століття. Чому репутація Лінкольна змінилася настільки швидко, пройшовши шлях з погляду на нього як найвидатнішого державного діяча, рятівника американської держави до образу Лінкольна-борця за расову рівність? Як історична велич втрачає своє значення? Чому деякі великі люди втрачають свій престиж швидше за інших і чи вміст їхньої репутації змінюється коли престиж підупадає?

Баррі Шварц описує та характеризує меморіальний образ А. Лінкольна на фоні масштабних суспільних змін в американському суспільстві, що призвели до знецінення значення самого поняття величі. Перелік причин цього зайняв би мабуть цілу сторінку, тому перелічимо лише деякі: піднесення аналітичної психології, журналістських розслідувань, фільмів-викриттів; нова історія, що наголошує на досягненнях звичайних людей і недоліках традиційних героїв; ерозія моральних цінностей і послаблення націоналізмів. Барі Шварц називає цей період, що розпочався після Другої Світової війни, «пост-героїчною ерою», коли саме епічне зображування і світовідчуття було обмежене, а демократія розширила свої права позбувшись нерівності, та вивершивши віктимність над величчю, а слабкість над силою. Відійшли в минуле гранднаративи, а з ними зникли і лінії, які розмежовували великих людей минулого від звичайних громадян. Та й взагалі пише Шварц: «Чоловіки і жінки,

англосакси і індіанці, християни і юдеї, білі і чорні, батьки і діти, бідні і багаті, вчителі і студенти, злочинці і їх жертви, грішники і святі – всі вони менше відрізняються один від одного ніж раніше».

Перші глави книги «Лінкольн в Депресії» та «Лінкольн в Другій Світовій війні» показують роль Лінкольна протягом найбільших криз XX століття. Тоді він був об'єктом пошани та символом об'єднання, рівності і справедливості, рятівником американської держави в найбільш темний період її історії. Він потіснив навіть Дж. Вашінгтона із уявного олімпу американських президентів за своєю величчю. В главі 3 «Холодна війна, расовий конфлікт і суперечливі образи Лінкольна» стверджується, що в середині століття, баланс цих ідей драматично змінився, його вага і присутність в американській пам'яті знизилася, а Лінкольн постав нагадуванням тривалої расової дискримінації. Він більше не був «кращим» у значенні «освячений історією», а став пророком руху за громадянські права, чому звичайно сприяло скасування ним рабства.

Глава 4 «Рух за громадянські права, зникнення рятівника нації» аналізує відношення між рухом за громадянські права і уявленнями про Лінкольна. У цій главі порівнюються 4 національні опитування, проведені у проміжку від 1945 до 2001 років. Як вони свідчать, з усіх поширених образів Лінкольна – Рятівника держави, Великого Визволителя, Людини Народу, Першого Американця і Людини, що сама себе зробила – саме образ Великого Визволителя є домінуючим у суспільній свідомості американського суспільства. Це пояснюється, на думку Шварца, часовим збігом руху за громадянські права із зростаючою обізнаністю американців у помилках сучасних їм державних діячів та їх попередників, зокрема і Лінкольна. Інший популярний образ Лінкольна як Рятівника Нації підупадає, адже на відміну від величезної актуальності питання расового рівноправства у тогочасному американському суспільстві, цілісності американської держави нічого не загрожувало; примирення між регіонами було давним-давно завершене і сприймалося як само собою зрозуміле.

У главі 5 «Підупадаючий престиж та лагідне висміювання» автор намагається дати відповідь на питання, з чим пов'язаний підупадаючий престиж Лінкольна в період піднесення руху за громадянські права, в якому Лінкольн став своєрідню іконою (його репутація зазнала кардинальних змін).

У главі 6 «Наркотик рівності і затухання величі» автор застосовує дві аналітичні лінзи постмодернізму і мультикультуралізму для пояснення місця Лінкольна у сучасній Америці.

В додатках поданий аналіз візуальних та інших репрезентацій Лінкольна, дані опитувань, графіки кількості осіб по рокам, що відвідали меморіальні місця, пов'язані із Лінкольном.

Огиенко В. И. Рецензия на книгу Барри Шварца «Авраам Линкольн в пост-героическую эру. История и память в Америке во второй половине XX столетия». – Чикаго, 2008. – 411 с.

Ogiienko V. I. Book review: «Abraham Lincoln in the Post-Heroic Era. History and memory in late twentieth-century America» by Schwartz Barry. – The University of Chicago Press, 2008. – 411 p.

Волянюк О. Я.

«РЕЖИМИ СУСПІЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ» У РЕЦЕПЦІЇ СЕРБСЬКОГО ДОСЛІДНИКА ДЖОРДЖА ПАВІЧЕВІЧА

Сучасні меморіальні студії помітно розширюють свої горизонти. Відповідна тенденція проявляється не лише повсюдним зростанням наукового інтересу до мнемічних процесів, але й захопленням представників різних галузей соціально-гуманітарного знання даною тематикою. Невипадково на щорічному докторському семінарі департаменту/факультету політичних наук Бєлградського університету, серед інших актуальних проблем *політичної науки,* минулого року презентовано доповідь доктора *Джорджа Павічевіча (Đorđe Pavićević)*, присвячену проблемам політичної пам'яті. Ця дискусійна стаття (discussion paper) на тему *«Режими суспільної пам'яті»* з метою широкого обговорення розміщена у вільному доступі на сайті факультету*. Позначені неповторним національним і культурним контекстом, наукові положення і висновки вченого актуалізують вагомі теоретичні та прикладні проблеми студій пам'яті, що будуть вельми цікавими і для українського читача.

Використовуючи досвід Сербії, вчений реалізував важливу спробу довести, що політичні наслідки «живого минулого» формують судження/оцінки політичної пам'яті. Центральну гіпотезу дослідження Дж. Павічевіча можна сформулювати наступним чином: для ефективного функціонування політичної спільноти необхідна певна стабілізація, рівновага суспільної пам'яті (public memory). Така стабілізація повинна поважати внутрішню логіку пам'яті, а також її зв'язок із функціонуванням державної влади.

Стаття логічно структурована та містить наступні змістовні блоки: *«Політична теорія та пам'ять»* (актуалізовано політологічні студії пам'яті), *«Концептуальні питання»* (розкрито сутність окремих дискусійних понять), *«Пам'ять, ґрунтована на політичних судженнях: сербський досвід»* (окреслено проблеми сербської політики пам'яті), *«Політична пам'ять»* (з'ясовано значення балансу політичних спогадів і їх оцінок у суспільстві), *«Політична пам'ять: визначальні характеристики»* (виявлено особливі маркери феномену політичної пам'яті).

* Pavićević Đ. Regimes of public memory: Discussion paper / Đorđe Pavićević[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://web.ceu.hu/polsci/teaching/seminarpapers/Pavicevic10.pdf

Політологічні рефлексії в рамках студій пам'яті

Дослідник багато уваги приділяє теоретико-методологічним проблемам студій пам'яті. Останні два або й три десятиліття, на його думку, були витрачені на роз'яснення та поширення «меморіального буму» у різноманітних суспільствах. Серед причин затягування даного процесу названо модерність, глобалізацію, технологізацію, капіталізм, медіатизацію, просвітництво, раціоналізацію, і навіть демократію. Усі ці чинники, стверджує професор, стали на заваді швидкого утвердження цінності власного минулого й особистих спогадів окремих індивідів та їх груп. Врешті лише перед загрозою зникнення покоління свідків Другої світової війни та Голокосту мнемонічні практики набувають справді бурхливого розвитку.

Дослідження проблеми пам'яті, – зізнається Дж. Павічевіч, – значною мірою розчаровує. Передусім причиною такої ситуації є те, що *пам'ять – це невичерпне і невловиме поняття*, вивчаючи яке важко вирішити, з чого слід починати. Передусім це кластерний концепт, що включає різні процеси і явища. *Запам'ятовування* інформації визначається як процес кодування і зберігання інформації в символічних формах. *Пам'ятання* означає процес вписування і карбування інформації в матеріальному середовищі. *Пригадування, відтворення ретроспекції, відновлення* є різними видами пошуку і декодування інформації. Нез'ясованим залишається питання про те, наскільки автономними є ці процеси, а також наскільки вони залежать від зовнішніх інструментів і технологій.

Другою важливою причиною, що, на думку дослідника, ускладнює розуміння концепту пам'яті, є тривала і складна історія її вивчення, протягом якої помітно трансформувалися підходи до тлумачення сенсу процесів пригадування, відчутно змінилися і самі мнемонічні практики.

Наступне, відмічене автором положення розкриває сутність пам'яті як широкої, всеохоплюючої проблеми. Сьогодні неможливо уявити самого себе, позбавленого відповідної суми спогадів, – пише Дж. Павічевіч. Процеси пам'яті мають особливе значення для кожного виду діяльності. Таким чином, варто виділяти й різноманітні типи пам'яті, пов'язані з різними видами діяльності, припускаючи, що усі вони мають відмінні характеристики. Число різних категорій пам'яті, які можна зустріти у сучасній літературі, вражає: індивідуальна, колективна, соціальна, культурна, комунікативна, травматична, спотворена, руйнівна, розділена, репресована, когнітивна, семантична, звичаєва, процедурна, емоційна, маніпулятивна, внутрішня і зовнішня пам'яті, епізодична, біографічна та ін. Погодимося зі

вченим, що деякі такі поняття використовуються як синоніми, при цьому їх вживання варіюється у залежності від дисципліни. Особливо спірною вчений вважає концепцію колективної пам'яті, що, на його думку, має сенс тільки у тому разі, коли йдеться про поняття пам'яті у переносному сенсі (як ми, до прикладу, вживаємо його в значенні пам'яті комп'ютера).

Четвертою причиною, що утруднює вивчення пам'яті, за Дж. Павічевічем, є відсутність чітких дисциплінарних меж у цій галузі, іншими словами – порушення існуючого «поділу праці» між науками. У різних дисциплінах увага до проблематики пам'яті окреслена відповідно до власних критеріїв (ідентичності, темпоральності, істини, справедливості, відповідальності, спільних цінностей, політичної легітимності тощо). Політична наука, – переконаний автор статті, – може відчутно посприяти розкриттю існуючих загадок пам'яті. Однак саме в цьому сенсі сучасна політологія помітно відстає від останніх подій у меморіальних студіях, а також від багатьох інших галузей знань, що більш відкриті для міждисциплінарних обмінів.

Поряд з вище окресленими труднощами студіювання пам'яті сербський політолог також звертає особливу увагу на, так званий, феномен *«темного боку пам'яті»*. При цьому вчений розширює трактування даного явища як травматичного досвіду. Однією із визначальних властивостей пам'яті є її здатність зберігати «живою найдавнішу ненависть», що викликає повсюдні конфлікти. Цей терор спогадів, що зросли із надлишку пам'яті, перешкоджає активній громадській діяльності, – вважає науковець, посилаючись на вже відомі концепції Ф. Ніцше, Е. Маєра, Дж. Блуштайна. На цьому фоні суперечливими видаються і нормативні можливості, функції пам'яті у суспільстві. Остання здатна закликати до правосуддя або розпалювати вогнище конфлікту, убезпечувати ідентичність або тероризувати її.

Незважаючи на складність і невловимість поняття, вчений зазначає, що пам'ять концептуалізує уявлення про те, що вже відсутнє, втрачене для сьогодення. Достовірність подібних уявлень сумнівна, втім саме вони використовуються в якості орієнтирів у фізичному і абстрактному просторах. Дж. Павічевіч визнає, що пам'ять вразлива, часом спотворена, ненадійна, але через це не втрачає суспільного та наукового значення. Натомість втрата образів минулого рівноцінна прірві забуття, що провокує вакуум суспільної свідомості.

Сербський досвід пам'ятання і забуття

Специфічний сербський культурний контекст розкриває новітні горизонти для розуміння меморіальної парадигми. Тутешня політична арена є полем постійної битви протилежних візій пам'яті. Різні пласти минулого важким тягарем накладаються на сучасне політичне життя суспільства у Сербії. Відмінності в інтерпретаціях нещодавнього минулого деструктивно впливають на перспективи політичного розвитку; розділяють сербський політикум, щонайменше, на два протилежних табори; унеможливлюють встановлення раціональної політичної комунікації та культури порозуміння. Безліч загальновідомих «застиглих точок» сербської національної пам'яті перебуває у режимі постійного (часом безнадійного) очікування адекватних політичних відповідей. Серби та їх еліти досі не спромоглися примиритися з власними провинами минулого, як і не можуть публічно визнати свої найвагоміші історичні перемоги. У календарі державних свят Сербії є лише одна дата політичного і загальнонаціонального значення (день прийняття першої письмової конституції 15 лютого 1835 р.), і та, як правило, практично не відзначається.

Незважаючи на оманливі офіційні трактування минулого, на поверхні політичного життя Сербії досі проглядаються глибокі розбіжності в пам'яті сербів. Дж. Павічевіч описує окремі приклади конфліктних законотворчих рішень щодо визнання провин минулого. Не менш показовими є офіційні полювання на сербських військових злочинців попереднього режиму, що водночас супроводжується діяльністю крайніх правих груп, які героїзують значення цих злочинців для Сербії. Серйозні конфлікти виникають і у середовищі науковців, де об'єктивні історичні оцінки можуть стати перешкодою кар'єрного зростання дослідника.

В основі усіх цих «воєн пам'яті» лежить пам'ять про реальні війни, які провадилися протягом останнього десятиліття XX століття, та у яких Сербія зазнала поразки. Саме питання про характер цієї поразки виступає предметом гіркої (а часом і жорстокої) політичної боротьби в наші дні. Для націоналістів, це була, передусім, ідеологічна війна та виключно мілітаристська поразка у нерівній сутичці супроти нового проекту американського імперіалізму. Помірковані серби трактують цю поразку як логічний результат необґрунтованих і позбавлених здорового прагматизму політичних проектів. Ліберали ж вважають, що це була поразка аморальних і ганебних націоналістичних проектів; відтак Сербії необхідне політичне оновлення та докорінна

реконструкція політичної ідентичності. На підставі цих відмінних візій минулого та майбутнього держави розподіляються сучасні політичні партії країни. В цілому ж пам'ять, заснована на відповідних політичних судженнях про минуле, досі «розгойдує» сербське суспільство від одного до іншого радикального полюсу політичної осі координат.

Пам'ять у режимі суспільної рівноваги

Сербія є яскравим, але не винятковим прикладом суспільства, що відчуває гостру необхідність примиритися із власним минулим, реконструювати усталені громадські судження про нього. Студії пам'яті останніх трьох десятиліть доводять, що разом із процесами демократизації історії та пропагуванням моральної відповідальності за минулі діяння, розкриваються і нові провини народів. Взяти на себе відповідальність означає перейняти важкий, але неминучий тягар легітимності держави, особливо у міжнародних відносинах.

«…Ми несемо відповідальність за минуле, а наше самовизначення/Ми-концепція залежить від суджень та інтерпретацій, які запали у пам'ять… Ми-концепція закладає етичні вимоги до пам'яті, що перешкоджають творенню довільних самоідентичностей, а також обмежують можливості звільнення від відповідальності за минулі провини…», – розмірковує Дж. Павічевіч. Втім *етика пам'яті* не спроможна передбачити усіх критеріїв суспільної концепції пам'яті. Доволі складно змінити пам'ять, засновану на стійких судженнях чи оцінках (незважаючи навіть на їх ненадійність). Трансформація подібних суджень, закарбованих у пам'яті, як правило, потребує комплексної перебудови всієї «конструкції» пригадування і забуття. Нерозумно, на думку вченого, відокремлювати суспільну пам'ять від пам'яті, заснованої на етичних вимогах (етики пам'яті); однак не існує і прямого взаємозв'язку між згаданими феноменами. З огляду на це актуалізується необхідність політичної теорії, здатної запропонувати критерії для оцінки та врівноваження суспільної пам'яті.

Процеси пам'яті, – підкреслює Дж. Павічевіч, – відбуваються за власною «логікою», за власними особливостями взаємозв'язку між запам'ятовуванням, пам'ятанням, пригадуванням та різними видами людської діяльності. Поняття *«політична пам'ять»* пропонується автором заради позначення відповідної «логіки», коли йдеться саме про політичну діяльність. Політична пам'ять є особливо важливим суспільним благом, оскільки вона формує конкретні

суспільні судження з приводу колективного політичного досвіду, а ті, у свою чергу, виступають основою сьогочасних і майбутніх політичних орієнтацій і дій.

Індивідуальним і груповим спогадам властиво опиратися будь-яким змінам, а також відновлюватися до вихідних образів незалежно від переміщення. Стабілізація змісту пам'яті (*режим суспільної пам'яті*) передбачає встановлення стану рівноваги цих різних спогадів. Така рівновага може залежати від типу політичного режиму, змісту історії, природи мнемонічних практик. Нелегке завдання збереження балансу спогадів визначається математичними, фізичними, економічними, біологічними рішеннями. Політична пам'ять вважається стійкою, якщо вона «виживає» у періоди криз чи заворушень. Тут важливим є зв'язок між індивідуальними/груповими пам'ятями та пам'яттю суспільною/публічною. Зрештою якість відповідного режиму стабільності залежить не лише від загальних рис політичної пам'яті, але й від існування прихованих змістів пам'яті (травматичний досвід, масові злочини тощо), які не піддаються «прирученню» публічними мнемічними практиками. Жоден режим політичної пам'яті не здатний стабілізувати травмовану суспільну пам'ять, – вважає сербський дослідник. Подібні випадки розв'язуються через універсальні моральні імперативи, але в жодному разі не за допомогою партикулярних політичних спогадів.

Розуміння логіки формування політичної пам'яті передбачає врахування особливих характеристик даного феномену, на які особливу увагу звертає Дж. Павічевіч. Політична пам'ять може розвиватися у кількох вимірах: а) як привілейований режим соціальної пам'яті; б) як пам'ять-інтервент, що реалізує політичне втручання і маніпуляції у природні мнемічні процеси; в) як авторитетна, легітимно визнана пам'ять, моральний обов'язок та інтегруючий імператив суспільства.

Привілейований статус політичної пам'яті постає із її залежності від державної влади, – вважає Дж. Павічевіч. Політична пам'ять – це і є пам'ять влади. Саме влада вносить порядок у наявне розмаїття політичних спогадів, що функціонують у суспільстві. Держава відіграє потрійну роль у формуванні політичної пам'яті: як продюсер історії, як архіваріус, як агент меморіалізації. Для досягнення відповідних завдань владні інститути прагнуть встановити «*режими темпоральності*» (режими спільного пригадування і спільного забуття), що відтворюються через мнемонічні практики. Однак встановити вищий контроль над інтерпретацією

минулого є надскладним завданням. У дусі вчення Р. Козеллека про «фільтри пам'яті», дослідник стверджує, що політичний контроль над суспільною пам'яттю завжди є досить умовним і частковим, оскільки політико-владні рішення зазвичай приймаються у контексті вже *«насиченої пам'яті»*.

Політична пам'ять є центральним предметом зацікавлення *політики пам'яті*, що спрямована на ряд важливих цінностей (примирення, справедливості, демократизації тощо). Ця політика включає правові, адміністративні та політичні заходи, що формують деякий суспільно-політичний імператив пригадування. Мета політики пам'яті, на думку вченого, полягає у тому, щоб втручатися у «спонтанний» або «природний» розвиток індивідуальної та комунікативної пам'яті заради корегування її фрагментованості, спотворень минулого чи природного прагнення людей забути неприємні події. Політика пам'яті – це свого роду «перерозподіл роботи пам'яті», що необхідна за умов природної неспроможності всіх, усе і весь час пам'ятати. Однак політичне втручання у соціальне середовище пам'яті має тенденцію перетворюватися на ідеологічне. Ідеологічні зловживання пам'яттю є свого роду маніпуляціями, що покликані виправдати або узаконити політичну систему, державний порядок чи владного суб'єкта. Відповідна «корупційна» форма політики пам'яті намагається нав'язати і встановити гегемонію *правлячої пам'яті* (ruling memory).

Зрештою політична пам'ять претендує також і на роль *загальновизнаного авторитету*. Обов'язок пам'яті полягає у підтриманні деякої легітимності. Розуміння ж легітимності залежить від характеру існуючого *режиму пам'яті,* від відстані, що пролягає між індивідуальними і груповими спогадами, з одного боку, та суспільною пам'яттю, з іншого. Виняткове значення у цьому питанні автор відводить *політичній моралі*, яка ґрунтується на мнемонічних можливостях перетворювати формальні команди та закони у тривалі й стійкі зобов'язання. Відповідний режим пам'яті узгоджує успадковані спогади з прагненнями взаємної відповідальності.

Режими суспільної пам'яті у рецепції сербського дослідника є доволі дискусійними та викликають ряд теоретико-методологічних запитань з приводу точності формулювань, термінологічної доцільності. Вчений послуговується цілим рядом важливих категорій memory studies, але найчастіше не розкриває їх значення, не вказує, як відрізнити між собою схожі поняття «режим суспільної пам'яті»/«політика пам'яті», «політична пам'ять»/«суспільна

пам'ять» («public memory») та ін. Зміст статті засвідчує, що науковець часто вживає ці терміни як тотожні.

Разом з тим Дж. Павічевіч розвиває оригінальний сегмент студій пам'яті, в рамках якого актуалізує важливі проблеми: наскільки пам'ять суспільства контрольована державою; до якої міри спільна пам'ять фальсифікована на користь політичної ідеології; як можливе врівноважування різноманітних, часто протилежних групових й індивідуальних спогадів спільними цілями; наскільки авторитетними, легітимними, загальновизнаними у суспільстві є судження політичної пам'яті. Сутність центральної категорії дослідження – режим суспільної пам'яті – не окреслена чіткими авторськими дефініціями, але зі змісту повідомлення може бути визначена як режим координації (зближення або розходження) індивідуальних/групових спогадів та суспільної пам'яті; урівноважування (стабілізація чи дестабілізація) стихійної логіки мнемічних процесів і політичних оцінок минулого.

Стаття Дж. Павічевіча доводить значимість моральних імперативів, етики обговорення і порозуміння у питаннях спірного минулого та його оцінок. Ці висновки сербського професора особливо співзвучні сучасним західним етико-філософським концепціям спільної пам'яті, а їх компаративний аналіз у майбутньому цілком імовірно слугуватиме важливим аргументом на користь визнання memory studies як самостійного напрямку наукового аналізу.

Волянюк О. Я. «Режими общественной памяти» в рецепции сербского исследователя Джорджа Павичевича

Volyanyuk O. Y. «Regimes of public memory» in reception of Serb researcher George Pavićević

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бойко Олександр Дмитрович – доктор політичних наук, професор, ректор Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя (м. Ніжин, Чернігівська обл.)

Буряк Лариса Іванівна – доктор історичних наук, доцент, завідувач відділу дослідження впливу на національну пам'ять соціальних і духовно-культурних чинників Українського інституту національної пам'яті (м. Київ)

Вашкевич Віктор Миколайович – доктор філософських наук, професор кафедри управління та євроінтеграції Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ)

Вєдєнєєв Дмитро Валерійович – доктор історичних наук, професор, заступник директора з наукових питань Українського інституту національної пам'яті (м. Київ)

Волянюк Ольга Ярославівна – кандидат політичних наук, науковий співробітник відділу дослідження теоретичних і прикладних проблем національної пам'яті Українського інституту національної пам'яті (м. Київ)

Ганжуров Юрій Семенович – доктор політичних наук, професор, директор Парламентського видавництва (м. Київ)

Ільюшин Ігор Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин Київського славістичного університету (м. Київ)

Калініч Ганна Юріївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу дослідження міжнародних, етнонаціональних та регіональних чинників національної пам'ятіУкраїнського інституту національної пам'яті (м. Київ)

Киридон Алла Миколаївна – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу дослідження теоретичних і прикладних проблем національної пам'яті Українського інституту національної пам'яті (м. Київ)

Колесник Ірина Іванівна – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України (м. Київ)

Кривошея Володимир Володимирович – доктор історичних наук, перший заступник директора Українського інституту національної пам'яті, заслужений діяч науки і техніки України (м. Київ)

Огієнко Віталій Іванович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу дослідження теоретичних і

прикладних проблем національної пам'яті Українського інституту національної пам'яті (м. Київ)

Орлова Надія Іванівна – завідувач Київського літературно-меморіального будинку-музею Тараса Шевченка (м. Київ)

Солдатенко Валерій Федорович – член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, директор Українського інституту національної пам'яті (м. Київ)

Штоквиш Олександр Анатолійович – кандидат філософських наук, старший науковий співробітник, науковий співробітник відділу дослідження історичних трагедій народів України Українського інституту національної пам'яті (м. Київ)

Яременко Вікторія Миколаївна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу дослідження історичних трагедій народів України Українського інституту національної пам'яті (м. Київ)

ЗМІСТ

Статті та повідомлення

Солдатенко В. Ф. Трагедія тридцять третього: нотатки на історіографічному зрізі……..... 3
Бойко О. Д. Колективна пам'ять: природа, суть, структура……... 93
Вашкевич В. М. Специфіка історичних процесів в умовах глобалізації……..... 106
Волянюк О. Я. Memory studies у категоріях: пошук канонічних моделей та міждисциплінарних новацій……..... 118
Ільюшин І. І. Нацистська політика і практика стосовно українського і польського народів на територіях їхнього спільного проживання в роки Другої світової війни……..... 129
Калініч Г. Ю. Інструменталізація поняття "покоління" в дослідженнях колективної пам'яті……. 147
Киридон А. М. Усна історія у просторі конструювання минулого ... 158
Колесник І. І. Концепт «пам'ять» як аналітична структура: український вимір……... 171
Кривошея В. В. Родоводи як індивідуалізація колективної пам'яті (генеалогічні джерела козацької доби)…….…… 182
Огієнко В. І. Травматична подія, індивідуальна пам'ять про неї та особистий наратив: між травматичною подією та її репрезентацією 227
Штоквиш О. А. Мова і Пам'ять. Лінгвокультурологічний аспект проблематики memory studies……...……. 245
Яременко В. М. Джерельна база та історіографія проблеми спалених в українських сіл (1941–1944) …… 268

Дискусії

Вєдєнєєв Д. В. Документальна спадщина драматичного часу. Роздуми історика щодо російського документального видання з історії українського націоналізму……... 300
Ганжуров Ю. С. Конфлікт інтерпретацій в контексті формування національної пам'яті…….. 331

Персоналії

Буряк Л. І. Образ В. Б. Антоновича у контексті комеморативних практик XX століття…… 345
Орлова Н. І. Реалії і перспективи створення бібліографічного покажчика «Шевченко-художник: 1839-2012 рр.»: до 200-ліття від дня народження…….…… 372

Рецензії та огляди книг

Огієнко В. І. Рецензія на книгу Баррі Шварца «Авраам Лінкольн в пост-героїчну еру. Історія і пам'ять в Америці в другій половині XX століття»…… 389
Волянюк О. Я. «Режими суспільної пам'яті» у рецепції сербського дослідника Джорджа Павічевіча…… 394

Відомості про авторів……...……... 402

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи и сообщения

Солдатенко В. Ф. Трагедия тридцать третьего: заметки на историографическом срезе……... 3
Бойко А. Д. Коллективная память: природа, суть, структура…… 93
Вашкевич В. М. Специфика исторических процессов в условиях глобализации……106
Волянюк О. Я. Memory studies в категориях: поиск канонических моделей и междисциплинарных новаций…… 118
Ильюшин И. И. Нацистская политика и практика в отношении украинского и польского народов на территориях их совместного проживання в годы Второй мировой войны…… 129
Калинич А. Ю. Инструментализация понятия «поколение» в исследованиях коллективной памяти……... 147
Киридон А. М. Устная история в пространстве конструирования прошлого……. 158
Колесник И. И. Концепт «память» как аналитическая структура: украинский контекст…….. 171
Кривошея В. В. Родословные как индивидуализация коллективной памяти (генеалогические источники казацкой эпохи)……... 182
Огиенко В. И. Травматическое событие, индивидуальная память о нем и персональный (личностный) нарратив: между травматическим событием и репрезентацией……. 227
Штоквиш О. А. Язык и Память. Лингвокультурологический аспект проблематики memory studies……... 245
Яременко В. Н. Источники и историография проблемы сожженных украинских сёл (1941–1944 гг.)…… 268

Дискуссии

Веденеев Д. В. Документальное наследие драматического времени. Размышления историка относительно российского документального издания из истории украинского национализма……. 300
Ганжуров Ю. С. Конфликт интерпретаций в контексте формирования национальной памяти……. 331

Персоналии

Буряк Л. И. Образ В. Б. Антоновича в контексте коммеморативных практик XX столетия……..... 345

Орлова Н. И. Реалии и перспективы создания библиографического указателя «Шевченко-художник: 1839–2012 гг.»: к 200-летию со дня рождения……..... 372

Рецензии и обзоры книг

Огиенко В. И. Рецензия на книгу Барри Шварца «Авраам Линкольн в пост-героическую эру. История и память в Америке во второй половине XX столетия»……. 389
Волянюк О. Я. «Режими общественной памяти» в рецепции сербского исследователя Джорджа Павичевича…….. 394

Сведения об авторах…… 402

CONTENTS

Articles and reports

Soldatenko V. F. The 1933 Tragedy: notes on a historiographic profile…….…….…….…….…….. 3
Boyko O. D. Collective memory: character, essence, structure…… 93
Vashkevich V. M. A specific of historical processes in the conditions of globalization……106
Volyanyuk O. Y. Memory studies in the categories: search of the canonical models and multidisciplinary innovation……... 118
Iliushyn I. I. The policy and practice of the Third Reich towards Ukrainian and Polish population over occupied territory during World War II……...……...……..... 129
Kalinich H. The instrumentalization of notion «generation» in collective memory studies…… 147
Kyrydon A. M. Oral History in the space of constructing of the past…. 158
Kolesnyk I. I. Concept Memory as an Analytical Framework: Ukrainian Context…… 171
Kryvosheya V. V. Family trees as individualization of collective memory (Genealogical sources of Cossacks' times)…… 182
Ogiienko V. I. Traumatic event, individual memory about it and personal narrative: between traumatic event and representation……. 227
Shtokvish A. A. Language and Memory. Linguistic and cultural aspects of memory studies issues…… 245
Yaremenko V. N. Source base and historiography of the problem of burnt villages in Ukraine (1941–1944)…… 268

Discussions

Vedeneev D. V. Documentary heritage of dramatic time. Reflections Historian about the Russian documentary edition of the history of Ukrainian nationalism…….. 300
Ganzhurov Y. S. Interpretations' conflict in the context of national memory forming……..…… 331

Personalities

Buryak L. I. The image of V. B. Antonovych in the context of commemorative practices of the XX-th century…..…… 345

Orlova N. I. The realities and perspectives of creation the bibliography subject index «Shevchenko – artist: 1839–2012»: on the bicentennial birthday……..... 372

Reviews

Ogiienko V. I. Book review: «Abraham Lincoln in the Post-Heroic Era. History and memory in late twentieth-century America» by Schwartz Barry…… 389
Volyanyuk O. Y. «Regimes of public memory» in reception of Serb researcher George Pavićević…… 394

Contributors…….....…… 402

Наукове видання

Національна та історична пам’ять
Национальная и историческая память
National and Historical Memory

Засновник
Український інститут національної пам’яті

Збірник наукових праць

Випуск 3

Відповідальний за випуск **О. Чепурний**
Редактор **Л. Пекна**
Комп'ютерне верстання
та виготовлення оригінал-макета **Н. Грехової**

Формат 60х84/16. Ум. друк. арк. 25,7.
Тираж 100 пр. Зам. № 230

ДП «НВЦ «Пріоритети»
01014, м. Київ, вул. Командарма Каменєва, 8, корп. 6
тел./факс: (044) 254-51-51

Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3862 від 18.08.2010